Acta Albaruthenica

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

Acta Albaruthenica

Tom 21

Warszawa 2021

Redakcja naukowa tomu
Mikałaj CHAUSTOWICZ

Redakcja tematyczna i językowa
Nadzieja CZUKICZOWA (*język białoruski*)
Mirosław JANKOWIAK (*język polski*)
Angela ESPINOSA RUIZ (*język angielski*)

Sekretarze redakcji
Maryla CHAUSTOWICZ, Angela ESPINOSA RUIZ

Projekt graficzny okładki
Paweł KURZA

Na okładce: *Połock. Kościół Matki Bożej i klasztor Dominikanów*.
Akwarela Napoleona Ordy (1864–1876)

Skład i łamanie
Maryla CHAUSTOWICZ, Halina ŻARKO

Adres redakcji

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa
tel./fax (0 22) 55 34 222
http://www.albaruthenica.uw.edu.pl
e-mail: acta.albaruthenica@gmail.com

ISSN 1898-8091

Wersja pierwotna czasopisma: papierowa
Nakład 60 egz.

Druk i oprawa:
SOWA Sp. z o.o.
ul. Raszyńska 13, 05-500 Piaseczno
tel. (22) 431-81-40; fax (22) 431-81-50

Tom jubileuszowy dedykowany

prof. Ninie Barszczewskiej

Profesor Nina Barszczewska – słów kilka o dorobku naukowym Jubilatki

Ninę Barszczewską od zawsze interesowała dialektologia pogranicza polsko-białoruskiego, której w 1980 roku poświęciła pracę magisterską pt. *Obrzęd weselny na Białostocczyźnie. Charakterystyka semantyczno-porównawcza* (promotor: doc. dr Elżbieta Smułkowa), a w 1988 roku rozprawę doktorską pt. *Dialektyzmy w Tłumaczalnym słouniku biełaruskaj mowy* (promotor: prof. Albert Bartoszewicz). W 2004 roku Nina Barszczewska obroniła rozprawę habilitacyjną pt. *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*, poświęconą emigracji białoruskiej i jej roli w zachowaniu języka ojczystego. W roku 2008 została profesorem nadzwyczajnym Uniwersytetu Warszawskiego.

W latach 2007–2016 wypromowała 35 magistrów filologii białoruskiej. Pod jej opieką naukową kształciło się 8 doktorantów: Marek Gawryluk (praca pt. *Analiza porównawcza sytuacji socjolingwistycznej na polsko-białoruskim pograniczu na podstawie badań na Podlasiu i w obwodzie brzeskim*), Swiatłana Saczanka (brus. Святлана Сачанка, praca pt. *Realizacja strategii purystycznej w języku białoruskiego druku emigracyjnego*), Radosław Kaleta (praca pt. *Białorusko-polska homonimia międzyjęzykowa*), Źmicier Sauka (brus. Зьміцер Саўка, praca pt. *Fonetyczno-graficzna adaptacja zapożyczeń w języku białoruskim*), Volha Tratsiak (brus. Вольга Трацяк, praca pt. *Ojkonimy pogranicza polsko-białoruskiego*), Uładzisłau Iwanou (brus. Уладзіслаў Іваноў, praca pt. *Feminizacja języka białoruskiego*), Anna Berenika Siwirska (praca pt. *Język i styl młodego pokolenia Białorusinów w kontekście przemian kulturowych*), Maryla Chaustowicz (brus. Марыля Хаўстовіч, praca pt. *Język białoruski XVII–XVIII wieku jako etap przejściowy między starobiałoruskim a współczesnym białoruskim (na podstawie nowo odnalezionych materiałów*).

Centralne miejsce w dorobku Jubilatki zajmują oczywiście dokonania naukowe. W czasie swej wieloletniej pracy interesowała się wieloma zagadnieniami, takimi jak: pogranicza językowe (Podlasie, pogranicze polsko-białoruskie i białorusko-bałtyckie), dialektologia, onomastyka, język emigracji białoruskiej, historia i stan współczesny języka białoruskiego. W latach 1982–2021 opublikowała (niektóre publikacje jako współautor czy współredaktor) 12 książek (w tym 4 książki współautorskie, 1 autorską, 3 redagowane, 2 współredagowane, 2 przetłumaczone), 77 artykułów naukowych (w tym 2 tłumaczenia), 31 artykułów popularnonaukowych, 7 recenzji, 4 sprawozdania, 2 programy nauczania języka białoruskiego, 58 recenzji wydawniczych (w tym 4 książki i 54 artykułów), 518 materiałów medialnych (razem: 707 prac różnego typu). Swoje teksty naukowe publikowała w Polsce i na Białorusi (większość z nich jest dostępna w Internecie) w monografiach wieloautorskich oraz pismach, takich jak: „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej", „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica", „Roz-

prawy Slawistyczne", „Rozprawy Komisji Językowej", „Acta Albaruthenica", „Acta Polono-Ruthenica", „Rocznik Wschodni", „Roczniki Humanistyczne", „Studia i Szkice Slawistyczne", „Studia Białorutenistyczne", „Białorutenistyka Białostocka", „Annus Albaruthenicus", „Belarusika = Albaruthenica". W swoich licznych publikacjach naukowych analizowała m. in.: losy języka białoruskiego, przyczyny i skutki reformy pisowni języka białoruskiego z 1933 roku, język Franciszka Skaryny (brus. Францыск/Францішак Скарына) i piśmiennictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w ujęciu przedstawicieli emigracji białoruskiej, etapy rozwoju języka starobiałoruskiego w kontakcie z językami krajów ościennych, zakres użycia języka białoruskiego na przełomie XX–XXI wieku w Polsce, na Białorusi i świecie, a także problemy i osiągnięcia mniejszości białoruskiej w Polsce. Bardzo wyraziste są zainteresowania dialektologiczne – tak naturalne z racji pochodzenia i umiłowania „małej ojczyzny" – które widać już w pierwszych publikacjach. Do osiągnięć dialektologicznych zaliczyć należy przygotowanie charakterystyki semantyczno-porównawczej obrzędu weselnego na Białostocczyźnie, analizę zmian znaczeniowych leksemów spowodowanych interferencją języka literackiego i gwar, omawianie wpływów języka polskiego na składnię gwar białoruskich i ukraińskich Białostocczyzny, opis gwarowych zjawisk językowych w odliczebnikowych nazwach terenowych Białostocczyzny, analizę systemów gwarowych pięciu wsi na Białostocczyźnie (na materiale związanym z narodzinami dziecka), scharakteryzowanie dialektyzmów w białoruskim języku literackim na przykładzie języka klasyków literatury białoruskiej: Jana Kupały (brus. Янка Купала) i Jakuba Kołasa (brus. Якуб Колас). W ostatnich latach profesor Barszczewska analizowała nowe tendencje w gwarach białoruskich, badała stosunek emigracji białoruskiej wobec Polesia, scharakteryzowała kontakty bałtycko-białoruskie (bałtyzmy w języku białoruskim i białorutenizmy w języku litewskim), a także opisywała polski wkład w badania dialektów białoruskich.

Warto w tym miejscu odnieść się do konkretnych wydań. Wśród prac współredagowanych, współautorskich i autorskich (wydanych w latach 1992–2021) należy wymienić następujące: *Беларускі каляндар*, 2-tomowy *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, *Indeks nazw gwarowych do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, *Пад знакам Арла й Пагоні*, *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*, *Słownik białorusko-polski*, *Dialektologia białoruska*, *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia*, *„Зъ зычливости ку моеи отчизне": Tom pamiątkowy dedykowany Profesorowi Mikołajowi Timoszukowi*, *Фанэтычна-графічная адаптацыя запазычаньняў у беларускай мове*.

Jednym z największych osiągnięć dialektologicznych jest książka pt. *Dialektologia białoruska*, napisana w ramach grantu (na lata 2009–2012) finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego (Narodowe Centrum Nauki). Na potrzeby tego wydania Nina Barszczewska opracowała materiały dotyczące: 1) historii badań dialektów białoruskich, 2) gwar białoruskich jako odzwierciedlenia osadnictwa plemion białoruskich oraz procesów migracyjnych Słowian i Bałtów, 3) udziału dialektów białoruskich w kształtowaniu się i rozwoju współczesnego języka białoruskiego, 4) nowych tendencji w gwarach białoruskich, a także *Zakończenie*. Książka wypełnia istotną lukę w polskich (i nie

tylko) wydaniach opisujących gwary białoruskie. W 2016 roku ukazała się współredagowana przez profesor Barszczewską 3-tomowa monografia pt. *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia*, która stanowiła z jednej strony podsumowanie pracy zespołowej w ramach katedralnego grantu, a z drugiej – uświetnienie jubileuszu 60-lecia Katedry Białorutenistyki UW. W wydaniu, które dotyczy badań społeczności dwujęzycznej w warunkach wielokulturowego pogranicza polsko-białoruskiego oraz polsko-białoruskiej językowej i historyczno-kulturowej interferencji, czytelnik znajdzie dokładny socjolingwistyczny opis badanego regionu i analizę tematycznych tekstów dialektologicznych (tematy: *Człowiek*, *Rodzina*, *Dom*, *Twórczość ludowa*). Część monografii dotycząca języka i świadomości narodowej na Podlasiu została opracowana przez profesor Barszczewską.

Nina Barszczewska zajmowała się również wspieraniem młodej kadry także poprzez recenzowanie prac naukowych. W czasopismach specjalistycznych opublikowała (razem z Jadwigą Głuszkowską) recenzję tomu 1 (1980) i 2 (1989) *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny* opracowanego przez Instytut Słowianoznawstwa PAN i redagowanego m. in. przez Antoninę Obrębską-Jabłońską. Inne ważne wydania dialektologiczne, które opisywała na łamach czasopism, to: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* pod redakcją Elżbiety Smułkowej i Anny Engelking, *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność* pod redakcją Elżbiety Smułkowej, a także *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym* autorstwa Irydy Grek-Pabisowej, Małgorzaty Ostrówki i Beaty Biesiadowskiej-Magdziarz. Z białoruskich prac należy wymienić rozprawę doktorską *Беларуская анамастычная лексікаграфія: фарміраванне, сучасны стан, вектары развіцця* autorstwa Swiatłany Szachouskiej (brus. Святлана Шахоўская) oraz 2 monografie: *Словаўтваральная семантыка і структура агентываў ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах* autorstwa Anny Auczynnikawej (brus. Ганна Аўчыннікава) oraz *Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920–1930 гады* autorstwa Siarhieja Zaprudskiego (brus. Сяргей Запрудскі). Recenzowała również 3 rozprawy doktorskie – dwie prace z 2008 roku napisane przez absolwentów warszawskiej białorutenistyki: *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne* autorstwa Mirosława Jankowiaka z Instytutu Slawistyki PAN (promotor: dr hab. Anna Zielińska) oraz *Charakterystyka języka „Nauk parafialnych" (Nauki Parochialnija) z końca XVIII w.* autorstwa Joanny Getki (promotor: dr hab. Mikołaj Timoszuk, prof. UW), oraz 1 praca z 2013 roku napisana na Wydziale Polonistyki UW pt. *Właściwości dystrybucyjne predykatów czasownikowych o znaczeniu emotywnym: analiza konfrontatywna wybranych czasowników polskich i białoruskich* autorstwa Natalli Yaumen (brus. Наталля Яўмен, promotor: prof. zw. dr hab. Jerzy Podracki). Napisała recenzje wydawnicze 4 książek habilitacyjnych: 1) *Antroponimia historyczna mieszczan i chłopów Brańska i okolic w ujęciu statycznym i dynamicznym* autorstwa Piotra Złotkowskiego, 2) *Komarowszczyzna. Język pogranicza białorusko-polsko-litewskiego* autorstwa Anny Żebrowskiej, 3) *Język Latopisu Supraskiego 1519 r. (Fonetyka. Fleksja. Słownictwo)* autorstwa Katarzyny Grabowskiej, 4) *Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego* autorstwa

Mirosława Jankowiaka. Była proszona też o ocenę autoreferatu białoruskiej rozprawy habilitacyjnej Lilii Płyhauki (brus. Лілія Плыгаўка) pt. *Беларуская мова ў полікультурным рэгіёне Літоўскай рэспублікі: гісторыя, сучасны стан, тэндэнцыі развіцця* obronionej na Białoruskim Uniwersytecie Państwowym w Mińsku w 2017 roku. W 2021 roku dla Wydawnictw Uniwersytetu Warszawskiego recenzowała książkę Joanny Getki i Jolanty Darczewskiej pt. *Na drodze do wolności. Białoruska partyzantka kulturowa w przestrzeni publicznej i Internecie*.

Nina Barszczewska była też recenzentem artykułów publikowanych w 10 czasopismach naukowych: „Roczniki Humanistyczne", „Acta Baltico-Slavica", „Acta Polono-Ruthenica", „Studia Białorutenistyczne", „Studia i Szkice Slawistyczne", „Studia Europy Środkowej i Wschodniej", „Acta Albaruthenica", „Rozprawy Komisji Językowej", „LingVaria", „Język Polski", a także w monografiach wieloautorskich: *Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*, *Tożsamości zbiorowe Białorusinów*, *W świecie wartości naszych i innych. Z najnowszych badań nad literaturą, kulturą i językiem Słowian Wschodnich*, a także *Białoruś w dyskursie naukowym. Lingwistyka, socjologia, politologia*.

Profesor Nina Barszczewska zawsze była otwarta na współpracę z innymi ośrodkami naukowymi. Współpracowała z jednostkami białorutenistycznymi w Lublinie, Białymstoku, Olsztynie, Opolu, a także z warszawskim Instytutem Slawistyki PAN. Na Białorusi podtrzymywała współpracę z Białoruskim Uniwersytetem Państwowym, Instytutem Językoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Białorusi, nawiązała też kontakty z Mińskim Obwodowym Instytutem Rozwoju Edukacji. Profesor Barszczewska występowała na 66 krajowych (Białobrzegi, Białowieża, Białystok, Gdańsk, Hajnówka, Kraków, Krynki, Lublin, Łódź, Olsztyn, Opole, Warszawa, Wisznice, Wrocław) i zagranicznych (Grodno, Mińsk, Londyn) konferencjach naukowych organizowanych przez zaprzyjaźnione ośrodki, w tym na Międzynarodowym Kongresie Badaczy Białorusi, Kongresie Białorutenistów, na Festiwalu Nauki czy konferencjach organizowanych przez Kolegium Europy Wschodniej we Wrocławiu. Współpracowała z emigrantologami z Europy, Azji i USA, gdyż od 2010 roku jest członkiem Komisji Emigrantologii Słowian działającej w latach 2009–2013 w strukturach Polskiej Akademii Nauk, a od sierpnia 2013 afiliowanej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Od 2004 roku jest wiceprzewodniczącą Polskiego Towarzystwa Białorutenistycznego. Jest też członkiem Międzynarodowej Asocjacji Białorutenistów. Zasiada(ła) także w radach naukowych czaspism: „Emigrantologia Słowian" oraz „Studia Białorutenistyczne" (do 2017 roku).

Praca profesor Barszczewskiej była zawsze zauważana w środowisku i wielokrotnie oficjalnie doceniona. Już w 1980 roku została wyróżniona w ogólnopolskim konkursie *Primus Inter Pares*, mającym na celu wyłonienie talentów na polskich uczelniach wyższych. W 1996 roku współautorski *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski* został uhonorowany nagrodą Ministra Edukacji Narodowej. W 2006 roku Nina Barszczewska otrzymała odznaczenie państwowe Brązowy Krzyż Zasługi. W 2013 roku została nagrodzona medalem jubileuszowym 80-lecia Narodowej Akademii Nauk Białorusi za książkę *Dialektologia białoruska*, która była także nominowana w 2016 roku do nagrody VI Kongresu

Badaczy Białorusi w Kownie w kategorii *Najlepsza monografia dotycząca Białorusi w języku polskim*. W 2015 roku Nina Barszczewska obchodziła jubileusz 35-lecia pracy naukowej na UW uhonorowany Złotym Medalem za Długoletnią Służbę. W 2016 roku Ministerstwo Kultury Republiki Białorusi nagrodziło ją medalem *Za wkład w rozwój kultury Białorusi*. W tym samym roku otrzymała medal jubileuszowy Uniwersytetu Warszawskiego „1816–2016. Dwa stulecia – dobry początek".

Warto także podkreślić zasługi organizacyjne Profesor Niny Barszczewskiej, która w Katedrze Białorutenistyki UW pełniła na przestrzeni lat różne funkcje, np. zajmowała się wprowadzaniem danych do internetowej bazy bibliograficznej pracowników Katedry, przygotowywała wraz z innymi pracownikami projekty programów kształcenia w Katedrze, sprawowała opiekę nad studentami programu MOST, była przewodniczącą Komisji Rekrutacyjnej, przewodniczyła obronom prac dyplomowych. Dwukrotnie (□ 2009 – V 2014 i I□ 2016 – I□ 2018) była kierownikiem Katedry. Profesor Barszczewska podczas swoich kadencji przyczyniła się m. in. do rozwoju kadry naukowej oraz wzmocnienia kontaktów z polskimi i zagranicznymi ośrodkami białorutenistycznymi. To z jej inicjatywy 19 lipca 2010 roku została podpisana umowa o współpracy między Uniwersytetem Warszawskim a Mińskim Obwodowym Instytutem Rozwoju Edukacji oraz program współpracy na lata 2010–2012. Nina Barszczewska wspomagała także z sukcesem działalność wydawniczą Katedry. Przyczyniła się do wydania największego jak dotąd (ponad 40 tys. haseł) *Słownika białorusko-polskiego*, katedralnego podręcznika do nauki języka białoruskiego, a także monografii *Błędologia w glottodydaktyce białorutenistycznej*. Wspomagała też rozwój katedralnego czasopisma naukowego „Acta Albaruthenica", do 2013 roku jako przewodnicząca Rady Naukowej, a w 2018 roku jako współredaktor pisma. Wspierała także katedralne inicjatywy mające charakter popularyzowania szeroko rozumianej białorutenistyki, np. festiwal „Kultura Białoruska w Panoramie" organizowany przez Katedrę Białorutenistyki UW i Centrum Kulturalne Białorusi, Olimpiadę Języka Białoruskiego czy konkurs „Dyktando Białoruskie na UW".

Do dorobku Jubilatki należy też zaliczyć prace popularyzatorskie i dziennikarskie. W latach 1993–1995 Nina Barszczewska popularyzowała historię języka białoruskiego w cyklu artykułów opublikowanych w polsko-białoruskim czasopiśmie „Dyskusja – Дыскусія", a w latach 1997–2002 w biuletynie „Камунікат" publikowała artykuły z cyklu *Беларуская мова ўчора й сёньня*, a następnie w latach 2002–2005 z cyklu *Беларуская эміграцыя пра нацыянальную мову*. Tematykę białoruską popularyzowała też w znanej białoruskiej gazecie „Голас Радзімы" i białoruskim emigracyjnym periodyku w USA – „Беларус". Na łamach tygodnika Białorusinów w Polsce „Ніва" opublikowała cykl artykułów pt. *Rozważania o języku* (110 odcinków) o historii białoruskiego języka literackiego, roli gwar białoruskich w procesie formowania się współczesnego białoruskiego języka literackiego oraz o systemie fonetycznym, morfologicznym i leksykalnym współczesnego białoruskiego języka literackiego. Była też autorem (i redaktorem) białostockiego popularnego wydania *Беларускі каляндар*. Profesor Nina Barszczewska z sukcesem łączyła swoją pracę naukową z pasją dziennikarską.

Problematyka białorutenistyczna była przez nią szeroko omawiana w audycjach i udzielonych wywiadach na antenie Redakcji Białoruskiej Polskiego Radia SA, Radia Białystok oraz Radia Racja – rozgłośni radiowych nadających audycje w języku białoruskim. W latach 1992–2018 była kierownikiem Redakcji Białoruskiej Polskiego Radia (od samego powstania redakcji; przez jakiś czas było to jedyne medium nadające z Polski w języku białoruskim). Dzięki niej możliwe były w radiu praktyki studenckie, a najzdolniejsi absolwenci białorutenistyki nawet znajdowali tam zatrudnienie. Pani Profesor udało się rozwijać białoruskojęzyczną redakcję nawet w czasach trudnych dla języka białoruskiego, kiedy na Białorusi umacniała się rusyfikacja po dojściu do władzy Aleksandra Łukaszenki w 1994 roku. Nawet wtedy jako kierownik udowadniała konstruktywną rolę Redakcji Białoruskiej w kreowaniu relacji polsko-białoruskich. Nina Barszczewska jest autorką kilkuset esejów na temat języka białoruskiego, historii Białorusi, jej kultury, nauki i oświaty, emitowanych na antenie radia i publikowanych na jego stronie internetowej (tylko w latach 2004–2011 przygotowała cykl 408 esejów pod wspólnym tytułem *Język a tożsamość narodowa*). Również w swojej pracy radiowej stosowała i propagowała klasyczny wariant pisowni białoruskiej. Ze swoją Redakcją Białoruską współpracuje do dziś jako autor rubryki *Po białorusku bez błędów* (brus. *Па-беларуску без памылак*). Dzieli się także swoimi doświadczeniem językoznawczym, komentując wyzwania tłumaczeń polsko-białoruskich i sytuację językową na Podlasiu.

Dodatkowo profesor Barszczewska była także tłumaczem kabinowym i pisemnym języka białoruskiego. Wykonywała tłumaczenia konsekutywne i symultaniczne w sejmie, w Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, Kancelarii Prezydenta RP, a także w MSZ. Razem ze swoim mężem przetłumaczyła na język polski monografię pt. *Białoruskie krzyże ludowe*, a na język białoruski: (razem z mężem) katalog wystawy *Portrety osobistości dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach mińskich*, a także 2 eseje na potrzeby wydania pt. *Bo królom był równy... Przemówienie Józefa Piłsudskiego przy składaniu prochów Słowackiego do grobów wawelskich 28 czerwca 1927 roku*, a mianowicie tekst Jerzego Axera pt. *Był cały dalszym ciągiem – Ён увесь быў працягам* oraz Andrzeja Krawczyka pt. *Powtórny pogrzeb poety – Паўторнае пахаванне паэта.*

Niewątpliwie, dzięki profesor Barszczewskiej Katedra Białorutenistyki UW stała się współcześnie ważnym ośrodkiem białorutenistycznych badań dialektologicznych oraz jednym z najważniejszych ośrodków polskiej białorutenistyki obok Instytutu Slawistyki PAN, Uniwersytetu w Białymstoku i UMCS w Lublinie. Mimo zakończenia pracy zawodowej do dnia dzisiejszego aktywnie działa na niwie białorutenistyki, pisząc teksty naukowe oraz służąc swoją wiedzą i doświadczeniem młodszym białorutenistom.

Kierownik Katedry Białorutenistyki UW
dr hab. Radosław Kaleta, prof. ucz.
orcid.org/0000–0001–6892–9332
rkaleta@uw.edu.pl

Wykaz osiągnięć w pracy naukowo-badawczej i dydaktycznej prof. Niny Barszczewskiej

I. Praca doktorska: *Dialektyzmy w Tlumaczalnym Slouniku Belaruskaj Movy* (obroniona w 1988 r.)

II. Pozycje książkowe:

1. *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, t.1–2, Warszawa 1992, 610 s. (współaut.: J. Głuszkowska, T. Jasińska, E. Smułkowa).
2. *Indeks do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, Warszawa 1995, 192 s. (współaut.: J. Głuszkowska, T. Jasińska, E. Smułkowa).
3. *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы (Emigracja białoruska w obronie języka ojczystego)*, Warszawa 2004, 368 s. (praca habilitacyjna).
4. *Dialektologia białoruska* (współaut.: M. Jankowiak), Warszawa 2012, 308 s.
5. *Słownik białorusko-polski* (współaut.: A. Barszczewski, T. Chylak-Schroeder, J. Głuszkowska-Babicka, T. Jasińska-Socha, M. Khaustovich, M. Kondraciuk, N. Panasiuk, Z. Skibińska-Charyło, M. Timoszuk, L. Ziemczonok), Warszawa 2012, 826 s.

III. Prace redaktorskie:

1. *Беларускі калянда*р, Białystok 1989, 227 s.
2. *Беларускі каляндар*, Białystok1992, 166 s.
3. Сакрат Яновіч, *Пад знакамі Арла й Пагоні*, Krynki 2003, 181 s.
4. *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia*, t. 1–3, red. N. Barszczewska, M. Chaustowicz, M. Timoszuk, Warszawa 2016:
   - t. 1: *Opis socjolingwistyczny regionu na tle uwarunkowań historycznych*, 300 s.
   - t. 2. *Człowiek. Rodzina. Dom*, 399 s.
   - t. 3. *Twórczość ludowa*, 411 s.
5. *Зъ зычливости ку моеи отчизне: Tom pamiątkowy dedykowany Profesorowi Mikołajowi Timoszukowi,* red. N. Barszczewska, M. Chaustowicz, Warszawa 2017, 360 s.
6. Мікола Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя*, т. V, Warszawa 2019, 363 с.
7. Мікола Хаўстовіч, *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя*, т. VII, Warszawa 2021, 336 с.
8. Зьміцер Саўка, *Фанэтычна-графічная адаптацыя запазычаньняў у беларускай мове*, рэд. Н. Баршчэўская, Р. Калета, Варшава 2021, 394 с.

IV. Granty:

1. **Udział w projekcie badawczym (grant nr N N104 072137)** finansowanym przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego / Narodowe Centrum Nauki w latach 2009–2012, afiliowanym przy Instytucie Slawistyki PAN został zakończony wydaniem książki *Dialektologia białoruska*, Warszawa 2012, 308 s. (we współautorstwie z M. Jankowiakiem)
2. ***Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia*** – Uzyskano finansowanie na projekt pt.: **KULTUROWO-JĘZYKOWE DZIEDZICTWO PODLASIA** (koordynator projektu: Prof. UW dr hab. Nina Barszczewska, nr 11H 12 0263 81) w drodze konkursu ogłoszonego w styczniu 2012 r. przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach **modułu 1.1** programu pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki", ustanowionego Komunikatem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 5 listopada 2010 r. o ustanowieniu programu pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki". W projekcie udział biorą wszyscy pracownicy Katedry. Realizacja projektu jest przewidziana na 4 lata.

V. Artykuły naukowe:

1. *Kilka uwag na temat zmian znaczeniowych leksemów uwarunkowanych interferencją językową* [w:] *Most przez wieki*, Białystok 1982, s.157–160.
2. *Obrzęd weselny na Białostocczyźnie. Charakterystyka semantyczno-porównawcza* [w:] „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej". Językoznawstwo, t. 11. Warszawa 1983, s.113–132.
3. *Wersje językowe gazety „Mużycka Prauda"* [w:] „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej", t. 15, Warszawa 1989, s.101–109.
4. *Jeszcze o języku i autorstwie „Mużyckiej Praudy" i listów „z-pad szybienicy"* [w:] „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej", t. 18, Warszawa 1989, s. 201–208.
5. *O dialektyzmach w języku Janki Kupały* [w:] „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej", t. 13, Warszawa 1990, s. 257–265.
6. *O dialektyzmach w języku Jakuba Kołasa* [w:] „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej". Zagadnienia Językoznawcze, t. 21, Warszawa 1992, s. 85–96.
7. *Elementy bałtyckie i wschodniosłowiańskie w przygotowywanym SŁOWNIKU NAZW TERENOWYCH PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSKI*, [w:] „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica", 27, 1993, s. 3–8 (współaut.: J. Głuszkowska, T. Jasińska, N. Kolis, E. Smułkowa).
8. *Gwarowe zjawiska językowe w odliczebnikowych nazwach terenowych na wschodniej Białostocczyźnie* [w:] „Rozprawy Slawistyczne", t. 7, UMCS 1993, s. 49–62 (współaut.: J. Głuszkowska).
9. *System gwarowy pięciu wsi na Białostocczyźnie (na materiale związanym z narodzinami dziecka)* [w:] *W kręgu kultury białoruskiej*, Olsztyn 1994, s. 159–168.
10. *O dialektyzmach w białoruskim języku literackim* [w:] „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej". Białorutenica, t. 22, Warszawa 1995, s. 39–46.

11. *Polsko-wschodniosłowiańskie związki językowe w mikrotoponimii północno-wschodniej Polski* [w:] *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, Białystok 1995, s. 205–211 (współaut.: J. Głuszkowska, T. Jasińska).
12. *Kilka przykładów wpływu języka polskiego na składnię gwar białoruskich i ukraińskich Białostocczyzny* [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, Lublin 1997, s. 171–174 (współaut.: J. Głuszkowska).
13. *Беларусь і Польшча – скрыжаваньне шляхоў* [w:] „Acta Albaruthenica", № 1, Warszawa 1998, s. 17–28.
14. *Польска-беларускія моўныя сувязі ў асьвятленьні беларускіх эміграцыйных часопісаў* [w:] „Acta Polono-Ruthenica", t. IV, Olsztyn 1999, s. 182–195.
15. *Dzisiejsza Białoruś (na podstawie listów do Redakcji Białoruskiej Polskiego Radia)* [w:] „Rocznik Wschodni", nr 5, Rzeszów 1999, s. 149–154.
16. *Клопат „Бацькаўшчыны" пра чысціню беларускай мовы* [w:] „Беларусіка-Albaruthenica", № 15, Mińsk 2000, s.100–109.
17. *Język a tożsamość narodowa Białorusinów w ujęciu emigracji białoruskiej* [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, Białystok 2000, s. 6–10.
18. *Беларуская культурна-асьветніцкая дзейнасьць у Польшчы на старонках часопіса „Бацькаўшчына"* [w:] „Acta Polono-Ruthenica", t. V, Olsztyn 2000, s. 75–91.
19. *Моўныя пытаньні на старонках беларускіх эміграцыйных выданьняў у Нямеччыне* [w:] *Literatura emigracyjna Rosjan, Ukraińców i Białorusinów,* Lublin 2001, s. 267–290.
20. *Эміграцыйная газэта „Бацькаўшчына" ў абароне беларускае мовы* [w:] „Беларусіка-Albaruthenica", № 17, Mińsk 2001, s. 219–228.
21. *Нацыянальная мова ў дасьледаваньнях беларускага эміграцыйнага асяродка ў Каўнасе* [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami*, Warszawa 2001, s. 35–46.
22. *Эміграцыйная газэта „Бацькаўшчына" пра школьную сыстэму БССР* [w:] „Acta Albaruthenica". *На шляху да праўды*, №2, Mińsk 2001, s. 44–54.
23. *Рэформа 1933 году і стан нацыянальнае мовы ў Беларусі (на падставе лістоў у Беларускую Рэдакцыю Польскага Радыё)* [w:] *Innowacje w językach wschodniosłowiańskich*, t. II, Zielona Góra 2002, s.19–26.
24. *Становішча нацыянальнае мовы ў Рэспубліцы Беларусь у ацэнках слухачоў Беларускай Рэдакцыі Польскага Радыё* [w:] *Pogranicza języków. Pogranicza kultur*, Warszawa 2003, s. 208–216.
25. *Русыфікацыя беларускае мовы ў асьвятленьні часапісу „Беларус"* [w:] „Acta Albaruthenica", № 3, Mińsk 2003, s. 99–103.
26. *Янка Станкевіч – папулярызатар крывіччыны на старонках беларускага эміграцыйнага часапісу „Веда"* [w:] „Acta Albaruthenica", № 4, Mińsk 2003, s. 99–116.

27. *Беларускае культурна-асьветнае жыцьцё ў II Рэчыпаспалітай на старонках эміграцыйнага друку* [w:] „Acta Albaruthenica", № 4, Mińsk 2003, s. 195–203.
28. *Праблемы культуры мовы на старонках беларускіх эміграцыйных часапісаў „Віці", „Веда" й „Рада Кругу"* [w:] *Dialog w literaturach i językach słowiańskich*, t. 1, Opole 2003, s. 333–341.
29. *Walka o język ojczysty w życiu religijnym i Białoruską Autokefaliczną Cerkiew Prawosławną (w ujęciu emigracji białoruskiej)* [w:] „Roczniki Humanistyczne", t. LI, z. 7, Lublin 2003, s. 141–152.
30. *The Role of the Belarusian Diaspora in Preservation and Development of the Belarusian Diaspora Language (based on the Belarusian press published in Germany)* [w:] „Annus Albaruthenicus", Krynki 2004, s. 109–123
31. *Роля беларускай дыяспары ў захаваньні і разьвіцьці беларускай мовы* [w:] *Роля беларускай дыяспары ў захаваньні і разьвіцьці беларускай культуры*, Mińsk 2004, s. 87–101.
32. *Суадносіны паміж мовай і нацыянальнай тоеснасьцю ў асьвятленьні газэты „Беларус"* [w:] *Беларусь – XXI стагоддзе. Нацыянальна-культурнае і духоўнае развіццё*, Mińsk 2004, s. 312–317.
33. *Польскія беларусісты правялі ўсеагульны сход* [w:] „Голас Радзімы", № 30/33, 19.08.2004, с. 20.
34. *The way belarusian emigration treats etnographic borders of Belarus* (tłum. I. Burlyka), „Annus Albaruthenicus", t. VI, Villa Socrates, Krynki 2005, s. 65–82.
35. *Погляд беларускай эміграцыі на польска-беларускія моўныя ўзаемаўплывы ў XV–XIX стагодзьдзях*, „Acta Albaruthenica", № 5, Mińsk 2005, s. 196–202.
36. *Трактоўка Палесься беларускімі эміграцыйнымі дасьледнікамі* [w:] *Комплекснае даследаванне фальклору і этнакультуры Палесся*, Mińsk 2005, s. 52–57.
37. *Русыфікацыйныя працэсы ў Беларусі ў ацэнцы Станіслава Станкевіча,* „Roczniki Humanistyczne", t. LIII, z. 7, Lublin 2005, s. 137–152.
38. *Беларускае кнігадрукаваньне ў асьвятленьні эміграцыйных часопісаў і газэтаў* [w:] *Droga ku wzajemności*. Tom Jubileuszowy dedykowany Profesorowi Aleksandrowi Barszczewskiemu, Warszawa 2006, s. 51–65.
39. *Уплыў суседніх народаў на зьмену дзяржаўнага назову Беларусі ў ацэнцы беларускіх вучоных у дыяспары*, „Acta Albaruthenica", № 6, Warszawa 2007, s. 50–66.
40. *Становішча беларускае мовы ў пэрыяд Вялікага Княства Літоўскага (у асьвятленьні часопіса „Літва"),* „Studia Białorutenistyczne", № 1, Lublin 2007, 291–299.
41. *Беларускія плямёны (іх мова і тэрыторыя) у асвятленні Яна Станкевіча* [у:] *Мова – літаратура – культура*, Mińsk 2007, s. 91–98.

42. *Роля роднае мовы ў вызначэньні нацыянальнае тоеснасьці (ва ўспрыняцьці беларускай дыяспары,* „Acta Albaruthenica”, № 7, Warszawa 2007, s. 148–159.
43. *Działalność białoruskich ośrodków naukowych na uchodźstwie,* „Roczniki Humanistyczne”, t. LVI, z. 7, Lublin 2008, s. 157–169.
44. *Дзейнасьць беларускіх асьветнікаў у інтэрпрэтацыі эміграцыйных вучоных,* „Acta Albaruthenica”, № 9, Warszawa 2009, s. 220–229.
45. *Język białoruski w Polsce – historia i stan obecny,* „Acta Polono-Ruthenica”, t. XIV, Olsztyn 2009, s. 339–351.
46. *Імя Скарыны і мова ягоных выданьняў у асьвятленьні часопісаў "Запісы" ды "Iskry Skaryny"* [w:] *Your Sun Shall Never Set Again, And Yuor Moon Shall Wane No More:* Essays in Honor of Fr Alexander Nadson on the Occasion of his Eightieth Birthday and Fiftieth Anniversary of His Priesthood – *Сонца тваё не закоціцца, і месяц твой не схаваецца:* Зборнік артыкулаў па беларусістыцы і багаслоўі ў гонар 80-годзьдзя з дня нараджэньня і 50-годзьдзя сьвятарства айца Аляксандра Надсана, Mińsk 2009, s. 207–216.
47. *Rola języka ojczystego w kształtowaniu tożsamości narodowej (w ujęciu diaspory białoruskiej)* [w:] *Wschód oczami młodych*, Warszawa 2010, s. 13–24.
48. *Лёсы беларускае мовы ў асьвятленьні эміграцыйнага часопіса „Веда”*, „Studia i szkice slawistyczne”, t. X, Opole 2010, s. 409–416.
49. *Погляд беларускай эміграцыі на ролю роднае мовы ў станаўленьні нацыянальнае тоеснасьці,* „Acta Albaruthenica”, t. 10, Warszawa 2010, s. 264–291.
50. *Лёс помнікаў беларускай пісьмовасьці ў асьвятленьні беларускіх дасьледчыкаў у замежжы,* „Studia Białorutenistyczne”, t. 4, Lublin 2010, s. 261–274.
51. *Дыялектызмы ў мове Янкі Купалы й Якуба Коласа,* „Annus Albaruthenicus”, № 12, Krynki 2011, s. 233–244.
52. *Суадносіны паміж мовай і нацыянальнай тоеснасьцю,* „Acta Albaruthenica”, t. 11, Warszawa 2011, s. 194–204.
53. *Дзейнасьць беларускай эміграцыі ў Нямеччыне на карысьць роднае мовы*, „Studia i szkice slawistyczne”, t. XI, Opole 2011, s. 19–25.
54. *Тэрытарыяльны абсяг беларускай народнай мовы – погляд з далёкага замежжа,* „Studia Białorutenistyczne”, t. 6, Lublin 2012, s. 217–232.
55. *Беларуска-балцкія моўныя сувязі на фоне пасяленча-міграцыйных працэсаў* „Acta Albaruthenica”, t. 12, Warszawa 2012, s. 89–95.
56. *Сітуацыя беларускай мовы ў Польшчы,* „Belarusika = Albaruthenica”, Mińsk 2012, s. 342–353.
57. *Этапы развіцця старабеларускай мовы ў кантакце з мовамі суседніх народаў,* „Acta Albaruthenica”, t. 13, Warszawa 2013, s. 123–134.
58. *Новыя тэндэнцыі ў беларускіх гаворках*, „Studia Białorutenistyczne”, Lublin 2013, t. 7, s.199–215.
59. *Дасягненні Кафедры беларусітыкі Варшаўскага ўніверсітэта*, „Białorutenistyka Białostocka”, t. 5, Białystok 2013, s. 483–489.

60. *Zakres użycia języka białoruskiego na przełomie XX–XXI wieku*, „Acta Albaruthenica", t. 14, Warszawa 2014, s. 87–98.
61. Panel: *Polska radiofonia Polakom na Wschodzie (Radio znad Wilii, Polskie Radio Lwów, Redakcja Białoruska Polskiego Radia SA) – stan obecny i zamierzenia* [w:] Polskie Radio na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej, Polskie Radio SA 2014, s. 257–275.
62. *Język a świadomość narodowa młodego pokolenia na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim (na Podlasiu)* [w:] *Światła masz tyle w sobie… Ze studiów wschodniosłowiańskich,* Księga pamiątkowa dedykowana Prof. Aleksandrowi Barszczewskiemu, KUL, Lublin 2015, s. 265–279.
63. *Piśmiennictwo białoruskie okresu Wielkiego Księstwa Litewskiego w ocenie emigracji białoruskiej* [w:] *Słowianie na emigracji. Literatura – Kultura – Języ*k, Opole – Racibórz 2015, s. 105–116.
64. *Zachowania językowe mieszkańców Podlasia w warunkach bilingwizmu. Charakterystyka socjolingwistyczna,* „Acta Albaruthenica", t. 16, Warszawa 2016, s. 143–168.
64. *Język regionu Białowieży – analiza językowa i socjolingwistyczna* [w:] *Białorusko-polskie stosunki kulturowo-językowe. Historia i współczesność,* Mińsk 2016, s. 27–40.
65. *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia – projekt badawczy Katedry Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego*, „Studia Białorutenistyczne", t. 10, Lublin 2016, s. 263–278.
66. *Język a świadomość narodowa na Podlasiu* [w:] *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia. Opis socjolingwistyczny regionu na tle uwarunkowań historycznych*, red. N. Barszczewska, M. Chaustowicz, M. Timoszuk, Warszawa 2016, s. 19–150.
67. *Wprowadzenie* [w:] *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia. Opis socjolingwistyczny regionu na tle uwarunkowań historycznych*, red. N. Barszczewska, M. Chaustowicz, M. Timoszuk, Warszawa 2016, s. 9–12.
68. *Projekt Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia – główne założenia i wnioski* [w:] *Зъ зычливости ку моеи отчизне: Tom pamiątkowy dedykowany Profesorowi Mikołajowi Timoszukowi,* Warszawa 2017, s. 17–32.
69. *Polski wkład w badania dialektów białoruskich* [w:] *Szkice Slawistyczne. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Walentemu Piłatowi,* Wyd. Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej UWM w Olsztynie, Olsztyn 2017, s. 151–170.
70. *Польска-беларускія моўныя сувязі на працягу стагоддзяў, „Studia Białorutenistyczne",* t. 11, Lublin 2017, s. 211–223.
71. *Мова білінгвальнага насельніцтва ў Падляшскім ваяводстве,* „Acta Albaruthenica", t. 18, Warszawa 2018, s. 159–173.
72. *Bałtycko-słowiańska geneza języka białoruskiego,* „Rozprawy Komisji Językowej", t. LXVI, Łódź 2018, s. 21–37.
73. *Палеміка беларускае дыяспары са скептыкамі дзяржаўнасці беларускае мовы ў часы Вялікага Княства Літоўскага,* „Acta Albaruthenica", t. 19, Warszawa 2019, s. 161–174.

74. *The Role of Writers in the Development of the Belarusian Language in the 19th – Early 20th Century (Rola pisarzy w rozwoju języka białoruskiego w XIX – początku XX w.),* „Studia Białorutenistyczne", 13, 2019, s. 281–296.
75. *Sytuacja języka białoruskiego w warunkach dwujęzyczności (w ocenie gazety „Biełarus"),* „Acta Albaruthenica", t. 20, Warszawa 2020, s. 125–143.

VI. Artykuły popularno-naukowe:

1. *Кафедра беларускай філалогіі на парозе новага 25-годдзя* [w:] „Беларускі каляндар", Białystok 1983, s. 59–65 (współaut.: A. Barszczewski, J. Głuszkowska, M. Kondratiuk, M. Czurak).
2. *Дзейнасць і дасягненні Кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага універсітэта* [w:] „Беларускі каляндар", Białystok 1987, s. 173–178.
3. *Rozważania o języku* – cykl artykułów (110 odcinków) o historii białoruskiego języka literackiego, o roli gwar białoruskich w procesie formowania się współczesnego białoruskiego języka literackiego oraz o systemie fonetycznym, morfologicznym i leksykalnym współczesnego białoruskiego języka literackiego [w:] „Ніва", Białystok, 1.10.1987 – 1.04.1992.
4. *Historia języka białoruskiego* – cykl artykułów w polsko-białoruskim czasopiśmie „Dyskusja – Дыскусія":
   Беларуская мова ўчора і сёньня, № 1, Warszawa 1993, s.13.
   Беларуская мова ў сям'і індаэўрапэйскіх моваў, № 2, Warszawa 1993, s.14–15.
   Помнікі пісьменства агульнаўсходнеславянскага пэрыяду, №№ 3–4, Warszawa 1993, s.16.
   Беларуская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім, № 5, Warszawa 1993, s. 20.
   Помнікі пісьменства Вялікага Княства Літоўскага, № 1 (6), Warszawa 1994, s. 15.
   Стан і разьвіцьцё беларускае мовы ў канцы XVII–XIX стст., № 2 (7), Warszawa 1994, s.16–17.
   Роля гаворак у разьвіцьці беларускае літаратурнае мовы ў XIX ст., № 8, Warszawa 1995, s. 16; № 9, Warszawa 1996, s. 24.
5. *Дзейнасць Беларускай Рэдакцыі Польскага Радыё ў працэсе польска-беларускага збліжэння* [w:] „Беларускі каляндар", Mińsk 1995, s. 143–150.
6. *„Я свой лёс звязаў з Беларуссю"* (размова з Джэймсам Дынглі) [w:] „Беларускі каляндар", Mińsk 1995, s.150–155.
7. *Удзел Беларускай Рэдакцыі Польскага Радыё ў працэсе будавання новых польска-беларускіх адносінаў* [w:] „Кантакты і дыялогі", № 1, Mińsk 1996, s. 29–32.
8. *5 гадоў Беларускай Рэдакцыі Польскага Радыё* [w:] „Камунікат", № 1, Warszawa 1997, s. 2–3.
9. *Dzisiejsza Białoruś* (na podstawie listów do Redakcji Białoruskiej Polskiego Radia) [w:] „Rocznik Wschodni", № 5, Rzeszów 1999, s. 149–154.
10. *Polskie Radio – Праграма для Замежжа* [w:] „Беларус", № 493, New York, luty 2004.
11. *Беларуская мова ўчора й сёньня* – cykl artykułów opublikowanych w biuletynie „Камунікат":
   Стан нацыянальнае мовы ў Беларусі, № 2, Warszawa 1997, s. 2–3.

Развіцьцё беларускае мовы ў XX ст., № 1 (11), Warszawa 2000, s. 24–26.
Становішча беларускае мовы ў 20-х гадох XX ст., № 2 (12), Warszawa 2000, s. 26–28.
Рэформа беларускага правапісу 1933 г., № 3 (13), Warszawa 2000, s. 27–30.
Становішча беларускае мовы пасьля рэформы 1933 г., № 4 (14), Warszawa 2000, s. 32–34.
Лёс помнікаў беларускага пісьменства, № 1 (15), Warszawa 2001, s. 28–30; № 2 (16), Warszawa 2001, s. 32–34; № 3 (17), Warszawa 2001, s. 44–45; № 4 (18), Warszawa 2001, s. 41–42; № 1 (19), Warszawa 2002, s. 43–46.

12. *Беларуская эміграцыя пра нацыянальную мову* – cykl artykułów opublikowanych w biuletynie „Камунікат":
    Беларускія часапісы на чужыне, № 2 (20), Warszawa 2002, s. 38–39.
    Мова й нацыянальная тоеснасьць беларусаў ва ўспрыняцьці беларускай эміграцыі, № 1 (21), Warszawa 2003, s. 30–32.
    Мова й нацыянальная тоеснасьць беларусаў, № 2 (22), Warszawa 2003, s. 50–54; № 3 (23), Warszawa 2003, s. 56–59; № 1 (24), Warszawa 2004, s. 51–55; № 2 (25), Warszawa 2004, s. 49–55.
13. *Беларуская Служба Радыё Палёнія* [w:] „Камунікат", № 3 (23), Warszawa 2003, s. 2–4.
14. *Польскія беларусісты правялі ўсеагульны сход* [w:] „Голас Радзімы", №№ 30–33, 19.08.2004, Мінск, с. 20
15. Cykl esejów pod wspólnym tytułem *Emigracja białoruska wobec języka narodowego* wygłoszonych na antenie Polskiego Radia SA w okresie od 12.09.1996 r. do 14.11.2002 r.:
16. *Problemy języka białoruskiego na łamach czasopisma „Kryvicz" – 1923–1927 – kowieński okres emigracji białoruskiej* – cykl 45 esejów wygłoszonych w okresie od 12.09.1996 r. do 24.07.1997 r.
17. *Problemy języka białoruskiego na łamach czasopism emigracyjnych wydawanych w Niemczech* – cykl 52 esejów wygłoszonych w okresie od 29.07.1997 do 16.07.1998.
18. *Problemy języka białoruskiego na łamach czasopism emigracyjnych wydawanych w Wielkiej Brytanii* – 3 eseje wygłoszone w okresie od 30.07.1998 do 13.08.1998.
19. *Problemy języka białoruskiego na łamach czasopism emigracyjnych wydawanych we Francji* – 5 esejów wygłoszonych w okresie od 21.08.1998 do 17.09.1998.
20. *Problemy języka białoruskiego na łamach czasopism emigracyjnych wydawanych w Czechosłowacji* – 7 esejów wygłoszonych w okresie od 01.10.1998 do 12.11.1998.
21. *Problemy języka białoruskiego na łamach gazety „Бацькаўшчына"* – 115 esejów wygłoszonych w okresie od 17.11.1998 do 13.07.2000.
22. *Problemy języka białoruskiego na łamach czasopism emigracyjnych wydawanych w Australii* – 3 eseje wygłoszone w okresie od 20.07.00 do 03.08.00.
23. *Problemy języka białoruskiego na łamach czasopism emigracyjnych wydawanych w USA* – 117 esejów wygłoszonych w okresie od 17.08.2000 do 14.11.2002.
24. *Беларуская эміграцыя пра нацыянальную мову* – cykl artykułów opublikowanych w biuletynie „Камунікат":

Беларусізацыя нацыянальнага жыцця, № 1 (26), Warszawa 2005, s. 27–31; *Беларусізацыя* царквы № 2 (27), Warszawa 2005, s. 35–42; № 3 (28), Warszawa 2005, s. 32–37;
Адам Міцкевіч і беларуская мова, „Камунікат", № 2, 2005, s. 13–15.
Мова ў рэлігійным жыцьці, „Беларускі Дайджэст", № 120, 2005, с. 7.

25. Cykl esejów pod wspólnym tytułem *Język a tożsamość narodowa* wygłoszonych na antenie Polskiego Radia S.A.:
    21.11.2002-30.09.2004 – 75
    01.10-31.12.2004 – 12;
    01.01-31.12.2005 – 54;
    01.01-31.12.2006 – 54;
    01.01-31.12.2007 – 48
    01.01.-31.12.2008 – 48
    01.01.-26.12.2009 – 46
    01.01.-31.12.2010 – 47
    01.01-31.07.2011 – 24
26. Cykl 43 esejów pod wspólnym tytułem *Па-беларуску без памылак* wygłoszonych na antenie Polskiego Radia S.A. od 31.08.2019 do 10.06.2020 i opublikowanych na stronie *Па-беларуску без памылак - Беларуская Служба - polskieradio.pl*

VII. Recenzje i sprawozdania:

1. *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, Ossolineum, t. 1 (1980), t. 2 (1989) [w:] „Białostocczyzna", № 1 (17), 1990, s. 42–44 (współaut.: J. Głuszkowska).
2. *VII Міжнародная Канферэнцыя „Шлях да ўзаемнасці"* [w:] „Ніва", № 28, Białystok, 11 lipca 1999, s. 1, 10; „Ніва", № 29, Białystok, 18 lipca 1999, s. 8.
3. *Шлях да ўзаемнасці вядзе праз Белавежу* [w:] „Ніва", № 30, Białystok, 23 lipca 2000, s.1, 4.
4. *50-lecie Katedry Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego* [w:] „Uniwersytet Warszawski", № 1 (31), marzec 2007, s. 16–19.
5. *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* (współaut. J. Głuszkowska) [w:] „Acta Albaruthenica", № 8, Warszawa 2008, s. 294–298.
6. *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym* [w:] „Acta Albaruthenica", № 9, Warszawa 2009, s. 384–390.
7. *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, pod redakcją Elżbiety Smułkowej, t. 1: *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*; t. 2: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu* (*Słownik brasławski*) [w:] „Acta Albaruthenica", t. 12, Warszawa 2012, s. 259–264.
8. *С.У. Шахоўская, Беларуская анамастычная лексікаграфія: фарміраванне, сучасны стан, вектары развіцця*, „Acta Albaruthenica", t. 13, Warszawa 2013, s. 363–365.
9. *Г.У. Аўчыннікава, Словаўтваральная семантыка і структура агентываў ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах*, „Acta Albaruthenica", t. 14, Warszawa 2014, s. 365–367.

10. *Лёсы беларускай літаратурнай мовы і беларускіх лінгвістаў у 1920–1930-я гады*, „Białorutenistyka Białostocka", t. 6, Białystok 2014, s. 363–370.

VIII. Recenzje wydawnicze prac naukowych:

1. „Roczniki Humanistyczne", t. LVI, z. 7, Towarzystwo Naukowe KUL Jana Pawła II, Lublin 2008 (współrecenzenci: S. Kowalow, H. Łaszkiewicz, M. Łesiów, M. Matecka, D. Tanaś, A. Woźniak.
2. *Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*, Wyd. UMCS, Lublin 2010, 412 s.
3. „Acta Baltico-Slavica", t. 35, 2011, 293 s.
4. Recenzja wydawnicza 3 artykułów językoznawczych do czasopisma naukowego „Studia i Szkice Slawistyczne" XII, 2013.
5. Recenzja wydawnicza pracy Niny Mieczkowskiej pod tytułem *Stulecie białoruskiego odrodzenia narodowego: podstawowe wydarzenia i trendy w historii samoświadomości językowej i sytuacji językowej na Białorusi*, UMCS 2013.
6. Recenzja wydawnicza 4 artykułów językoznawczych do czasopisma naukowego „Acta Polono-Ruthenica", 2013, 2014.
7. Recenzja wydawnicza 4 artykułów językoznawczych do czasopisma naukowego „Acta Baltico-Slavica", 2013, 2014.
8. Recenzja wydawnicza 4 artykułów językoznawczych do czasopisma naukowego „Acta Albaruthenica", 2013, 2014.
9. Recenzja wydawnicza 9 artykułów językoznawczych do tomu jubileuszowego KUL *W świecie wartości naszych i innych. Z najnowszych badań nad literaturą, kulturą i językiem Słowian Wschodnic*h, 2014.
10. Recenzja wydawnicza 3 artykułów językoznawczych do czasopisma naukowego „Acta Albaruthenica", 2015.
11. Recenzja wydawnicza 2 artykułów językoznawczych do czasopisma naukowego „Acta Baltico-Slavica", 2015.
12. Recenzja wydawnicza 1 artykułu językoznawczego do czasopisma naukowego „Język Polski", 2016.
13. Recenzja wydawnicza 1 artykułu kulturoznawczego do czasopisma naukowego „Studia Europy Środkowej i Wschodniej", 2016.
14. Recenzja wydawnicza 5 artykułów językoznawczych do tomu materiałów pokonferencyjnych *Białoruś w dyskursie naukowym*, 2016.
15. Recenzja wydawnicza rozprawy habilitacyjnej Piotra Złotkowskiego *Antroponimia historyczna mieszczan i chłopów Brańska i okolic w ujęciu statycznym i dynamicznym*, UMCS, 2017.
16. Recenzja wydawnicza 3 artykułów językoznawczych do czasopisma naukowego „Acta Polono-Ruthenica", 2017.
17. Recenzja wydawnicza 3 artykułów językoznawczych do czasopisma naukowego „Acta Albaruthenica", 2017.
18. Ocena rozprawy habilitacyjnej Lilii Płyhauki *Belaruskaja mova u polikulturnym rehijonie Litouskaj Respubliki: histoyja, suczasny stan, tendencyi razviccia* obronionej w Białoruskim Uniwersytecie Państwowym w Mińsku 24.03.2017 r.

19. Recenzja wydawnicza 3 artykułów językoznawczych do czasopisma naukowego „Rozprawy Komisji Językowej" Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, 2018.
20. Recenzja wydawnicza 1 artykułu językoznawczego do czasopisma naukowego „LingVaria" Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018.
21. Recenzja wydawnicza rozprawy habilitacyjnej Anny Żebrowskiej *Komarowszczyzna. Język pogranicza białorusko-polsko-litewskiego*, UAM, 2019.
22. Recenzja wydawnicza 2 artykułów językoznawczych do czasopisma naukowego „LingVaria" Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2019.
23. Recenzja wydawnicza 1 artykułu językoznawczego do czasopisma naukowego „Acta Polono-Ruthenica", 2019.
24. Recenzja wydawnicza 1 artykułu językoznawczego do czasopisma naukowego „ActaBaltico-Slavica", 2019.
25. Recenzja wydawnicza rozprawy doktorskiej Katarzyny Grabowskiej *Język Latopisu Supraskiego 1519 r. (Fonetyka. Fleksja. Słownictwo)*, UwB, 2020.
26. Recenzja wydawnicza książki Joanny Getki i Jolanty Darczewskiej *Na drodze do wolności. Białoruska partyzantka kulturowa w przestrzeni publicznej i Internecie*, WUW 2021.

IX. Prace dydaktyczne:

1. *Program szkoły podstawowej z dodatkową nauką języka białoruskiego. Język białoruski*, Warszawa 1987, 39 s. (współaut.: A. Barszczewski, A. Goworko, A. Iwaniuk, Z. Skibińska-Charyło).
2. *Program nauczania Szkoły Podstawowej z dodatkową nauką języka białoruskiego. Język białoruski*, Warszawa 1995, 39 s. (współaut.: T .Rusaczyk, O. Sienkiewicz).

X. Przekłady:

1. *Portrety osobistości dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach mińskich – Партрэты знакамітых постацяў даўняй Рэчы Паспалітай у мінскіх зборах* (przekład na język białoruski), Kraków 1981, 139 s. (współaut.: A. Barszczewski).
2. Jerzy Axer, *Był cały dalszym ciągiem – Ён увесь быў працягам* (tłumaczenie na język białoruski) [w:] *Bo królom był równy...*, Warszawa–Kraków 2002, s. 40–45.
3. Andrzej Krawczyk, *Powtórny pogrzeb poety – Паўторнае пахаванне паэта* (tłumaczenie na język białoruski) [w:] *Bo królom był równy...*, Warszawa–Kraków 2002, s. 46–56.
4. Міхась Раманюк, *Беларускія народныя крыжы – Białoruskie krzyże ludowe* (tłumaczenie na język polski), Mińsk 2002. 44 s. (współaut.: A. Barszczewski).

XI. Udział w konferencjach naukowych i tytuły wygłoszonych referatów:

1. Sesja Naukowa Białostockiego Towarzystwa Naukowego, Białystok 1981.

Referat: *Kilka uwag na temat zmian znaczeniowych leksemów uwarunkowanych interferencją językową*.

2. Międzynarodowa Konferencja Naukowa poświęcona 100-ej rocznicy urodzin J.Kupały i J.Kołasa, Warszawa 1982.
   Referat: *O dialektyzmach w języku Janki Kupały*.
3. Sesja naukowa z okazji 30-lecia Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, Białystok 1986.
   Referat: *Дзейнасць і дасягненні Кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага Універсітэта*.
4. Zebranie Naukowe Sekcji Językoznawczej Białostockiego Towarzystwa Naukowego, Warszawa 1988.
   Referat: *Dialektyzmy w białoruskim języku literackim*.
5. Konferencja Międzynarodowa „Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, Łódź 1989.
   Referat: *Interferencja językowa w mikrotoponimii północno-wschodniej Polski* (współaut.: J. Głuszkowska, T. Jasińska, E. Smułkowa).
6. VII Krajowa Konferencja Onomastyczna „Wpływy obce w nazewnictwie Polski", Białobrzegi 1989.
   Referat: *Elementy bałtyckie i wschodniosłowiańskie w przygotowywanym Słowniku mikrotoponimii północno-wschodniej Polski* (współaut.: J. Głuszkowska, T. Jasińska).
7. Międzynarodowa Konferencja „Droga ku wzajemności", Grodno1994.
   Referat: *Беларуская Рэдакцыя Польскага Радыё ў працэсе польска-беларускага зблiжэньня*.
8. Konferencja „Polsko-białorusko-ukraińskie pogranicze językowe", Lublin 1995.
   Referat: *Kilka przykładów wpływu języka polskiego na składnię gwar białoruskich i ukraińskich Białostocczyzny*.
9. II Międzynarodowy Kongres Białorutenistów, Mińsk 1995.
   Referat: *Удзел Беларускай Рэдакцыі Польскага Радыё ў пабудове новых польска-беларускіх адносінаў*.
10. Międzynarodowa Konferencja „Droga ku wzajemności", Białowieża 1995.
    Referat: *Стан нацыянальнае мовы ў Рэспубліцы Беларусь у ацэнцы слухачоў Беларускай Рэдакцыі Польскага Радыё*.
11. Międzynarodowa Konferencja „Droga ku wzajemności", Hajnówka – Białowieża 1997.
    Referat: *Беларусь і Польшча – скрыжаваньне шляхоў*.
12. Międzynarodowa Konferencja „Losy języków i literatur słowiańskich na emigracji, Lublin 1997.
    Referat: *Моўныя пытаньні на старонках беларускіх эміграцыйных выданьняў у Нямеччыне*.
13. Letnia Szkoła Białorutenistyki, Gdańsk 1997.
    Referat: *Сферы выкарыстаньня беларускае мовы ў жыцьці беларускага народу на сёньняшнім этапе*.
14. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Kultura i język białoruski w kontakcie z innymi narodami", Warszawa 1997.

Referat: *Нацыянальная мова ў дасьледаваньнях Каўнаскага беларускага эміграцыйнага асяродка*.

15. Międzynarodowa Konferencja „Ku wspólnej przyszłości", Hajnówka 1998.
Referat: *Dzisiejsza Białoruś* (na podstawie listów do Redakcji Białoruskiej Polskiego Radia).
16. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności", Białowieża 1998.
Referat: *Ідэя абароны беларускае мовы на старонках „Бацькаўшчыны"*.
17. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Język a tożsamość na pograniczu kultur, Białystok 1998.
Referat: *Język a tożsamość narodowa Białorusinów w ujęciu emigracji białoruskiej*.
18. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności", Mińsk 1999.
Referat: *Клопат „Бацькаўшчыны" пра чысьціню беларускае мовы*.
19. III Międzynarodowy Kongres Białorutenistów, Mińsk, 22–24 maja 2000.
Referat: *Эміграцыйная газэта „Бацькаўшчына" ў абароне беларускае мовы*.
20. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności", Białowieża 2000.
Referat: *Эміграцыйная газэта „Бацькаўшчына" пра школьную сыстэму БССР*.
21. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Праз навуку да праўды", Mińsk 2001.
Referat: *Становішча беларускае мовы ў пэрыяд Вялікага Княства Літоўскага (у асьвятленьні часапісу „Літва")*.
22. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „The role of Belarusian Diaspora in preserving and developing Belarusian Culture", London 2001.
Referat: *Role of Belarusian Diaspora in Preservation and Development of Belarusian Language*.
23. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności", Białowieża 2001.
Referat: *Янка Станкевіч – папулярызатар крывіччыны на старонках беларускага эміграцыйнага часапісу „Веда"*.
24. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności", Białowieża 2002.
Referat: *Ацэнка моўных русыфікацыйных працэсаў у Беларусі Станіславам Станкевічам на старонках эміграцыйнага часапісу „Запісы"*.
25. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Białoruskie życie kulturalne w II Rzeczypospolitej", Białystok 2002.
Referat: *Беларускае культурна-асьветнае жыцьцё ў II Рэчыпаспалітай на старонках эміграцыйнага друку.*

26. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności", Mińsk 2003.
Referat: *Русыфікацыя беларускае мовы ў асьвятленьні часапісу „Беларус"*.
27. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Міжкультурны дыялог у Беларусі: нацыянальна-культурнае развіццё ва ўмовах глабалізацыі", Mińsk 2003.
Referat: *Суадносіны паміж мовай і нацыянальнай тоеснасьцю ў асьвятленьні газэты „Беларус"*.
28. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Trialog białoruski – 2004" zorganizowana przez Villa Sokrates, Krynki 2004.
Referat: *Погляд беларускай эміграцыі на этнаграфічныя межы Беларусі*.
29. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności", Kraków 2004.
Referat: *Сытуацыя беларускае мовы ў пэрыяд Вялікага Княства Літоўскага*.
30. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Trialog białoruski – 2005" zorganizowana przez Villa Sokrates, Krynki 2005.
Referat: *Ян Станкевіч пра беларускія плямёны – мову й тэрыторыю*.
31. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Polsko-białoruskie związki historyczne, kulturowe, literackie i językowe", Mińsk 2005.
Referat: *Погляд беларускай эміграцыі на польска-беларускія моўныя ўзаемаўплывы ў XV–XIX стагодзьдзях.*
32. II Międzynarodowa Folklorystyczno-Etnolingwistyczna Konferencja Naukowa, Mińsk 2005.
Referat: *Трактоўка Палесься беларускімі эміграцыйнымі дасьледнікамі.*
33. Międzynarodowa Konferencja z okazji 50-lecia tygodnika Białorusinów w Polsce „Niwa", Białystok 2006.
Referat: *Беларуская нацыянальная меншасьць у Польшчы – праблемы й дасягненьні*.
34. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Мова. Культура. Літаратура", Mińsk 2006.
Referat: *Беларускія плямёны – іх мова й тэрыторыя – у асьвятленьні Яна Станкевіча.*
35. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności" (50 lat białorutenistyki na UW), Warszawa 2006.
Referat: *Уплыў суседніх народаў на ўласныя назовы Беларусі.*
36. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Białoruś w przestrzeni europejskiej między Wschodem a Zachodem", Warszawa 2006.
Referat: *Wpływ języka ojczystego na kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej*.
37. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Paryż – Londyn – Monachium – Nowy Jork. Powrześniowa Emigracja Niepodległościowa na mapie kultury nie tylko polskiej", Białystok 2007.

Referat: *Działalność białoruskich ośrodków naukowych na uchodźstwie.*

38. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe, Lublin 2008.
Referat: *Лёс помнікаў беларускай пісьмовасьці ў асьвятленьні беларускіх дасьледчыкаў у замежжы*.
39. International Kupała-Kołas Colloquium, Londyn 2008.
Referat: *Дыялектызмы ў мове Янкі Купалы й Якуба Коласа*.
40. III Międzynarodowa Konferencja Slawistyczna „Dialog kultur. Z dziejów kontaktów polsko-wschodniosłowiańskich. Język, kultura, literatura", Olsztyn 2009.
Referat: *Język białoruski w Polsce – historia i stan obecny*.
41. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Emigracja Wschodniosłowiańska",Opole 2009 (22–23.09).
Referat: *Лёсы беларускае мовы ў асьвятленьні эміграцыйнага часопіса „Веда".*
42. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe", Warszawa 2009 (16.10).
Referat: *Дзейнасьць беларускіх асьветнікаў у інтэрпрэтацыі эміграцыйных вучоных.*
43. Konferencja Naukowa „Wschód oczami młodych", Warszawa 2009 (12.12).
Referat: *Rola języka ojczystego w kształtowaniu tożsamości narodowej.*
44. Czwartki białoruskie – konwersatoria interdyscyplinarne w Katedrze Kultury Białoruskiej Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku (06.05.2010).
Referat: *Białoruska emigracja o roli języka ojczystego w życiu narodu*.
45. V Międzynarodowy Kongres Białorutenistów, Mińsk 20–21.05.2010.
Referat: *Сітуацыя беларускай мовы ў Польшчы.*
46. Sesja „Pogranicze w świetle etnolingwistyki i historii mówionej" – 5-10.07.2010.
Referat: *Zakres użycia języka białoruskiego na Podlasiu.*
47. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „*Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*", Lublin 14–16.10.2010.
Referat: *Тэрытарыяльна абсяг беларускай народнай мовы – погляд з далёкага замежжы.*
48. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności". Polsko-białoruskie związki literackie, językowe i kulturowe, Warszawa 5.11.2010.
Referat: *Погляд беларускай эміграцыі на ролю роднае мовы ў станаўленьні нацыянальнае тоеснасьці.*
49. Międzynarodowa konferencja naukowa. *„Białoruś: mnogość interpretacji historii i kultury"*, Warszawa 25–26.11.2010.
Referat: *Język ojczysty jako główny wskaźnik świadomości narodowej Białorusinów.*
50. Międzynarodowa Konferencja Naukowa z okazji 55-lecia Katedry Białorutenistyki UW „Białorusko-polskie związki językowe, literackie, i historyczne", Hajnówka 15–17.09.2011.

Referat: *Роля роднае мовы ў фарміраваньні нацыянальнае тоеснасьці.*

51. Dziewiąta Wschodnia Szkoła zorganizowana przez Kolegium Europy Wschodniej, Wrocław 1–10.03.2012.
Referat: *Białoruska emigracja polityczna i jej czasopisma.*
52. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe", Lublin 20–22.09.2012.
Referat: *Nowe tendencje w gwarach białoruskich*.
53. Międzynarodowe Seminarium Naukowe z okazji 20-lecia Katedry Filologii Białoruskiej na Uniwersytecie w Białymstoku, Białystok 12.04.2013.
Referat: *Дасягненні Кафедры беларусітыкі Варшаўскага ўніверсітэта.*
54. Międzynarodowa Konferencja Naukowa Polsko-białoruskie związki literackie, kulturowe i językowe, Warszawa 18–19.10.2013.
Referat: *Сферы выкарыстання беларускай мовы ў XXI ст.*
55. Konferencja Polskie Radio na kresach II Rzeczypospolitej, Warszawa 21.11.2013.
Panel: *Polska radiofonia Polakom na Wschodzie (Radio znad Wilii, Polskie Radio Lwów, Redakcja Białoruska Polskiego radia SA) – stan obecny i zamierzenia.*
56. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Słowianie na emigracji: literatura – kultura – język", Opole, 22–23.IX.2014.
Referat: *Беларускае пісьменства ў перыяд ВКЛ у асвятленні беларускай эміграцыі.*
57. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe", Wisznice, 21–23.06.2015.
Referat: *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia – projekt badawczy Katedry Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego.*
58. Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Polsko-białoruskie związki literackie, językowe i kulturowe. 60-lecie Katedry Białorutenistyki na Uniwersytecie Warszawskim, Warszawa, 30.11–01.12.2016.
Referat: *Projekt Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia – główne założenia i wnioski.*
59. I Interdyscyplinarna Konferencja Wydziału Lingwistyki Stosowanej, Warszawa 23–24.03.2017.
Referat: *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia* (współ. z: prof. M. Chaustowiczem, prof. M. Timoszukiem).
60. Międzynarodowa Konferencja Naukowa *Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*, Wisznice, 22–23.06.2017.
Referat: *Polsko-białoruskie związki językowe na przestrzeni stuleci.*
61. VII Międzynarodowy Kongres Badaczy Białorusi, Warszawa 15–17.09.2017.
Referat: *Język bilingwalnej społeczności na Podlasiu*.
62. XXI Festiwal Nauki, Warszawa 25–26.09.2017.
Referat: *Polsko-białoruskie związki kulturowo-językowe* (wspólnie z dr. R. Kaletą).

63. Międzynarodowa Konferencja Naukowa *Polsko-białoruskie związki literackie, historyczno-kulturowe i językowe (Z okazji 100-lecia Białoruskiej Republiki Ludowej)*, Warszawa, 16–17.03.2018.
    Referat: *Мова білінгвальнага насельніцтва Падляшша.*
64. II Interdyscyplinarna Konferencja Wydziału Lingwistyki Stosowanej, 5–6.04.2018.
    Referat: *Polsko-białoruskie związki językowe na przestrzeni stuleci.*
65. Konferencja Naukowa *Europa Wschodnia w dyskursie naukowym*, Warszawa, 10.05.2018.
    Referat: *Bałtosłowiańska geneza języka białoruskiego.*
66. Międzynarodowa Konferencja Naukowa *Polsko-białoruskie związki literackie i językowe*, Warszawa, 29–30.03.2019.
    Referat: *Беларуская дыяспара ў пошуку аргументаў на карысць беларускасці дзяржаўнае мовы ВКЛ.*
67. Międzynarodowa Konferencja Naukowa *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, kulturowe i historyczne. Z okazji 65-lecia Katedry Białorutenistyki na Uniwersytecie Warszawskim.* Warszawa, 21–22.010.2021.
    Prezentacja: Dorobek pracowników KB UW.

XII. Kierowanie pracami doktorantów:

1. Marek Gawryluk: *Analiza porównawcza sytuacji socjolingwistycznej na polsko-białoruskim pograniczu na podstawie badań na Podlasiu i w obwodzie brzeskim*.
2. Svjatlana Saczanka: *Рэалізацыя пурыстычнай стратэгіі ў мове беларускага эміграцыйнага друку*.
3. Radosław Kaleta: *Polsko-białoruska homonimia międzyjęzykowa* (praca obroniona w 2012 r.)
4. Volha Tratsiak: *Ojkonimy pogranicza polsko-białoruskiego* (praca obroniona w 2017 r.)
5. Źmicier Sauka: *Adaptacja fonematyczno-grafematyczna zapożyczeń w języku białoruskim.*
6. Uladzislau Ivanou: *Feminizacja języka białoruskiego* (praca obroniona w listopadzie 2017 r.).
7. Anna Siwirska: *Język i styl młodego pokolenia Białorusinów w kontekście przemian kulturowych* (praca obroniona w kwietniu 2021 r.).
8. Maryla Chaustowicz: *Język białoruski XVII–XVIII wieku jako etap przejściowy między starobiałoruskim a współczesnym białoruskim (na podstawie nowo odnalezionych materiałów)*.

XIII. Promotorstwo prac magisterskich:

1. 2007 – 2 prace
2. 2008 – 1 praca
3. 2009 – 9 prac
4. 2010 – 4 prace
5. 2011 – 10 prac
6. 2012 – 1 praca
7. 2013 – 2 prace

8. 2014 – 2 prace
9. 2015 – 3 prace
10. 2016 – 1 praca

XIV. Pełnione funkcje:

1. Wiceprzewodnicząca Polskiego Towarzystwa Białorutenistycznego (od 2004 r.).
2. Kierownik Katedry Białorutenistyki UW: 13.10.2009–06.05.2014; 01.09.2016–30.09.2018.
3. Członek Komisji Emigrantologii Słowian Międzynarodowego Komitetu Slawistów (od 01.01.2010).
4. Członek Rady Międzynarodowego Stowarzyszenia Białorutenistów MAB: 21.05.2010–29.05.2015 r.

XV. Wyróżnienia:

1. Primus Inter Pares (1980).
2. Nagroda Ministra Edukacji Narodowej (1996).
3. Brązowy Krzyż Zasługi (2006).
4. Medal jubileuszowy „80-lecia Narodowej Akademii Nauk Białorusi" za popularyzację wiedzy o historii i dialektologii języka białoruskiego wśród studentów wydziałów humanistycznych polskich uczelni oraz opracowanie i przedstawienie nowych tendencji w dziedzinie dialektologii białoruskiej i współczesnego białoruskiego języka literackiego (2013).
5. Złoty Medal za Długoletnią Służbę (2015).
6. Medal „Za wkład w rozwój kultury Białorusi" przyznany przez Ministerstwo Kultury Republiki Białorusi (2016).
7. Medal Jubileuszowy Uniwersytetu Warszawskiego „1816–2016. Dwa stulecia – dobry początek" (2016).

STUDIA i ARTYKUŁY

Literatura

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.33–51

Arnold McMillin

University College London
ORCID: https: //orchid.org / 0000-0002-6883-9852
e-mail: a.mcmillin@ucl.ac.uk

A Close Relationship Reflected in the Translations from Polish Poetry by Young Belarusian Writers

Bliski związek odzwierciedlony w przekładach z polskiej poezji przez młodych pisarzy białoruskich

Блізкія дачыненні, адлюстраваныя ў перакладах маладых беларускіх пісьменнікаў з польскай паэзіі

It is no secret that Belarus is in turmoil, and is widely seen as a tragic disgrace, whilst Poland, as a safe country within the European Union, has been both a refuge and support for Belarusian free thinkers since the beginning of the present repressive regime.

In the past relations between the two countries were close although sometimes difficult, but the experience of some Belarusian writers (like, for instance, Maksim Tank [1912–1995]) in Polish prisons between the wars was nothing as compared to what Źmitrok Kuźmienka (b. 1980) writes about in a poem *Скрозь і заўжды беларус вінаваты*... (*The Belarusian is always thoroughly to blame...*):

Толькі хто мог бы такое прадбачыць,
Што давядзецца сядзець яму хутка
За Беларусь у турме беларускай.
[Kuźmienka 2012: 91]

More positively, Belarusians are keen translators and feel a particular affinity to some Polish writers, especially Adam Mickiewicz (1798–1855) and Czesław Miłosz (1911–2004) on emotional as well as aesthetic and rational grounds. The present paper does not intend to discuss the translations of Polish poetry by such central figures as Ryhor Baradulin (1935–2014) and Kastuś Ćvirka (b. 1934) but, rather, to look at the work of younger poets and their choices from the riches of Polish literature. Sometimes a clear affinity may be evident, but more often the attraction is purely literary, although it is notable that for this contingent, translations from Ukrainian

and Anglophone poets outnumber those from their Western neighbour. That said, it is not always the most obvious choices from Polish literature that seem to attract young Belarusians, although the number of them is too small to make a worthwhile numerical analysis. There are about the same number of young Belarusians as of the Polish poets they translate, although the latter are, without exception, of an older generation.

This article has no pretention to comprehensiveness of coverage. In 2002 the American Secretary of Defense, Donald Rumsfeld, famously produced four forms of knowing or not knowing (in his case, with reference to terrorists). Two of them are relevant here: 'unknown unknowns' are, doubtless, legion in most pieces of writing including the present one, whilst 'known unknowns' have some relevance to two translations of Polish poems, of which it has simply not been possible to find the originals: they are by Maryja Martysievič of Galčynski, *Ajčynaj mnie – muzyka* (*Music is my fatherland*) [Martysievič 2011: 8], and Vital Ryžkoŭ (b. 1986) of Ryszard Krynicki (b. 1943), *Tryccacihadovaja žančyna* (*The thirty-year-old woman*). The second of these is more serious, as it is the only version by a young Belarusian of any work by Krynicki, and, moreover, the only example of a very talented poet's skill in translating from Polish [Ryžkoŭ 2010: 63–64].

Before proceeding further, it may be hardly necessary to mention that two Belarusian translations of *Pan Tadeusz* were made in the 19th century; the first into any Slavonic language in 1859 was by Vikienci Dunin-Marcinkievič (1808–1884), only the first two parts of which survived, however, after confiscation by the tsarist government; the second was of the opening chapter by Dunin's friend Alaksandr Jeĺski (1834–1916). Many have written about Mickiewicz's influence on Belarusian literature and vice versa. Some advocated panslavism, or, even worse, the concept of Greater Russia (the ultimate in unwanted close relationships for most Belarusians), which was propagated by nationalists like Mikhail Koialovich (1826–1891), not to mention Vladimir Putin in our time. One of the best of the more academic and less inflammatory early studies was that by Symon Braha (pen-name of Vitaŭt Tumaš, 1910–1998). Also worth mentioning here is the rather charming comment of Baradulin in his short verse 'In memoria':

Над Беларуссю
Сонца марудна ўстае,
І спяшаецца за навалай навала
Адам Міцкевіч паліць
Беларускія вершы свае,
Каб напісаў іх Янка Купала.
[Skobla 2003: 454]

Throughout the ages many have expressed doubts about the worth of any translation: most famous is the Italian expression traductor – traditore

(the translator is a traitor); the English poet George Borrow (1803–1881) opined that 'translation is at best an echo' (Borrow 1851, p. 160), but my favourite comment is by South African poet Roy Campbell (1901–1957), 'Translations (like wives) are seldom faithful if they are in the least attractive' (*The Poetry Review*, 1949, p. 201). Most relevant to this paper, however, is the witty poem by Zbigniew Herbert (1924–1998), *O tłumaczeniu wierszy* (*On translating poetry*), which compares a translator to a vainglorious bee; the verse was skilfully put into Belarusian by Serge Minskievič (b. 1969) as *Pra pieraklad vieršaŭ*. In view of its relevance to the central theme of this article, here is the original, followed by the translation:

O tłumaczeniu wierszy

Jak trzmiel niezgrabny
siadł na kwiecie
aż zgięła się łodyga wiotka
przeciska się przez rzędy płatków
podobnych słownikowym kartkom
do środka dąży
gdzie aromat i słodycz jest
i choć ma katar
i brak mu smaku
jednak dąży
aż bije głową
w żółty słupek

i tu już koniec
trudno wniknąć
przez kielich kwiatów
do korzeni
więc trzmiel wychodzi
bardzo dumny
i głośno brzęczy:
byłem w środku
tym zaś
co mu nie całkiem wierzą
nos pokazuje
z żółtym pyłem
[Herbert 1998: 125]

Пра пераклад вершаў

Як чмель нязграбны
сеў не кветку
прынікла хісткая цявіна
а ён сунецца праз пялёсткі
нібы скрозь слоўнікаў старонкі
да цэнтру мкне
дзе водар і салодкасць
хоць нос закладзены

й чуцця бракуе
аднак чмель мкне
аж б'е чалом
у жоўты песцік.

і вось канец
пранікнуць цяжка
праз келіх кветкі
ў самы корань
а чмель выходзіць
ганарыцца
ўзахоп гудзе
што быў у цэнтры
а тым
хто веры не захочуць даць
пакажа нос
у жоўтым пыле
[Skobla 2008: 775]

First to be considered here are Mickiewicz and Miłosz, the two poets who have a particular affinity with Belarus and its culture, not least by birth. Mickiewicz's poetry has been tackled by both Skobla and Minskievič. The latter has written extensive translations from his work, including an acting version and translation of *Dziady* (*Forefathers' eve*), which preceded that by Ćvirka, and a response to the Polish exile's celebrated *Sonety krymskie* (*Crimean sonnets*), in *Minskija / Mienskija sanety* (*Minsk/Miensk sonnets*, 2002) as well as a handful of lyrics. Unsurprisingly, he has also made several translations from the *Sonety krymskie* which had inspired him to write in that poetic form about his own capital. He has also written analytically on the topic of sonnets generally [Minskievič 2017]. From his versions of Mickiewicz may be mentioned *Bakczysaraj* (*Bachčysaraj*), *Mogily haremu: Mirza do Pielgrzyma* (*Mahily haremu: Mirza da Pilihryma, The tombs of the harem: Mirza to the pilgrim*), *Czatyrdah: Mirza* (*Čatyrdah: Mirza*) and *Aluszta w dzień* (*Alušta ŭdzień, Alušto by day*). According to Skobla, another relatively young translator of the Polish national poet [Skobla 2008: 772], Minskievič tends to be critical of earlier translations. Be that as it may, the two Belarusians have chosen different works to tackle. *Bachčysaraj* is a good example of the translator's skill in following the rhyming scheme throughout. Here are the last three lines of the original 6th sonnet and the translation by Minskievič:

Gdzież jesteś, o miłości, potęgo i chwało!
Wy macie trwać na wieki, źródło szybko płynie,
O hańbo! Wyście przeszły, a źródło zostało.
[Mickiewicz 1993–2001, I: 240]

Дзе ж вы, мілосць, магута, слава! Вы ж павінны
Былі трываць стагоддзі; кроплям жыць імгненне,
О, ганьба! Вы ўжо зніклі, а выток няспынны.
[Skobla 2008: 773]

Before going on, it is worth mentioning that for Anglophone readers the new translations of Mickiewicz's *Sonety krymskie* by Christopher Adam provide useful notes on specific aspects of the Muslim Crimea (Adam 1998), although some of his versions are, perhaps inevitably, further from the originals than those of Minskievič, recalling the remarks about translation and fidelity adduced earlier. To the same readers may also be recommended an excellent reading of the sonnets by Olga Lenczewska in an online journal, *Readings* [Lenczewska 2015].

Slightly freer but none the less musical is the 9th sonnet, which will serve as further witness to the skill of the Belarusian master of this form in this response to his Polish hero:

Mogiły haremu

Mirza do Pielgrzyma

Tu z winnicy miłości niedojrzałe grona
Wzięto na stól Allacha; tu perełki Wschodu,
Z morza uciech i szczęścia, porwała za młodu
Truna, koncha wieczności, do mrocznego łona.

Skryła je niepamięci i czasu zasłona,
Nad nimi turban zimny błyszczy śród ogrodu
Jak buńczuk wojska cieniów, i ledwie u spodu
Zostały dłonią giaura wyryte imiona.

O wy, róże edeńskie! U czystości stoku
Odkwitnęły dni wasze pod wstydu liściami,
Na wieki zatajone niewiernemu oku.

Teraz grób wasz spójrzenie cudzoziemca plami,
Pózwalam mu – darujesz, o wielki Proroku!
On jeden z cudzoziemców poglądał ze łzami.
[Mickiewicz 1993–2001, I: 243]

Магілы гарэму

Мірза да Пілігрыма

З лазы кахання гронкі раннія сарваны
На стол Алаху з мора ўцех і захапленняў,
Пярлінкі ўсходу ўзяты ў юны час зіхцення
І ў труны-ракавіны ад святла схаваны,

Каменныя над імі паўстаюць турбаны,
Як бунчукі у войска доўгіх змрочных ценняў,
І крые ўжо заслона забыцця й збуцвення
Імёны, што гяурам калісь напісаны.

О ружы раю! Блізка чысціні вытоку
Пад лісцем сораму дні вашы адквітнелі,
Навекі ўтоеныя ад няверных вока.

Кранууў пагляд чужынца вашыя пасцелі,
Яму дазволіў я, – о, мне даруй, Прароку!
Ён з прышлых першы, у каго тут слёзы заблішчалі.
[Skobla 2008: 773]

The other sonnets are equally well rendered, but it is worth mentioning two more poems, *Rozmowa* (*Conversation*) from Mickiewicz's 'Period of Russia' cycle, in which Minskievič follows the rhythmic pattern, albeit not without a few loose rhymes, and *Exegi monumentum aere perennius*, a poem based on Horace's famous words but with a local context, written at the time of the poet's emigration, with at the bottom a note dated Paris 12 March 1833, saying that this poem was inspired by the visit of Frau Grzymała. It may be worth quoting for its local colour, although Mickiewicz's Wirtemberg (Württemberg) in Minskievič's translation becomes the ski resort Winterberg:

Exegi monumentum aere perennius...
Z Horacjusza
Świeci się pomnik mój nad szklany Puław dach,
Przetrwa Kościuszki grób i Paców w Wilnie gmach,
Ni go łotr Wirtemberg bombami mocen zbić,
Ni świnia Austryjak niemiecką sztuką zryć,
Bo od ponarskich gór i bliźnich Kowna wód
Szerzę się sławą mą aż za Prypeci bród.
Mnie w Nowogródku, mnie w Mińsku czytuje młodź
I nieleniwa jest przepisać wiele-kroć.
W folwarkach łaskę mam u ochmistrzyni cór,
A w braku lepszych pism czyta mię nawet dwór!
Stąd mimo carskich groźb, na złość strażnikom ceł,
Przemyca w Litwę Żyd tomiki moich dzieł.
[Mickiewicz 1933–2001, I: 374–375]

Exegi monumentum aere perennius
Помнік мой перажыць мае красу Пулаў.
Склеп Касцюшкі і гмах, што ў Вільні Пац узняў,
І не змогуць яго Вінтэрберг разбамбіць
І свіння аўстрыяк штукай нямецкай зрыць.
Ад Панарскіх вяршынь ды блізкіх Коўну вод
Славай перасягну Прыпяцкі мост і брод.
Навагародак і Менск рады чытаць верш мой,
Перапіша радкі моладзь сваёй парой,
І ў дачок ахмістрынь мой будзе ў ласцы твор.
З браку лепшых мяне нават чытацьме двор!
Але ж паўз царскі гнеў, турмы й ляскат дзвярэй
Возіць тайна ў Літву кнігі мае габрэй.
[Skobla 2008: 774]

Michaś Skobla is a man of many parts, whose second (2008) anthology has already been cited several times here; he has also done remarkable work in re-publishing neglected or forgotten figures of the Belarusian cultural past as well as translating and writing original verse [see McMillin 2020]. On a purely personal note, his excellent book of parodies [Skobla 1993] inspired the present writer during the pandemic to embark on his own comparative study of British and Belarusian verse parodies (McMillin 2021). To Skobla belong translations of two longer poems by Mickiewicz: *Trzech budrysów* (*Try budrysy, Three Budryses*) and *Czaty* (*Vajavoda, Ambush / Warrior*). The first of them was written in 1827–1828, and five years later given a free translation by Aleksandr Pushkin [Pushkin 1959–1962, II: 372–373] so that Skobla had, perhaps, something to look up to. In fact, although it is worthless to compare apples and pears, it seems to the present writer that the Belarusian version, also rather free, matches the Russian in quality, although this is probably sacrilegious to many in Belarus's dominant Eastern neighbour. Here is the last stanza of this Lithuanian ballad, first in the original, secondly in Skobla's version and last in Pushkin's:

Po śnieżystej zamieci do wsi jedzie mąż trzeci,
Burka pełna, zdobyczy tam wiele.
Lecz nim zdobycz pokazał, stary Budrys już kazał
Prosić gości na trzecie wesele
[Mickiewicz 1993–2001, I: 294]

Ясным сонечным ранкам трэці вершнік пад ганкам.
Сціхла дворня каля пералазу.
Будрыс больш не пытае, а радзіну склікае,
Каб гуляць тры вяселлі адразу.
[Skobla 2008: 758]

Снег на землю валится, третий с ношею мчится,
Черной буркой ее прикрывает.
Старый Будрыс хлопочет и спросить уж не хочет.
А гостей на три свадьбы сзывает.
[Pushkin 1959–1962, II: 373]

Skobla's second longer translation, a Ukrainian ballad, *Vajavoda*, is unusual in that its title is different from that of the poem he translated, *Czaty*, which means 'ambush' rather than 'warrior'. The rhyme schemes are also different: Mickewicz's poem has four-line stanzas with abab, whilst Skobla writes in six-line stanzas with a rhyming couplet before the scheme of the original: aabccb. As with the other ballad, however, the translator succeeds in creating the atmosphere and historical background as well as the sense of the original. It may also be argued that keeping to a rhyme scheme in places like this is not nearly so important as retaining, for example, the 'Onegin stanza', let alone the form of the sonnet.

The young Belarusian writers have given far more attention to Mickiewicz than to the other Polish poet who seems particularly close to their country, Czesław Miłosz. He has received three verse translations by Juraś Bušliakoŭ (b. 1973) in collaboration with Andrej Chadanovič (b. 1973); the latter, according to Skobla [Skobla 2008: 794], first acquired his enthusiasm for Belarusian from his coeval, a true master of the history and practice of this much neglected language. The three poems are: *Nie więcej* (*Nie boĺš, Not more*), *Campo di Fiori*, and *Moja wierna mowo* (*Maja viernaja mova', My faithful language*). *Nie więcej* is a witty philosophical poem about writing verse, admirably conveyed in the Belarusian version, which catches well Miłosz's distinctive style. Here are the last four lines of them in turn:

Tobym nie zwątpił. Z opornej materii
Co da się zebrać? Nic, najwyżej piękno.
A wtedy nam wystarczyć muszą kwiaty wiśni
I chryzantemy, i pełnia księżyca.
[Miłosz II, 2001–2003: 274]

Не суміўся б тады. Што з матэрыі непадаткой
Пазбіраеш? Нічога, мо толькі красу.
А тады нам павінна хапіць кветак вішні,
Хрызантэмаў і месячнай поўні.
[Skobla 2008: 796]

Campo di Fiori is a strong poem about the martyrdom for heresy of the pioneering Italian thinker Giordano Bruno, who was burned at the stake in 1600, loosely relating this event to the dire position of Poland in 1943 shortly before the Uprising. Ironically, as he had also written about memory, the Italian was seemingly soon forgotten by his countrymen. Here are two stanzas pointing the poem's morals and the closing stanza, first in the original and then in the admirable version by the translator(s):

Morał ktoś może wyczyta,
Że lud warszawski czy rzymski
Handluje, bawi się, kocha
Mijając męczeńskie stosy.
Inny ktoś morał wyczyta
O rzeczy ludzkich mijaniu,
O zapomnieniu, co rośnie,
Nim jeszcze płomień przygasnął.

Ja jednak wtedy myślałem
O samotności ginących.
O tym, że kiedy Giordano
Wstępował na rusztowanie,
Nie znalazł w ludzkim języku
Ani jednego wyrazu,
Aby nim ludzkość pożegnać,

Tę ludzkość, która zostaje.
<…>
I ci ginący, samotni,
Już zapomniani od świata,
Język nasz stał się im obcy
Jak język dawnej planety.
Aż wszystko będzie legendą
I wtedy po wielu latach
Na nowym Campo di Fiori
Bunt wznieci słowo poety.
(Warszawa – Wielkanoc, 1943)
[Miłosz 1993–2001, I, 191–193]

Мараль можа вычытаць нехта,
Што люд варшаўскі ці рымскі
За гандлем, забавай, каханнем
Не бачыць вогнішчаў смерці.
Іншы мараль заўважыць
Пра справаў людскіх мінанне,
Пра забыцця наступленне,
Перш як агонь дапалае.

Я ж думаў пра адзіноту
Асуджаных на загубу,
Аб тым, што калі Джардана
Ўступаў на памост да катаў.
У мове людской не здолеў
Знайсці ніводнага слова,
Каб развітацца з народам,
З тым людам, які застаўся.
<…>
Тыя, самотныя, гінуць,
Пазабываныя светам,
Іх мова цяпер нам чужая,
Як мова даўняй планеты.
І ўсё гэта стане легендай,
Пройдуць гады, і за гэтым
На новым Кампа дзі Ф'ёры
Падыме бунт слова паэта.
[Skobla 2008: 796–798]

The third poem by Miłosz is *Moja wierna mowo* (*Maja viernaja mova, My faithful language*), about the significance of preserving one's local tongue. Written in Berkeley CA in 1968, it is unusual in that the word used is a Polonized version of the standard Belarusian word for 'language'; notably, however, in his *Traktat poeticki* Miłosz spells the word as 'mowa' [Kryszak 1981: 6]. The translation is also unusual in that it introduces a number of old words that Bušliakoŭ had no doubt found in his work on early Belarusian

dictionaries, such as *dakaznikaŭ* and *chvarbitoŭ*. The original is a rich and strange poem, clearly relevant to the neglected Belarusian language.

Next to be considered is Bolesław Leśmian (1877–1937) of whom three verses have been translated by a young Belarusian poet, Maryja Martysievič (b. 1982), an ebullient writer of prose and verse, with a strong sense of humour and fun. The verses chosen by her are the ballad *Róże* (*Ružy, Roses*, 1920), *Trzy róże* (*Try ružy, Three roses*, 1920), and *Głuchoniema* (*Hluchaniemaja*, *The deaf and dumb woman*, 1912). In the first, the translator maintains the rhyming couplets successfully, although, perhaps inevitably, her rhymes are not always as firm as those in the original, but the result is none the less true to the spirit of the poem. Also faithful to the form of the original is the second verse, which, like many of Miłosz's poems, combines dream and light eroticism; it has an abbaa rhyme scheme, where the rhymes are again at times approximate, although the translator succeeds in conveying the atmosphere and many of Leśmian's themes. The third of his poems, written considerably earlier, is quite different. A mysterious verse that reflects what one critic relates to the general influence of French and Russian Symbolism [Stone 1976: 207–208]. Martysievič rises to the challenge of reproducing the dream-like mood and the mysterious, partially grotesque, phenomena, sharing with Belarusian readers something of a kind of poetry that is rare in their native tradition. Another important part of Leśmian's relationship to Belarusian literature is a book by the outstanding writer and philosopher, Ihar Babkoŭ (b. 1964). In his novella, *Chvilinka* (*Moment* 2003) he takes as a central theme one of the Pole's best-known philosophical ballads, *Dziewczyna* (*The maiden*, 1936), which implies that only myth is immortal, 'although if myth is also an illusion, then at least the creative effort justifies human existence' [Stone 1976: 143]. In the middle of his story Babkoŭ suggests reading it as an extended commentary on this ballad, even wishing that, were he a poet, he could write a continuation of it [Babkoŭ 2013: 96–10]; see also the excellent essay on this theme by Karalina Matskevich [Matskevich 2018: 37–40]. Finally, it has been noted by translator Marta Kaźmierczak that Leśmian's work is extraordinarily difficult to put into English, not only because of the extensive references to Slav mythology, but also on account of his frequent use of the suffix *-ość*, which is, of course, no problem for the East Slavs but, according to her, very awkward to render in English [Gliński 2017].

Konstanty Ildefons Gałczyński (1905–1953), a clearly very musical poet, attracted young Belarusians to at least half a dozen of his verses; five were set by Skobla and at least two by Martysievič. One of the latter is *Wielkanoc Jana Sebastiana Bacha* (*Vialikdzień Johana Siebaściana Bacha, Johann Sebastian Bach's Easter Sunday*, 1950). It is a longish poem, from which are taken three stanzas in the middle that show the translator emphasising still more,

by an additional 'O' the already very emotional tone of the work; it may also be noted that she does not continue Gałczyński's repetition of the word 'żeby', which conceivably might have been intended to hint at the very controlled repetition in Bach's music:

W starych szufladach są stare listy,
a w książkach zasuszone kwiaty;
jak to miło plądrować wśród starych papierów...
O, świąteczne godziny pełne złotych szmerów!
o, natchnienia jak kolumny złote! o kantaty!

Ubrany w zielony aksamit
brodzę, błądzę tymi pokojami,
i po galeriach, i po schodach;
o, jeszcze tyle do wieczora godzin,
żeby mruczeć, żeby nucić, żeby chodzić,
żeby płynąć jak zaczarowana woda!
[Gałczyński 1992: 347–348]

У старых шуфлядах старыя ноты,
у кніжках – гербарыяў дотык шурпаты.
О, як прыемна гартаць старыя паперы!
О вы, велікодных гадзін залатыя хімеры,
о, вы, залатыя калоны натхнення майго, о кантаты!

Апрануты ў аксаміт зялёны,
праз пакоі, галерэі і салоны
тупачу я, грукачу хадою;
столькі, яшчэ столькі часу да святочнай ночы,
каб спяваць і буркатаць, брысці і крочыць,
каб цячы зачараванаю вадою!
[Martysievič 2011: 45–46]

At least five more of Gałczynski's verses have been translated by Skobla. They are mostly nature poems, including the longest of them *Księżyc* (*Mesiac*, *The moon*), which, although it is a fine poem and translation, will here give way to two humorous verses, since the latter genre has not always attracted young Belarusian translators. First, 'Włożę spodnie czarne, cmentarne' (Nadzienu čornyja portki, I will put on black graveyard pants). The translation is rather free, but catches the mood of the poem well:

Włożę spodnie czarne, cmentarne

Włożę spodnie czarne, cmentarne
i pójdę w siną dal,
i nic nie zostanie tu po mnie,
jeno ten cichy żal,

jeno te białe modrzewie,
jeno ten czarny frasunek
i gdzieś tam w knajpce z miastem
niezapłacony rachunek.

Gdy skonam, o moi najdrożsi,
a skonam wieczorem niebieskim,
napiszcie list, przyjaciele,
do panny Felicji Kruszewskiej.

Felicja, słodka poetka,
napisze mi epitafium:
JAKA SZKODA, PANOWIE I PANIE,
ŻE ZNOWU POETĘ SZLAG TRAFIŁ!
[Gałczyński 1992: 7]

Надзену чорныя порткі
Надзену чорныя порткі,
набытыя для пахові́н,
і сяду ў човен Харона,
у чорны пануры човен.

А з чоўна пашлю сяброўкам
паветраны пацалунак.
Бывай, мой шынок любімы,
дзе я не сплаціў рахунак.

Памёр я парой вячэрняй.
Вярнуўшыся з пахавання,
пашліце, сябры, дэпешу
Крушэўскай Феліцыі, пані.

Феліцыя піша вершы,
няхай жа засведчыць кпліва:
"На жаль, і паэт Галчынскі
пайшоў да Абрама на піва".
[Skobla 2016: 175]

The second translation takes us back to Mickiewicz's *Pan Tadeusz*: *Ofiara świerzopa* (*Achwiary świrepy*, *A victim of scabies* [1934]), is about a beautiful but obscure line of that epic poem: 'Gdzie bursztynowy świerzop, gryka jak śnieg biała...', whose meaning, Gałczynski tells us, has defied many professors. The translation rises to the challenge of the poem's merry tone.

Ofiara świerzopa
Jest w I Księdze *Pana Tadeusza*
taki ustęp, panie doktorze:
„Gdzie bursztynowy świerzop, gryka jak śnieg biała..."
I właśnie przez ten świerzop neurastenia cała...
O Boże, Boże...

Bo gdy spytałem Kridla, co to takiego świerzop,
Kridl odpowiedział: – Hm, może to jaki przyrząd?
Potem pytałem Pigonia,
a Pigoń podniósł ramiona.

Potem ryłem w cyklopediach,
w katalogach i w słownikach,
i w staropolskich trajediach,
i w herabarzach, i w zielnikach...

Idzie jesień i zima.
Ale świerzopa ni ma.

Już szepcą naokół panie:
– Cóż się zrobilo z chłopa!
Dziękuję, panie Adamie!!!
Jestem ofiara, świerzopa.
[Gałczyński 1957, I: 315]

Ахвяры свірэпы
Знайшлі ў паэме *Пан Тадэвуш* вобраз гожы:
"Свірэпа ў белай грэчцы бурштынам залачае..."
З-за той свірэпы ўсе прафесары ў адчаі.
О, мілы Божа...

Сптыталі ў пана Крыдла:
– А што гэта – свірэпа?
Крыдл адказаў:
– Магчыма,
кабета-незачэпа?
Спыталіся ў Пігоня –
той думае і сёння.

Шукалі ў энцыклапедыях,
у каталогах і слоўніках,
у старапольскіх трагедыях,
у статутах і гербоўніках,

гарышчы прайшлі і склепы –
нідзе не знайшлі свірэпы.

І ўжо прадавачкі ў краме,
кіроўцы і гаршкалепы
гавораць: "Дзякуй, Адаме,
мы ўсе – ахвяры свірэпы!"
[Skobla 2016: 176–177]

Tadeusz Różewicz (1921–2014), has been described as 'a poet of chaos with a nostalgia for order' [Miłosz 1983: 464]. Many of his poems on cultural themes do, indeed, contain reversals of accepted themes, and it is one such poem of 1962, *Nic w płaszczu Prospera* (*Ništo ŭ plaščy Praspera, There is nothing under Prospero's cloak*), that attracted the young Belarusian poet and translator Maryja Kazloŭskaja (b. 1982).

Nic w płaszczu Prospera
Kaliban niewolnik
nauczony ludzkiej mowy
czeka

z pyskiem w gnoju
z nogami w raju
obwąchuje człowieka
czeka

nie nachodzi
nic w czarodziejskim płaszczu
Prospera
nic z ulic i ust
z ambon i wież
nic z głośników
mówi do niczego
o niczym

nic płodzi nic
nic wychowuje nic
nic czeka na nic
nic grozi
nic skazuje
nic ułaskawia
[Różewicz 1971: 575]

Нішто ў плашчы Праспера
Калібан нявольнік
Навучаны людской мове
чакае

з пысай у гнаі
з нагамі ў раі
абнюхвае чалавека
чакае

нішто падыходзіць
нішто ў плашчы чарадзейным
Праспера
нішто з вуліц і вуснаў
з амбона і вежаў
нішто з рэпрадуктараў
кажа яму
пра нішто

нішто родзіць нішто
нішто выхоўвае нішто
нішто на нішто чакае
нішто пагражае
нішто асуджае
нішто літуе
[Skobla 2008: 862–863]

Zbigniew Herbert was a late starter who quickly made a reputation for classical clarity. His verse on the translation of poetry, as well as Minskievič's

version, have already been quoted. He also attracted Bušliakoŭ, who set one of Herbert's four poems all called *Brewiarz* (*Trebnik, Breviary*), in this case the one beginning, 'Panie, wiem że dni moje są policzone...' (Hospadzie, ja viedaju paličonyja dni maje..., Lord, I know that my days are numbered...). One surprising discrepancy occurs in the translation of the third stanza, where the poet compares his life to a sonata, 'dobrze skomponowana sonata' appears as (the opposite) 'нядобра ўскладзеная саната', thus destroying the sense of 'але' (but), at the start of the following line. The other poem translated is *W pracowni* (*U majstroŭni, In the studio*), which suggests that the world, as created, is too perfect to live in, but the imperfect artist by his many mistakes puts it right. Incidentally, nobody in Belarus could possibly believe that they lived in a perfect world, nor that it was for poets to solve its problems. Here is the second half of this intriguing verse, first in the original and second as excellently rendered by Bušliakoŭ:

za to
świat malarza
jest dobry
i pełen pomyłek

oko chodzi sobie
od plamy do plamy
od owocu do owocu

oko mruczy
oko uśmiecha się
oko wspomina

oko mówi można wytrzymać
gdyby tylko udało się wejść
do środka
tam gdzie był ten malarz
bez skrzydeł
w opadających pantoflach
bez Wergiliusza
z kotem w kieszeni
fantazją dobroduszną
i nieświadomą ręką
która poprawia świat
[Herbert 1998: 235–236]

затое
маляроў свет добры
добры
і поўны абмылаў

вока ходзіць сабе
ад плямы да плямы
ад плёну да плёну

вока мармыча
вока ўсміхаецца
вока згадвае

вока гаворыць можна вытрымаць
калі б толькі ўдалося ўвайсьці
унутр
туды дзе быў гэты маляр
без крылаў
у пантофлях што спадаюць
без Віргілія
з катом у кішэні
фантазіяй дабрадушнаю
і нясведамаю рукой
якая папраўляе свет
[Skobla 2008: 800]

A poet who, like Różewicz, is represented by just one poem at the hands of a young Belarusian is Wisława Szymborska (1923–2012), who is, perhaps surprisingly, taken up by the rather wild Siarhiej Prylucki (b. 1980), author of *Dzievianostyja forever* (*The nineties forever*, 2008), in which he seems prone to swearing and drugs. The verse selected is *Muzeum* (*The Museum*) in which the poet reflects on the passing of time, beginning with wedding rings without love, and ending with a will to outlast her stubborn dress:

Muzeum

Są talerze, ale nie ma apetytu
Są obrączki, ale nie ma wzajemności
od co najmniej trzystu lat.

Jest wachlarz – gdzie rumieńce?
Są miecze – gdzie gniew?
I lutnia ani brzęknie o szarej godzinie.

Z braku wieczności zgromadzono
dziesięć tysięcy starych rzeczy.
Omszały woźny drzemie słodko
zwiesiwszy wąsy nad gablotką.

Metale, glina, piórko ptasie
cichutko tryumfują w czasie.
Chichocze tylko szpilka po śmieszce z Egiptu.

Korona przeczekała głowę.
Przegrała dłoń do rękawicy.
Zwyciężył prawy but nad nogą.

Co do mnie, żyję, proszę wierzyć.
Mój wyścig z suknią nadal trwa.
A jaki ona upór ma!
A jak by ona chciała przeżyć!
[Szymborska 1981: 36]

Музей

Ёсць талеркі, але няма апетыту,
Ёсць пярсцёнкі на заручыны, але няма ўзаемнасці
Як мінімум трыста гадоў.

Ёсць веер – дзе румянак?
Ёсць мячы – дзе гнеў?
І лютня ані брыкне а шарай гадзіне.

З-за недахопу вечнасці тут нагрувашчана
Дзесяць тысячаў старых рэчаў.
Заімшэлы рамізнік дрэмле салодка,
Звесіўшы вусы над кашуляй.

Металь, гліна, пёрка птаха
Ціхенька трыумфуюць у часе.
Хіхікае толькі шпілька аднекуль з Егіпта.

Каронаператрывала галаву.
Прайграла рукавіцы далонь.
Правы бот атрымаў перамогу над нагой.

Што да мяне, дык жыву, паверце.
Маё спаборніцтва з сукенкай цягнецца дагэтуль.
І якая ж яна ўпартая!
Як бы яна хацела мяне пераЖыць!
[Skobla 2008: 843]

Szymborska is the last of the Polish poets translated by young Belarusians, who have on the whole shown great initiative and skill in choosing and coping with the varying levels of difficulty presented by their originals.

Conclusion: Despite the well-recognized difficulties of translating verse generally, the overall quality of the young Belarusian writers' versions of Polish poetry is, apart from a few slips, excellent both in its variety and quality. Translation may be regarded as an indication of the genuine closeness of two neighbouring cultures and literary traditions, and an important addition to the existential help Poland gives to its beleaguered neighbour.

Acknowledgements: I am very grateful to Karalina Matskevich of the Francis Skaryna Belarusian Library in London, to Gillian Long of the UCL SSEES Library, and to Michaś Skobla for their great bibliographical assistance.

Bibliography

Adam Christopher. 1998. *'The "Crimean Sonnets" of Adam Mickiewicz – A New Translation'*, "Canadian Slavonic Papers" 40, 3–4: 401–432.
Babkoŭ Ìgar. 2013. *Hvìlìnka: Try gìstoryì*. Mìnsk: Logvìnaŭ [Бабкоў Ігар. 2013. *Хвілінка: Тры гісторыі*. Мінск: Логвінаў].
Borrow George. 1851. *Lavengro; The Scholar – The Gypsy – The Priest*. London.
Braha Symon. 1957. *Mickievič i bielaruskaja plyń poĺskaje litaratury.* New York.
Gałczynski Konstanty. 1957. *Dzieła w pięciu tomach. T. I, Poezje*. Warszawa.

Gałczyński Konstanty Ildefons. 1992. *Poezje*, Białystok.
Gliński Mikołaj. 2017. *Translating from Leśmianesque into English: An Interview about Polish Literature's Mission Impossible* [online] https://culture.pl/en/article/translating-from-lesmianesque-into-english-an-interview-about-polish-literatures-mission-impossible [accessed 26.05.2021].
Herbert Zbigniew. 1998. *Poezje*, second edition. Warszawa.
Kryszak Janusz. 1981. *Czesław Miłosz: Moja wierna mowo*. Torun.
Kuźmienka Zmitrok. 2012. *Pakuĺ žyvu, spadziajusia....* Minsk.
Lenczewska Olga. 2015. *Readings-Olga-Lenczewska-Adam-Mickiewicz's-"Crimean Sonnets".pdf* [online] readingsjournal.net, vol. 1, no, 2 [access date: 10.09.2021].
Leśmian Bolesław. 1975. *Poezje*. Warszawa.
Martysievič Maryja. 2021. *Ambasada: Vieršy svaje i čužyja*, Minsk.
Matskevich Karalina. 2018. *Journeys on the Other Side with Babkoŭ, Leśmian and Carroll.* In: *Between the Lands from Poland to Russia via Belarus and Ukraine: A Journey through Cinema, History, Literature, Memory and Music*, Olsztyn. Ed. Jim Dingley.
McMillin Arnold. 2020. *The Role of Michaś Skobla in the Belarusian Literary Process*. "The Journal of Belarusian Studies", 10, 1: 64–91.
McMillin Arnold. 2021. *Poetry and Parody in Belarus and Britain: Two Cultural Traditions*. Olsztyn.
Mickiewicz Adam. 1993–2001. *Dzieła*. Warszawa.
Miłosz Czesław. 1957. *Traktat poetycki*. Paris.
Miłosz Czesław. 1983. *The History of Polish Literature*, second edition. Berkeley, Los Angeles and London.
Miłosz Czesław. 2001-2003. *Wiersze w 3-ch tomach*. Wrocław.
Mìnskevìč Serž. 2002. *Mìnskìâ / Menskìâ sanety.* Mìnsk [Мінскевіч Серж. 2002. Мінскія / Менскія санеты. Мінск].
Mìnskevìč Serž. 2017. *Eŭrapejskì sanet u belaruskìh perakladah*. U: *Paètyka lìtaraturnyh suvâzej.* U. V. Gnìlamëdaŭ ì M. U. Mìkulìč (rèd). Mìnsk: 425–521 [Мінскевіч Серж. 2017. *Еўрапейскі санет у беларускіх перакладах*. У: *Паэтыка літаратурных сувязей.* У.В. Гніламёдаў і М.У. Мікуліч (рэд). Мінск: 425–521].
Puškin Aleksandr. 1959–1962. *Sobranie sočinenij v desâti tomah*. Moskva [Пушкин Александр. 1959–1962. *Собрание сочинений в десяти томах*. Москва].
Różewicz Tadeusz. 1971. *Poezje zebrane.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk.
Ryžkoŭ Vìtal'. 2010. *Dzvery, zamknënyâ na klûčy*. Mìnsk [Рыжкоў Віталь. 2010. *Дзверы, замкнёныя на ключы*. Мінск].
Skobla Mìhas'. 1993. *Rozgì ŭ roznìcu*. Slonìm [Скобла Міхась. 1993. *Розгі ў розніцу*. Слонім].
Skobla Mìhas'. 2003. *Krasa ì sìla: Antalogìâ belaruskaj paèzìì XX stagoddzâ*. Mìnsk [Скобла Міхась. 2003. *Краса і сіла: Анталогія беларускай паэзіі XX стагоддзя*. Мінск].
Skobla Mìhas'. 2008. *Galasy z-za nebakraû*. Mìnsk [Скобла Міхась. 2008. *Галасы з-за небакраю*. Мінск].
Skobla Mìhas'. 2016. *Kamìzel'ka dlâ mesâca*. Mìnsk [Скобла Міхась. 2016. *Камізелька для месяца*. Мінск].
Stone Rochelle Heller. 1976. *Bolesław Leśmian: The Poet and His Work*. Berkeley, Los Angeles and London.
Szymborska Wisława. 1981. *Sounds, Feelings, Thoughts: Seventy Poems by Wisława Szymborska.* Translated by Magnus J. Krynski and Robert A. Maguire. Princeton NJ.

ABSTRACT: The article presents and analyses the translations by young Belarusian writers of Polish poetry, emphasising the variety of the some half dozen Belarusian

translators, and also the nature of the poets they selected. Attention is paid, where appropriate, to Poland and its literature's particular relevance to Belarusian culture, and, more generally, to the close relationship between the two countries, both historically and at the present difficult time.

KEYWORDS: Belarus, Poland, relationship, translations, national features.

STRESZCZENIE: W artykule przedstawione i przeanalizowane zostały przekłady polskiej poezji, wykonane przez młodych białoruskich poetów; omówienie odnosi się tak do różnorodności strategii przekładów stosowanych przez sześciu białoruskich literatów, jak też do twórczego zróżnicowania w stosunku do polskich poetów. Szczególną uwagę zwrócono, gdy zaszła taka potrzeba, na bliskie związki pomiędzy Polską i Białorusią, perspektywę historyczną i skomplikowaną sytuację w obecnych czasach.

SŁOWA KLUCZOWE: Białoruś, Polska, związki, przekłady, cechy narodowe.

РЭЗЮМЭ: У артыкуле прадстаўленыя і прааналізаваныя пераклады з польскай паэзіі, выкананыя маладымі беларускімі аўтарамі; гаворка ідзе пра разнастайнасць перакладчыцкіх стратэгій паўдзясятка беларускіх літаратараў, а таксама пра творчую адметнасць абраных імі польскіх паэтаў. Звяртаецца асаблівая ўвага, дзе гэта патрэбна, на блізкія дачыненні паміж Польшчай і Беларуссю, і з гістарычнай перспектывы, і ў складаны цяперашні час.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ; Беларусь, Польшча, адносіны, пераклады, нацыянальныя асаблівасці.

Submitted: 30.11.2021
Accepted: 10.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Arnold McMillin – Emeritus Professor of University College London. specialities include Belarusian literature and Russian music.

Address: 53, Witley Court, Coram St, London WC1N 1HD

Publications (2020–2021):

1. McMillin Arnold. 2020. *The Role of Michas Skobla in the Belarusian Literary Process*. "Journal of Belarusian Studies" 10, 2: 64–91.
2. McMillin Arnold. 2020. *From Poems in Prose to Ballads: The Remarkable Verse of Uladzimier Arlou*, "Australian Slavonic and East European Studies" 34: 89–124.
3. McMillin Arnold. 2020. *The Remarkable Verse and Prose of Angela Espinosa Ruiz*, "New Zealand Slavonic Journal" 51–52: 87–113.
4. McMillin Arnold. 2021. *Poetry and Parody in Belarus and Britain: Two Cultural Traditions*. Olsztyn: Centrum Badan Europy Wschodniej.
5. McMillin Arnold. 2021. *The Francis Skaryna Library as Experienced by a Long-Time User*. "Journal of Belarusian Studies" 11/2: 162–74.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.53–69

Мікола Хаўстовіч/ Mikałaj Chaustowicz

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3007-0603
e-mail: m.khaustovich@uw.edu.pl

Забельскі рукапісны зборнік: праблемы атрыбуцыі і тэксталогіі

The Zabelsky Manuscript Collection: Problems of Attribution and Textology
Zabialski zbiór rękopisów – problemy atrybucji i tekstologii

Пад шыфрам: LMAVB, f. 18, b. 201

Пасля скасавання расейскаю адміністрацыяй Забельскага кляштара тамтэйшыя кніжніца ды архіў трапілі спачатку да полацкіх дамініканцаў, а ў 1867 г. сталіся набыткам Віленскае публічнае бібліятэкі. У 1903 г. з матэрыяламі забельскіх дамініканцаў (прынамсі, з рукапісным зборнікам, у якім знаходзіўся шэраг літаратурных твораў) пазнаёміўся прафесар Кіеўскага ўніверсітэта Уладзімір Перадц (1870–1935) [*Отчетъ*... 1904: 28]. У друку пра гэты зборнік ўпершыню згадала Антаніна Сычэўская ў 1909 г. у артыкуле *Къ вопросу о Мольерѣ въ польской драматической литературѣ XVIII ст.* [Сычевская 1909: 75–109] ва “учено-педагогическомъ журналѣ” “Русскій филологическій вѣстникъ”. Праўда, згадка А. Сычэўскае адно інфарматыўная: “Хранится она [п’еса *Doktór przymuszony*. – *М. Х.*] въ рукописномъ сборникѣ Виленской публичной библіотеки въ листъ № 201. Составленъ этотъ сборникъ ксендзомъ Морашевскимъ – профессоромъ піитики и ксендзомъ Цецерскимъ – профессоромъ реторики” [Сычевская 1909: 77].

Яўхім Карскі (1861–1931), у той час рэктар Варшаўскага ўніверсітэта (1905–1910), магчыма, з часопіса, які сам рэдагаваў, даведаўся пра існаванне “польско-бѣлорусской обработки кс. Цецерскаго”, пазнаёміўся і вывучыў зборнік № 201 ды падрыхтаваў публікацыю *Камедыі* [Карскій 1912: 314]. Аднак славуты беларускі твор упершыню быў надрукаваны ў 1911 г. у даследаванні У. Перадца [Перетц 1911: 248–319]. Навуковец коратка апісаў і ахарактарызаваў зборнік, звярнуў увагу, што гэта “остатки литературы на бѣлорусскомъ языкѣ, сохра-

нившіеся кое-гдѣ по старымъ школьнымъ тетрадямъ іезуитскихъ школъ” [Перетц 1911: 274]. Я. Карскі і беларускія даследнікі ўнеслі шэраг істотных правак у расчытаны У. Ператцам тэкст *Камедыі*. Але, на нашую думку, сёння патрэбна як новае апісанне зборніка, так і новае расчытанне *Камедыі*. Напачатку мы пералічым усе тэксты, якія ўвайшлі ў склад зборніка [LMAVB–18–201: 13v–29].

Стар.	Тытул
1	**Continuatio operis Scholastici Patris Caietani Moraszewski Professoris Rhetorices et Poeseos In Gimnasijs Zabialiensis Anno D–ni 1787, Dec. 24**
1v–13	Tragedya *Wolność w Niewoli*
13v–29	*Komedya*
30	**Collectanea. M M: O D. Rhetarum et Poetarum in unum collecta per me Fratrem Michaelem Ciecierski Professorem Rhetorices in Con[ven]tu Zabialiensi Ordinis Praedicatorum. A. 1787**
31–31v	*Mowa J: W: J: Xdza Margrafa Achety ArcyBiskupa Chalcedonskiego, Nuncyusza stolicy Apostolskiejy przy Krolu y Rzeczy Pospolitey Polskiey rezydującego miana w Charakterze Posła od Tey że stolicy u Dworu Petersburskiego na D. 15 Julii N: S. 1783. Roku z Francuskiego na Ruskie, z Ruskiego na Polskie tłomaczona a dla pamiątki tu wpisana*
31v	*Odpowiedź Nayiasnieyszey Katarzyny drugiey Imperatorowey Rossyskiey* etc etc etc.
32	*Oracya Winszująca Prefekta Rożancowego miana w Dzien Niepokalanego Poczęcia N: P: Maryi*
32v	*Oda* z Tey że samey Materyi
33	*Oratio Gratulatoria A. R. P. S. T. Mgro Casimiro Wieszczycki Priori Conventus Zabialensis in Die Nominalium dieta*
33–35	*Oratio In Laudem Divi Thome Agrunatis*
35–42	*Poręka Przyiacielska czyli Sprawa Sądowa w Dzien S° Tomasza z Aquinu Z: K: w Roku 1788 marca 7 D.*
42v	*Concordia res parve crescund, discordia et maximie dilabuntur*
43	*Mowa. Nauczyciel do Uczniow mowi odwodząc ich odwzaiemney między sobą nienawiści*
43v	*Mowa Do Judasza, który Pana Chrystusa na smierć Żydom wydał*
44v	*Oratio Gratulatoria Nominalium RP Jacobi Wyszowaty Proffessoris Gramatices et syntaxeas in Cntis Zabialensi OP*
45–49v	*Elegia de Passione Christi continens Misteria Rosarij: Modlitwa Jezusa w Ogroycu. Biczowanie Jezusa. Koronowanie Jezusa. Krzyża niesienie na Górę Kalwaryską. Krzyżowanie*
50–74v	*Sapor*: Tragedya w piąciu aktach
75–96	*Doktor Przymuszony*: Komedya w piąciu aktach

Знаёмства з тэкстамі, уключанымі ў *Зборнік*, дазваляе мець пэўнае меркаванне пра час ягонага ўзнікнення. Як сведчыць тытульная старонка першае яго часткі, 24 снежня 1787 г. першы перапісвальнік рас-

пачаў працу[1]. Цягам некалькіх наступных дзён два перапісвальнікі занатавалі ў зборнік драматургічныя творы, аўтарам якіх лічыцца К. Марашэўскі. Потым перапісвальнік № 1 пачаў другую частку (на тытульнай старонцы пазначаны 1787 г.), праца над якою працягвалася даволі доўга. Калі, напрыклад, прамовы нунцыя Джавані Архэці (1731–1805) і Кацярыны II (1729–1796), датаваныя 1783 г., маглі быць перапісаныя яшчэ ў тым жа 1787 ці пачатку 1788 г., дык шэраг "рытарычных практыкаванняў", занатаваных на старонках 32–49, з'явіліся тут значна пазней: школьны дыялог *Poręka Przyiacielska czyli Sprawa Sądowa w Dzien S^o Tomasza z Aquinu*, падрыхтаваны студэнтамі Мікалаем Косавым, Стафанам Шчаткоўскім, Юзафам Кішкаю, Матэвушам Ліпскім, Феліцыянам Даўловічам, Каролем Косавым, узнік блізу 1 сакавіка 1788 г., а *Oratio Gratulatoria* ў гонар новага прыёра Забельскага кляштара Казіміра Вяшчынскага/Вяшчыцкага і *Oratio Gratulatoria Nominalium* у гонар прафесара граматыкі і сінтаксісу Якуба Вышаватага маглі быць напісаныя (першая – студэнтам Мікалаем Косавым), хіба, у верасні 1788 г., калі пасля чарговае капітулы новыя асобы занялі пасады ў канвенце. Выходзіць, трагедыя *Сапар* і камедыя *Доктар па прымусу*, "сабраныя" ці напісаныя М. Цяцерскім "з'явіліся" ў *Зборніку* яшчэ пазней.

Далей у полі нашага зроку будзе толькі першая частка *Зборніка*, г. зн. два драматургічныя творы, напісаныя – як лічыць большасць даследнікаў – К. Марашэўскім. Вельмі сумнеўна, што мы маем справу з аўтарскім аўтографам. Як ужо гаварылася, над першаю часткаю зборніка працавалі трое: нехта, можа, больш дасканалы ў каліграфіі, аформіў тытульную лацінамоўную старонку, літары якое маюць па-барочнаму квяцістае аздабленне. Тэксты ж твораў перапісвалі двое: большую частку працы выканаў перапісвальнік № 2 (старонкі 1v –23v) – 45 старонак з 56. Перапісвальнік № 3 пачаў з 16 (апошняе) сцэны II акту *Камедыі* і занатаваў цалкам III акт – усяго 11 старонак (старонкі 23v – 29). Перапісвальнікамі, магчыма, былі студэнты "studium" (клерыкі) ці браты з кляштару. Абодва перапісвальнікі не вылучаліся дасканаласцю пры запісе як польскага, так і беларускага тэкстаў. Выявілася гэта ў:

а) злітным напісанні слоў з прыназоўнікамі, злучнікамі, часціцамі і інш.
б) адвольным напісанні дыякрытычных знакаў (***s*** замест ***ś***, ***z*** замест ***ż***, ***c*** замест ***ć***, а таксама ***l*** замест ***ł*** і інш.).
в) адвольным напісанні вялікае і малое літары.

[1] Існуе і іншае меркаванне: "а затым ідзе час напісання ці, верагодна, заканчэння твора, бо значыцца не толькі год – 1787, але і больш дакладная дата – 24 снежня" [Усікаў 1964: 130].

г) адвольнаю пастаноўкаю знакаў прыпынку; невылучэнне сказаў, што часта ператварае тэкст у складаны для разумення перыяд; адсутнасцю парцэляцыі тэксту.

Дадзеныя, на нашую думку, “недахопы”, тлумачацца тым, што перапісвальнікі працавалі паспешліва і пад дыктоўку. Апошняе можна яскрава праілюстраваць, параўноўваючы запісы першага і другога перапісвальнікаў беларускага тэксту *Камедыі*. Гэта заўважыў яшчэ У. Перацт:

> Пьеса написана двумя почерками (второй – съ 16 сц. II д.) и въ зависимости отъ этого въ рѣчи Мужика (Chłopa) наблюдаются колебанія: въ 1-мъ – ***sie, nie, Djabeł, ciepier, już, Paniczenko*** и т. д., во 2-мъ – ***sia, nia, Djabał, ciapier, juz, Paniczańku*** (vocat.) и т. д. [Перетцъ 1911: 278].

“Колебаній”, ці то дыялектных адрозненняў быць не магло, каб перапісвальнікі мелі перад вачыма, скажам, аўтограф ці аўтарскую копію. Відаць, успрымаючы тэкст на слых, яны на пісьме адлюстроўвалі асаблівасці беларускае гаворкі таго рэгіёну, адкуль самі паходзілі. Як варыянт: чытальнікі маглі “папраўляць” аўтарскае напісанне – зноў жа – у адпаведнасці з беларускім вымаўленнем свайго рэгіёну.

Мы не ведаем, як было насамрэч. Але ў выніку “забельскіх маніпуляцый” атрымалі *Камедыю*, беларускія часткі якое (сс. 13v –23v і 23v –29) маюць розныя фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці. Такога быць не магло, каб перапісванне “кантраляваў” сам аўтар. Відавочна, аўтар не ўдзельнічаў у гэтым працэсе: пацвярджэннем сказанаму можа быць і адсутнасць у трагедыі *Wolność w Niewoli* – пры захаванні чыстага месца – перад III актам *Intermedium 3* (с. 10). Прычым, перапісвальнік пакінуў месца прыкладна на тры шасцірадковыя страфы (столькі ж месца займалі інтэрмедыі перад I і II актамі). Як і калі трагедыю павінны былі дапоўніць *Intermedium 3*? І чаму яна не была дапоўненая, калі аўтар знаходзіўся ў кляштары, а *Зборнік* цягам доўгага часу дапісваўся? І ці магла трагедыя ставіцца на сцэне, калі адсутнічала ейная істотная інтэгральная частка?

Забельскі дамініканскі кляштар

Віцебшчына, тэрыторыя якое ўваходзіла ў склад г. зв. Літоўскае правінцыі прапаведнікаў св. Анёла Ахоўніка (Ordo Fratrum Praedicatorum), што была ўтвораная ў 1647 г. на генеральнай капітуле ў Валенсіі (тут і далей выкарыстоўваем звесткі з кнігі [Wołyniak 1917: 1–48, 284–317]). У той час у правінцыі мелася толькі 12 канвентаў / кляштараў. Праз стагоддзе іх было ўжо блізу пяцідзесяці.

Забельскі кляштар, заснаваны ў 1716 г., цягам нейкіх 15–20 гадоў набыў вялікую значнасць у ордэне, дзякуючы сваім фундатарам –

Юрыю і Ганне з Гласкаў Шчытам-Забельскім, якія пасля смерці адзінага сына Аляксандра запісалі ўвесь свой маёнтак дамініканцам, што служылі ў іхняй капліцы ў Забелах, дзеля будаўніцтва касцёла і кляштара ў мястэчку Валынцы. Спачатку была ўзведзеная драўляная святыня, а ў 1750-я гг. – мураваная (архітэктар Іаган Крыштаф Глаўбіц).

Валыняк [Jan Marek Giżycki] даволі дэталёва апісаў гісторыю забельскіх дамініканцаў на падставе рукапіснае *Хронікі* канвента. Але цікава, што яшчэ ў XIX ст. па-энцыклапедычнаму лаканічна фактычна тое самае пісаў у *Геаграфічным слоўніку* Адам Красцэнты Лапацінскі (1826 – да 1897) у артыкулах пра Забелы і Валынцы. Магчыма, і ён, абывацель Дзісеншчыны (прынамсі, ягоная маці паходзіла з блізкага ад Валынцаў фальварка Друйка) ды сталы аўтар *Слоўніка*, быў знаёмы з *Хронікаю*, складзенаю забельскімі манахамі.

Варта яшчэ дадаць колькі інфармацый пра Забельскі кляштар тае эпохі, калі ў ім жыў і працаваў К. Марашэўскі. Перш-наперш пра назву кляштара. На нашую думку, даволі пераканаўча гэта зрабіў Валыняк:

> Будаваць касцёл і кляштар пачалі ў Валынцах, бо яны былі ўласнасцю дамініканцаў ужо з першага запісу, і там сапраўды паўстала святыня і канвент, але з тае прычыны, што першы касцёл (ці капліца) быў у Забелах, дык гэтая назва стала так агульнапрызнанаю і агульнапрынятаю, што яе перанеслі і на пазнейшую сядзібу законнікаў у Валынцах, хоць, праўду кажучы, адно ад другога вельмі блізка, а неўзабаве і Валынцы, і Забелы належалі дамініканцам ды сталіся адным цэлым [Wołyniak 1917: 293].

Дададзім яшчэ толькі: фундатарамі былі Забельскія, а г. зн., што кляштар насіў імя не толькі геаграфічнае назвы фальварка (двара), але адначасна і ягоных заснавальнікаў-ахвярадаўцаў[1]**.**

У часы прыёрства айца Аўрэлі Любавіцкага (1759–1761) пры кляштары пачала працаваць аптэка, жыў тут лекар-немец, а пасля хірург, лекі (у тым ліку – каву) прывозілі пераважна з Рыгі. Пад 1764 годам упершыню ў *Хроніцы* ідзе гаворка пра “бакаляра”, які выкладаў у школцы, што існавала, хіба, і раней; таксама згадваецца “kurs retoryki zakonnej”, які выкладае а. Чэслаў Фільніс.

З канца 1760-х гг. у кляштары стала неспакойна: расейскія войскі чынілі шмат клопатаў манахам, а калі ў 1772 г. Полаччыну імперыя акупавала, дык узніклі праблемы з камунікаваннем паміж канвентамі Літоўскае правінцыі дамініканцаў: на тэрыторыі іншай дзяржавы апынулася сем кляштараў (Рушона, Посін, Аглона, Полацк, Орша, Княжыцы,

---

[1] Вядома, што нашчадкі Вінцэнта, роднага брата Юрыя, а таксама сваякі Ганны Гласкі шматразова дамагаліся аспрэчыць і ў судзе, і з дапамогаю наездаў запісаны дамініканцам маёнтак. Называючы кляштар “Забельскім”, манахі ўшаноўвалі волю фундатараў і пацвярджалі свае права на валоданне.

Забелы). З гэтай прычыны, пэўна, неўзабаве і ўзнікла Беларуская правінцыя дамініканцаў (існавала да часу поўнае акупацыі беларускіх зямель).

На жаль, палітычныя перамены адбіліся і на характары запісаў у *Хроніцы*: Валыняк адно называе прыёраў: Аляксандар Шыстоўскі (1769–1773), Канты Багінскі (1773–1774), Вінцэнты Даўнаровіч (1774–1775), Яцак Струміла (1775–1776), Альберт Шалуха (1776–1783), Міхал Казлоўскі (1783–1786), Чэслаў Папроцкі (1786–1788), Казімір Вяшчынскі (1788–1791).

Маем надзею, што пошукі ў дамініканскіх архівах некалі дадуць магчымасць адказаць на пытанне: ці існаваў пры Забельскім дамініканскім кляштары калегіум – навучальная ўстанова для дзяцей заможнае шляхты, накшталт Полацкага езуіцкага калегіума, які знаходзіўся ў сарака вёрстах ад Валынцаў?

Калегіум і тэатар у Валынцах

Як мы ўжо згадвалі, пра навучальныя ўстановы ў Валынцах пэўных звестак пакуль не выяўлена. Дарэчы, устаноў такіх павінна было быць некалькі: апрача школкі для шляхецкіх, мяшчанскіх і сялянскіх дзяцей, дзе працаваў "бакаляр", яшчэ да адкрыцця навіцыяту ў Забельскім кляштары ў 1738 г. быў створаны "studium filozoficzny" [Fibek, online], а г. зн., што на гэты курс маглі запісацца асобы, якія ўжо закончылі "ніжэйшыя" курсы – відавочна, у езуіцкіх калегіумах – "граматыкі", "сінтаксісу", "паэтыкі" і "рыторыкі". Неўзабаве ў Валынцах з'явіўся і "studium teologiczny" [Wołyniak 1917: 301], што дазволіла казаць пра "studium formalne" ў кляштары. Валыняк згадвае, што ў 1764 г. забельскія студэнты мелі і курс рыторыкі. У 1769 г. упершыню ў кляштары адбылася ардынацыя *pro sacrim ordinibus* – шэраг клерыкаў атрымаў пасвячэнні. Гэта сведчыць, што да першага падзелу Рэчы Паспалітае ў Валынцах паспяхова працавала навучальная ўстанова. Праўда, як гэта было прынятае ў манаскіх ордэнах, называлася яна адно "studium" (курс).

Адзначым яшчэ, што ў 1772 г. у кляштары жыло 57 манахаў (18 святароў, 22 клерыкі-семінарысты, 11 братоў, 6 навіцыяў-паслушнікаў). Канвікту (інтэрнату), здаецца, не было. Прынамсі, Валыняк не згадвае пра гэта, хоць падобнае з прычыны значных фінансавых выдаткаў павінна было адлюстравацца ў *Хроніцы*. Азначае гэта, што ў 1772 г. у кляштары навучаліся толькі клерыкі і навіцыі, колькасць якіх ніколі не перавышала трыццаці.

Як паўплывала новая палітычная сітуацыя пасля 1772 г. на працэс навучання ў Валынцах і на колькасць навучэнцаў-студэнтаў, – мы не ведаем. Аднак пэўна тое, што ў сярэдзіне 1780-х гг. у тутэйшай навучальнай установе існаваў – як мінімум – "курс паэтыкі" і "курс рыто-

рыкі”. Пра гэта сведчыць рукапісны зборнік, у якім пазначана, што ў 1787 г. у кляштары жыў і працаваў прафесар рыторыкі і паэтыкі К. Марашэўскі і прафесар рыторыкі М. Цяцерскі.

Варта больш уважліва прыгледзецца тым запісам. Зборнік адкрываецца тытульнаю старонкаю раздзела К. Марашэўскага:

> Continuatio | operis | Scholastici | Patris Caietani | Moraszewski | Professoris | Rhetorices et Poeseos | In Gimnasijs Zabialiensis | Anno D–ni 1787, Dec. 24|.

У перакладзе:

> Працяг рытарычных практыкаванняў айца Каятана Марашэўскага, прафесара рыторыкі і паэтыкі ў Забельскай гімназіі. У год Гасподні 1787, 24 снежня[1].

На тытульнай старонцы раздзела М. Цяцерскага, чытаем:

> Collecta|nea. | M M: O D. | Rhetarum et Poeta|rum in unum collecta per me Fratrem Michaelem Ciecier|ski Professorem Rhe|torices in Con[ven]tu Zabialiensi Ordinis Praedicatorum. A. 1787.

У перакладзе:

> Калекцыя. ММ: OD. Рытарычныя і паэтычныя практыкаванні сабраныя мною, братам Міхалам Цяцерскім, прафесарам рыторыкі ў Забельскім канвенце Ордэна прапаведнікаў. 1787 год.

Абодва гэтыя тытулы выканала адна асоба, але ў адным выпадку навучальная ўстанова названая “гімназія”, а ў другім гаворка ідзе пра прафесара канвенту[2]. Характэрна, што ў першым выпадку ўжываецца не лацінскае “kolegium” (школа з бурсаю, канвіктам), а грэцка-лацінскае “gimnasium” (школа практыкаванняў).

Усё гэта можа быць сведчаннем, што, па-першае, у Забельскім дамініканскім кляштары ўтрыманне навучальнае ўстановы дыктавалася неабходнасцю падрыхтоўкі святароў. Нагадаем: асноўная мэта ордэну дамініканцаў – прапаведніцтва і місіянерская дзейнасць. Вось чаму столькі ўвагі надавалася курсу рыторыкі (у невялікім кляштары працавалі адначасна два прафесары!). Па-другое, у дамініканскай вучэльні адукацыю набывала невялікая колькасць студэнтаў.

У сувязі з гэтым варта задаць пытанне: а ці існаваў пры Забельскім дамініканскім кляштары тэатар? Беларускія даследнікі адназначна казалі, што п’есы, прынамсі, *Камедыя* з рукапіснага зборніка была “напісаная і пастаўленая ў Забельскай калегіі ў 1787 годзе” [Мальдзіс 1974: 152]. Гэта значыць, што ў мястэчку Валынцы пры Забельскім дамініканскім кляштары была калегія / калегіум, у якой ладзіліся пас-

[1] Існуюць іншыя варыянты перакладу тытула раздзела. Пра гэта гл. ніжэй.
[2] Дапускаем, што перапісвальнік дакладна передаваў зыходны рукапіс.

таноўкі, г. зн. працаваў тэатар. Аднак ці ёсць якія пісьмовыя крыніцы, якія сведчаць пра існаванне калегіума і тэатра? На жаль, такія крыніцы пакуль не выяўленыя. Можна меркаваць, што калегіум і тэатар "узніклі" на пачатку XX стагоддзя па аналогіі з навучальнай і тэатральнай дзейнасцю езуітаў. Так, з аднаго боку мы бачым створаныя па ўсіх правілах драматургічнага майстэрства п'есы, якія паходзяць з Забельскага кляштара, але з другога – не маем аніякіх пацвярджэнняў, што гэтыя творы ставіліся ў Забельскім дамініканскім кляштары. Цікава, аднак, тое што ўсе тэксты ў зборніку падаюцца як "рытарычныя практыкаванні". Ці не азначае гэта, што яны прызначаліся проста дзеля чытання, дзеля заняткаў?

Не можам мы не звярнуць увагу і на тое, што дамініканцы Літоўскае і Беларускае правінцый не ладзілі, здаецца, публічных тэатральных пастановак. Прынамсі, адзін з першых даследнікаў тэатральнага руху на Літве і Беларусі Юліян Ціціус (1820–1898) не называе братоў-прапаведнікаў сярод тых (езуітаў, базыльянаў, піяраў), хто выкарыстоўваў дзеля сваіх мэтаў падобнае [Titius 1840: 179–182 і інш.]. А ён вельмі добра ведаў полацка-дрысенскі рэгіён. Чаго варта, напрыклад, ягонае апісанне тэатра Алаіза Буйніцкага ў мястэчку Забор'е (на тракце з Глыбокага ў Дзісну) [Samborska-Kukuć 2003: 3–4].

Ю. Ціціус, дарэчы, шмат увагі прысвяціў г. зв. школьным дыялогам –тэатральным пастаноўкам езуітаў. Няўжо пра калегіум і навучальны працэс дамініканцаў ў Валынцах ён проста нічога не ведаў?

Нашае дапушчэнне, што пры Забельскім дамініканскім кляштары не было калегіума і тэатра, небясспрэчнае. Але ці павінны сёння адваротныя аксіяматычныя сцверджанні лічыцца верагоднымі? Так, даследніца рэлігійнага жыцця ў Беларусі XVIII–XIX стст. Раіса Зянюк піша:

> Пры школе працаваў тэатр, дзе ажыццяўляліся пастаноўкі, аўтарамі якіх былі выкладчыкі калегіўма. Тэатральныя пастаноўкі выкарыстоўваліся як форма і метад навучання [Зянюк 2012: 355].

І не спасылаецца, на жаль, на крыніцы. Тут, пэўна, паўплывалі на навукоўца шматлікія публікацыі даволі аўтарытэтных гісторыкаў літаратуры. На нашую думку, самым важкім аргументам на карысць існавання калегіума і тэатра ў Валынцах было даследаванне Адама Мальдзіса. Апавядаючы пра твор з *Практыкаванняў* (1789–1791) М. Цяцерскага *Апалон-заканадаўца, або Зрэфармаваны Парнас, аперэтка, якая складаецца з дыялогаў і спеваў*, ён пераказвае прадмову. З пераказу вынікае, што аперэтка "напісана <...> для спектакля з поваду заканчэння школьнага года" [Мальдзіс 1974: 170]. Здаецца, усё зразумела: раз сам аўтар называе практычную мэту свае працы, дык аніякіх сумненняў быць не можа: аперэтка прызначалася для спектакля ў Забельскім

кляштары. Аднак насцярожвае той факт, што зборнік 1787 г. называўся *Рытарычныя і паэтычныя практыкаванні, сабраныя мною, братам Міхалам Цяцерскім*… Звяртаем увагу на слова "сабраныя". Ці не павінна яно схіліць нас засумнявацца ў аўтарстве М. Цяцерскага тэкстаў, уключаных у гэты зборнік? І дыялогі, і драматургічныя творы могуць паходзіць з розных дамініканскіх ды недамініканскіх асяродкаў былое Рэчы Паспалітае, а таксама Заходняй Еўропы (пераклады – у апошнім выпадку – маглі быць выкананы і ў Забельскім кляштары). Не мае тут значэння і тое, што ў *Камедыі з пяці актаў* А. Мальдзіс заўважыў "лакальны каларыт": падзеі ў ёй адбываюцца "паблізу ад Валынцаў, на берагах Дрысы" [Мальдзіс 1974: 168]. Бо перапісвальнік мог дазволіць сабе ўнесці змены.

Выказваючы меркаванне, што пра Забельскім дамініканскім кляштары хутчэй за ўсё не было калегіума, мы аніяк не змяншаем ягоную ролю як значнага культурна-асветнага цэнтра Паўночнае Беларусі ў XVIII – пачатку XIX стагоддзя. На нашую думку, у Валынцах "дзейнічаў" своеасаблівы асяродак па падрыхтоўцы і перапісванні "практыкаванняў" дзеля навучання студэнтаў-клерыкаў як у "слаўных Забелах", так і ў іншых дамініканскіх кляштарах. Пра гэта сведчыць захаваная рукапісная спадчына літоўска-беларускіх дамініканцаў. Уважліва аналізуючы забельскі рукапіс 1787 г., мы прыйшлі да высновы, што ён не можа з'яўляцца ні аўтографам К. Марашэўскага, ні аўтографам М. Цяцерскага. Гэта зборнік, які ўзнік у кляштарным скрыпторыі. Тэксты драматургічных і інш. твораў запісваліся пад дыктоўку. А гэта азначае, што адначасна паўставала некалькі зборнікаў. На шчасце, адзін з іх захаваўся.

Праблема аўтарства *Камедыі*

У. Перацц, не маючы звестак ні пра самога К. Марашэўскага, ні пра ягоную творчасць, напачатку відаць, сумняваўся, што *Камедыя* належыць пяру прафесара рыторыкі і паэтыкі:

> Изъ этого заглавія можно заключить, что передъ нами лишь часть обширнаго собранія драматическихъ произведеній собранныхъ, а м о ж е т ъ б ы т ь – и н а п и с а н н ы х ъ о. М о р а ш е в с к и м ъ (вылучэнне нашае. – *М. Х.*), ибо обычно встарину сочиненіе пьесъ лежало на обязанности преподавателей реторики и піитики, обязанныхъ не только наставлять учениковъ въ теоріи, но и на практикѣ давать имъ образцы, достойные подражанія [Перетцъ 1911: 275].

Праўда, крыху ніжэй ён нібыта ўжо пазбываецца сваіх сумненняў:

> Знакомясь ближе съ пьесами оо. Морашевскаго и Цецерскаго, убѣждаемся въ томъ, что это – опыты старинной школьной драмы, но со слѣдами

> вліянія новаго классицизма, при томъ скорѣе итальянскаго, чѣмъ французскаго [Перенцъ 1911: 277].

Прыкладна такое ж стаўленне да праблемы аўтарства беларуска-польскіх камедый *Зборніка...* і ў Я. Карскага: у адпаведнасці з тытуламі частак ён піша, што рукапіс "складзены" К. Марашэўскім і М. Цяцерскім [Карскій 1921: 228], але пазней гаворыць пра іх, як пра аўтараў: "Бѣлорусская рѣчь у Цецерскаго вышла хуже, нежели у Морашевскаго" [Карскій 1921: 232].

А вось Максім Гарэцкі ў *Хрыстаматыі...* [Гарэцкі 1922: 70–73], *Выпісах...* [Гарэцкі, Дзяржынскі, Каравай 1926: 284–297], а таксама ў чацвёртым выданні *Гісторыі*... [Гарэцкі 1926: 98–99] ужо адназначна называе К. Марашэўскага аўтарам *Камедыі*, што – трэба сказаць – і замацавала дамініканца ў статусе беларускага літаратара. Праўда, адразу пасля выхаду ў свет *Хрыстаматыі* Адам Саладух (Уладзіслаў Талочка, 1887–1942) асцярожна запярэчыў М. Гарэцкаму:

> Дамініканец *Maraszewski* (sic) у Забелах, аўтар беларускай камедыі, хіба, ідэнтычны а. Піліпу Макрэцкаму, які там у той час (1787 г.) быў і працаваў (у кніжцы пададзенае сапсаванае[1] прозвішча) [Sołoduch 1923: nr 7]

Невядома, на падставе чаго А. Саладух прыпісвае *Камедыю* П. Макрэцкаму. Але, магчыма, падчас навучання ў Віленскай духоўнай каталіцкай семінарыі (1906–1909) ён пазнаёміўся з архівам Забельскага дамініканскага кляштару, бо якраз тады выйшаў у свет пяты выпуск *Описанія Рукописнаго отдѣленія Виленской публичной библіотеки* (1906), дзе ішла гаворка пра рукапісы Забельскае бібліятэкі. Ды, відаць, звярнуў увагу і на *Камедыю*, і на спісы манахаў канвенту. Вось толькі ці не памыліўся А. Саладух, пішучы гадоў праз пятнаццаць водгук на *Хрыстаматыю*...?

Насамрэч у Забельскім кляштары жыў і працаваў дамініканец кс. Піліп Макрэцкі, але было гэта ў 1845–1858 гг., а не ў 1787 г. Цяжка паверыць у тое, што праз 58 гадоў пасля бытнасці ў Валынцах аднаго П. Макрэцкага з'явіўся ягоны аднаіменнік. Хутчэй, А. Салагуб проста "атаясаміў" аўтара *Камедыі* з адным з самых славутых дамініканцаў Літоўскае правінцыі XIX стагоддзя.

Здавалася б, можна было і не надаваць значэння сказанаму між іншым, фактычна адным словам у водгуку на *Хрыстаматыю*..., аднак у 1980-я гг. інфармацыю А. Саладуха "пацвердзіў" Георгій Колас (1929–1994), які працаваў тады "над разгадкай таямніц *Камедыі* Каятана Марашэўскага":

[1] У пазнейшых *Выпісах* М. Гарэцкі не адмовіўся ад ранейшае атрыбуцыі *Камедыі*, але прозвішча аўтара падаў як *Марашэўскі*.

> Мая гіпотэза нічым не горшая за тую, што ўвайшла (бяздоказна) у навуковы ўжытак пра Каятана Марашэўскага: у штотыднёвіку „Przegląd Wileński” (№ 7, 1923) А. Саладух надрукаваў “здагадку”, што *Камедыю* стварыў не К. Марашэўскі, а Піліп Макрэцкі. А. Мальдзіс гэтую “здагадку” Саладуха не абмінуў, і нават адказаў яму, на першы погляд, вельмі слушна: “Прозвішча Марашэўскага выразна абазначана на вокладцы”. А Саладух, напэўна, мог бы запярэчыць Мальдзісу, што ён таксама **бачыў** (тут і далей вылучэнні Г. Коласа. – *М. Х.*) тую “вокладку” (ці больш дакладна – першую старонку ў рукапісным сшытку), але Саладух, напэўна недзе **бачыў**, акрамя таго, яшчэ і **тагачасны спіс** настаўнікаў Забельскае калегіі (я сам яго таксама **бачыў**): Каятана Марашэўскага **няма** ў тым спісе, а Піліп Макрэцкі – **ёсць** [Колас 1988: № 1].

А. Саладух нічога не кажа пра “спіс настаўнікаў Забельскае калегіі”. А вось пра які “спіс” вядзе гаворку Г. Колас? Пра “спіс” прафесараў “studium formalne” ў кляштары? Дык у Валынцах, дзе на “studium” наведвалася дваццаць ці крыху больш студэнтаў-клерыкаў, і колькасць прафесараў была нязначнаю – на нашую думку, тры–чатыры асобы. Фармат літаратурна-публіцыстычнага выдання не патрабаваў ад даследніка спасылацца на крыніцу інфармацыі, а таму мы не можам спраўдзіць, што гэта за “спіс” і за якія гады бачыў Г. Колас, але запіс у *Liber encyclicarum* адназначна сведчыць, што ў 1788 г. К. Марашэўскі пакінуў Забельскі канвент і накіраваўся ў Аглону [Брыль 2018: 3]. Гэта значыць, у Валынцах ён дакладна жыў і працаваў.

Больш складана адказаць на пытанне: занатаванае ў раздзеле (с. 1–29) – гэта ўласныя творы К. Марашэўскага ці проста тэксты, якія ён падрыхтаваў (сабраў, склаў, перапрацаваў і інш.) дзеля заняткаў са студэнтамі на лекцыях паэтыкі альбо рыторыкі? Варта яшчэ раз прыгадаць тытульную старонку раздзела:

> Continuatio | operis | Scholastici | Patris Caietani | Moraszewski | Professoris | Rhetorices et Poeseos | In Gimnasijs Zabialiensis | Anno D–ni 1787, Dec. 24|.

Першым з беларускіх даследнікаў варыянт перакладу тытулу прапанаваў на пачатку 1960-х гг. Якуб Усікаў:

> Працяг твораў рытара айца Каэтана Марашэўскага, прафесара рыторыкі і паэзіі Забяльскай гімназіі [Усікаў 1964: 130].

Крыху пазней А. Мальдзіс нязначна паправіў пераклад:

> Працяг твораў айца Каятана Марашэўскага, прафесара рыторыкі і паэтыкі Забельскай гімназіі [Мальдзіс 1974: 163].

Самае складанае і найважнейшае для нас у гэтым лацінамоўным тытуле – выраз “operis Scholastici”. Ці маем мы права перакладаць яго як “творы”? *Вольнасць у няволі* і *Камедыя* сталі творамі для нас у XX стагоддзі. Для К. Марашэўскага ў першую чаргу – гэта працы дзеля

школьных рытарычных практыкаванняў, школьных дыспутаў. Гэта – школьныя працы, у якія выяўляецца схаластычная канцэпцыя тагачаснае навукі і адукацыі, спалучэнне тэалагічнае дагматыкі з рацыяналістычнай логікай Арыстоцеля.

Усё тое, што ёсць у гэтым зборніку і што было ў зборніку, які не захаваўся[1], – выкарыстоўвалася К. Марашэўскім, але не ягоная ўласнасць у ягоным разуменні. Бо ж невыпадкова кожны тэкст завяршаецца формулай, якая прыкладна аднолькавая ледзь не ва ўсіх тагачасных школьных матэрыялах: *Ad M*[aiorem]*: D*[ei]*: Gl*[oria]*m* – *Дзеля большае славы Божае*.

На наш погляд, ёсць падставы сумнявацца ў тым, што *Камедыя* належыць пяру К. Марашэўскага. Прынамсі, пакуль не выяўлена дакументаў, якія б пацвярджалі аўтарства прафесара паэтыкі і рыторыкі Забельскага канвенту. Аднак, прааналізаваўшы вытокі і крыніцы *Камедыі*, мы мяркуем, што К. Марашэўскі мог на падставе даступных яму матэрыялаў езуіцкага школьнага тэатра падрыхтаваць тэкст у адпаведнасці з тагачаснымі паэтыкамі і ўзорнымі “школьнымі камедыямі” Францішка Багамольца.

Нейкіх іншых паважных атрыбуцыйных гіпотэзаў адносна *Камедыі* мы пакуль не маем.

Пра Каятана Марашэўскага

Цягам ста гадоў гісторыкі літаратуры ведалі пра Каятана Марашэўскага толькі тое, што было пазначанае ў рукапісе, выяўленым у Віленскай публічнай бібліятэцы на пачатку ХХ стагоддзя У. Перятцам, А. Сычэўскай і Я. Карскім: у сярэдзіне 1780-х гг. беларускі драматург з’яўляўся прафесарам рыторыкі і паэтыкі “Забельскага дамініканскага калегіума” [Мальдзіс 1996: 390–391].

І толькі ў апошні час Антон Францішак Брыль выявіў шэраг дакументаў, якія дазваляюць дадаць некалькі істотных штрыхоў у біяграфію К. Марашэўскага [Брыль 2018: 3–4]. Па-першае, перад пачаткам 1788/1789 навучальнага года (г. зн. у жніўні 1788 г.) яго, відавочна, перавялі з Валынцаў у дамініканскі кляштар у Аглоне на пасаду выкладчыка (прафесара) у тамтэйшым “studium formalne”. Па-другое, паводле спісу манахаў, у 1810 г. яму прыкладна 55 гадоў[2], і ён прыёр дамініканскага кляштара ў Шумску. Па-трэцяе, у 1811 г. К. Марашэўскі памёр.

Гэта значыць, цяпер мы ведаем гады ягонага жыцця: К. Марашэўскі нарадзіўся прыкладна ў 1755 г., а памёр у 1811 г. І што ён амаль усё

[1] Маем на ўвазе страчаны сшытак, у якім былі іншыя “operis Scholastici” К. Марашэўскага.
[2] Вусная інфармацыя А.Ф. Брыля. Спіс манахаў 1810 г. ім яшчэ неапублікаваны.

жыццё служыў дамініканскаму ордэну, стаўшы на схіле дзён нават прыёрам невялічкага кляштара. Вельмі верагодна, што К. Марашэўскі з дзяцінства быў звязаны з даміініканскім ордэнам, хоць не выключаем, што ён мог вучыцца ў адным з езуіцкіх калегіумаў.

Як ужо паведамлялася, у 1788 г. К. Марашэўскі быў накіраваны ў Аглонскі даміініканскі кляштар, што знаходзіўся ў Інфлянтах, латышскай частцы Полацкага намесніцтва (блізу 100 км на паўночны захад ад Валынцаў), на пасаду прафесара тамтэйшага "studium formalne". Сярод публікацый пра Аглонскі кляштар цікавым падаецца артыкул Дамініка Ходзькі (блізу 1800 – 1863) *Аглона: Касцёл і кляштар аа. дамініканцаў* [Chodźko 1856: 163], у якім шмат звестак пра мінулае святыні; аднак постаць К. Марашэўскага, відаць, не была так значнай, каб захавацца ў аналах гісторыі. Не згадвае пра яго ў Аглоне і Валыняк, бо "аглонскіх дамініканцаў мы ведаем толькі ад першае чвэрці XIX стагоддзя з *Elenchusów zakonnych*" [Wołyniak 1917: 56].

Пра жыццё і працу К. Марашэўскага з восені 1788 г. па 1810 г. звесткі пакуль не выяўленыя. За гэты час адбылося сем капітулаў Беларускае, а пасля "аб'яднанае" Літоўскае правінцый, і на кожнай з іх К. Марашэўскі мог атрымаць новае прызначэнне. Гэта значыць, да 1796 г. ён мог жыць не толькі ў Аглоне, але і ў адным з кляштараў Беларускае правінцыі: Рушоне, Посіне, Полацку, Оршы, Княжыцах і Валынцах. Пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітае да вышэй згаданых дамініканскіх асяродкаў дадаліся блізу сарака іншых, што ўваходзілі ў склад узноўленае Літоўскае правінцыі. Але "след" К. Марашэўскага, зусім нядаўна адшуканы А.Ф. Брылём, захаваўся толькі ў мястэчку Шумск (сёння: Šumskas, Літва, на самай мяжы з Беларуссю): у 1810 г. ён быў (магчыма, толькі атрымаў прызначэнне) на чале тамтэйшага кляштара. Праўда, у *Directorium*… Літоўскае правінцыі дамініканцаў за 1812 г. пазначана, што прыёр Шумскага кляштара памёр у 1811 г. Аднак, здаецца, не ў Шумску, бо яго няма ў "пахавальных метрыках" Шумскага касцёла св. Міхала Арханёла.

У Шумску на пачатку XIX ст. ужо быў мураваны касцёл, а вось кляштар – адно драўляны. Валыняк у сваёй публікацыі пра Шумскі кляштар не згадвае К. Марашэўскага, хоць шмат увагі прысвячае ягонаму наступніку Віктару Лаўрыновічу,

> які ў 1812 г., калі французскае войска наплыло ў Літву і страшныя знішчэнні ды спусташэнні ў вялікім маштабе чыніла, будучы тут прыёрам, і на хвіліну не хацеў Шумска пакінуць, ратаваў, што мог і як удавалася, выцерпеўшы нямала знявагаў, здзекаў і неаднойчы нават фізічнага ўздзеяння. Пасля сканчэння пераходаў непрыяцельскіх войскаў а. Лаўрыновіч стараўся прывесці кляштар да зноснага існавання, для касцёла раздабыў самыя патрэбныя, хоць і сціплыя прадметы; пастараўся пра

> дапамогу сялянам, здабываючы для іх ежу і самае неабходнае; сякое-такое ўратаванне кляшторных і фальваркавых пабудоваў сталася толькі дзякуючы ягонай нястомнай энергіі ды руплівасці [Wołyniak 1917: 215–216].

Звернем яшчэ ўвагу на інфармацыю Валыняка, што ў Шумскім касцёле была колісь памятная дошка, якая сведчыла пра пахаванага тут суддзю Ашмянскага павета Казіміра Барэйку-Ходзьку (1739–1804) [Wołyniak 1917: 214], крэўнага (брата?) бацькі Яна Ходзькі (1777–1851). А г. зн. Ігнацы Ходзька (1794–1861), пэўна ж, ведаючы гісторыю недалёкага Шумскага кляштара, невыпадкова даў герою *Успамінаў квестара* прозвішча "Лаўрыновіч".

Маем надзею, што некалі мы будзем ведаць значна больш і пра жыццё, і спадзяёмся – пра творчасць К. Марашэўскага.

Бібліяграфія

Bryl' Anton Francìšak. 2018. *Zvestkì pra Kaâtana Marašèŭskaga, Mìhala Câcerskaga ì Ìgnacyâ Ûrèvìča ŭ dakumentah damìnìkanskaga ordèna*. "Rodnae slova" № 4: 3–4 [Брыль Антон Францішак. 2018. *Звесткі пра Каятана Марашэўскага, Міхала Цяцерскага і Ігнацыя Юрэвіча ў дакументах дамініканскага ордэна*. "Роднае слова" № 4: 3–4].

Chodźko Dominik. 1856. *Agłona: Kościół i klasztor oo. dominikanów*. "Pamiętnik Religijno-Moralny" № 8: 163.

Fibek Jan. *Zabiały (Валынцы) – p. w. Św. Jerzego* [online] https://www.radzima.org/be/object_comm/7409.html [дата доступу: 13.07.2021].

Garèckì Maksìm, Dzâržynskì Uladzìslaŭ, Karavaj Pavel. 1926. *Vypìsy z belaruskae lìtaratury*, č. Ì: *1. Vusnaâ narodnaâ tvorčas'c'; 2. Staradaŭnae pìs'menstva*. Maskva–Lenìngrad [Гарэцкі Максім, Дзяржынскі Уладзіслаў, Каравай Павел. 1926. *Выпісы з беларускае літаратуры*, ч. I: *1. Вусная народная творчасьць; 2. Старадаўнае пісьменства.* Масква–Ленінград].

Garèckì Maksìm. 1922. *Hrystamatyâ belaruskae lìtèratury. XI vek – 1905 god*. Vìl'nâ [Гарэцкі Максім. 1922. *Хрыстаматыя беларускае літэратуры. XI век – 1905 год*. Вільня].

Garèckì Maksìm. 1926. *Gìstoryâ belaruskae lìtèratury*, vydan'ne čac'vertae, peraroblenae. Mensk [Гарэцкі Максім. 1926. *Гісторыя беларускае літэратуры*, выданьне чацьвертае, перапрацаванае. Менск].

Karskìj Efimìj. 1912. *Bělorusy*, t. 2: *Âzyk" bělorusskago plemeni*, kn. 3: *Očerki sintaksisa bělorusskago narečìâ. Dopolnenìâ i popravki*. Varšava [Карскій Ефимій. 1912. *Бѣлорусы*, т. 2: *Языкъ бѣлорусскаго племени*, кн. 3: *Очерки синтаксиса бѣлорусскаго наречія. Дополненія и поправки*. Варшава].

Karskìj Efimìj. 1921. *Bělorusy*, t. III: *Očerki slovesnosti běloruskago plemeni*, č. 2: *Staraâ zapadno-russkaâ pis'mennost'*. Petrograd. [Карскій Ефимій. 1921. *Бѣлорусы*, т. III: *Очерки словесности бѣлорускаго племени*, ч. 2: *Старая западно-русская письменность.* Петроградъ].

Kolas Georgì. 1988. "*Čy garast, spodaru*?" "LìM" № 1 [Колас Георгі. 1988. "*Чы гараст, сподару*?" "ЛіМ" № 1].

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAVB), f. 18, b. 201, l. 1–96r.

Mal'dzìs Adam. 1974. *Vakol Parnasa Zabel'skaj kalegìì*. U: Mal'dzìs Adam. *Taâmnìcy staražytnyh shovìščaй*. Mìnsk: Mastackaâ lìtaratura [Мальдзіс Адам. 1974. *Вакол Парнаса Забельскай калегіі*. У: Мальдзіс Адам. *Таямніцы старажытных сховішчаў*. Мінск: Мастацкая літаратура.

Mal'dzìs Adam. 1996. *Zabel'skì damìnìkanskì kalegìum*. U: *Èncyklapedyâ gìstoryì Belarusì ŭ 6 tamah*, t. 3. Mìnsk: Belaruskaâ èncyklapedyâ [Мальдзіс Адам. 1996. *Забельскі дамініканскі калегіум*. У: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі ў 6 тамах*, т. 3. Мінск: Беларуская энцыклапедыя].

Otčet o Vilenskoj publičnoj biblioteke i muzee za 1903 god. 1904. Vil'na [*Отчет о Виленской публичной библиотеке и музее за 1903 год*. 1904. Вильна].

Peretc" Vladimir". 1911. *K" istorìi pol'skago i russkago narodnago teatra. XVIII–XIX*. "Izvestìâ Otdelenìâ russkago âzyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademìi nauk" t. XVI, kn. 3: 248–319 [Перетцъ Владимиръ. 1911. *Къ исторіи польскаго и русскаго народнаго театра. XVIII–XIX*. "Известія Отделенія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наук" т. XVI, кн. 3: 248–319].

Samborska-Kukuć Dorota. 2003. *Wspomnienia o Zaborzu: Z historii teatrów dworskich na Kresach*. "Pamiętnik Teatralny": 3–4.

Sołoduch Adam. 1923. *Bibliografia: Maksim Harecki. Chrystamatyja Biełaruskaje Litaratury XI wiek – 1905 hod, Wilenskaje Biełaruskaje Wydawiectwa B. Kleckina*, Wilnia 1922, str. 264 z ilustracjami. "Przegląd Wileński" nr 7.

Syčevskaâ Antonina. 1909. *K" voprosu o Mol'erě v" pol'skoj dramatičeskoj literaturě XVIII st*. "Russkìj filologičeskìj věstnik"" № 3 i 4 (т. LXII): 75–109 [Сычевская Антонина. 1909. *Къ вопросу о Мольерѣ въ польской драматической литературѣ XVIII ст*. "Русскій филологическій вѣстникъ" № 3 і 4 (т. LXII): 75–109].

Titius Julian. 1840–1841. *Rys historyczny przedstawień teatralnych, mianowicie w języku polskim, na Litwie*. "Wizerunki i Roztrząsania Naukowe" t. 16: 179–182; t. 17: 140–145; t. 18: 97–139; t. 19: 85–93; t. 20: 85–96; t. 21: 110–130.

Usìkaŭ Âkub. 1964. *Belaruskaâ kamedyâ: Lâ vytokaŭ žanru*. Mìnsk: Vyšèjšaâ škola [Усікаў Якуб. 1964. *Беларуская камедыя: Ля вытокаў жанру*. Мінск: Вышэйшая школа].

Wołyniak [Jan Marek Giżycki]. 1917. *Wiadomości o dominikanach prowincyi litewskiej*, cz. 1. Kraków.

Zânûk Raìsa.2012. *Navučal'nyâ ŭstanovy pry Zabel'skìm damìnìkanskìm klâštary (1716–1857 gg.)*. U: *Vìcebskìâ staražytnascì: Matèryâly navukovaj kanferèncyì, prysvečanaj 90-goddzû sa dnâ naradžènnâ L.V. Alâkseeva*. Vìcebsk, 28–29 kastryčnìka 2010 g. Mìnsk: Medysont [Занюк Раіса. 2012. *Навучальныя ўстановы пры Забельскім дамініканскім кляштары (1716–1857 гг.)*. У: *Віцебскія старажытнасці: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю са дня нараджэння Л.В. Аляксеева. Віцебск, 28–29 кастрычніка 2010 г.* Мінск: Медысонт].

ABSTRACT: The article examines the history of the Zabelsky manuscript collection, the problems of reading one of its texts – the famous Comedy, authored by Kayatan Marashevsky. The question is: did the Zabelsky Dominican Monastery have a college – an educational institution for the children of the wealthy nobility – and a theatre? In our opinion, in Walyncy there was a scriptorium – a kind of center for the preparation and rewriting of "exercises" for the training of clerics of the Dominican Order. Carefully analyzing the Zabel manuscript of 1787, we came to the conclusion that it can be neither an autograph of K. Marashevsky nor an autograph of M. Tetersky. Another question that will have to be answered by

literary historians: Are *Liberty in Captivity* and *Comedy* are K. Marashevsky's own works or texts that he prepared (collected, composed, reworked, etc.) for classes with students in lectures on poetry or rhetoric?

KEY WORDS: Walyncy, Zabely, Dominicans, manuscript, comedy, attribution, textology, Kayatan Marasheŭvski.

STRESZCZENIE: Artykuł omawia historię zabialskiego zbioru rękopisów, problemy z odczytaniem jednego z jego tekstów – słynnej *Komedii* autorstwa Kajetana Moraszewskiego. Stawiane są pytania: czy klasztor Dominikanów Zabielskich miał kolegium – instytucję edukacyjną dla dzieci zamożnej szlachty – i teatr? Naszym zdaniem w Wołyńcach znajdowało się skryptorium – rodzaj centrum przygotowania i przepisywania „ćwiczeń" do szkolenia duchownych Zakonu Dominikanów. Uważnie analizując zabialski rękopis z 1787 r. doszliśmy do wniosku, że nie może to być ani autograf K. Moraszewskiego, ani autograf M. Ciecierskiego. Kolejne pytanie, na które historycy literatury będą musieli odpowiedzieć sobie: czy *Wolność w niewoli* i *Komedii* to utwory K. Moraszewskiego lub teksty, które on przygotował (zebrał, komponował, przerabiał itp.) na zajęcia ze studentami z poetyki lub retoryki?

SŁOWA KLUCZOWE: Wołyncy, Zabiały, Dominikanie, rękopis, komedia, atrybucja, tekstologia, Kajetan Moraszweski.

РЭЗЮМЭ: У артыкуле разглядаецца гісторыя забельскага рукапіснага зборніка, праблемы расчытання аднаго з ягоных тэкстаў – славутае *Камедыі*, аўтарам якое лічыцца Каятан Марашэўскі. Ставіцца пытанне: ці існаваў пры Забельскім даміканскім кляштары калегіум – навучальная ўстанова для дзяцей заможнае шляхты – і тэатар? На нашую думку, у Валынцах "дзейнічаў" скрыпторый – своеасаблівы асяродак па падрыхтоўцы і перапісванні "практыкаванняў" дзеля навучання клерыкаў даміканскага ордэна. Уважліва прааналізаваўшы забельскі рукапіс 1787 г., мы прыйшлі да высновы, што ён не можа з'яўляцца ні аўтографам К. Марашэўскага, ні аўтографам М. Цяцерскага. Чарговае пытанне, на якое неабходна будзе адказаць гісторыкам літаратуры: *Вольнасць у няволі* і *Камедыя* – гэта ўласныя творы К. Марашэўскага ці тэксты, якія ён падрыхтаваў (сабраў, склаў, перапрацаваў і інш.) дзеля заняткаў са студэнтамі на лекцыях паэтыкі альбо рыторыкі?

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Валынцы, Забелы, даміканцы, рукапіс, камедыя, атрыбуцыя, тэксталогія Каятан Марашэўскі.

Data przesłania artykułu: 1.11.2021
Data akceptacji artykułu: 25.11.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Mikałaj Chaustowicz / Мікола Хаўстовіч – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki; dr hab., prof.; specjalność naukowa: literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: literatura białoruska w XIX wieku, polsko-białoruskie związki literackie.

Adres: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa, Polska.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Хаўстовіч Мікола. 2020. *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX стагоддзя*, том шосты: *Беларускія тэксты Паўстання 1863 года*. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
2. Хаўстовіч Мікола. 2020. *Літаграфаваная "Гутарка старога дзеда на Беларусі" ў кантэксце рукапісаў і выданняў твора*. У: В.Ю. Боровко, Е.В. Крикливец (рэд.). *Аксиологический диапазон художественной литературы: Сборник научных статей* (с. 249–253). Витебск: Выдавецтва ВДУ.
3. Хаўстовіч Мікола. 2021. *Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя*, том сёмы. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
4. Хаўстовіч Мікола. 2021. *Беларускія вершы Адама М-скага: тэксты і кантэксты*. „Acta Polono-Ruthenica" XXVI/2: 75–88.
5. Хаўстовіч Мікола. 2021. *Праблемы атрыбуцыі вершаванага драматургічнага абразка ATWIECZEREK*. „Studia Białorutenistyczne" 15: 157–173.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.71–80

Magdalena Dąbrowska
Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4014-4725
e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

„Wieszczek białoruski" i Nikołaj Karamzin. O poezji Jana Onoszki w perspektywie komparatystycznej

„The Little Prophet of Belarus" and Nikolay Karamzin. The poetry of Jan Onoszko in view of the comparative studies

"Беларускі вяшчун" і Мікалай Карамзін. Пра паэзію Яна Аношкі ў параўнальным ракурсе

Pierwszy człon tytułu niniejszego artykułu nawiązuje bezpośrednio do przedmowy Tekli Wróblewskiej z Borzymowskich do zbioru wierszy Jana Onoszki wydanego w drukarni pijarskiej w Połocku, w której autor został nazwany „naszym wieszczkiem" i „śpiewakiem białoruskim" [(Wróblewska) (b. r.): (b. n. s.)][1], oraz pośrednio do studium Jana Kotta o Franciszku Karpińskim, w którym czytamy o tym, że ten „prowincjonalny wieszczek, jaki moczył nogi w kuble, nagle wchodzi w paralelę z największymi" [Kott 1966, 4: 85]. Naukowe wydobycie na światło dzienne tego kolejnego „prowincjonalnego wieszczka" należy do Doroty Samborskiej-Kukuć, rozpatrującej J. Onoszkę – w monografii wydanej w ramach „Biblioteki Literatury Pogranicza" oraz „Biblioteki Tradycji" [Samborska-Kukuć 2003] i poprzedzających ją opracowaniach cząstkowych [Samborska-Kukuć 2002a, 18: 149–168, Samborska-Kukuć 2002b, 3: 131–154 i in.] – w kontekście spuścizny literackiej północno-wschodniego pogranicza Rzeczypospolitej oraz powinowactw polsko-białoruskich wXIX wieku[2]. Badaczka nie tylko

[1] Atrybucja D. Samborskiej-Kukuć [Samborska-Kukuć 2003: 20, 235–242]. Tekla Wróblewska z Borzymowskich była poetką dziśnieńską.

[2] Przed badaczką stanęło zadanie wyjaśnienia kwestii najbardziej podstawowych, jak rozróżnienie dwóch osób o imieniu i nazwisku Jan Onoszko („zlanych" w jedną całość w bibliografii Karola Estreichera i częściowo w bibliografii *Nowy Korbut*, ponadto w bibliografii Estreichera jako miejsce wydania zbioru *Poezje* widnieje nie Połock, lecz – błędnie – Płock, pomocny jest w niej natomiast odsyłacz do hasła o Piotrze Medekszy; zob.: [Estreicher 1876, 3: 301], [*Nowy Korbut*… 1971, 6: 637]) czy podanie prawidłowego brzmienia nazwiska poety (Stanisław Łaniec podaje je jako „Onyszko"

przywołuje słowa J. Kotta, ale we własnym komentarzu jeszcze wzmacnia ich wymowę: „nikomu nieznany poeta z odleglej prowincji białoruskiej ma szansę znaleźć się niekoniecznie w tle Karpińskiego, Kniaźnina, Brodzińskiego czy Kropińskiego" [Samborska-Kukuć 2003: 8]. W istocie literatura sentymentalna znalazła warunki rozwoju w prowincjonalnych ośrodkach; „w cypryjskim powiecie [tj. w Puławach – *M. D.*] młodego Kniaźnina i na Pokuciu, w powiecie kołomyjskim, gdzie upłynęło dzieciństwo Karpińskiego" – pisał o tym J. Kott [Kott 1966, 4: 81].

W zależności od tego, jak w wypowiedzi D. Samborskiej-Kukuć rozłożymy akcenty, otworzą się różne możliwości kontekstowego odczytania poezji J. Onoszki. W szczególności chodzi o słowa „niekoniecznie w tle", rozumiane jako sugestia albo postawienia J. Onoszki na równi ze znanymi i uznanymi polskimi poetami jak Franciszek Karpiński czy Franciszek Dionizy Kniaźnin, albo rozpatrzenia go w szerszej – wykraczającej poza polską – perspektywie. Albo inaczej: twórczość zapomnianego poety z ziem białoruskich jest czymś więcej niż tylko tłem dla spuścizny pierwszoplanowych polskich poetów drugiej połowy XVIII – początku XIX wieku, ale też nie musi być wyłącznie na ich tle sytuowana. D. Samborska-Kukuć podpisałaby się zapewne pod pierwszym sformułowaniem, ale jednocześnie spod jej pióra wyszły pomysły przedstawienia twórczości „śpiewaka białoruskiego" w kontekście literatury europejskiej.

Zakorzenienie poety i jego poezji w europejskiej tradycji literackiej jest widoczne już na pierwszy rzut oka, by wymienić chociażby przywołanie nimfy Dafne w wierszu *Powieść róży o sobie* czy poetów Horacego i Wergiliusza w nawiązującym do starożytnej liryki biesiadnej wierszu *Pod dobry humor o winie*. Głębsze więzi z przeszłością literacką, nie tylko antyczną, ujawniają się stopniowo w procesie badawczym. Całościowe spojrzenie na wspomniany zbiór połocki pozwoliło stwierdzić D. Samborskiej-Kukuć, że otwierają i zamykają go liryki miłosne, z których finalny utrzymany jest w duchu Franceska Petrarki [Samborska-Kukuć 2003: 76]. W postawie poetyckiej J. Onoszki i w szczególności w wierszu *Rozpacz czarna* dostrzega badaczka wpływ Jeana-Jacquesa Rousseau, w kontekście nastroju melancholii pisze wręcz o zbieżności „biografii poetyckiej Onoszki" i „losów życiowych filozofa z Genewy", wskazuje wreszcie na możliwość omówienia poezji J. Onoszki w kontekście gessneryzmu i wolterianizmu [Samborska-Kukuć 2003: 82, 98, 104, 147–148]. Z drugiej strony jednak, spod pióra D. Samborskiej-Kukuć (a częściowo także innych badaczy[1]) wyłania się obraz poezji

i wymienia obok Pauluka Bahryma, Tadeusza Łady-Zabłockiego i Juliana Laskowskiego; zob. [Łaniec 1994: 9]). Zob.: [Samborska-Kukuć 2003: 13–30].

[1] Chodzi m. in. o Kazimierza Bartoszewicza, który do antologii „humoru polskiego" włoczył epigramat J. Onoszki *Na trzpiota pijanego*. Zob.: [Onoszko 1892, 3: 20], [Onoszko 1897, 4: 85].

J. Onoszki jako niepoddającej się jednoznacznym zaszeregowaniom pod względem zorientowania na wzorce literackie czy przynależności do kierunku literackiego. Jeśli więc w wierszu *Rozpacz czarna* można doszukać się echa słów sabaudzkiego wikarego z *Emila, czyli O wychowaniu*, to wiersz *Muza z wiejskiego ustronia*, przekazujący myśl „odległą od wyznaczonego przez poglądy Rousseau sądu o dobrej naturze człowieka", oddala J. Onoszkę „od filozofii sentymentalizmu, a zbliża do antropologii baroku" [Samborska-Kukuć 2003: 95, 100]. Takich zbieżności i rozbieżności z europejską tradycją literacką od starożytności do Oświecenia można wskazać w poezji J. Onoszki więcej.

Przywołane powyżej wiersze pochodzą ze zbioru wydanego w Połocku i to on dostarczy materiału egzemplifikacyjnego do rozważań w niniejszym artykule. Na jego stronie tytułowej nie widnieje rok wydania, ale z noty cenzorskiej można wywnioskować, że był to rok 1828 [Onoszko (b. r.): (b. n. s.)][1]. Brak roku wydania odnotował autor recenzji zbioru opublikowanej w kwietniu 1830 roku w „Dzienniku Wileńskim", datując go na 1828 lub 1829 [*Recenzya*… 1830, 9: 273][2]. Poszczególne składające się na niego wiersze – o liczbie czterdziestu sześciu w części głównej i poprzedzającego je wiersza-introdukcji (określenie D. Samborskiej-Kukuć [Samborska-Kukuć 2003: 76]) – również nie są datowane. Zbiorek o klasycznym tytule *Poezje* został opatrzony dwoma podtytułami: pierwszy – *Dzieło pozgonne* – wskazuje na publikację pośmiertną, drugi – *Na zysk ubogich* – na wydanie w celach dobroczynnych. Wiersze J. Onoszki i przedmowa T. Wróblewskiej są napisane w języku polskim. Sześć utworów z tego zbioru weszło z poprawkami do tomiku tegoż (i nie tylko) autora, zatytułowanego *Wianek paproci czyli zbiór poezji* i wydanego w Wilnie w 1842 roku [*Wianek*… 1842][3]. Zbiorek połocki uzupełnia spis prenumeratorów, pochodzących, według ustaleń D. Samborskiej-Kukuć, z okolic Lepla i Dzisny [Samborska-Kukuć 2003: 14], niedaleko Witebska. Spod Lepla pochodził także Tadeusz Missuna, któremu J. Onoszko poświęcił wiersz *Na śmierć W. Tadeusza Missuny*, jeden z kilku wierszy okolicznościowych w połockim zbiorku. Świat przedstawiony utworów „śpiewaka białoruskiego" jest jednak w większości wyzbyty osadzenia czasowego i przestrzennego, nie ma w nich jasno określonego „tu i teraz", mają one zwykle charakter refleksyjno-opisowy, rozwijają tematykę filozoficzną, religijną, miłosną, pejzażową. Czytelnicy, którzy spodziewają się

[1] Pod zgodą na druk widnieje data „1828, 14 czerwca" [Onoszko (b. r.): (b. n. s.)].

[2] Zbiór jest udostępniony w CBN Polona; w opisie daty życia autora zostały oznaczone jako ?–1820, a jako data wydania zbioru widnieje 1830 rok (zob. *Poezye Jana Onoszki. Dzieło pozgonne. Na zysk ubogich* [online] https://polona.pl/item/poezye-jana-onoszki-dzielo-pozgonne,OTgwODc3ODY/4/#item [dostęp 1.06.2021].

[3] Tomik nie jest dziełem jednoautorskim, za sprawą włączenia utworów innego autorstwa niż J. Onoszki wykazuje cechy antologii. Zob. [Samborska-Kukuć 2003: 13].

znaleźć w nich opisy realiów życia miejscowych ziemian i chłopów z przywołaniem nazw wsi, miast czy rzek, muszą zadowolić się wzmiankami o takich składnikach krajobrazu jak śliwy, jabłonie i grusze (*Do Koryla na wiosnę*) czy słomiane strzechy (*Wieśniaczka*). Niewykluczone, że takie rozstawienie akcentów w twórczości J. Onoszki wynikało z tego, iż nie miał on stałego miejsca pobytu, przemieszczał się (by nie rzec: tułał) po okolicy, na co wskazywał Romuald Podbereski w poprzedzającym *Szlachcica Zawalnię* Jana Barszczewskiego zarysie literatury białoruskiej [Podbereski 1844: V] i co sugerował sam J. Onoszko jako autor wiersza o wymownym tytule *Domek niewidziany dotąd*, rozpoczynającego się od prośby „Stawcie mi domek pod hasłem prostoty" i zakończonego smutną konstatacją „Każdy dom w żalu i rozpaczy tonie; / Najcięższej jednak, kto żadnego nie ma" [Onoszko (b. r.): 94, 97]. Połocki zbiór poezji J. Onoszki odznacza się znacznym zróżnicowaniem tematycznym i genologicznym, uwydatnionym przez brak wyrazistej reguły organizującej go jako całość.

Celem niniejszego artykułu jest rozwinięcie myśli D. Samborskiej-Kukuć o związku poezji J. Onoszki z twórczością czołowego rosyjskiego sentymentalisty Nikołaja Karamzina (1766–1826) w oparciu właśnie o tom wierszy wydany w Połocku. Z prac badaczki wyłania się następujący obraz stanu badań nad tematem „Onoszko i Karamzin": po pierwsze, odnotowuje ona w tym tomie wiersz *Z Karamzyna*[1], ale odnosi się nie do niego samego, lecz do komentarza – według jej słów, „nieuzasadnionej hipotezy" – rusycysty Witolda Kowalczyka [Samborska-Kukuć 2002a, 18: 153, Samborska-Kukuć 2003: 17; por. Kowalczyk 1977, 1: 3–16][2], po drugie, dostrzega podobieństwo poezji obu autorów w zakresie wykorzystania motywu melancholii, wskazując jako możliwe źródła inspiracji „śpiewaka białoruskiego" wiersze sentymentalisty rosyjskiego *Wiosenna pieśń melancholika*, *Pieśń harfisty*, *Do samego siebie*, *Na śmierć kniazia Chowańskiego*, *Do biednego poety* czy *Melancholia* [Samborska-Kukuć 2003: 96–97][3]. Oba spostrzeżenia

[1] Karamzin i Karamzyn to równolegle używane warianty nazwiska pisarza rosyjskiego w Polsce XIX wieku.

[2] Zarzut dotyczył zanegowania przez W. Kowalczyka tego, że J. Onoszko był autorem wierszy ze zbiorku połockiego. Badacz wysunął przypuszczenie, że „mamy <…> do czynienia prawdopodobnie z pomyłką wydawcy, który zajął się gromadzeniem wierszy J. Onoszki przypadkowo i po amatorsku, drukując widocznie jako jego utwory liczne wiersze otrzymane od różnych osób z Guberni Białoruskiej" [Kowalczyk 1977, 1: 5].

[3] Tytuły wierszy Karamzina zostały podane za badaczką. Ich tytuły oryginalne są następujące: *Весенняя песнь меланхолика*, [*Песня арфиста*], *К самому себе*, *На смерть князя Г.А. Хованского*, *К бедному поэту*, *Меланхолия. Подражание Делилию*; zob. [Karamzin 1966: 66–67, 89, 162–163, 190–192, 260–261]. Wiersze pochodzą z lat 1788–1800. Z tego samego przedziału czasowego pochodzą wiersze, które zostaną rozpatrzone w dalszej części artykułu: *Dwie pieśni* (*Две песни*) i *Smutek i radość* (*Печаль и радость*).

badaczki są słuszne, niemniej wymagają dalszych komentarzy przede wszystkim ze strony karamzinologów i badaczy polsko-rosyjskich związków literackich pierwszej połowy XIX stulecia (czy je wręcz nawet prowokują, co widać już na przykładzie zaproponowanego korpusu wierszy N. Karamzina[1]). W zastosowaniu znajdą się w poniższym studium metody badań komparatystycznych, głównie, co zostanie wyjaśnione, o zorientowaniu typologicznym.

Próby zestawiania twórczości N. Karamzina i pisarzy polskich były już podejmowane. Jedna z nich została zrealizowana w odniesieniu do Karamzinowskiego *Wyznania mojego* i *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadków* Ignacego Krasickiego [Dąbrowska 2017: 187–195]. Pomysł tego porównania podsunął Zygmunt Bartoszewicz, który w komentarzach do przekładu *Wsi* i *Wyznania mojego*, pod wspólnym tytułem *Wyjątki z pism Karamzina prozą* opublikowanych w „Tygodniku Wileńskim" w 1820 roku, pisał o „talentach mających niejakieś podobieństwo" i „zbiegających się talentach" [Bartoszewicz 1820, 10: 257–265, 289–303][2]. Pomysł porównania N. Karamzina i J. Onoszki zdaje się być zapisany w samym połockim zbiorku poezji, w którym, jak wiadomo, jeden z wierszy nosi tytuł *Z Karamzyna*. Klucz do wiersza J. Onoszki znajduje się więc w dyspozycji badaczy, niemniej posługiwanie się nim nie należy do łatwych: po pierwsze, z tego powodu, że nie wiadomo, jaki utwór N. Karamzina leży u genezy wiersza J. Onoszki („wiersz zaczynający się od słów *«Z Tobą się wszystko uśmiecha…»* i opatrzony nagłówkiem *Z Karamzyna* nie posiada rzeczywistego odpowiednika wśród oryginalnych wierszy rosyjskiego pisarza, nie jest on również swobodną przeróbką utworu Karamzina" – pisał W. Kowalczyk [Kowalczyk 1977, 1: 5] i tego stwierdzenia D. Samborska-Kukuć nie zanegowała), po drugie, dlatego, że nie ma pewności, od kogo pochodzi tytuł, być może od J. Onoszki, ale niekoniecznie od niego („tytulatura wierszy mogła zostać zmodyfikowana przez edytorkę tomiku połockiego" – pisała D. Samborska-Kukuć, uzasad-

[1] Badaczka wymienia jeszcze jeden wiersz Karamzina – *Czas wiosenny* [Samborska-Kukuć 2003: 96), tyle tylko, że w jego spuściźnie nie ma takiego wiersza. Jeśli wziąć pod uwagę podobieństwo tytułów, mogło chodzić albo o *Wesołą godzinę* (*Веселый час*), albo o *Uczucie wiosenne* (*Весеннее чувство*); zob. [Karamzin 1966: 100–101, 115–116]. Oba wiersze wykazują jednak ograniczoną przydatność w badaniach nad motywem melancholii.

[2] Wraz z „Dziennikiem Wileńskim" z 1806 roku „Tygodnik Wileński" odegrał podstawową rolę, jeśli chodzi o wileńskie wydawnictwa periodyczne, w rozpowszechnianiu wśród polskich czytelników wiedzy o twórczości N. Karamzina. W „Dzienniku Wileńskim" ukazały się przekłady *Podróży z Moskwy do Trojeckiego klasztoru, z niektórymi historycznymi pamiątkami…* oraz *Panteonu autorów rosyjskich*, zarysowującego sylwetki pisarzy rosyjskich od legendarnego średniowiecznego Bojana, przez Symeona Połockiego i Teofana Prokopowicza, do Antiocha Kantemira, Wasilija Triediakowskiego i Michaiła Łomonosowa. Zob. m. in. [Dąbrowska 2019, 6: 71–82].

niając to przypuszczenie „rozbieżnością tytułów niektórych utworów wspólnych z antologią [Piotra] Medekszy, np. *Muzy z wiejskiego ustronia*, [która] ma w tomie wileńskim tytuł *Do…*" [Samborska-Kukuć 2002a: 153; Samborska-Kukuć 2003: 17]). Te dwie okoliczności czy, szerzej, brak możliwości potwierdzenia znajomości spuścizny N. Karamzina przez J. Onoszkę i twórczego korzystania z niej, sprawiają, iż przed badaczem otwiera się tylko jedna droga, mianowicie zestawienia ich wierszy na zasadzie *per analogiam*, próba odpowiedzi na pytanie o powinowactwa ich wyborów poetyckich i pokrewieństwo postawy.

Przyjrzyjmy się najpierw samemu wierszowi *Do Karamzyna*, tym bardziej, że wraz z poprzedzającym go wierszem *Zejście się z kochanką* nie doczekał się on dotąd interpretacji. Oba jawią się jako jedna całość, oświetlająca stan psychologiczny zakochanego mężczyzny. Jakby przeciwwagą dla nich jest w połockim zbiorze wiersz *Rozstając się z kochankiem*, traktujący – z perspektywy kobiety – o rozstaniu, zdradzie i nieufności. Wiersz *Z Karamzyna* pokazuje proces zmiany postrzegania świata przez zakochanego człowieka. Dwa początkowe czterowiersze (z sześciu) skonstruowane są wokół słowa „wszystko": obecność ukochanej sprawia, że cały świat się podoba („wszystko mię cieszy przy tobie" itp. – jest to treść pierwszego czterowiersza), jej nieobecność powoduje, że świat przestaje cieszyć („bez ciebie wszystko mię nudzi" itp. – o tym mowa jest w czterowierszu drugim) [Onoszko (b. r.): 55]. Słowem kluczowym dalszych partii wiersza jest „jedna". Oblicze świata – wspomniane „wszystko" – zależy całkowicie od „jednej", tej, która nie tylko jest „droga" zakochanemu, ale którą również „same czczą więcej niebiosy" [Onoszko (b. r.): 55]. Podmiot liryczny stawia siebie wobec tej „jednej" w pozycji służebnej i tak samo widzi usytuowanie świata względem niej („blask w tobie ma przyrodzenie, / <…> i gasną słońca promienie" itp.) [Onoszko (b. r.): 56]. Wiersz *Zejście się z kochanką* przedstawia drogę do osiągnięcia tego stanu, rozwój miłości, zaczynający się od wymiany spojrzeń i pocałunku dłoni, a w fazie rozkwitu powodujący, że człowiek zakochany przestaje się przejmować zmianą pór roku czy reakcją otoczenia. W wymienionych wierszach J. Onoszki można doszukać się podobieństwa do *Dwóch pieśni* N. Karamzina (1794?), również przedstawiających rozłożony w czasie proces „zejścia się z kochanką" i towarzyszące mu przemyślenia i doznania. I w tej poetyckiej dylogii mowa jest o kobiecie jako „jednej" i „jedynej"[1], o świecie, który bez ukochanej „znudził" i w którym z nią można żyć „bez nudy", wreszcie o odbiorze czasu i przyrody przez zakochanego, któremu czas „leci jak błyskawica" i który nie czuje „surowości mrocznych dni" [Karamzin 1966: 146–148].

[1] Tu i dalej przekład z języka rosyjskiego własny – *M. D.*

Relacja „człowiek – przyroda" wymaga głębszej refleksji jako stale obecna w polu widzenia sentymentalistów. Podmiot liryczny wierszy N. Karamzina widzimy albo w sytuacji, gdy radosne przebudzenie przyrody na wiosnę nie wyzwala w nim życiowej energii i zadowolenia, wciąż pogrążony jest on w smutku, a jedyne, co łączy go z przyrodą, to łzy, które wylewa do strumienia (*Wiosenna pieśń melancholika*, 1788), albo w sytuacji, kiedy zrozpaczony szuka pocieszenia w wiosennym słońcu, jasnym niebie i śpiewie ptaków, powstrzymuje się od łez, aby pozostawić wodę w strumieniu czystą, ale zabiegi te okazują się nieskuteczne (*Do samego siebie*, 1795) [Karamzin 1966: 66–67, 162–163]. W podobnych sytuacjach stawia swój podmiot liryczny także J. Onoszko. Z *Wiosenną pieśnią melancholika* można zestawić początkowe partie wiersza J. Onoszki *Niepewność*: podmiot liryczny wprawdzie szczerze cieszy słońce, śpiew ptaków czy kwitnące jabłonie, nazywa je on „radosnymi" i „wesołymi", ale ostatecznie – kiedy widzi, jak szybko pogoda zmienia się w niepogodę – dochodzi do smutnego wniosku, że „niczemu ufać nie trzeba" [Onoszko (b. r.): 71]. Za bliski wierszowi *Do samego siebie* można uznać wiersz J. Onoszki *Strapiony*. W nim również mamy do czynienia z podmiotem lirycznym, który „ze ściśnionym sercem" przemierza świat na wiosnę, wdycha „balsamy wonne" i na „rośliny wzrok <…> kieruje", ale trapiący go niepokój – „okrutna myśl" porównana do pająka wyciągającego „same <…> jady" – nie jest w stanie go opuścić [Onoszko (b. r.): 12].

Wobec smutku, niepewności, bezradności, lęku – słowem, wobec wszystkich przykrych stanów psychicznych, które stają się udziałem podmiotów lirycznych wierszy obydwu poetów – warto postawić pytanie, czy jest możliwe wypracowanie mechanizmów wyjścia z opresyjnej z punktu widzenia psychologicznego sytuacji. Drogą ratunku jest Bóg, z którym prowadzi się dialog albo przynajmniej do którego wystosowuje się prośbę. Wiersz *Wiosenna pieśń melancholika* zamyka pytanie do „mądrego, miłosiernego Stwórcy", kiedy w życiu ludzkim „zimę smutku" zastąpi wiosna? [Karamzin 1966: 67]. „Boże! Coś nie dał ulgi w naturze, / Racz Twą pociechę przyspieszyć" – brzmi zakończenie wiersza *Strapiony* [Onoszko (b. r.): 12].

W podsumowaniu powyższego porównania warto sięgnąć raz jeszcze po recenzję zbiorku połockiego w „Dzienniku Wileńskim". Wiersz *Z Karamzyna* wprawdzie nie doczekał się w niej szerszego rozpatrzenia, umieszczenie zbiorku w kontekście europejskiej spuścizny poetyckiej nie było celem jej powstania, ale spod pióra recenzenta wyszły co najmniej dwie konstatacje, które warto przywołać w kontekście tematu „Onoszko i Karamzin". W recenzji czytamy, że „w stylu Onoszki, tudzież w sposobie wystawiania rzeczy, mało jest poezji, po większej części jest to ciąg myśli, postrzeżeń i uwag moralnych, jest to proza mniej więcej szczęśliwie rymowana" [*Recenzya*… 1830, 9: 280]. Twórczość N. Karamzina jest ujmowana podobnie. „Proza

i poezja Karamzina <…> wzajemnie się dopełniając, tworzyły jakby dwa bieguny <…> twórczej pozycji pisarza. <…> Właśnie to, że Karamzin w swojej prozie był poetą, i to, że był on przede wszystkim prozaikiem, pozwoliło mu tyle wnieść do historii poezji rosyjskiej" – pisał Jurij Łotman [Lotman 1997: 434, 435]. Pod tym względem obaj autorzy zbliżają się do siebie. Jeżeli chodzi zaś o ogólny wydźwięk i dominujące zabarwienie emocjonalne, to bardziej budująca wydaje się poezja N. Karamzina niż J. Onoszki. W sentymentaliście rosyjskim więcej jest dążenia do wyważenia emocji, znalezienia emocjonalnego „środka". Za przykład może służyć wiersz *Smutek i radość* (1797), przekazujący myśl o równoważeniu się smutku i radości w ludzkim życiu. Ten sam temat podjął J. Onoszko w wierszu *Niepewność*, w którym jednak mowa jest nie tyle o równoważeniu się radości i smutku, ile o przewadze tego ostatniego. Nieprzypadkowo spod jego pióra wyszły wiersze o wymownych tytułach *Rozpacz czarna* i *W rozpaczy*, *Skarga* i *Bojaźń*. W recenzji w „Dzienniku Wileńskim" autor połockiego zbioru charakteryzowany jest jako poeta, który „zapatrywał się na wszystkie przedmioty przez szkło czarne, a stąd panującym charakterem w jego płodach jest smutek, posępność i boleść" [*Recenzya*… 1830, 9: 279].

Bibliografia

[Bartoszewicz Zygmunt]. 1820. *Wyjątki z pism Karamzina prozą*, „Tygodnik Wileński" t. 10, nr 174: 257–265, nr 175: 289–303.

Dąbrowska Magdalena. 2017. *Karamzin i Ignacy Krasicki (wokół „Wyjątków z pism Karamzina prozą" z „Tygodnika Wileńskiego" z 1820 roku)*. W: *Mikołaj Karamzin i jego czasy*. Red. Dąbrowska Magdalena, Głuszkowski Piotr. Warszawa: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego: 187–195.

Dąbrowska Magdalena. 2019. *„W prozie nie ma on sobie równego…" „Wieś" Nikołaja Karamzina w „Tygodniku Wileńskim" (1820 r.)*. „Studia Rossica Gedanensia" t. 6: 71–82.

Estreicher Karol. 1876. *Bibliografia polska XIX stulecia*. T. 3. Kraków: Wydanie Akademii Umiejętności.

Karamzin Nikolaj. 1966. *Polnoe sobranie stihotvorenij.* Red. Lotman Ǔrij. Moskva – Leningrad: Sovetskij pisatel'.

Kott Jan. 1966. *Prowincjonalny Karpiński*. „Twórczość" nr 4: 75–85.

Kowalczyk Witold. 1977. *O polskich tłumaczeniach utworów Mikołaja Karamzina*, „Slavia Orientalis" nr 1: 3–16.

Lotman Ǔrij. 1997. *Sotvorenie Karamzina. Stat'i i issledovania 1957–1990. Zametki i recenzii*. Sankt-Peterburg: Isskustvo-SPB.

Łaniec Stanisław. 1994. *Początki nowożytnego ruchu narodowego Białorusinów*. Przekł. Ojcewicz Grzegorz. W: *W kręgu kultury białoruskiej*. Red. Piłat Walenty. Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Olsztynie: 9–15.

Nowy Korbut… 1971: *Bibliografia literatury polskiej „nowy Korbut"*. Cz. 6 (*Oświecenie*). Oprac. E. Aleksandrowska z zespołem. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Onoszko Jan. (B. r.). *Poezye. Dzieło pozgonne. Na zysk ubogich*. W Drukarni XX. Pijarów. Połock.

Onoszko Jan. 1892. *Na trzpiota pijanego*. W: *Perły humoru polskiego*. Oprac. Bartoszewicz Kazimierz. T. 3. Kraków: Nakład K. Bartoszewicz: 20.

Onoszko Jan. 1897. *Na trzpiota pijanego*. W: *Księgi humoru polskiego*. Oprac. Bartoszewicz Kazimierz. T. 4. Petersburg 1897: Nakładem Księgarni K. Grendyszyńskiego: 85.

Podbereski Romuald. 1844. *Białoruś i Jan Barszczewski*. W: Barszczewski Jan. *Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*. Petersburg: W Drukarni Karola Kraja: I–XLI.

Poezye Jana Onoszki. Dzieło pozgonne. Na zysk ubogich [online] https://polona.pl/item/poezye-jana-onoszki-dzielo-pozgonne,OTgwODc3ODY/4/#item [dostęp 1.06.2021].

Recenzya… 1830, 9: (B. p.). 1830. *Recenzya. Poezye Jana Onoszki. – Dzieło pozgonne. Na zysk ubogich. W Połocku w drukarni XX. Pijarów…* „Dziennik Wileński" t. 9, kwiecień: 273–285.

Samborska-Kukuć Dorota. 2002a. *Kim był Jan Onoszko? (Próba rekonstrukcji biografii)*. „Wiek Oświecenia" t. 18 (*Ignacy Krasicki w dwusetlecie śmierci*): 149–168.

Samborska-Kukuć Dorota. 2002b. *Między Bogiem, życiem i śmiercią. Tradycje religijnej poezji baroku w twórczości Jana Onoszki*, „Pamiętnik Literacki" z. 3: 131–154.

Samborska-Kukuć Dorota. 2003. *Z dziejów kultury literackiej północno-wschodniego pogranicza. Jan Onoszko poeta przełomu XVIII i XIX wieku*. Kraków: Collegium Columbinum.

Wianek… 1842: *Wianek z paproci czyli Zbiór poezji wydany przez Piotra Medekszę*. 1842. Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego.

[Wróblewska Tekla]. (B. r.). *Ostrzeżenie*. W: Onoszko Jan. *Poezye. Dzieło pozgonne. Na zysk ubogich*. W Drukarni XX. Pijarów. Połock (b. n. s.).

ABSTRACT: The present paper presents a book of poetry by Jan Onoszko (Połock, 1828–1829–1830?; 47 poems in Polish and a preface) in view of the comparative studies (Polish-Belarusian literary relations, Polish-Russian literary relations, European literary tradition from Antiquity to the Enlightenment). The expression "the little prophet" ("our", "provincial") comes from the preface to the collection and several research papers about Onoszko (T. Wróblewska; D. Samborska-Kukuć). Its links with the poetry of the Russian sentimentalist Nikolay Karamzin (1766–1826) are discussed on the basis of the poem *From Karamzin* (the problem with determining the source in Karamzin's poetry) and the pessimistic and melancholic poems.

KEYWORDS: Jan Onoszko, poetry, Połock, sentimentalism, Nikolay Karamzin, pessimism, melancholy, comparison.

STRESZCZENIE: Artykuł zawiera omówienie zbioru poezji Jana Onoszki (Połock, 1828–1829–1830?; 47 wierszy w języku polskim i przedmowa) z perspektywy komparatystycznej (polsko-białoruskie związki literackie, polsko-rosyjskie związki literackie, europejska tradycja literacka od starożytności do Oświecenia). Słowo "wieszczek" ("nasz", "prowincjonalny") pochodzi z przedmowy do zbioru i artykułów naukowych o J. Onoszce (T. Wróblewska; D. Samborska-Kukuć). Związki z poezją rosyjskiego sentymentalisty Nikołaja Karamzina (1766–1826) są omówione w oparciu o wiersz *Z Karamzyna* (problem z ustaleniem źródła w poezji N. Karamzina) oraz wiersze o wymowie pesymistycznej i melancholijnej.

SŁOWA KLUCZOWE: Jan Onoszko, poezja, Połock, sentymentalizm, Nikołaj Karamzin, pesymizm, melancholia, porównanie.

РЭЗЮМЭ: У артыкуле разглядаецца зборнік паэзіі Яна Аношкі (Полацк, 1828–1829–1830?; 47 вершаў на польскай мове і прадмова) у параўнальным ракурсе (польска-беларускія літаратурныя ўзаемасувязі, польска-расійскія літаратурныя дачыненні, еўрапейская літаратурная традыцыя ад старажытнасці да эпохі Асветніцтва). Слова "вяшчун" ("наш", "правінцыяльны") паходзіць з прадмовы да зборніка і навуковых артыкулаў пра Я. Аношку (Т. Урублеўская; Д. Самборска-Кукуць). Сувязь з паэзіяй рускага сентыменталіста Мікалая Карамзіна (1766–1826) разгледжаны на падставе верша *Z Karamzyna* (праблема ўстанаўлення крыніцы ў паэзіі М. Карамзіна) і вершаў з песімістычна-меланхалічным выказваннем.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВА: Ян Аношка, паэзія, Полацак, сентыменталізм, Мікалай Карамзін, песімізм, меланхолія, параўнанне.

Data przesłania artykułu: 7.09.2021
Data akceptacji artykułu: 20.11.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Magdalena Dąbrowska – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Rusycystyki; dr hab.; specjalność naukowa: literaturoznawstwo porównawcze; zainteresowania naukowe: literatura rosyjska i polska XVIII–XIX wieku, zachodnioeuropejsko-rosyjskie związki literackie.

Adres: Katedra Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa, Polska

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Dąbrowska Magdalena, Głuszkowski Piotr, Kaźmierczyk Zbigniew (red.). 2020. *Adam Mickiewicz i Rosjanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
2. Dąbrowska Magdalena. 2020. *The Primary Pleasure Now is History…": Nikolai Karamzin's Interest in History in the Light of His Letters to Mikhail Murav'ev*. „AvtobiografiЯ" 9: 87–100.
3. Dąbrowska Magdalena. 2020. *Tematyka poleska w czasopismach polskich połowy XIX wieku (szkic „Polesie" Józefa Śniadeckiego w „Bibliotece Warszawskiej")*. W: M. Chaustowicz, R. Kaleta (red.). *Język, literatura i kultura Białorusi na przestrzeni wieków* (s. 107–117). Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
4. Dąbrowska Magdalena. 2021. *Наследие Н.И. Греча в Польше: тексты и контексты*. В: М.Г. Уртминцева, А.Н. Таланова, П.Н. Янина, И.В. Толкачева, И.В. Кузьмин (ред.). *Актуальные проблемы славянской филологии, культуры и журналистики* (с. 193–199). Нижний Новгоров: Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского.
5. Dąbrowska Magdalena. 2021. *„Свой" – „чужой" в воспоминаниях Ивана Лобойко*. In: *Kultūras studijas. Cultural studies*. Vol. 13 (*The „own", the „strange", the „other" in literaturę and culture*) (p. 58–67). (Ed.) A. Stašulāne, Daugavpils: Daugavpils Universitāte.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.81–95

Angela Espinosa Ruiz

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5434-8403
e-mail: a.espinosa-ruiz@uw.edu.pl

Барбара Квапіш: лодзінская экзафаністка з падляскім сэрцам

Barbara Kwapisz: a Łódź exophonist with a Podlasie heart
Barbara Kwapisz: łódzka egzofonistka o podlaskim sercu

З’ява шматмоўнай творчасці надзвычай характэрная літаратуры Беларусі: гісторыя краю спрыяла стварэнню мастацкіх тэкстаў на розных мовах. У часы Вялікага Княства Літоўскага Мікола Гусоўскі тварыў на латыні, Андрэй Рымша выкарыстоўваў лацінскую, польскую і старабеларускую мовы ў сваіх вершах і хроніках. Моўнае пытанне працягвала мець асаблівую вагу цягам стагоддзяў: пра гэта сведчаць і забарона беларускамоўнага друку ў XIX стагоддзі, і паралельнае развіццё ананімнай літаратурнай творчасці па-беларуску, і з’яўленне газетаў “Наша Доля” ды “Наша Ніва”, і асэнсаваны выбар мовы творчасці Янкам Купалам, Якубам Коласам ці Максімам Багдановічам. Застаецца яно актуальным і сёння, калі шматлікія беларускія і падляшскія літаратары працягваюць свядомы шлях вяртання да беларускага Слова.

Панятак экзафаніі, у сваю чаргу, паўстаў у літаратуразнаўчым полі адносна нядаўна: ідэю ўпершыню апісалі С’юзан Арндт, Дзірк Нагушэўскі і Роберт Стокхамер у сваёй манаграфіі *Экзафанія: розныя мовы (ў) літаратуры* [гл.: Susan, Naguschewski, Stockhammer 2007]. Слова “экзафанія”, інтэрпрэтавана як літаратурная з’ява [Wright 2010: 22] або літаратурны жанр [McMillin 2017: 87], ужываецца для апісання сітуацыі, калі “пісьменнік або пісьменніца працуе на мове, адрознай ад сваёй роднай” [Wright 2008: 27].

Варта звярнуць асаблівую ўвагу на тое, што такое разуменне паўстала ў кантэксце нямецкамоўнай літаратуры, і хутка распаўсюдзілася ў вывучэнні літаратур на галоўных еўрапейскіх мовах (англійскай, французскай, іспанскай), стала карыстацца попытам у галіне посткала-

ніяльных даследаванняў. Развіццю творчасці іншамоўных літаратараў спрыяюць, у гэтым выпадку, не толькі геапалітычныя, гістарычныя і сацыяльныя абставіны, а таксама і памер літаратурнага рынку на самых папулярных мовах Еўропы, і міграцыйныя тэндэнцыі, і лічба вучняў дадзеных моў як замежных.

Яшчэ адно пытанне патрабуе нашай увагі ў стасаванні экзафаніі да беларускіх рэалій: разуменне экзафанічнай літаратуры цесна звязана з разуменнем роднай (або, у пэўных выпадках, першай) мовы пісьменніка. Само гэтае паняцце – “родная мова” – часта з’яўляецца ў цэнтры навуковых, лінгвістычных і сацыялагічных дэбатаў, бо яго інтэрпрэтацыя залежыць ад геаграфічных, гістарычных, і нават індывідуальных эмацыянальных і афектыўных фактараў.

Французская філалагіня Луіза Дабэн грунтоўна прааналізавала парасонавы тэрмін “матчына мова”[1] у кнізе *Сацыялінгвістычныя арыенціры для выкладання моў: шматмоўныя сітуацыі* (1994). У якасці высновы свайго даследавання, яна вызначае чатыры акрэсленні таго, што можна лічыць роднай мовы чалавека, а менавіта:

1. Мова маці, гэта значыць, мова, якой карыстаецца (карысталася) маці чалавека, згодна з строга этымалагічным падыходам.
2. Мова, якою чалавек авалодаў першай, з увагай на храналагічны парадак авалодання мовамі прамоўцам.
3. Мова, якою чалавек валодае найлепш, асацыюецца з суб’ектыўнай ацэнкай прамоўцы датычна ўзроўню валодання адной мовай над іншымі вядомымі яму мовамі.
4. Мова, якою чалавек авалодаў натуральным шляхам, гэта значыць, шляхам непасрэднага ўзаемадзеяння з навакольным светам, без (значнага) педагагічнага ўмяшання і з мінімальнымі свядомымі стараннямі [Dabène 1994: 21].

Аднак існуе і іншы падыход да паняцця “родная мова”, які захоўвае сваю актуальнасць у кантэксце беларускамоўнай літаратуры, як у Беларусі, так і ў Польшчы: “родная мова – гэта мова нацыі, мова продкаў, якая злучае чалавека з яго народам, з папярэднімі пакаленнямі, іх духоўным светам” [Чахоўская 2018: 195].

Гэтае акрэсленне звязвае роднасць мовы не з непасрэднымі паказчыкамі валодання ёю або чарговасцю яе вывучэння, а з эмацыянальнымі, культурнымі і гістарычнымі фактарамі, што дазваляе нам вызначыць мяжу паміж дзвюма прынцыпова адрознымі катэгорыямі беларускіх літаратараў: з аднаго боку, этнічныя беларусы і беларускі, якія паходзяць з рускамоўных або польскамоўных сем’яў, але ўдасканальваюць сваю беларускую мову ў падлеткавым ці дарослым веку, і выбіраюць менавіта яе як мову творчасці. Да гэтай катэгорыі адносім

[1] Анг. “mother tongue”.

таксама грамадзян Беларусі з іншым этнічным паходжаннем, якія ствараюць літаратуру па-беларуску. З іншага ж боку ўплываюць на развіццё літаратуры на беларускай мове ўласна экзафаністы – грамадзяне іншых краін без сувязяў з беларускай дзяржавай і нацыяй, якія вывучаюць беларускую мову як замежную і пачынаюць пісаць на ёй літаратурныя творы.

Да другой групы належаць такія творцы, як паэт Аляксей Арцёмаў з Расіі (Тула, 1991 г. нар.), грамадзянін Кітая Ван Шывей (Гуанчжоу, 1987 г.), вядомы пад літаратурным псеўданімам Яша Ван, або іспанка Анхела Эспіноса Руіс (Малага, 1993 г.). Такія выпадкі, адносна рэдкія для беларускага літаратурнага працэсу, становяцца вядомыя дзякуючы глабалізацыі камунікацый, сацыяльным сеткам і хуткасці распаўсюду інфармацыі ў нашую эпоху. Мэта гэтага артыкула – накіраваць належную навуковую і чытацкую ўвагу на паэтку старэйшага пакалення, чый лёс звязаў яе прафесійную дзейнасць з Белавежай, а творчасць – з беларускаю моваю.

Барбара Квапіш нарадзілася 7 ліпеня 1949 года ў Лодзі, у тыповай польскай сям'і. Там будучая паэтка закончыла пачатковую і сярэднюю школу, пасля чаго атрымала вышэйшую адукацыю ў галіне педагогікі ў Гданьску і Ольштыне. Знакавым у яе творчым лёсе стаў 1976 год, калі Квапіш пераехала ў Белавежу і распачала настаўніцкую дзейнасць у мясцовай пачатковай школе. Там здарыўся яе першы кантакт з беларускай этнічнай меншасцю ў Польшчы: Б. Квапіш змагла пазнаёміцца з беларускай мовай, культурай, літаратурай і бачаннем свету, якія яе, як даводзяць яе пазнейшыя літаратурныя публікацыі, зачаравалі.

Пры вывучэнні праблемы выбару пісаць па-беларуску, навукоўцы і крытыкі задаюцца пытаннем: што паслужыла натхненнем ці матывацыяй пераходу, стараюцца зразумець, што спрыяе такому працэсу, і як ён рэалізуецца. Вось што, напрыклад, напісаў Міхась Стральцоў пра класіка новай беларускай літаратуры Максіма Багдановіча:

> Упершыню на радзіму ён прыязджае ў дваццаць год. Дваццаць год – гэта многа толькі для Багдановіча, бо ён ужо вядомы беларускі паэт. Але вось якая парадаксальная і адначасова зварушлівая рыса: беларускі паэт амаль не ўмее гаварыць па-беларуску! Нібы іншаземец, ён просіць кожнага, з кім размаўляе, папраўляць яго гаворку. І ў той жа час ён заклапочаны беларускімі праблемамі, як мала хто з "цэнтрыстаў", людзей, якія займаліся грамадскай ці літаратурнай дзейнасцю непасрэдна "на месцах [Стральцоў 1969: 13].

Гісторыя Б. Квапіш не такая трагічная і легендарная, як лёс М. Багдановіча, але яе можна лічыць не менш загадкавай: калі М. Багдановіч захоўваў моцную этнічную і ідэалагічную сувязь з Беларуссю і адраджэннем беларушчыны, дык Б. Квапіш была этнічнай полькай

з Лодзі, якая ледзь не выпадкова апынулася ў беларускім асяроддзі ўжо ў дарослым веку. Пераезд у Падляшскае ваяводства моцна паўплываў на свядомасць і ідэнтычнасць Б. Квапіш. Як тлумачыць праф. Аляксандар Баршчэўскі,

> папаўшы ў беларускую псіхалагічную, моўную і культурную стыхію, яна паддала сваю душу і свядомасць працэсу павольнага абеларушвання. Такое высакароднае стаўленне даецца толькі тым адважным і арыгінальным асобам, якія лічаць, што эмацыянальнае і духоўнае далучэнне да мясцовага люду з'яўляецца не здрадніцтвам у адносінах да сваёй уласнай нацыі, а толькі формай пашырэння і ўзбагачэння сваёй душы [Баршчэўскі 2001: 160–161].

Сама паэтка выказалася пра сваё асабістае моўнае пытанне ў кароткай нататцы, якая друкавалася разам з яе дэбютным вершам у тыднёвіку "Ніва" 7 лістапада 1976 года:

> Вершы пачала пісаць у мінулым годзе, і пераважна на польскай мове. Беларускую, на жаль, ведаю яшчэ слаба, але мяне захапляе яе прыгажосць. Паказваецца гэта мне звонкай, сочнай. Чутна ў ёй душа народу. Мне хочацца дакладна пазнаць спосаб мышлення і спецыфіку жыцця тутэйшых жыхароў, таму безупынна буду пазнаваць беларускую мову і буду штораз адважней пісаць на ёй вершы [Квапіш 1976, № 45: 3].

Варта заўважыць, што маладая паэтка пачала сваю літаратурную працу за год перад з'яўленнем першых беларускамоўных вершаў у друку, з чаго вынікае, што менавіта беларуская мова і культура Падляшша маглі стаць каталізатарам не толькі новага кірунку ў творчасці Б. Квапіш, але і пачатку яе літаратурнай дзейнасці ў цэлым.

Нягледзячы на словы паэткі аб тым, што яе валоданне беларускай мовай было "слабае" на момант літаратурнага дэбюту, мы заўважылі ў першым надрукаваным творы Б. Квапіш прыкметы значнага таленту і выдатнай моўнай інтуіцыі:

* * *

Нічога я сёння не напісала –
ні ў блакітнай цішыні раніцы,
ні ў душны сонцам поўдзень,
ні ў змярканні, туманам скупаным.

Сёння муза паэзіі вытанчаным сваім светам
Улавіць мяне не хацела
І толькі здалёк, лёгкая, стаяла.

Бо ў цішыні раніцы, у душны поўдзень,
І ў змярканні, знікаючым у ночы акіянах,
У кожнай маёй мыслі, пачуцці і празе,
У боязі няпэўнасці, прыплыве надзеі
– цябе прыкмячала
[Квапіш 1976, 45: 3]

У першую чаргу нашу ўвагу звярнула на сябе сінестэзія, якая з’яўляецца ў другім радку, “ў блакітнай цішыні раніцы”: блакітны колер асацыюецца з ясным, ранішнім небам позняй вясны або лета, пра якія нагадвае верш сваёй спакойнай атмасферай (“у душны поўдзень”, “у ночы акіянах”). У той жа час, блакітныя танальнасці акрэсліваюць і цішыню, сугучную з роздумам паэтычнай гераіні.

Гэтаксама вартыя ўвагі алітарацыі, якія ўпрыгожваюць вольныя радкі верлібра (“сваім светам”, “здалёк, лёгкая”, “знікаючым у ночы”), чыя форма паказвае ўплыў заходніх паэтычных тэндэнцый на творчую свядомасць паэткі.

Галоўным адкрыццём верша, на нашу думку, ёсць пераход ад абстрактнага тэксту, напісанага ад першай асобы, з пункту гледжання гераіні/аўтаркі, да асабістага прысвячэння, калі ў апошнім радку ўпершыню ўжываецца займеннік другой асобы (“цябе прыкмячала”). Гэтае слова і дае чытачам ключ да разгадкі паэтычнай таямніцы: аб’ект хваляванняў лірычнай гераіні не хаваецца ў складанасцях пісьменніцкай дзейнасці або ў капрызах муз, а менавіта ў другім чалавеку, у гэтым “ты”, да якога яна звяртаецца напрыканцы верша.

Наступная публікацыя Б. Квапіш у “Ніве” з’явілася праз месяц пасля першай, 5 снежня 1976 г. Гэта адзіны выяўлены намі верш яе аўтарства, які мае тытул, да таго ж – моцна эратычны, *Прага незнікаючая*:

Прага незнікаючая

У ночы дажджом шумячай,
Вочы твае толькі блакітнелі.
Зрэнкі нашыя, затапляючыся ў сабе,
Ці... супольны свет з двух асобных будавалі?
Ці выкрэслівалі адзіны шлях?

Не было тваіх, ні маіх – ног ні рук,
Усмешак ні жэстаў.
З плачучым увесь час небам і зямлёй
Паказвалася, што вочы губляюцца ў небыццё.

І нішто не было важнае. Бо нічога не было.
Толькі твае вочы, заўсёды ўглядаючыеся,
Праз якія – як вароты – гэта вельмі жадала б
Увайсці і... астацца ў табе.

[Квапіш 1976, № 49: 3]

Пасля ўважлівага прачытання гэтага твора можам сцвердзіць, што маладая паэтка выканала сваё абяцанне “штораз адважней” пісаць вершы на беларускай мове. Кідаецца ў вочы кантраст з першым, дэбютным вершам Б. Квапіш: калі той тэкст закранаў пытанні літаратурнай творчасці, засяроджваўся ў атмасферы агульнай меланхоліі, і толькі ў апошнім радку выяўлялася прычыну тугі лірычнай гераіні, прыхава-

най у таемным “ты”, дык у вершы *Прага незнікаючая* яна з пачатку дзеліцца з чытачамі рамантычным, нават сэксуальным светам і жарснай атмасферай: “У ночы дажджом шумячай / вочы тваe толькі блакітнелі”. Лірычная гераіня звяртаецца да свайго “ты” ўжо ад другога радка, і выкарыстоўвае прыналежны займеннік “нашыя” (“Зрэнкі нашыя”) ў трэцім радку, чым пацвярджаецца любоўная сувязь двух лірычных герояў.

Мы пазналі тут і некаторыя элементы, якія працягваюць стылёвыя і эстэтычныя пачынанні першага твора аўтаркі, напрыклад, блакітны колер у адносінах да каханага, які застаецца чыстым і ясным сярод дажджу і начной цемры (“вочы тваe толькі блакітнелі”), а таксама філасофскія тэндэнцыі паэткі: “супольны свет з двух асобных будавалі?”, “вочы губляюцца ў небыццё”, “І нішто не было важнае. Бо нічога не было”.

Не можам не звярнуць увагі на моўны бок другога беларускага твора Б. Квапіш. Актуальнасць гэтага пытання заўжды высокая пры вывучэнні экзафанічнай творчасці, бо літаратары, якія выбіраюць няродную мову як творчую, павінныя знайсці ўласны падыход да новай знакавай, эстэтычнай і граматычнай сістэмы. З нашага аналізу верша *Прага незнікаючая* вынікае выснова аб тым, што Б. Квапіш смела займаецца пошукам на дадзеным этапе: мы заўважылі, напрыклад, ужыванне дзеепрыметнікаў, якія часта сустракаюцца ў польскай і рускай мовах, але не ўласцівыя беларускай натуральнай гаворцы: “шумячай”, “затапляючыся”, “плачучым”, “ўглядаючыеся”. Таксама звярнулі ўвагу на выбар дзеяслова ў апошнім радку, “астацца ў табе”, замест “застацца”. Літаратурная беларуская мова прызнае абодва варыянты слова, аднак форма “застацца” дазволіла б пазбегнуць чаргавання галосных гукаў (“і-астацца”), і супадае з сучаснай польскай формай “zostać”. Аднак на Б. Квапіш магла аказаць свой уплыў іншая польская дзеяслоўная форма, архаічная “ostać się”, якая выкарыстоўвае рэфлексіўны займеннік гэтак жа, як і беларускі дзеяслоў “астацца”.

На нашу думку, у сваім другім вершы паэтка паказвае, што яна нарэшце гатовая ісці на пэўную рызыку дзеля экспрэсіўнасці, моцы і арыгінальнасці твора, і не можам адмаўляць, што, нягледзячы на моўныя недакладнасці або хібы, аўтарцы ўдалося ўвесці ў беларускую паэзію шчыры і адкрыты, але ў той жа час інтэлектуальны і элегантны эратызм, які ўзбагаціў сваёй адвагаю тагачасны падляшскі літаратурны працэс.

Б. Квапіш не перастае здзіўляць чытацкую публіку і ў сваёй трэцяй публікацыі, 6 лютага 1977 г. Новы верш без загалоўка знаёміць нас з унутранымі экзістэнцыйнымі канфліктамі лірычнай гераіні, чыёй душы цесна ва ўласным целе:

Стаміла мяне ўжо нешта
сукенка майго цела,
Увесь час нязменная,
Здаецца, ужо цеснаватая...
Ужо палінялая.
Але калі б я яе зняла,
змяла
і кінула...
Ці душа мая мяне б захапіла?
Ці ў зернях гадзінаў штодзённасці шэрай
душа цвіла кветкай,
ці спапялялася?
[Квапіш 1977, № 6: 3].

Лірычная гераіня не толькі выражае сваю стому і дыскамфорт, а таксама задае сабе важнае пытанне: што здарылася б, калі б яна "зняла, / змяла / і кінула" сукенку свайго цела? У вершы прадстаўляюцца дзве альтэрнатывы: "душа цвіла [б] кветкай, / ці спапялялася?". Гэта значыць, што цела для Б. Квапіш не толькі абмежаванне духоўнага свету, але і яго абарона, і зняць яго нясе пэўную рызыку – ператварыцца, або вярнуцца, у попел, як дыктуе хрысціянская традыцыя.

Сумесь філасофіі з каханнем працягваецца ў наступным апублікаваным вершы паэткі, 6 сакавіка 1977 г.:

Калі будзем з "Сонца" піць,
К "Сонцу" узрастаць,
Сэрца як чашачкі кветак духмяных
Для свету раскрываць...

Або калі не зможам,
Мо не ўмелі...
А мо не хацелі браць з "Сонца"
І толькі ў матэрыю цела
Матэрыю зямлі будзем ператвараць...

Што тады?

Дзве розныя да выбару маючы дарогі
– дзесьці за парогам жыцця –
Разыйдземся, ці адным станемся?
[Квапіш 1977, № 10: 3].

З аднаго боку, нельга сказаць, што вобразы, якія Б. Квапіш выкарыстоўвае ў гэтых радках, наватарскія: "чашачкі кветак духмяных", якія раскрываюцца перад сонцам, сімвалізуюць закаханыя сэрцы лірычных герояў, а дзве дарогі ў апошняй страфе намякаюць на вечную дылему – заставацца разам або расстацца. Аднак здзіўляе ўключэнне паэткай глыбейшых філасофскіх задумак, якія запазычваюць паняткі з навукі ("І толькі ў матэрыю цела / Матэрыю зямлі будзем ператвараць...") або з фальклору і народнай веры ("за парогам жыцця", дзе

парог ператвараецца ў пераходную прастору паміж светам жывых і светам мёртвых).

Аўтарка прыняла цікавае рашэнне датычна трактавання вобразу сонца: слова з'яўляецца тры разы, заўжды пішацца ў двукоссі і з вялікай літарай. З першага погляду падаецца, што сонца для Б. Квапіш – галоўная крыніца энергіі і любові ("Калі будзем з "Сонца" піць, / К "Сонцу" узрастаць / <…> А мо не хацелі браць з "Сонца"), якая дорыць закаханым жарсць, сілу і жыццё. Аднак выкарыстанне двукосся падымае пытанне пра магчымыя канатацыі вобразу.

Лёгка асацыяваць вобраз сонца ў вершы Б. Квапіш з вершам *Słońce* тады моцна цэнзураванага пісьменніка, будучага лаўрэата Нобелеўскай прэміі па літаратуры Чэслава Мілаша:

Barwy ze słońca są. A ono nie ma
Żadnej osobnej barwy, bo ma wszystkie
<…>
Tam znajdzie wszystko, cośmy porzucili:
Gwiazdy i róże, i zmierzchy i świty
[Miłosz 1943, online].

Ч. Мілаш падтрымлівае ў сваім тэксце вобраз сонца-бога, істоты, у якой змяшчаецца "ўсё". Сувязь між сонцам і Богам пацвярджаецца ў зборніку Ч. Мілаша, які выйшаў у свет у 1974 годзе ў Парыжы, *Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada*. Радок, ужыты ў назве, узяты з перакладу *Псалма* 113 (112) на польскую мову Францішка Карпінскага: "Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada, niechaj świat Bogu chwałę opowiada" [Karpiński 1835: 223].

Аднак цяжка ўявіць, што Ч. Мілаш непасрэдна паўплываў на паэзію маладой Б. Квапіш з улікам працы цэнзурнага апарату таго часу. Пытанне аб тым, ці існаваў супольны ўплыў, або вобраз паходзіць з іншых, уласцівых эпосе, пакідаем адкрытым на далейшыя даследаванні.

Наступныя дзве публікацыі Б. Квапіш у "Ніве" з'явіліся, адпаведна, 1 траўня і 3 ліпеня 1977 года. У іх паэтка паглыбляецца ў класічна-еўрапейскіх каранях свайго лірычнага пачатку, звяртаецца да старагрэцкай міфалогіі:

Хацела б я Кальёпе ніць залатую магчы ўхапіць,
уплесці яе ў жыццё. Цэлае!
Ніццю павучынай, далікатнай аплесціся
перад светам і... для свету.
Мыслі ў іх раззалаціць, раз'ясніць,
сэрца імі заіскрыць, запаліць!
І магчы спаліцца ў гэтым агні,
выбухным, жыццём пульсуючым,
пачуцця крошкі палаючыя,
іскрамі жывымі па свеце рассейваючы.

А калі ні святла, ні полымя не стане,
Калі сэрца цэлае развеецца ў дыме...
Ці астануцца хаця... часцінкі агня жывыя?
Ці пападуць яны пранікнуць у сэрцы нечыя
– эмбрыён Кальёпе ці дасць плод?
Ці зноў хтосьці аб ніцях павучыных, залатых прасіць яе будзе,
каб жыццё сваё імі аплесці
перад светам і... для свету?
[Квапіш 1977, № 18: 3].

Кожны дзень, як вясла адпіханне,
лодку лёсу па часу хвалях,
адно аднаго аддаляе –
набліжае да іншага берагу.
Першы порт забыццё зацірае.
Другі порт тоне ў імгле няведання
Плывем цячэннем узніманыя –
няпрошаныя, непрымушаныя.
Плывем
шляхам, што намечаны ў нас, як у птушках.
Плывем, аж вясло дня
зграбе пясок берага,
па якім ужо толькі ценем праімчымся
цішынёй да ігельнай прыстані.
[Квапіш 1977, № 27: 3]

Першы верш сумяшчае вобраз Каліёпы, музы эпікі і красамоўства, і ніткі (“ніць”) лёсу. Лірычная гераіня разважвае пра сваё жыццё, які не толькі прыватнае, але і публічнае ў паэзіі (“Ніццю павучынай, далікатнай аплесціся / перад светам і... для свету” / <…> іскрамі жывымі па свеце рассейваючы). Яна задумваецца і аб тым, што застаецца пасля гэтага жыцця, хто працягне творчую справу пасля яго заканчэння: “Ці астануцца хаця... часцінкі агня жывыя?/ <…> эмбрыён Кальёпе ці дасць плод? / Ці зноў хтосьці аб ніцях павучыных, / залатых прасіць яе будзе, / каб жыццё сваё аплесці / перад светам і... для свету?”

Вобразы Каліёпы і ніткі – традыцыйныя, з каранямі ў класічнай міфалогіі і часта выкарыстоўваліся літаратарамі розных эпох і жанраў. Арыгінальнасць твора вынікае з іх сумяшчэння, якім аўтарка вызначае адносіны паміж творчасцю і жыццём у выпадку літаратараў і, агулам, мастакоў.

Другі верш таксама звяртаецца да старагрэцкіх міфалагічных вытокаў, гэтым разам – да вобразу ракі як мяжы паміж светам жывых і светам памерлых (у грэцкай традыцыі гэта рака Лета). Наватарства Б. Квапіш палягае на тым, што яна вылучае некалькі этапаў у гэтым фінальным падарожжы: “Першы порт забыццё зацірае. / Другі порт тоне ў імгле няведання / <…> Плывем, аж вясло дня / зграбе пясок бера-

га, / па якім ужо толькі ценем праімчымся / цішынёй да ігельнай прыстані". Паэтка паказвае ў гэтым тэксце свой талент у філасофскай лірыцы, глыбіню сваіх думак і перажыванняў: "Кожны дзень, як вясла адпіханне, / лодку лёсу па часу хвалях, / адно аднаго аддаляе –/ набліжае да іншага берагу".

Не абышлося тут без моўных хібаў і памылак друку, хоць яны пераважна малазначныя і могуць быць вытлумачаныя недахопам увагі: "Кальёпе" замест "Каліёпа", "у птушках" замест "у птушак".

Апошняя публікацыя ў "Ніве", да якой мы атрымалі доступ, з'явілася ў друку 4 лістапада таго ж года. Гэта адносна доўгі верш, нашмат прасцейшы і больш непасрэдны за папярэднія творы Б. Квапіш:

Журботна мне, калі цябе няма.
Хацела б быць з табой,
Размаўляць... чытаць вершы,
Вочы твае цалаваць,
Смяяцца і жартаваць.

Чаму ўвесь час ты сябе забіраеш?
Адыходзіш... і пустату балючую пакідаеш?
Дзе ты тады?
Што робіш, аб чым думаеш?
Ці я ў думках тваіх?

Прыйдзі і раскажы!

Прыйдзі! Будзем размаўляць.
Мо... трохі спрачацца?
Мо... чытаць вершы?

Але напэўна вочы свае будзем цалаваць,
Будзем смяяцца, бестурботна жартаваць.

Бо ж толькі ты мне, а я табе
Ружовыя акуляры здолеем надзяваць.
[Квапіш 1979, № 44: 3].

Верш напісаны гутарковым стылем, простымі словамі і думкамі: "Хацела б быць з табой, / Размаўляць... чытаць вершы". Лірычная гераіня зноў звяртаецца да каханага чалавека, да гэтага "ты", які з'яўляўся ў ранейшых вершах паэткі. Яму лірычная гераіня выказвае і прэтэнзіі пра няшчаснае каханне: "Чаму ўвесь час ты сябе забіраеш? / Адыходзіш... і пустату балючую пакідаеш?" Гэты песімістычны настрой захоўваецца да апошніх радкоў верша, чытаецца між радкоў, сярод наіўных думак пра любоў: "Прыйдзі! Будзем размаўляць. / Мо... трохі спрачацца? / Мо... чытаць вершы?" Напрыканцы лірычная гераіня прызнаецца ў тым, што яе каханне ў пэўнай ступені – самападман і жаданне верыць у лепшае: "Бо ж толькі ты мне, а я табе / Ружовыя акуляры здолеем надзяваць".

Мы не змаглі знайсці іншых вершаў Б. Квапіш на старонках тыднёвіка “Ніва”, аднак заўважылі яшчэ адну, апошнюю, публікацыю ў літаратурным альманаху “Белавежа” за 1980 год. У ім з’явіліся тры вершы аўтарства Б. Квапіш, якія аналізаваў А. Баршчэўскі ў сваёй кнізе *Творцы беларускага літаратурнага руху ў Польшчы 1958–1998*.

Мама
– як дрэва фрукты,
ты нас нарадзіла
І, хаця сама дрыжыш на ветры жыцця, –
Нас засланяеш далонямі,
як дрэва лісцём свае плады.
Рукі свае, як галіны дрэў,
Выцягваеш па сонца,
Каб мы ў яго цеплыні даспелі бяспечна.
І яшчэ непакоіцца тваё чуллівае сэрца
Каб толькі
тваім жыццём як сокам набрынялыя,
ад цябе адарваныя,
Плады...
Сілу мелі,
Каб у свет ураслі
карэннямі,
развіліся кветкай
і пладаносіць —
каб ім!

[Квапіш 1980]

Надзвычай пяшчотны і маляўнічы верш, у якім аўтарка апрацоўвае традыцыйны вобраз маці як фруктовага дрэва, якое “<…> нас нарадзіла / <…> Нас засланяеш далонямі, / як дрэва лісцём свае плады”. Вяртаецца да тэксту Б. Квапіш і вобраз сонца, якое дорыць дрэву-маці энергію для выхавання дзетак: “Рукі свае, як галіны дрэў / Выцягваеш па сонца, / Каб мы ў яго цеплыні даспелі бяспечна”. Гэта пазітыўны, светлы верш, у якім выяўляецца і цікавая філасофская або, можа быць, псіхалагічная знаходка – лірычная гераіня прызнае чалавечнасць і слабасць маці, а не бачыць яе як аднабаковую крыніцу любові і моцы для сваіх дзяцей: “І, хаця сама дрыжыш на ветры жыцця”, “І яшчэ непакоіцца тваё чуллівае сэрца”.

Другі верш Б.Квапіш у альманаху адлюстроўвае адзін з улюбёных матываў літаратаркі ў паэзіі, зыходзячы з таго, што мы аналізавалі ў гэтым артыкуле. У іх выяўляецца каханне як мімалётны падман:

Твар яшчэ не звянуў
Яшчэ мае сілу прытварацца...
Таму ў вочы мае доўга не глядзі.
Яны – сэрца люстэркам.

А сэрца праўдзівае не маніць!
Што пад жыццяцяжарам прыгоркла,
Што ў маршчынах цэлае.
Таму ў вочы мае доўга не глядзі,
Падман аб вясне няхай трымаецца.
[Квапіш 1980].

Лірычная гераіня звяртаецца да каханага, папярэджвае яго аб сапраўдных пачуццях: “Таму ў вочы мае доўга не глядзі. / Яны – сэрца люстэркам. / А сэрца праўдзівае не маніць!” У вершы даследуецца таксама страх старэння (і фізічнага, і маральнага), і яе ўплыву на любоўныя жарсці: “[Сэрца] Што пад жыцця цяжарам прыгоркла, / Што ў маршчынах цэлае”. Асаблівую паэтычную знаходку мы заўважылі ў апошніх двух радках: “Таму ў вочы мае доўга не глядзі, / Падман аб вясне няхай трымаецца”. Вочы, паводле лірычнай гераіні, не ўмеюць хлусіць, таму яна паўтарае сваё папярэджванне і тлумачыць: вясна, як маладосць і любоў, будзе працягвацца, пакуль яны з каханым чалавекам не прымуць горкую праўду.

Апошні вядомы нам верш Б. Квапіш – адлюстраванне філасофскіх роздумаў аўтаркі, у якіх – аптымістычныя высновы:

Блытаніна дарог, бездарожжаў
з канцом непрыкмечаным,
Думкі і пачуццяў зблытанне
ў сетцы няпэўнасці...
Як вырвацца з густой чарнаты хмары,
Як вырвацца з яе шчупальцаў ліслівых,
Што ў бездань сваю ўцягваюць,
Душаць і паралізуюць?
Як у гэтай ночы, што ўнутры і навокал,
Паказальнік заўважыць –
куды і кудою?
Каб, брыдучы праз жыцця папары,
Знайсці дарогу сваю,
Ды не патаптаць іншых?
Як у сонца выплысці,
У праменнях светавых выкупацца,
Цішыню ў сябе адшукаць?
Уваскрэснуць?
Каб целам жывучы –
душой не паміраць.
[Квапіш 1980]

Лірычная гераіня задумваецца пра няпэўнасць жыццёвага шляху, задаецца пытаннямі пра адчай і цемру: “Як вырвацца з густой чарнаты хмары, / <…> Што ў бездань сваю ўцягваюць, / Душаць і паралізуюць?” Б. Квапіш не дае ў сваім тэксце гатовых адказаў, а запытвае ў чытачоў,

“куды і кудою?” Вяртаецца да радкоў паэткі і ўлюбёны вобраз сонца, якое зноў жа выступае як крыніца энергіі і пазітыўных эмоцый: “Як у сонца выплысці, / У праменнях светавых выкупацца”. У фінальных радках твора лірычная гераіня ставіць перад сабой пазітыўную мэту, якую можна ўспрымаць як асабістую філасофію або жыццёвае крэда: “Каб целам жывучы – / душой не паміраць”.

Дзякуючы аналізу апублікаваных вершаў Б. Квапіш у “Ніве” і “Белавежы” мы пераканаліся ў тым, што яе творчасць заслугоўвае і патрабуе далейшага вывучэння ў беларускім літаратуразнаўстве, не толькі з пункту гледжання экзафаніі на беларускай мове, а таксама ў якасці твораў самабытнай паэткі з арыгінальнымі задумамі, вобразамі і стылем. Мы змаглі зразумець пошукі Б. Квапіш сваіх уласных метафараў, гукаспалучэнняў, тэматыкі і праблематыкі – у развіцці яе творчасці з’явіліся такія вобразы, як сонца-крыніца энергіі, блакітны колер як чысціня кахання або ростані дарог з філасофскім падтэкстам. Паляпшалася паралельна і валоданне беларускай мовай Б. Квапіш, лагічная ўзгодненасць яе тэкстаў і ўзровень яе разваг. Асаблівую ўвагу мы звярнулі на трактаванне аўтаркай традыцыйных паэтычных вобразаў (напрыклад, вобразу маці або элементаў старагрэцкага паходжання).

Спадзяемся, што гэты артыкул стане пачаткам шэрагу даследаванняў, якія раскрыюць усе нюансы Б. Квапіш як паэткі і асобы, а таксама яе месца ў гісторыі беларускай літаратуры, а канкрэтна – сярод экзафонных літаратараў, якія паўплывалі і працягваюць уплываць на беларускі літаратурныя працэс.

Бібліяграфія

Arndt Susan, Dirk Naguschewski, and Robert Stockhammer. 2007. *Exophonie: Anders-Sprachigkeit (in) der Literatur*. Berlin: Kulturverlag Kadmos.

Barszczewski Aleksandr. 2001. *Tvorcy belaruskaga lìtaraturnaga ruhu ŭ Pol'ščy 1958–1998*. Mìnsk: UP "Tèhnaprynt". [Баршчэўскі Аляксандр. 2001. *Творцы беларускага літаратурнага руху ў Польшчы 1958–1998*. Мінск: УП "Тэхнапрынт"].

Čahoŭskaâ Taccâna. 2018. *Mova ètnasu, mova nacyì, dzâržaŭnaâ mova, rodnaâ mova: rolâ rodnaj movy ŭ pracèse stanaŭlennâ asoby ì ŭ razvìccìcyvìlìzacyì* (192–198). U: *Belaruskae slova: tèrmìn ì vobraz: zbornìk artykulaŭ pa matèryâlah navukovyh čytannâŭ, prysvečanyh pamâcì prafesara V.P. Krasneâ*, g. Mìnsk, 27 snežnâ 2017 g. / BDU, fìlalagìčny fak., kaf. gìstoryì belaruskaj movy; rèdkal.: M.Ì. Svìstunova (adk. rèd.) [ì ìnš.]; pad agul. rèd. M.R. Prygodzìča. Mìnsk: BDU [Чахоўская Таццяна. 2018. *Мова этнасу, мова нацыі, дзяржаўная мова, родная мова: роля роднай мовы ў працэсе станаўлення асобы і ў развіцці цывілізацыі* (192–198). У: *Беларускае слова: тэрмін і вобраз: зборнік артыкулаў па матэрыялах навуковых чытанняў, прысвечаных памяці прафесара В.П. Краснея*, г. Мінск, 27 снежня 2017 г. / БДУ, філалагічны фак., каф. гісторыі беларускай мовы; рэдкал.: М.І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М.Р. Прыгодзіча. Мінск: БДУ].

Dabène Louise. 1994. *Repères sociolinguistiques pour l'enseignement des langues: les situations plurilingues*. Paris.

Karpiński Franciszek. 1835. *Dzieła Franciszka Karpińskiego*. Wydanie nowe Jana Nep: Bobrowicza. Tomik II. Lipsk: Breitkopf et Haertel.

Kwapisz Barbara. 1976. *Nìčoga â sënnâ ne napìsala...* "Nìva" № 45 (1080): 3 [Квапіш Барбара. 1976. *Нічога я сёння не напісала...* "Ніва" № 45 (1080): 3].

Kwapisz Barbara. 1976. *Praga neznìkaûčaâ*. "Nìva" № 49 (1084): 3 [Квапіш Барбара. 1976. *Прага незнікаючая*. "Ніва" № 49 (1084): 3].

Kwapisz Barbara. 1977. *Stamìla mâne ŭžo nešta...* "Nìva" № 6 (1093): 3 [Квапіш Барбара. 1977. *Стаміла мяне ўжо нешта...* "Ніва" № 6 (1093): 3].

Kwapisz Barbara, 1977. *Kalì budzem z "Sonca" pìc'...* "Nìva" № 10 (1097): 3 [Квапіш Барбара. 1977. *Калі будзем з "Сонца" піць...* "Ніва" № 10 (1097): 3].

Kwapisz Barbara. 1977. *Hacela b â Kal'ëpe nìc'zalatuû magčy ŭhapìc'*. "Nìva" № 18 (1105): 3 [Квапіш Барбара. 1977. *Хацела б я Кальёпе ніць залатую магчы ўхапіць.* "Ніва" № 18 (1105): 3].

Kwapisz Barbara. 1977. *Kožny dzen', âk vâsla adpìhanne...* "Nìva" № 27 (1114): 3. [Квапіш Барбара. 1977. *Кожны дзень, як вясла адпіханне...* "Ніва" № 27 (1114): 3].

Kwapisz Barbara. 1979. *Žurbotna mne, kalì câbe nâma...* "Nìva" № 44 (1236): 3. [Квапіш Барбара. 1979. *Журботна мне, калі цябе няма...* "Ніва" № 44 (1236): 3].

Kwapisz Barbara. 1980. *Mama...* "Belaveža". Belastok: Vydanne galoŭnaga praŭlennâ Belaruskaga gramadska-kul'turnaga tavarystva [Квапіш Барбара. 1980. *Мама...* "Белавежа". Беласток: выданне Галоўнага праўлення Беларускага грамадска-культурнага таварыства].

McMillin Arnold. 2017. *The remarkable Belarusian verse and prose of Ángela Espinosa Ruiz*. "New Zealand Slavonic Journal" 51: 87–114.

Miłosz Czesław. 1943. *Słońce* [online] https://poezja.org/wz/Mi%C5%82osz_Czes%C5%82aw/7857/S%C5%82o%C5%84ce [доступ: 20.08.2021].

Stral'coй Mìhas'. 1969. *Zagadka Bagdanovìča*. Mìnsk: Mastackaâ lìtaratura [Стральцоў Міхась. 1969. *Загадка Багдановіча.* Мінск: Мастацкая літаратура].

Wright Chantal. 2008. *Writing in the 'Grey Zone': Exophonic Literature in Contemporary Germany*. "German as a foreign language", № 3: 26–42.

Wright Chantal. 2010. *Exophony and literary translation: What it means for the translator when a writer adopts a new language.* "Target. International Journal of Translation Studies" № 22.1: 22–39.

ABSTRACT: This article explores the known published lyrical works of Barbara Kwapisz (1949), a Polish-born poet who learnt Belarusian upon moving to Białowieża to work as a teacher and coming into contact with the local Belarusian ethnic minority, their customs and culture. In order to analyse Kwapisz's poetry, we consulted the archive of the weekly magazine "Niva", as well as the 1980 edition of the "Belaveža" literary almanac. We managed to find a total of 11 poems dating from 1976 to 1980 which we analysed from the linguistic and literary point of view. After our study of Barbara Kwapisz's works, we came to the conclusion that her poetry deserves both recognition and scientific attention, since she is both a key representative of the phenomenon of exophony in the Belarusian language and a notable poet.

KEYWORDS: Barbara Kwapisz, exophony, Belarusian language, Belarusian literature in Poland, minority literature, national minority literature.

STRESZCZENIE: W niniejszym artykule analizujemy znane publikowane utwory liryczne Barbary Kwapisz (1949), urodzonej w Polsce poetki, która po przeprowadzce do Białowieży dla pracy nauczycielskiej zetknęła się z lokalną białoruską mniejszością etniczną, jej obyczajami i kulturą, oraz nauczyła się języka białoruskiego. W celu analizy poezji B. Kwapisza skorzystaliśmy z archiwum tygodnika „Niva" oraz wydania almanachu literackiego „Belaveža" 1980 roku. Udało nam się znaleźć łącznie 11 wierszy z lat 1976–1980, które przeanalizowaliśmy pod względem językowym i literackim. Po przestudiowaniu twórczości B. Kwapisz doszliśmy do wniosku, że jej poezja zasługuje zarówno na uznanie, jak i na uwagę naukową, ponieważ jest ona zarówno kluczowym przedstawicielem zjawiska egzofonii w języku białoruskim, jak i wybitną poetką.

SŁOWA KLUCZOWE: Barbara Kwapisz, egzofonia, język białoruski, literatura białoruska w Polsce, literatura mniejszości narodowych.

РЭЗЮМЭ: У артыкуле даследуюцца вядомыя апублікаваныя лірычныя творы Барбары Квапіш (1949г. н.), паэткі польскага паходжання, якая вывучыла беларускую мову пасля таго, як пераехала ў Белавежу працаваць настаўніцай і ўступіла ў кантакт з мясцовай беларускай этнічнай меншасцю, яе звычаямі і культурай. Для таго, каб прааналізаваць паэзію Б. Квапіш, мы звярнуліся да штотыднёвіка "Ніва", а таксама да літаратурнага альманаха "Белавежа" за 1980 год. Нам удалося выявіць у агульнай колькасці 11 вершаў за 1976–1980 гг., якія мы прааналізавалі з моўнага і літаратурнага пункту гледжання. Пасля вывучэння твораў Б. Квапіш мы прыйшлі да высновы, што яе паэзія заслугоўвае як прызнання, так і навуковай увагі, бо яна адначасова ёсць ключавою прадстаўнічкай з'явы экзафаніі на беларускай мове і выдатнай паэткай.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Барбара Квапіш, экзафанія, беларуская мова, беларуская літаратура ў Польшчы, літаратура нацыянальных меншасцей.

Data przesłania artykułu: 22.08.2021
Data akceptacji artykułu: 20.11.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Angela Espinosa Ruiz / Анхела Эспіноса Руіс – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki; dr.; specjalność naukowa: literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: literaturoznawstwo porównawcze, współczesna poezja białoruska, literatura w kontekście społeczno-politycznym: postkolonializm, wielokulturowość, egzofonia.

Adres: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa, Polska.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Эспіноса Руіс, Анхела. (2020). *Літаратурна-міфалагічныя партрэты: героі і архетыпы ў народных і мастацкіх паданнях Беларусі ды Іспаніі*. „Acta Albaruthenica" 20: 87–94.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.97–108

Святлана Ляскевіч / Sviatlana Liaskevich

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы /
Yanka Kupala State University of Grodno
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0675-1775
e-mail: leskevich_sg@grsu.by

Польскамоўныя санеты Янкі Купалы ў перакладзе на беларускую, рускую і англійскую мовы

Yanka Kupala's Polish-language sonnets translated into Belarusian, Russian and English
Polskojęzyczne sonety Janki Kupały w tłumaczeniu na język białoruski, rosyjski i angielski

Мастацкія пераклады дазваляюць чытачу і літаратурнаму крытыку, якія не валодаюць мовай арыгінала, пазнаёміцца з дасягненнямі шматлікіх нацыянальных літаратур, атрымаць уяўленне пра творчую манеру майстроў слова, матывы і сюжэты іх творчасці. Пераклады ўводзяць літаратурны твор і канкрэтнага аўтара ў сусветную культурную прастору, узбагачаючы яе ідэйна-тэматычна, жанрава-стылістычна, асобасна; безумоўна, яны спрыяюць не толькі папулярызацыі нацыянальнай літаратуры, але і канкрэтнага творцы.

Практыка мастацкага перакладу патрабуе пільнай увагі да перадачы нацыянальнага каларыту, захавання рэалій быту і вобразнасці. У той жа час паэтычная форма верша вымагае пэўных пропускаў, замен, аднак апошнія не павінны разыходзіцца з ідэйна-мастацкай задумай твора, адзінствам яго формы і зместу. Неабходнасць захавання жанравай спецыфікі верша ўскладняе працу перакладчыка ў кірунку дасягнення лексіка-семантычнай эквівалентнасці пры перакладзе рэалій і перадачы нацыянальнай спецыфікі і аўтарскага стылю. Праблемы, якія паўстаюць пры перакладзе, не абмяжоўваюцца толькі лінгвістычным аспектам, але патрабуюць ад перакладчыка ўсёахопнасці, глыбокага пранікнення ў культуру і гісторыю народа, разумення асаблівасцей традыцыйнага ладу жыцця і нацыянальнага характару, аўтарскага стылю, валодання сацыякультурнай інфармацыяй, характэрнай для пэўнай нацыі ў розныя перыяды яе развіцця. Усе гэтыя моманты,

звязаныя з асаблівай складанасцю і своеасаблівасцю ўзнаўлення твораў паэзіі сродкамі іншай мовы, дазваляюць гаварыць пра большую дамінантнасць семаў “перадача”, “пераўвасабленне” ў дачыненні да тэрміна “паэтычны пераклад”. З усяго вынікае, што перакладаць чужыя вершы нават больш складана, чым пісаць свае ўласныя. Ад перакладчыка патрабуецца віртуознасць і таленавітасць, настрой на хвалю арыгінальнага твора і аўтарскага светаадчування, якое з’яўляецца (у большай ці меншай ступені, у залежнасці ад маштабнасці постаці пісьменніка) адлюстраваннем нацыянальнага менталітэту.

Творы класіка беларускай літаратуры Янкі Купалы пачалі перакладаць на мовы свету яшчэ пры жыцці аўтара. Ёсць сведчанні, што Я. Купала выдатна разумеў значэнне перакладу сваіх твораў на іншыя мовы. Даследчык беларускай літаратуры Вячаслаў Рагойша прыводзіць яго мару-запытанне, выказаную ў 1914 годзе ў лісце да Апалона Карынфскага: “Каб гэтых перакладаў з мяне зрабіць цэлую процьму і выпусціць іх асобнай кніжкай?... Мне здаецца, што такая кніжка карысталася б несумненным поспехам, асабліва ў нашым краі” [Рагойша 1977: 12]. Такая кніжка выбраных вершаў паэта на рускай мове ў перакладах Івана Белавусава і Ягора Нячаева (пераклады гэтых аўтараў склалі тры чвэрці выдання), а таксама Мікалая Ашукіна, Ады Чумачэнка, Івана Усцінава, Валерыя Брусава, Апалона Карынфскага выйшла толькі ў 1919 годзе, аднак радасць паэта была прыглушаная якасцю некаторых перакладаў, даволі тэндэнцыйным падборам вершаў, адсутнасцю верша *А хто там ідзе?*. Паказальны такі момант: Я. Купала прасіў Я. Нячаева перарабіць альбо ўвогуле не друкаваць пераклад верша *Я не паэта*, бо ў рускім варыянце псеўданім Купала меў націск на апошнім складзе. На жаль, перакладчык не паправіў твор, але афіцыйны складальнік кнігі і яе рэдактар І. Белавусаў падаў тлумачэнне, “што скажэнне псеўданіма паэта дапушчана... дзеля захавання рыфмы” [Рагойша 1977: 19]. У святле вышэй сказанага, выходзіць, што застаючыся найважнейшым і ў многіх выпадках адзіным сродкам фармавання ўяўлення замежнага чытача пра нацыянальную літаратуру, самі пераклады не заўсёды спрыяюць паспяховай міжкультурнай камунікацыі.

Тым не менш, пэўныя хібы перакладаў могуць быць знятыя на этапе рэдакцыйнай падрыхтоўкі перакладнога выдання, і заўсёды застаецца спадзяванне на з’яўленне самай удалай версіі. Нам падаецца, што менавіта таму ў беларускай рэдакцыйнай практыцы сёння назіраецца выразная тэндэнцыя па сур’ёзнай падрыхтоўцы і выданні твораў беларускай літаратуры на шматлікіх мовах свету. У дачыненні да спадчыны класікаў беларускай літаратуры, чые імёны ўжо даўно знаёмыя замежнаму чытачу і ўведзены ў сусветны літаратурны кантэкст дзякуючы шматлікім перакладам, – гэта яшчэ і своеасаблівы помнік

для нашчадкаў, які адлюстроўвае нашу павагу да тых, хто ўсё сваё жыццё і сілу свайго таленту прысвяціў служэнню роднай Беларусі, станаўленню і развіццю яе мовы і культуры.

Ажыццёўленае ў 2002 годзе "Мастацкаю літаратураю" выданне дваццаці двух санетаў Я. Купалы ў перакладзе на англійскую, іспанскую, нямецкую, польскую, рускую, украінскую і французскую мовы разглядаецца намі менавіта ў кантэксце захавання, папулярызацыі і ўшанавання памяці народнага паэта Беларусі. Пра гэта сведчаць усе аспекты рэдакцыйнай падрыхтоўкі і агульнай канцэпцыі выдання, якое вызначаецца прадуманасцю і лагічнасцю структуры, высокай якасцю мастацкага афармлення, глыбінёй і аналітызмам каментароў. Уся макраструктура выдання рэпрэзентуе нацыянальную самабытнаць, уводзіць у свет беларускай паэзіі, раскрывае творчую асобу паэта, дапамагаючы пранікнуць у асаблівасці яго творчай манеры і паэтычнага майстэрства. Агульную адказнасць за выпуск несла Ліна Каўрус, макет зборніка падрыхтаваў А. Цароў, за мастацкае афармленне адказвалі таксама М. Шкурпіт і А. Цэхановіч. Укладальнікамі зборніка былі доктар філалагічных навук Вячаслаў Рагойша і ўнучатая пляменніца Янкі Купалы Жанна Дапкюнас, на той час дырэктар яго музея. Рэдактар перакладаў – Леанід Казыра. Глыбокае і змястоўнае пасляслоўе В. Рагойшы, у якім разглядаюцца аспекты купалавага санетаскладання, безумоўна, павышае інфармацыйную насычанасць выдання для зацікаўленага чытача. Аднак адсутнасць перакладу гэтага літаратуразнаўчага каментару хоць бы на англійскую мову пацвярджае наша меркаванне пра ўнутраны, а не знешні вектар скіраванасці дадзенага зборніка.

Кампазіцыйна зборнік падзелены на 8 частак, што адпавядае 8 мовам, на якіх падаюцца санеты. У структуру кожнай часткі ўваходзіць старонка са словам САНЕТЫ, напісаным на адпаведнай мове, на фоне водных пейзажаў. Затым ідзе разварот, адна палова якога ўтрымлівае назвы санетаў, а другая змяшчае фотаздымак Я. Купалы, які аптычна абыгрываецца і накладаецца на водны пейзаж на наступных чатырох старонках. Гэты ж пейзаж у выглядзе асобнай карціны пачынае блок з 22 санетаў. Па задуме мастацкіх рэдактараў, у першай беларускамоўнай частцы зборніка нас сустракае фота зусім маладога Янкі Купалы, затым блокі адкрываюцца пазнейшымі фотаздымкамі, а ў восьмым блоку з французскімі перакладамі фотаздымкі юнага і пасталелага песняра як быццам сустракаюцца.

У шэрагу дваццаці двух санетаў зборніка вылучаюцца сем польскамоўных санетаў: *Беларус*, *Не для вас...*, *У змроку*, *Пакіньце думаць аб слаўным мінулым...*, *Гэй, у свет!*, *Зямля* і *Свае замкнуўшы ў марах парыванні*, што датуюцца 1904–1906 гг. В. Рагойша падкрэслівае, што

нават польскамоўныя творы маладога паэта былі наскрозь пранізаныя мясцовымі матывамі і праблемамі, што

> вытрыманыя ў духу традыцый польскіх санетапісцаў (А. Міцкевіча, Ю. Славацкага, А. Асныка, М. Канапніцкай, Я. Каспровіча і інш.), купалаўскія санеты, аднак, вызначаліся сваёй сацыяльнай і нацыянальнай беларускай канкрэтыкай [Рагойша 2002: 253].

Як вядома, у самым пачатку сваёй творчасці Я. Купала спрабаваў пісаць па-польску, што было звязана з палітыкай царскай Расіі, якая не прызнавала беларускую гаворку асобнай мовай, лічыла яе паўночна-заходнім дыялектам рускай мовы. Аднак, калі сітуацыя пасля 1904 г. пачала мяняцца, Я. Купала адмовіўся ад польскай мовы, ён стаў на чале тых палымяных патрыётаў, якія сваё жыццё прысвяцілі служэнню мясцоваму народу, і ўсю сілу і моц свайго таленту скіраваў на адстойванне і замацаванне пазіцый беларускай мовы. Вядома, што першы апублікаваны па-беларуску твор паэта з'явіўся 15 мая 1905 г. у мінскай газеце "Северо-Западный край". У пачатку 1908 г. у Санкт-Пецярбурзе выйшаў першы зборнік Янкі Купалы *Жалейка*, дзе быў надрукаваны знакаміты верш *А хто там ідзе?*, які адыграў значную ролю ў станаўленні беларускай нацыі і, з лёгкай рукі Максіма Горкага, стаў лічыцца беларускім народным гімнам.

Я. Купала спрабуе свае сілы і ў якасці перакладчыка на родную мову: ён пачынае перакладаць на беларускую мову з рускай асобныя творы Івана Крылова, Аляксея Кальцова, Мікалая Някрасава, з украінскай – Тараса Шаўчэнкі, з польскай – Адама Міцкевіча, Мар'і Канапніцкай, Уладзіслава Сыракомлі, працуе над перакладам усходнеславянскага шэдэўра *Слова пра паход Ігаравы*. Тут нам хацелася б зафіксаваць наступныя моманты, што непасрэдна звязаныя з тэмай нашага артыкула. Па-першае, свае ўласныя беларускамоўныя вершы Я. Купала не прапануе ў рускамоўным варыянце яго перакладчыкам на рускую мову. Па-другое, польскамоўныя санеты паэта ўводзяцца ў кантэкст беларускай літаратуры ў перакладзе беларускага літаратуразнаўцы і перакладчыка Уладзіміра Мархеля.

Уладзімір Мархель (1940–2013) перакладаў на беларускую мову творы А. Міцкевіча, У. Сыракомлі, В. Каратынскага, Я. Лучыны, Ю. Тувіма і іншых польскамоўных аўтараў, плённа працаваў у кірунку беларуска-польскіх узаемасувязей, выдаў анталогію польскамоўнай літаратуры Беларусі XIX стагоддзя *Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай*, кнігі *Лірнік вясковы: Сыракомля ў беларуска-польскім літаратурным узаемадзеянні* (1983), *Крыніцы памяці: Старонкі беларуска-польскага літаратурнага сумежжа* (1990), *"Ты як здароўе…": Адам Міцкевіч і тэндэнцыі адраджэння беларускай літаратуры* (1998) і інш.

Усе санеты зборніка на англійскую мову перакладзены Верай Рыч (1936–2009), асобы, якая сваімі перакладамі на самую аўтарытэтную мову міжнародных зносін вельмі паспрыяла ўключэнню твораў беларускай літаратуры ў еўрапейскі моўны кантэкст. Першым перакладзеным ёю на англійскую мову быў якраз беларускі верш класіка нашай літаратуры Я. Купалы *На чужыне* (у іншых крыніцах – *Брату ў чужыне*), апублікаваны ў 1957 годзе ў газеце "Бацькаўшчына" ў Мюнхене. Затым шматлікія паэтычныя пераклады беларускіх аўтараў рэгулярна публікаваліся ў часопісе "Manifold" (які выходзіў з 1962 па 1969, а затым з 1998 года) і асобнымі зборнікамі. У 1971 годзе ў Лондане быў падрыхтаваны зборнік *Like Water, Like Fire: An Anthology of Byelorussian Poetry from 1828 to the Present Day* (*Як вада, як агонь: Анталогія беларускай паэзіі з 1828 года да нашых дзён*), які ўключаў пераклады твораў сарака аднаго беларускага мастака слова.

Навум Кіслік (1925–1998) з'яўляўся адным з самых актыўных і таленавітых перакладчыкаў беларускай прозы і паэзіі на рускую мову. Апрача вершаў Я. Купалы, ён перакладаў творы Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Рыгора Барадуліна, Аркадзя Куляшова, Пімена Панчанкі, Максіма Танка і інш., пераклаў раманы Івана Мележа *Людзі на балоце* і Уладзіміра Караткевіча *Хрыстос прызямліўся ў Гародні*. Уласныя паэтычныя творы пісаў на рускай мове, быў літаратурным супрацоўнікам газеты "Літаратура і Мастацтва", часопіса "Полымя".

У межах дадзенага артыкула мы засяродзім сваю ўвагу на асаблівасціях мастацкага перакладу трох польскамоўных санетаў Я. Купалы (*Беларус*, *Гэй, у свет!* і *Зямля*) на беларускую, рускую і англійскую мовы. Параўнальны аналіз арыгінальных тэкстаў з перакладнымі мае на мэце выяўленне спецыфікі перакладчыцкіх падыходаў у дачыненні да захавання формы і зместу арыгінала, перадачы культурна-маркіраванай лексікі, у прыватнасці, перакладу рэалій.

Шырокавядома дзейнасць М. Багдановіча на ніве распрацоўкі разнастайных відаў і жанраў беларускага верша, у тым ліку класічных санетаў. Спробы Я. Купалы ў гэтым кірунку выліліся ў з'яўленне спачатку сямі польскамоўных, а затым яшчэ пятнаццаці беларускамоўных санетаў. Даследчыкі адзначаюць, што санеты Я. Купалы не вызначаюцца строгай рэгламентаванасцю формы, нязменнасцю вершаванага памеру і рыфмавання.

Класічны італьянскі санет складаецца з 14 радкоў, аб'яднаных у два чатырохрадкоўі (катрэны) і два трохрадкоўі (тэрцэты). Пад "італьянскай" паслядоўнасцю рыфмоўкі санета маецца на ўвазе наступнае чаргаванне рыфмаваных радкоў: *abab abab cdc dcd* (альбо *cde cde*), выкарыстанне жаночай рыфмы. Каноны напісання французскага санета дапускалі наступную будову: *abba abba ccd eed* (альбо *ccd ede*).

Англійскія паэты не толькі прынялі і адаптавалі гэту форму верша, але і плённа яе распрацоўвалі, уносячы ў скарбніцу сусветнай літаратуры сапраўдныя шэдэўры санетнага майстэрства. Так, спецыфіка англійскага санета выявілася ўжо ў Томаса Уайетта, санеты якога складаліся з трох чатырохрадкоўяў і аднаго двухрадкоўя: *abab abab cddc ee.* Вучань Т. Уайетта, гуманіст граф Суррэй, лічыцца вынаходнікам мадыфікаванага санета на сем рыфмаў, які плённа распрацоўваў Уільям Шэкспір. Чаргаванне рыфмаваных радкоў *abab cdcd efef gg* сягоння называюць "шэкспіраўскім" санетам. Эдмунд Спенсер стварыў яшчэ адзін варыянт рыфмоўкі санета – ланцужковыя чатырохрадкоўі *abab bcbc cdcd ee.* Італьянскі санет узнікае як жанр інтымнай лірыкі, твор унутраных перажыванняў. Філасофская напоўненасць зместу пачынае характарызаваць санеты У. Шэкспіра і іншых еўрапейскіх аўтараў. Пачынаючы з XIX стагоддзя можна заўважыць сацыяльна-грамадзянскія матывы, якія напаўняюць санетную арганізацыю верша.

Менавіта сацыяльна-грамадзянская рыторыка, развагі агульнаграмадзянскага значэння пра лёс роднага краю, трывогі і хваляванні пра лёс кожнага звычайнага беларуса і нацыі ў цэлым поўняць санеты Я. Купалы. Санеты Я. Купалы не вызначаюцца строгасцю захавання канонаў пры захаванні асноўных архітэктанічных асаблівасцей. Яны не супадаюць у метрычным малюнку і рыфмоўцы. Побач з чатырохстопным і шасцістопным ямбам можна сустрэць абсалютна нетыповыя для санета трохскладовыя памеры: чатырохстопны амфібрахій і трохстопны анапест. Вылучаюцца 9 відаў і 21 разнавіднасць купалавых санетаў. Аналіз паказвае, што нават сярод санетаў Я. Купалы на польскай мове кожны мае сваё аблічча. І калі ў дачыненні да беларускамоўных санетаў гэтую разбалансіроўку можна патлумачыць нявопытнасцю аўтара, адсутнасцю традыцыі беларускага санетапісання, то ў дачыненні да польскамоўных санетаў такія тлумачэнні прымальныя толькі часткова. Я. Купала валодаў польскай мовай і меў магчымасць арыентавацца на традыцыі польскай літаратуры, выдатныя ўзоры польскага санетапісання. В. Рагойша бачыць прычыну гэтага адступлення ад кананічнасці ў

> даволі смелым стаўленні песняра да некаторых паэтычных канонаў, у жаданні знайсці адэкватную форму для выяўлення думкі і пачуцця, нават калі б дзеля гэтага і трэба было адысці ад нейкіх канонаў [Рагойша 2002: 257].

Польскамоўны санет *Białorusin* мае наступнае чаргаванне рыфмаваных радкоў: *abba baab cdc dcd.* У перакладзе У. Мархеля назіраем трохскладовы памер і чаргаванне *abba baab cdc dcd.* В. Рыч таксама паспрабавала трымацца такога ж чаргавання, аднак гукавое супа-

дзенне ў некаторых месцах не вельмі ўдалае. Параўнаем у катрэнах: *wasted – downward –drowning – are cased; frowning – traces – tasted – sounding;* у тэрцэтах: *suffers – saving – stepmother; gave him – no other – graveyard.* У Н. Кісліка санет напісаны ямбам, чаргаванне *abba* прысутнічае ў абодвух катрэнах *(тулуп – ліпы – дыбы – труп; струп – неулыбы – хрипы – люб),* а ў тэрцэтах назіраем *ccd eed (свет – нет – топила; мха – соха – могила),* што гаворыць пра выраўноўванне перакладчыкам купалавага санету на ўзор класічнага французскага.

Я. Купала паказвае беларуса абутым ў *sandały z lip,* з худых плеч яго спадае *licha siermięga,* а сівая галава тоне ў *strzępach kożucha.* У рускім перакладзе: “Давно отрепьем стал его тулуп, // В рванье, в лохмотьях весь, в худых лаптях из липы” [Купала 2002: 167]. У. Мархель малюе наступную карціну: “Бачу: змарнелы цень ідзе нейкі, // Бедная світка спіну ахінае, // І галава над лахманнем сівая, // Ногі крывыя ў лапцях старэнькіх” [Купала 2002: 17]. У англійскім перакладзе беларус апрануты ў *rags of sheepskin* ‘рваны кажух’**,** *bast sandals* ‘сандалі з лыка’, а пад кажухом у яго *frieze coat.* Кантэкст не дазваляе зразумець, што маецца на ўвазе пад *frieze coat:* паліто альбо нешта накшталт пінжака, бо ў англійскай мове слова мае два варыянты перакладу, што дае англійскаму чытачу досыць прыблізнае ўяўленне пра традыцыйны від беларускай сялянскай вопраткі. У перакладзе на беларускую мову *сярмяга* замяняецца *світкай*, а ў рускамоўным перакладзе назіраем прыём апушчэння гэтага віду адзення. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы падае словы *світка* і *світа* з азначэннем ‘доўгая сялянская верхняя вопратка з даматканага сукна’ [*Тлумачальны слоўнік* 1996: 591], *сярмяга* – ‘верхняе адзенне з грубага даматканага сукна’ [*Тлумачальны слоўнік* 1996: 648]. Этнаграфічныя крыніцы сцвярджаюць, што суконныя світкі, сярмягі, буркі выкарыстоўваліся для аховы іншага верхняга адзення ад непагоды, каб яно не вымакла. У бядзе і нястачы беларуса скруціла і трымае *цемра-хімера* (у беларускім перакладзе), *судьба глуха* (у рускім перакладзе), *darkness, that stepmother* (у англійскім перакладзе), *ciemnota-macocha* (аўтарскі варыянт).

У будове санета закладзена праграма развіцця тэмы і сюжэта: у катрэнах ствараецца і развіваецца вобраз, а тэрцэты прадстаўляюць сабой кульмінацыю і развязку. Самым моцным у санеце выступае апошні тэрцэт, у якім даецца адказ, раскрываецца сэнсавая напоўненасць усяго твора. У вершы *Беларус* у апошніх трох радках Я. Купала вызначае стрыжнёвыя характарыстыкі мужыка, гэтыя акцэнты будуць скразной лініяй праходзіць праз усю далейшую творчасць паэта: “Bogactwem jego – chatyna pochyła, //Celem do życia – siekiera i socha, // A kresem cierpień– karczma i mogiła” [Купала 2002: 137]. Перакладчыкі пастараліся максімальна захаваць думку паэта, асабліва засяродзіў-

шыся на дакладнай передачы апошняга радка і апошняга слова, якое па законах класічнага санета з'яўляецца сэнсавым "ключом" да ўсяго твора. У перакладзе У. Мархеля: "Мажнасць ягоная – домік пахілы, // Мэта ў жыцці – саха і сякера, // Гору сканчэнне – карчма і магіла" [Купала 2002: 17]. У перакладзе Н. Кісліка: "Его богатство – хата изо мха, Цель жизни – вековечная соха, Его конец – корчма, потом могила" [Купала 2002: 167]. У перакладзе В. Рыч: "Tumbledown shack is all the wealth fate gave him, // Hatchet and ploughshare his life's aims – no other // His respite from suffering – the inn, the graveyard" [Купала 2002: 47]. Як можна пераканацца, прыёмам пропуску ізноў скарыстаўся перакладчык на рускую мову, апрача таго, пахіленая хата ў яго ператварылася ў пабудову з моху. Тут трэба ўдакладніць, што асноўным матэрыялам для будаўніцтва ў беларусаў было дрэва, а мох выкарыстоўвалі як дапаможны матэрыял для ўцяплення хаты, так званага "канапачання". З улікам таго, што сама лексема *хата* ў рускай мове, у адрозненне ад іншых славянскіх, часцей выкарыстоўваецца не як нейтральная назва, а для назвы беднага жылля, то можна ўявіць, якая карціна выключнай нястачы і нават першабытнасці ствараецца ў рускамоўнага чытача.

Польскамоўны санет *Hej, w świat!* тэрцэтамі выбіваецца з класічных формаў *abab abab cdc dee.* У. Мархелю і В. Рыч удалося перастварыць санет чатырохстопным ямбам, захаваўшы такое ж чаргаваннем рыфмаваных радкоў. У перакладзе Н. Кісліка сустракаемся з анапестам і паслядоўнасцю *abab abba ccd ccd.* Пакінуўшы ў рускім перакладзе назву *Эй, на свет!*, Н. Кіслік разумеў, што ў дадзеным выпадку адбываецца міжмоўная аманімія беларускай і рускай лексем *свет*, таму ў тэксце санета гэты заклік удакладняецца аднароднымі акалічнасцямі месца: *на просторы, в широкие дали*. Падаецца, што іншы сэнс назвы ўсё ж паўплываў на пэўную змену агульнай вобразнасці і вымагаў альтэрнатыўных пошукаў лексічных адзінак і сінтаксічных канструкцый. Так, у арыгінале прапаноўвалася *uzbroić duszę w hartu stal*, каб стаць моцным, смелым і вырваць сентыментальныя пачуцці (у беларускім: *душу ўзмацніць, як гартам сталь*, у англійскім: *armour the soul with steel amain*), а ў рускім кантэксце для гэтага трэба *душу смирить*. Лірычны герой верша разрываецца паміж прагным жаданнем і патрэбай часу вырвацца ў далёкі свет, каб забыцца пра свой смутак ды жаль і поклічам душы застацца са сваімі роднымі, трымаць ў сваім сэрцы памяць пакаленняў. Відавочна таму яму даводзіцца канстатаваць, што *крыл на лёты не стае* (польск. *skrzydeł mnie do lotu brak,* англ. *I have no wings for flight),* і звяртацца да Бога за падтрымкай. Параўнаем польскія, беларускія і англійскія апошнія тры радкі: "O, Boże, byt mój w domu święć: // Ja matkę, sióstr i brata mam... // ... Ach, czemuż dano serce nam?!" [Купала 2002: 141]; "Застацца дома, Божа, дай: // Я маці маю і сясцёр… // На-

вошта ў сэрцы мне касцёр?!" [Купала 2002: 211]; "On my home, Lord, thy blessings pour. // Mother and siblings there have I… // But why give us a heart, o why?" [Купала 2002: 51]. Толькі ў рускім варыянце зварот да вышэйшых сіл мае на мэце вырвацца з дому: *Дай мне крылья, Господь, чтобы в свет устремиться!* Тым не менш, фінал санета не пярэчыць задуме арыгінала: "Есть и мать у меня, есть и брат, и сестрица, // А уж это для сердца – запрет и граница… // Ах, зачем же мне сердце, мне сердце дано?!" [Купала 2002: 171]. Цікава, што англійскі гіперонім *siblings* дазволіў перакладчыцы пазбегнуць колькасна-факталагічнага памяншэння членаў сям'і, як тое можна назіраць у беларускім і рускім перакладах.

Санет *Ziemio* і ў беларускім перастварэнні мае арганізацыю *abba abba cde cde.* Англійская і руская версіі адрозніваюцца фарматам тэрцэтаў: *cdd cdd* і *ccd eed* адпаведна, але таксама напісаны ямбам. Тэрцэты Н. Кісліка заслугоўваюць крытыкі з пункту погляду абмежаванасці лексічных сродкаў: "Вот сон растаял мой… И разлюбил я землю, // Я землю разлюбил, красе её не внемлю, // Я землю разлюбил, хоть знаю, что грешу. // Я землю разлюбил, отверг её с порога, // Я землю разлюбил и вопрошаю Бога: // «В чём суть?..» Чужое поле я пашу!" [Купала 2002: 173]. Такія паўторы адсутнічаюць у арыгінале: "Serce płacze… Pierzchają sny o tobie, ziemio; // Zamiast wiosny i słońca – ciemnota złowroga, // Na twych łanach kwiecistych – głazy i kąkole. // Poloty ku miłości w duszy cicho drzemią... // Nie kocham ciebie, ziemio, choć wołam do Boga: // – Chryste! Skąd zmiana taka?.. Cudzą orzę polę…" [Купала 2002: 143]. Пазбеглі іх і У. Мархель з В. Рыч: "І ўзлёт да любасці цяпер ужо не сніцца… // Я не люблю цябе, зямля, пытаю ў Бога: // – Чаму так стала?.. Я ару чужое поле" [Купала 2002: 23]; "And in my soul…all strivings for love are soundly sleeping… // I have no love, land, for thee, though to God I cry now: // – Christ, whence has come this change? I plough a stranger's furrow" [Купала 2002: 53].

Лірычны герой верша родную зямлю хоча *аздобіць ў вянкі-барвянкі* (беларуск.), *szkarłatowe wianki* (польск.), *блистательный венок … из наилучших слов, из радуг и цветов* (руск.), *bright crimson garlands* (англ.). Аўтарскае жаданне *otoczyć nieśmiertelną chwalą* найлепш захоўваецца ў англійскім перакладзе *yearn with praise immortal to deck and endue*. Беларускае *абдарваць нямручай хвалай*, з націскам ў слове *хвала* на першым складзе, кладзецца ў рытмічны малюнак санета, аднак успрымаецца як паланізм. Нормы беларускай мовы патрабуюць націску на апошнім складзе. Бел. *хвала* абазначае 1. 'пахвала, адабрэнне', 'вокліч захаплення, удзячнасці, прызнання каму-, чаму-н.', 'агульнапрынятая думка пра каго-н., рэпутацыя' [*Тлумачальны слоўнік* 1996: 720]. Перакладчык на рускую мову прапанаваў наступны працяг ухвалення роднай

зямлі: *И смолкнуть навсегда, от счастья умирая.* З мясцовых рэалій ў вершы прысутнічаюць *каменне* і *куколле* (ад куколь) 'травяністая расліна сямейства гваздзіковых пустазелле з цёмна-ружовымі кветкамі і ядавітым насеннем' [*Тлумачальны слоўнік* 1996: 306], якія ў рускім перакладзе былі апушчаны, а ў англійскім перадаюцца словамі *boulder* 'валун', 'галька' і *cockle* батан. 'куколь', бібл. 'плевел, пустазелле'. Яшчэ адзін з момантаў, на якія варта звярнуць увагу, – замена назвы санета на *I love thee, land*…. Відавочна, разумеючы розніцу менталітэтаў, англійская перакладчыца вырашыла выкарыстаць такі варыянт з тым, каб не толькі пачатак санета, але і назва ўступала ў антытэзу з апошнімі радкамі, каб англійскі чытач усё ж адчуў, што любоў застаецца ў сэрцы паэта, але ён марыць пра вольнага беларуса-селяніна, які б араў сваё поле на свабоднай роднай зямлі.

Такім чынам, у фармальным плане купалаўская традыцыя санетапісання паслядоўна складаецца з чатырнаццаці радкоў, двух катрэнаў з дзвюма рыфмамі і двух тэрцэтаў з трыма рыфмамі, аднак вызначаецца няўстойлівасцю вершаванага памеру і рыфмоўкі. Гэта ўскладняе працу перакладчыка, які ўводзіць яго санеты ў прастору рускай і англійскай літаратур, з іх высокаразвітымі ўсталяванымі формамі і жанрамі, распрацаванай строгасцю санетапісання. Перакладчык санетаў Я. Купалы сутыкаецца, апроч іншага, з праблемай выбару паміж захаваннем купалаўскага памеру верша, паслядоўнасці рыфмавання і рэгламентам ўласнай традыцыі.

Бібліяграфія

Kupala Ânka. 2002. *Sanety: Na bel., angl., ìsp., nâm., pol., rus., ukr., fr. Movah.* Red. perakladaŭ L. Kazyra. Mìnsk: Mastackaâ lìtaratura [Купала Янка. 2002. *Санеты: На бел., англ., ісп., ням., пол., рус., укр., фр. мовах.* Рэд. перакладаў Л. Казыра. Мінск: Мастацкая літаратура].

Ragojša Vâčaslaŭ. 1977. *Ì nâse âna dar*… Mìnsk: Mastackaâ lìtaratura [Рагойша Вячаслаў. 1977. *І нясе яна дар*… Мінск: Мастацкая літаратура].

Ragojša Vâčaslaŭ. 2002. *Sanetaryj Ânkì Kupaly.* U*: Kupala Ânka. Sanety.* Mìnsk: Mastackaâ lìtaratura [Рагойша Вячаслаў. 2002. *Санетарый Янкі Купалы.* У: *Купала Янка. Санеты.* Мінск: Мастацкая літаратура].

Tlumačal'ny sloŭnìk belaruskaj lìtaraturnaj movy. 1998. Red. M. Sudnìk, M. Kryŭko. Mìnsk: Belaruskaâ èncyklapedyâ [*Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы.* 1998. Рэд. М. Суднік, М. Крыўко. Мінск: Беларуская энцыклапедыя].

ABSTRACT: The article deals with the peculiarities of the literary translations of three Polish-language sonnets by Yanka Kupala into Belarusian, Russian and English, performed by V. Markhel, N. Kislik and V. Rich. Particular attention is devoted to the analysis of the specifics of Yanka Kupala's sonnet forms and the description of translation solutions to preserve the form and content of the original, to adequately convey the culturally marked vocabulary. It is shown that the com-

parative analysis of the original texts with their translations contributes to the awareness of the quality and level of the poetic skills of the author and translators, and to understanding of the problems of poetic translation.

KEYWORDS: literary translation, poetic translation, Yanka Kupala's sonnets, translation of realities, original text, translation text.

STRESZCZENIE: W artykule rozważa się cechy charakterystyczne przekładu artystycznego trzech sonetów polskojęzycznych Janki Kupały na język białoruski, rosyjski i angielski. Podejmowane są zagadnienia odrębności form sonetowych J. Kupały oraz specyfiki strategii tłumaczeniowych U. Marchela, N. Kislika i W. Rycz w stosunku do zachowywania formy i treści oryginału, przekładu elementów nacechowanych kulturowo, w szczególności realiów. Stwierdza się, że analiza porównawcza tekstów źródłowych i ich tłumaczeń sprzyja uświadomieniu jakości przekładów, wysokości poetyckiego kunsztu twórcy i oryginalności jego poezji oraz rozważaniu problemów przekładu poetyckiego pod względem zachowania cech artystycznych i językowych.

SŁOWA KLUCZOWE: przekład artystyczny, przekład poetycki, sonety J. Kupały, przekład realiów, tekst oryginalny, przekład tekstu**.**

РЭЗЮМЭ: У артыкуле разглядаюцца асаблівасці мастацкага перакладу трох польскамоўных санетаў Я. Купалы (*Беларус*, *Гэй, у свет!* і *Зямля*) на беларускую, рускую і англійскую мовы. Асэнсоўваюцца пытанні адметнасці санетных форм Я. Купалы і спецыфікі перакладчыцкіх падыходаў У. Мархеля, Н. Кісліка і В. Рыч у дачыненні да захавання формы і зместу арыгінала, перадачы культурна-маркіраванай лексікі, у прыватнасці, перакладу рэалій. Сцвярджаецца, што параўнальны аналіз арыгінальных тэкстаў з перакладнымі спрыяе ўсведамленню якасці і вышыні паэтычнага майстэрства творцы і перакладчыкаў, разуменню самабытнасці паэзіі Я. Купалы, асэнсаванню праблем паэтычнага перакладу ў кантэксце захавання яго мастацкіх і моўных якасцяў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: мастацкі пераклад, паэтычны пераклад, санеты Я. Купалы, пераклад рэалій, тэкст арыгінала, тэкст перакладу.

Data przesłania artykułu: 29.11.2021
Data akceptacji artykułu: 12.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Sviatlana Liaskevich / Святлана Ляскевіч – Białoruś, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Katedra Języków Obcych; doktor nauk filologicznych, docent; specjalność naukowa: językoznawstwo ogólne; zainteresowania naukowe: filologia słowiańska; komparatystyka języka białoruskiego, innych języków słowiańskich i angielskiego; język starosłowiański; dialektologia; język białoruski jako obcy; etnolingwistyka.

Adres: Кафедра замежных моў, вул. Ажэшкі 22, 230023 Гродна, Беларусь.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Ляскевіч Святлана. 2020. *Навуковая школа прафесара П.У. Сцяцко: з пашанай да настаўніка* (18–23). У: А. Кавальчук, С. Ляскевіч (рэд.). *Актуальныя праблемы мовазнаўства: зборнік навуковых артыкулаў (да 90-годдзя прафесара Паўла Уладзіміравіча Сцяцко)*. Гродна: ЮрСаПрынт.
2. Ляскевіч Святлана. 2020. *Англіцызмы ў складзе беларускіх назваў адзення* (102–107). У: А. Кавальчук, С. Ляскевіч (рэд.). *Актуальныя праблемы мовазнаўства: зборнік навуковых артыкулаў (да 90-годдзя прафесара Паўла Уладзіміравіча Сцяцко)*. Гродна: ЮрСаПрынт.
3. Ляскевіч Святлана, Ляскевіч Казімір, Сячэйка Вольга. 2020. *Дыстанцыйнае навучанне: з вопыту вымушанага пераходу ў перыяд пандэміі каронавіруса*. "Вышэйшая школа" 6: 3–5.
4. Ляскевіч Святлана, Бубновіч Іна. 2020. *Ад стараславянскага АЗЪ да сучаснага беларускага Я*. "Роднае слова" 9: 37–39.
5. Ляскевіч Святлана, Бубновіч Іна. 2020. *Ад АЗЪ да ІЖЫЦЫ: Лёс стараславянскіх займеннікаў-назваў літар кірыліцы ў сучаснай беларускай мове.* "Роднае слова" 11: 46–49.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.109–119

Людміла Садко / Liudmila Sadko

Нацыянальная акадэмія навук Беларусі /
The National Academy of Sciences of Belarus
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5880-1570
e-mail: konovod1@yandex.ru

Флоравобразы ў матыўнай прасторы вершаў У. Дубоўкі

Flora images in the motif space of U. Dubouka's poems
Figury florystyczne w motywach poezji U. Dubouki

Добра вядомы той факт, што ў аснове беларускага нацыянальнага светапогляду, культуры і літаратуры ляжаць адметныя адносіны да прыроды як жыватворчай крыніцы, а стаўленне да навакольнага свету ў нашых продкаў, што знайшло адбітак у вераваннях і побыце, фальклорна-міфалагічных творах, было гарманічным, паэтычным і рацыянальным адначасова. Захапленне і радасць быцця, моц духу і багацце душы, сфарміраваныя дачыненні з навакольным светам, знайшлі рэалізацыю ў фальклорна-рамантызаваных матывах народнай творчасці і мастацкай літаратуры розных часоў, у тэме злучанасці з прыродай, разумення яе як духоўнага раю. Матывамі прыроды і навакольнага свету прасякнутае ўсё беларускае прыгожае пісьменства ад даўніны да сучаснасці; яны адыгрываюць вызначальную ролю пры мадэляванні мастацкай рэальнасці або цэлай эпохі, або канкрэтнага літаратурнага твора. Адзначым, што матыў і матыўны комплекс разглядаецца ў артыкуле як складанае адзінства ідэйна-тэматычных, аксіялагічных і фармальна-стылістычных аспектаў, што ўяўляюць цэласны эстэтычны сэнс.

У вершах паэта-лірыка і паэта-грамадзяніна Уладзіміра Дубоўкі (1901–1976), аднаго з самых таленавітых і знакамітых беларускіх паэтаў XX стагоддзя, вялікае распаўсюджанне маюць фітонімы, флорапаэтычныя вобразы (шыпшына, рабіна, верас, каліна, клён, валошка, лебяда, палын, лаза, лён, клён, сасна, кіпарысы, лаўр, асеннія лісты, кветкі ў вазоне і інш.) як кампанент нацыянальных фальклорна-рамантызаваных матываў і матыўных комплексаў. Флоравобраз – шырокая дэфініцыя, якая ўключае ў сябе ў якасці ядра фітонім-назву той ці іншай расліны, а таксама шматлікія нюансы сэнсу ад культавых і гістарычных

да мастацкіх і асацыятыўна-аўтарскіх. Нацыянальныя фальклорна-рамантызаваныя флоравобразы выяўляюць сябе ў паэзіі У. Дубоўкі markup рознымі спосабамі: як метафары, персаніфікацыі, параўнанні, сімвалы, рэмінісцэнцыі і алюзіі, алегорыі, адлюстроўваюць асноўныя ідэйна-тэматычныя дамінанты творчасці паэта.

У розныя літаратурныя эпохі флоравобразы выкарыстоўваліся з рознай функцыянальнай нагрузкай і семантычным напаўненнем. У часы Антычнасці распаўсюдзіліся сюжэты, знаёмыя чытачу па *Метамарфозам* Авідзія – пра ператварэнне Нарцыса ў кветку, пра Лефкафею, якая стала духмянай раслінай, пра трагічнае каханне Пірама і Фісбы, што сваёю крывёю афарбавалі ягады тутавага дрэва, пра Кратона са Смілакай, што ператварыліся ў шафран і ціс, і многія іншыя.

У Сярэдневеччы фларыстычныя вобразы досыць часта мелі рэлігійную трактоўку і выкарыстоўваліся як атрыбуты і алегорыі, набывалі канатацыю дабравеснікаў раю. Так, агульнавядома, што лілія, а пазней і ружа, ў хрысціянстве з’яўляюцца атрыбутамі Багародзіцы, яе красы, дзявоцтва і беззаганнасці. У хрысціянскім паданні з Дзевай Марыяй таксама звязаны вобраз лаўра, пад якім стаяла калыска будучай Маці Хрыста, а вернікі добра ведаюць цудоўныя гісторыі здабыцця абразоў Маці Божай каля дрэваў – сасны, елак, груш і таполей. У больш познія часы сярод флоравобразаў з’вілася калядная ёлка, упрыгожаная зоркамі як успамінамі пра галоўную, Віфліемскую, што загарэлася на небе, калі прыйшло Боганемаўля. Такі ж сэнс мае і шанаванне заморскай кветкі пуансэціі, якую па-просту называюць “Каляднай”, “Віфліемскай” зоркай, “Кветкай Святой Ночы”. Распаўсюджанне набылі таксама алегорыі куртуазнага характару, дзе флоравобразы дапамагалі перадаць складаныя нюансы адносін закаханых. У паэзіі трубадураў, напрыклад, пашырана распаўсюджанне вобраза ружы як алегорыі хараства жанчыны, Прыгожай дамы.

Адраджэнская эстэтыка сыходзіць з першапачатковага разумення прыроды і раслін як узора дасканаласці, мастацкія выявы флоравобразаў гэтага перыяду своеасаблівыя *locus amoenus*, цудоўныя мясціны. Культура выкарыстання флоравобразаў у Адраджэнні падпарадкоўваецца прынцыпу *ut pictura poesis,* адзінства, непадзельнасці жывапісу і паэзіі, якія рознымі сродкамі дасягаюць агульнай мэты – маляўнічасці, візуальнасці, дасканалага разгортвання пластычна аформленай думкі. Так, *Вясна* Батэчэлі – гэта выява Венеры, багіні садоў і кахання, харытаў-спадарожніц, а таксама Зефіра і Меркурыя, што праганяюць хмары. Усе героі звязаны адзінай семантыкай надыходу цяпла і вясны. Прыцягвае ўвагу яшчэ адзін раўнапраўны персанаж карціны – цудоўны апельсінавы сад, у якім спецыялісты налічылі каля 500 фатаграфічна

дасканалых выяваў розных раслін, што так ці інакш ілюструюць трыумфаванне прыроды, радасць вясны.

У Класіцызме апісанне раслінаў і звязаных з імі мастацкіх вобразаў схіляецца да скупога і дакладнага адлюстравання, устойлівага выразу, штампу, калі шчокі параўноўваюцца з лілеямі, а вусны з ружамі, што перадае ідэю хараства наогул, пазбягаючы індывідуальна-аўтарскага пераасэнсавання. Знаўца барочнай і класіцыстычнай паэзіі Юры Віпер адзначае:

> природа, будучи для классицистов основным объектом искусства, могла представать в их произведениях лишь в особом, как бы преображенном, облагороженном виде, лишенная всего того, что не соответствовало представлениям художника и светской среды, с мнением которой он был обязан считаться, о разумном ходе вещей и о правилах “приличий”, требованиях хорошего тона [Випер 1990: 101].

Інакш кажучы, адлюстраванне раслін і кветак, наогул, прыроды ў класіцыстычны перыяд мела характар рытарычнай фігуры, фармальнага знаку, устойлівага абароту маўлення, сродку мастацкай камунікацыі.

У XIX стагоддзі распаўсюджваецца мода на *селам*, мову кветак, што прыйшла з Усходу, на кветкавую пошту – абмен выявамі кветак і букетамі, якія мелі асаблівы сэнс, зразумелы дасведчаным у гэтым мастацтве. У дадзены перыяд вялікую папулярнасць мела кніга Б. Дзелашэне *Азбука Флоры, або Мова кветак* (1811), у якой быў змешчаны своеасаблівы алфавітны каталог кветак з тлумачэннем іх сімвалічнага і алегарычнага сэнсу. На рускай мове, дзякуючы Дзмітрыю Азнабішыну, з’яўляецца паэма *Селам, або Мова кветак*, дзе аўтар згадвае больш 400 назваў кветак ды іншых раслін і грунтоўна тлумачыць іх тайную сімвалічную мову.

Жывапісны стыль сентыменталізму і перадрамантызму становіцца малюнкам духоўнага жыцця чалавека, яго пачуццяў і эмоцый. Пісьменнікі Найноўшай эпохі пачынаюць выкарыстоўваюць флоравобраз як цэнтральны персанаж, надаюць яму рысы персаніфікацыі, сімвалу, што валодаюць вялікім патэнцыялам варыятыўнасці і асацыятыўнасці, выводзяць на сугестыўнае ўспрыняцце. Так ў літаратуры мяжы XIX–XX стагоддзяў з’яўляецца *блакітная кветка* Наваліса, *кветкі зла* Шарля П’ера Бадлера, *кветкі-птушкі* Стафана Маларме, *лілія-клісцір* Арцюра Рэмбо, *кветка-пранцы* Карла Гюісманса, *чырвоная кветка* Усевалада Гаршына, *сад Параду* Эміля Заля і шмат іншых.

Заснавальнік рускай міфалагічнай школы Фёдар Буслаеў яшчэ ў сярэдзіне XIX стагоддзя высказвае меркаванне, што вывучэнне назваў раслін цесна звязана з вывучэннем гісторыі народа, яго быту і нораваў: “самая номенклатура народной ботаники ведёт нас в период мифологический” [Буслаев 2011: 17]. Таксама даследчык слушна адзначае,

што “мифология есть не иное что, как народное сознание природы и духа, выразившегося в определенных образах” [Буслаев 2011: 17]. Збіральнік рускага фальклору Міхаіл Забылін пасля выдання *Народнага кветніка* (1880) – каталога раслін і кветак з апісаннямі іх магічных асаблівасцей, легенд, народных забабонаў – рэзюмуе:

> было бы весьма не дурно для полноты изучения нашего народного быта, как пособника истории, развить этими путями такие дорогие сведения, как наша народная медицина и народная ботаника [Забылин 1990: 438],

разглядаючы батанічныя намінацыі лінгвістыкі як адзінкі культуры ў непарыўнай сувязі з духоўным і матэрыяльным жыццём народа.

На багаты мастацкі патэнцыял кветкі як асаблівага вобраза ў літаратурна-мастацкім дыскурсе звярнуў увагу і Аляксандар Весялоўскі ў эсэ *З паэтыкі ружы* (1898), узнімаючы пытанне, “як зараджаецца і развіваецца сімволіка кветак, без якой не абышлася ні адна народная або мастацкая паэзія?” [Весялоўскі 2010: 304]. Аўтар адзначае:

> прыгажосць кветкі, часцей яе адносіны да знамянальных з’яў прыроднага і асабістага жыцця ў іх узаемадзеянні, вылучылі яе перад іншымі, выклікалі шэраг асацыяцый; ад ёмістасці вобразу залежыць іх колькасць і разнастайнасць; на іх і перанесена цікавасць, нярэдка вобраз кветкі амаль знікае за падказаным яму чалавечым зместам [Весялоўскі 2010: 304].

У фалькларыстыцы канца XIX – пачатку XX стагоддзя з’яўляецца шэраг прац, дзе даследуюцца расліны як сімвалічны вобраз (Аляксандар Афанасьеў *Паэтычныя гледжанні славян на прыроду*, Я. Аўтаномаў *Сімволіка раслін у вялікарускіх песнях*, Мікалай Залатніцкі *Кветкі ў легендах і паданнях*, Аляксандар Пацябня *Аб некаторых сімвалах у славянскай народнай паэзіі* і інш.).

У кантэксце лірыкі У. Дубоўкі семантыка раслінна-фларыстычнай вобразнасці мае некалькі трактовак. З аднаго боку, з ёй звязана падкрэсленая арыентацыя на выяўленне нацыянальнага каларыту, “мясцовай прыналежнасці”, актуалізацыя вобразаў беларускай фальклорна-міфалагічнай спадчыны. Апрача таго, часткова семантыка дубоўкаўскіх флоравобразаў дыктуецца рамантычнай паэтыкай, можа быць інтэрпрэтавана ў героіка-рэвалюцыйным, філасофскім ці галантна-сентыментальным ключы.

Адзначым, што пераважная большасць раслін, што згадваюцца ў творах У. Дубоўкі, – шырока распаўсюджаныя ў прыродзе Беларусі дзікарослыя расліны, вольныя ад догляду садоўніка. Пейзажы У. Дубоўкі – прыродныя, натуральныя, не кранутыя ўплывамі ландшафтнай архітэктуры, не падпарадкаваныя ідэалам правільных формаў і сіметрыі. Безумоўна, рэгулярныя сады і паркі ў рэаліях сацыяльнага і культурнага жыцця Беларусі канца XIX – пачатку XX стагоддзя распаў-

сюджання не мелі, таму і ў мастацкім асэнсаванні геаметрычныя прынцыпы структурыравання прыроды і, шырэй, сусвету адлюстравання не знайшлі. Пейзажы У. Дубоўкі – то вытанчаныя, пышна прыбраныя як ў вершы *Залатая асенняя раніца…* (1922) (“Залатая, асенняя раніца! / Хараством ты на свеце адна. / Сонца ў пушчы глыбокай купаецца / і ніяк не дастане да дна...”) [Дубоўка 2016 : 8], то змрочныя як у вершы *Балаты разлягліся абапал ракі…* (1922) (“Балаты разлягліся абапал ракі, / І дрыгва і гідота, дзе вокам не кінь. / Да зямлі прытуліліся дрэўцы, кусты. / Разлягліся абапал ракі балаты”) [Дубоўка 2016 : 12], але заўсёды фатаграфічна дакладныя, адпаведныя звыклам беларускім ландшафтам.

Можна вылучыць некалькі шляхоў выкарыстання раслінных матываў у творах У. Дубоўкі. Першы з іх звязаны з традыцыйнымі вобразамі, што мелі распаўсюджанне ў фальклоры, антычнай і барочнай фітанімічнай эмблематыцы. Такія вобразы (каліны, рабіны, палыну, асенніх лістоў) носяць цытатны характар, могуць разглядацца як інтэртэкстуальная спасылка, зразумелая кожнаму. Другі шлях выкарыстання флоравобраза звязаны з асацыятыўна-аўтарскімі мадэлямі, асаблівымі магчымасцямі канструявання арыгінальнай мадэлі мастацкага свету.

Старадаўняя традыцыйная эмблема каліны ў веснавым уборы з белых кветак мае трывалую сэнсавую сувязь з нявестай. Такі матыў стаў асновай для верша *Цягнік спяшаўся* (1926), дзе праяўляе сябе традыцыйны фальклорны паралелізм, у аснове якога ляжыць прынцып супастаўлення дзвюх з’яў, блізкіх па сваім змесце, прыём атаясамлівання прыродных феноменаў з падзеямі чалавечага жыцця:

На ўзгорку, бачылі ўсе праз вокны,
каліна красавала белым цветам.

Наводля дзеўчына ў кужэльных шатах
маю дарогу шчасцем вышыць выйшла.
І пад шатром зялёным і бахматым
застыла ў млявасці на ўзвышшы.

І хараство істоту агарнула,
каліна белая… нявеста маладая…
[Дубоўка 2016 : 50–51].

У вершы актуалізуецца не толькі тэма дзявочай прыгажосці, кахання, але і горычы няспраўджаных надзей на шчасце. Флорашыфр каліны неадназначны: традыцыйна каліна не толькі “красная”, прыгожая, але і горкая, пякучая. Таму з першых радкоў верша зададзена мінорная танальнасць гэтай гісторыі кахання, якой наканавана скончыцца расстаннем:

Праз вокамгненне з гоманам і гулам
Далечыня ад воч яе схавала.
[Дубоўка 2016 : 51]

Традыцыйны вобраз зерня, збожжа, што ў народнай творчасці асэнсоўваецца як сімвал жыцця, дабрабыту, Божы дар, становіцца акцэнтнай дэталлю ў грамадзянскім вершы У. Дубоўкі *Думкі, думкі, як мне вас ушчунуць…* (1926). Паэт разважае пра цяжкі лёс Айчыны, якую прымушаюць жыць чужой культурай, схіляюць да *жабрацтва духу*, да *скарынак ад сталоў суседніх*. Характэрная для беларускай літаратуры і культуры сімволіка, звязаная з жыватворчай земляробчай працай, набывае ў гэтым творы асаблівы сэнс, калі паэт прапаноўвае сродкі, каб зберагчы і прымножыць “сваё”, роднае:

Я мяркую так: не родзіць поле, –
Не накормяць і суседзі вельмі.
Трэба смела моцнаю рукою
безупынна сеяць, сеяць зерня.

Каб расло і красавала збожжа,
каб былі мы сытымі заўсёды.
Вось тады адчуць мы толькі зможам
радасць чыстую і плёну слодыч.
[Дубоўка 2016 : 55]

Распаўсюджаны ў цэлым шэрагу вершаў У. Дубоўкі (*Ведаю, што і я памру, як і ўсе…, Пальцы жоўтых кляновых лістоў, Дарагая… Каханая…, Апошняя песня, Палыны пасівелі на ўзгорку, Здаецца, восень грае на цымбалах…, Крыху восені і жменька кляновых лістоў*) вобраз пажоўклых лістоў (вераснёвых, жоўтых кляновых, залатых) узыходзіць да традыцыйнай эмблемы, сімвалізуючы завяданне, самоту, меланхолію. Перасякаецца з фларонімам завялых лістоў флаваравобраз пялёсткаў, якія аблятаюць, і чыя канатацыя таксама нагадвае: жыццё кароткае і трэба атрымліваць асалоду ад яго (вершы *Не кажу – запявайце цымбалы, Палыны пасівелі на ўзгорку, Трыпціх, Летуценнем праходжу над краем, Акорды, акорды!*). Большасць вершаў сапраўды носіць элегічна-роздумны характар, гаворыць пра хуткаплыннасць жыцця, але не выклікаюць мартальных асацыяцый. У. Дубоўка стварае жыццесцвярджальную філасофію быцця, дэманструе спакойнае і радаснае прыняцце імклівасці часу, натуральнай хады гісторыі і чалавечага лёсу. Знітаванасць жыцця і смерці, болі і радасці ўсведамляецца як тое, што само сабой зразумела. Такое развіццё флоравобраза, яго новыя абертоны, сугучныя беларускай культуры, могуць быць звязаны і з праваслаўным поглядам, дзе засмучэнне, маркота – грэх, і з устойлівым народна-паэтычным успрыманнем праяў прыроды як вечнага кругавароту. Так, у вершы *Акорды, акорды!* (1926) лірычны герой па-

філасофску гаворыць пра адмысловыя акорды – мелодыі “прастораў, вякоў і народаў”, што вечна гучалі і гучаць у мінулым і сённяшнім дні, вядуць чалавека па дарозе жыцця:

Акорды, акорды… Пялёсткі злятаюць
у нашых павевах імклівых і гордых.
Той радасцю ўпіўся, той смутак глытае…
Скранеце каменне, акорды, акорды!
[Дубоўка 2016: 48]

У вершы *Крыху восені і жменька кляновых лістоў* (1929), заснаваным на персаніфікацыі, прадстаўленні прыродных з’яў і аб’ектаў у вобразе дзейных асоб, лісты і дрэвы прыпадабняюцца да людзей і іх лёсу. Лірычны герой па-філасофску ёміста робіць высновы пра сэнс чалавечага жыцця:

Прыйшла, аздобіла іх восень.
І лятуць яны:
у прыгажосці
прыгажосць.
Маўклівыя і нерухомыя стаяць кляны:
у сваім жыцці і маладосці
гаспадары яны ці госці?
І мне здаецца, што ўсяго ў лістах пакрыху ёсць.
[Дубоўка 2016 : 74]

У гэтым жа вершы У. Дубоўка дэманструе і адмысловае стаічнамужнае ўспрыняцце цяжкасцей жыцця. Распрацоўка флоравобраза лістоў набывае нечаканы акцэнт за кошт сродкаў катэгорыі камічнага, нечаканага ўвядзення чужароднага па стылю кампанента, эпіграматычнага завастрэння думкі і лаканічнай гульні слоў у апошнім радку:

Лісты, прыгожыя лісты
лятуць над галавой.
Які з кляновай пекнаты
цудоўны будзе гной.
[Дубоўка 2016 : 74]

Адзін з самых вядомых вершаў У. Дубоўкі *О Беларусь, мая шыпшына* (1925) заснаваны на фальклорна-рамантызаваным флоравобразе шыпшыны, дзікай ружы, які мае шматаспектную амбівалентную канатацыю. Распавядаючы пра сваю любоў да Радзімы, паэт прыпадабняе яе да чырвонай кветкі шыпшыны, расліны, што апрача прыгажосці валодае яшчэ і калючкамі. Эмблематыка шыпшыны ў еўрапейскай літаратуры і культуры звязана не толькі з каханнем, любоўю, здароўем, але і з ранамі, і са смерцю. Напрыклад, у хрысціянстве дзікая ружа звязваецца з цярновым вянком і пакутамі Хрыста, старажытныя германцы поле бою называлі “ружавымі садамі”, а рыцарская традыцыя зблііжае

семантыку калючай шыпшыны і смяротнага мяча. Лёс Бацькаўшчыны і змагароў за яе свабоду цяжкі і крывавы, але любоў, што жыве ў сэрцах сапраўдных патрыётаў, мацнейшая за любыя выпрабаванні:

О Беларусь, мая шыпшына,
Зялёны ліст, чырвоны цвет!
У ветры дзікім не загінеш,
Чарнобылем не зарасцеш.
[Дубоўка 2016 : 30]

Трэба адзначыць, што апрача традыцыйных для беларускай культуры фальклорна-рамантызаваных флоравобразаў У. Дубоўка прапаноўвае асацыятыўна-аўтарскія, прыватныя. Як адзначае Ралан Барт, “прыватныя модусы выявы адпавядаюць яе патэнцыйнай невычэрпнасці: гэта адсутнасць сэнсу, багатая ўсімі магчымымі сэнсамі” [Барт 89: 308].

Распаўсюджанне падобных індывідуальна-аўтарскіх флоравобразаў у сучаснай беларускай літаратуры можа быць патлумачана ўплывам вялікай колькасці наватарскіх некласічных філасофска-эстэтычных кірункаў, што ўзніклі ў XX ст., моцным уздзеяннем на беларускую літаратуру пач. XX ст. рамантычнай і неарамантычнай вобразнасці з культывацыяй экзатызму, а таксама своеасаблівасцю эстэтыкі і паэтыкі, светабачання таго ці іншага аўтара.

Асацыятыўны флоравобраз часцей за ўсё будуецца з некалькіх кампанентаў – самой назвы расліны і азначэння, што значна пашырае семантыку гэтага вобраза, метафарызуе яго. У вершах У. Дубоўкі такая мадэль можа быць праілюстравана наступнымі прыкладамі: *зелле-непатрэб'е* (верш *Прамерыць гоні шмат разоў араты*), *кветка шчасця* (верш *У зімовы заснежаны дзень...*), *найдрабнейшыя кветкі* (верш *Верас*), *палын межадольны* (верш *Акорды, акорды!*), *вялізманая кветка дыядэмай* (*Трыпціх. Жыццё маё ці васілёк, ці ружа...*), *зымшалая пушча* (верш *Трыпціх. Журавінамі плача восень...*), *кармазынавы мак* (верш *Прыпыніла свой голас жалейка*) і інш.

Цікавым уяўляецца ўжыванне флоравобраза *кветка шчасця* ў вершы *Ў зімовы заснежаны дзень...* (1962). Гэта адзіны знойдзены намі прыклад з дубоўкаўскай спадчыны азначэння не дзікароса, а хатняй кветкі ў вазоне, рупліва абароненай ад холаду. Паэт рэалізуе ішасказальны матыў вырошчвання “сваёй” ідэальнай кветкі, што магчыма толькі ў прыватнай прасторы роднай хаты, дзе жыве любая жанчына, для якой і прызначаны кветкавы падарунак у вазоне:

У зімовы заснежаны дзень
кветку шчасця дахаты я нёс,
прытуліўшы да самых грудзей,
каб яе не знявечыў мароз.
[Дубоўка 2016 : 75]

Рэпрэсаваны на доўгія гады паэт на сваім лёсе ўпэўніўся, што кветкі шчасця ў савецкім клімаце не растуць, што *вальфрамныя ніці* электрыфікацыі не сумяшчальныя з пяшчотнай раслінай. Па ўспамінах сучаснікаў, У. Дубоўка пасля амаль трох дзясяткаў гадоў выгнання нават у сяброўскіх размовах быў вельмі стрыманы, не дазваляў сабе неасцярожнага слова – старанна бараніў сваю цяжка здабытую кветку шчасця:

Усміхнулася любая мне:
– Гэта ж цуд, а не кветак вазон!..
Хай нагадваюць нам аб вясне,
напрарочаць прыгожых нам дзён.

Калі вечар са змрокам прыйшоў,
я пачуў ад Марылі загад:
– Не ўключай электрычных агнёў,
кветкі свецяць на тысячы ват.

Дарагая! І так і не так, –
з імі разам надзея зіхціць.
Для яе сапраўды – аніяк
Не прыдасца вальфрамная ніць…
[Дубоўка 2016 : 78]

Зварот да вывучэння раслінных матываў і фальклорна-рамантызаваных фітавобразаў у вершах У. Дубоўкі дапамагае вызначыць ідэйна-тэматычныя дамінанты творчасці паэта, дзе знітаваны лірычны і грамадзянскі пафас. Расліны як элемент прыроды, успрыняты праз фальклорна-рамантызаваныя ідэі, філасофію пантэізму, выяўляюцца ў лірыцы У. Дубоўкі вечна новай, несмяротнай часткай светабудовы. Назіранні дазваляюць гаварыць аб полігенетызме дубоўкаўскіх флоравобразаў, якія паходзяць з народнай творчасці, паганства, хрысціянства, барочнай эмблематыкі і сімвалізму Найноўшай эпохі. Вобразы раслін з заходнееўрапейскага літаратурнага ўжытку ў вершах У. Дубоўкі пераасэнсоўваюцца і набываюць новыя мастацкія рысы, сугучныя рэаліям беларускай культуры і яе жыццесцвярджальнаму пафасу. Адзначым, што частка дубоўкаўскіх флоравобразаў мае традыцыйную канатацыю, працягвае ўстойлівы фальклорны канон мастацкага выкарыстання (шыпшына, рабіна, каліна, сасна, асеннія лісты), іншыя адзінкі маюць асацыятыўна-аўтарскую семантыку, узбагачаюцца новымі адценнямі сэнсу (лебяда, верас, палын, кіпарысы, лаўр, кветка шчасця).

Бібліяграфія

Bart Rollan. 1989. *Izbrannye raboty: Semiotika: Poètika.* Moskva: Progress [Барт Роллан. 1989. *Избранные работы: Семиотика: Поэтика.* Москва: Прогресс].

Buslaev Fedor. 2011. *Istoricheskie ocherki russkoj narodnoj slovesnosti*. Moskva: Librokom [Буслаев Фёдор. 2011. *Исторические очерки русской народной словесности*. Москва: Либроком].

Duboŭka Uladzimir. 2016. *Veršy. Paèmy. Krytyka.* Minsk: Mastackaâ litaratura [Дубоўка Уладзімір. 2016. *Вершы. Паэмы. Крытыка.* Мінск: Мастацкая літаратура].

Zabylin Mihail. 1990. *Russkij narod, ego obychai, obryady, predaniya, sueveriya i poeziya.* Moskva: Printshop [Забылин Михаил. 1990 *Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия*. Москва: Принтшоп].

Vipper Yurij. 1990. *Tvorcheskie sud'by i istoriya (O zapadnoevropejskih literaturah XVI – pervoj poloviny XIX veka*. Moskva: Hudozhestvennaya literatura. [Виппер Юрий. 1990. *Творческие судьбы и история (О западноевропейских литературах XVI – первой половины XIX века.* Москва: Художественная литература].

Veselovskij Aleksandr. 2010. *Izbrannoe. Na puti k istoričeskoj poètike*. Moskva: Avtoknita [Веселовский Александр. 2010. *Избранное. На пути к исторической поэтике.* Москва: Автокнита].

ABSTRACT: The article examines flora images as part of the artistic system of motifs and a characteristic of the motif complexes of U. Dubouka's poetry and clarifies the metaphorical potential of plant images from linguistic cliches and rhetorical figures to discrete, complex symbolic allegories filled with original semantics and associative-authorial innovations. Conclusions are drawn on the basis of the peculiar functioning and diversity of national folklore-romanticized flora images in the poems *The train was in a hurry, Thoughts, thoughts, how can I reassure you, Chords, chords!, A little of autumn and a handful of maple leaves, On a winter snow-covered day...* by U. Dubouka, the ideological and thematic dominants of the poet's creativity are determined.

KEYWORDS: flora images, motifs and motive complexes, viburnum, grain, yellowed leaves, petals, rosehip.

STRESZCZENIE: Artykuł rozpatruje figury florystyczne jako część charakterystycznego dla sztuki lirycznej U. Dubouki systemu motywów i kompleksów motywicznych, udokładnia metaforyczny potencjał postaci roślin od frazesu językowego i figury retorycznej do dyskretnych, wypełnionych oryginalną semantyką złożonych alegorii symbolicznych, asocjacyjnych i autorskich innowacji. Autor wyciąga wnioski o osobliwościach funkcjonowania i różnorodności narodowego folkloru romantycznego figur florystycznych w wierszach *Pociąg się spieszył, Myśli, myśli, jak mam was uświadomić, Akordy, akordy!, Trochę jesieni i garść klonowych liści, W śnieżny zimowy dzień...*. U. Dubouki oraz identyfikuje ideologiczne i tematyczne dominanty twórczości poety.

WYRAZY KLUCZOWE: figury florystyczne motywy i kompleksy motywiczny, kalina, ziarno, pożółkłe liście, płatki, dzika róża.

РЭЗЮМЭ: У артыкуле разглядаюцца флоравобразы як частка характэрнай для лірыкі У. Дубоўкі мастацкай сістэмы матываў і матыўных комплексаў,

удакладняецца метафарычны патэнцыял вобразаў раслін ад моўнага клішэ і рытарычнай фігуры да дыскрэтных, напоўненых арыгінальнай семантыкай складаных сімвалічных алегорый, асацыятыўна-аўтарскіх навацый. Робяцца высновы пра асаблівасці функцыянавання і разнастайнасць нацыянальных фальклорна-рамантызаваных флоравобразаў у вершах *Цягнік спяшаўся*, *Думкі, думкі, як мне вас ушчунуць, Акорды, акорды!, Крыху восені і жменька кляновых лістоў, У зімовы заснежаны дзень…* У. Дубоўкі, вызначаюцца ідэйна-тэматычныя дамінанты творчасці паэта.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: флоравобразы, матывы і матыўныя комплексы, каліна, зерне, пажоўклыя лісты, пялёсткі, шыпшына.

Data przesłania artykułu: 5.09.2021
Data akceptacji artykułu: 20.11.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Liudmila Sadko / Людміла Садко – Białoruś, Narodowa Akademii Nauk Białorusi, Centrum Badań nad Kulturą Białoruską, Językiem Białoruskim i Literaturą Białoruską; dr, doc.; specjalność naukowa: literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: współczesna poezja polisystemowa Białorusi i zagranicy.

Adres: НАН Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры, вул. Сурганава 1, кор. 2, 220072 Мінск, Беларусь.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Садко Людміла. 2020. *Лінгвістычны крытыцызм у замежнай і беларускай паэзіі 1950–1960 гг.* (181–186) У: *Вялікая Айчынная вайна і пасляваенны час у беларускай літаратуры: матэрыялы міжнар. навук. канф. (да 75-годдзя Вялікай Перамогі і 95-годдзя з дня нараджэння І.Я. Навуменкі), Мінск, 16–17 кастрычніка 2020 г.* Мінск: А. Янушкевіч.
2. Садко Людміла. 2020. *Моўная інтэрферэнцыя і ее адлюстраванне ў сучаснай беларускай паэзіі* (150–153). У: Н. Баранова (рэд.). *Русский и беларусский языки в контексте глобализации: материалы междунар. науч.-практ. конф., Москва, 30 мая 2019 г.* Минск: МГЛУ.
3. Садко Людміла. 2021. *Рэпертуарныя мадэлі Г. Гейнэ і Ф. Шылера ў перакладах М. Багдановіча*. "Веснік Брэсцкага ўніверсітэта" Сер. 3: Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія, № 1: 46–51.
4. Садко Людміла. 2021. *Традыцыйнае і наватарскае ў сучаснай беларускай літаратуры: полісістэмны падыход*. "Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. Куляшова" Сер. А: Гуманітарныя навукі (гісторыя, філасофія, філалогія), № 1 (57): 119–125.
5. Садко Людміла. 2021. *Рэпертуарныя мадэлі П. Верлена ў перакладах М. Багдановіча*. "Ученые записки УО ВГУ имени П. Машерова" 33: 166–171.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.121–132

Мария Ламм / Maria Lamm

незалежны даследчык / independent researcher
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3643-5052
e-mail: *lamm.maria@yandex.ru*

Рецепция античности в творчестве авторов литературного объединения «Беловежа»

Reception of antiquity in the works of the authors of the «Białowieża» literary group
Recepcja starożytności w twórczości autorów stowarzyszenia literackiego «Białowieża»
Рэцэпцыя антычнасці ў творчасці аўтараў літаратурнага аб'яднання «Белавежа»

Рецепция античности – один из наиболее распространенных процессов в европейских литературах на протяжении их многовековой истории, присутствует она и в белорусской литературе. Само понятие литературной традиции еще со времен средневековья часто раскрывается именно через соотнесение с классическими метакодами – библейским и античным – как с первообразом и образцом. Письменная традиция белорусской литературы прерывалась, новая литературная традиция возникла и развивалась в XIX–XX вв., в эпоху бурных эстетических поисков и взрывного развития поэтики на глобальном уровне: появлялись новые подходы и эстетические направления, социальные перемены стали мощнейшим стимулом для развития художественного слова.

Еще в XIX в. определились два основных направления развития белорусской литературы, которые условно можно обозначить как народное, опиравшееся в своем развитии преимущественно на фольклор, и книжное, преимущественно оперировавшее метакодами классической культуры. Один из наиболее ярких авторов второго направления – Максим Богданович – полагал, необходимыми условиями развития белорусской литературы эстетизацию и европеизацию [Грымута 2009: 31][1], в частности – обращение к античным образцам как на уровне поэтики, так и на уровне образности. При этом исследователи отмечают, что «восхищение античной культурой соединялось у Максима Богда-

[1] Здесь и далее перевод цитат мой. – *М. Л.*

новича с любовью к Родине, фольклорному наследию» [*Матыўная прастора*… 2009: 24]. В начале XX в. в творчестве М. Богдановича складывалась новая для белорусской литературы модель рецепции античных образов и сюжетов, объединившая книжное и народное начала. Светлана Гримута выделяет три основных направления рецепции античности:

- ретрансляция образов древнего мира;
- освоение и трансформация жанров и стихотворных размеров античности;
- перевод [Грымута 2009: 31].

В понимании М. Богдановича античность представляла собой «не только образец красоты и гармонии, школу поэтической культуры, но и универсальную матрицу человеческого бытия» [Сузько 2008: 9]. Хотя подобная эстетизация культуры не стала основным направлением развития белорусской литературы XX в., рецепция античности оставалась достаточно значимой. Поиск баланса между своим и чужим, исконным и заимствованным был одной из наиболее актуальных проблем поэтики белорусской литературы в XX в. С одной стороны, как отмечает С. Гримута, «обращение к культурно-эстетическим достижениям древних Греции и Рима было оправдано в условиях ускоренного развития белорусской художественной литературы в начале XX в.» [Грымута 2009: 35]. Подобное освоение традиций классических литератур продолжает традиции белорусской литературы XIX в. С другой стороны – развитие идей национального Возрождения, а также новая постреволюционная реальность требовали поиска нового – самобытного пути развития.

Рецепция античности в таких условиях могла восприниматься как проявление реакционных взглядов или влияния чужой культуры. Как пишет об этом Елена Сузько, «довольно противоречивым и настороженным было восприятие культурного опыта Античности в 20–30-х гг. Представители пролетарской поэзии мечтали о создании абсолютно новой литературы без опоры на прежние эстетические и художественные достижения человечества» [Сузько 2008: 12]. Необходимо также отметить, что развитие белорусской литературы в XX в. в силу культурных и исторических обстоятельств не было однородным. Восточнобелорусская литература с 1920-х гг. развивалась в контексте и в диалоге с советской литературой, западнобелорусская до начала Второй мировой войны – в контексте и диалоге с польской, после 1939 г. – с советской. Однако белорусские центры оставались также и на территориях, не вошедших в состав БССР после Второй мировой войны.

Развитие белорусского художественного слова на территории Польши после Второй мировой войны связано с деятельностью литературного объединения «Белавежа», основанного в 1958 г. В статистическом отношении на протяжении четырех десятков лет деятельности литературного объединения «на его горизонте появилось более ста разных по уровню таланта, трудолюбия и степени образованности авторов стихов, лирической прозы, рассказов, повестей, пьес, очерков, репортажей, фельетонов» [Чыквін 1997: 116]. Хотя творчество каждого из них уникально и своеобразно, можно выделить некоторые общие особенности развития образности и поэтики. Как и для белорусских писателей в БССР, рецепция античности сперва не являлась центральным приемом для «беловежцев». Хотя эта тема систематически возникает в творчестве отдельных писателей, нельзя сказать, чтобы она была общей для творчества всех авторов литературного объединения. Тем не менее, рецепция античности присутствует в творчестве представителей разных направлений развития белорусской литературы, принадлежащих к различным поколениям. Не претендуя на полный охват всех авторов и их произведений, в данной статье рассматривается рецепция античности в творчестве Яна Чиквина, Сократа Яновича, Михала Андросюка и Миры Лукши.

Античность является одним из структурообразующих культурных метакодов, но обращение к нему для творчества беловежцев нехарактерно, подобные образы остаются на периферии эстетического пространства. Гораздо более распространен религиозный метатекст, связанный как с православным или католическим кодом, так и с общехристианской парадигмой в целом. Вероятно, сравнительная редкость рецепции античности связана с положением белорусов в качестве этнического меньшинства. Европейская культура основывается на образах античности, со времен эпохи Возрождения это неотъемлемый маркер образованности, но на уровне национальных мифологий в регионе античность связана с классическим образованием, которое в течение долгого времени было для белорусов недоступно, в художественной литературе эти образы семантически связаны с этнически чуждым пластом образованного большинства – преимущественно польскости [Бядуля 2006: 444].

Переосмысление античности происходит в контексте переосмысления эстетической традиции в связи с Перестройкой в конце 1980-х. Именно в этот период в западнобелорусской литературе по обе стороны границы актуализируется тема Великого княжества Литовского, которая прежде разрабатывалась преимущественно восточнобелорусскими авторами, в первую очередь Владимиром Короткевичем. В этот же период в творчестве «Беловежцев» появляется прежде практически

отсутствующая в художественных текстах рецепция античных образов. Как отмечает Леонид Барщевский, актуализация античных образов происходила, когда «необходимо было преодолеть духовную стагнацию в обществе, преодолеть цинизм и мракобесие»[Баршчэўскі 1995: 106]. Перестройка, постчернобыльский и, позднее, постсоветский аксиологический кризисы вероятно привели к актуализации прежде забытых метакодов классической культуры.

Античные образы используются авторами для описания родного края. В миниатюре Сократа Яновича *Мой малый генезис* античная Греция изображается источником лета для Крынок – родного городка писателя: «азіяцкія аднак тут зімы, хоць лета час-часом залятае сюды ад Элады» [Яновіч 1999: 6]. Попытка сравнения окружающего пространства и идеальной Эллады получается у Яновича довольно сатирической «Мікраполісны гімназіён» [Яновіч 1999: 6], ученики которой «чулі нават пра Сакрата ды ягонага вучня Платона» [Яновіч 1999: 6], Белосток, их город, в этой миниатюре изображается центром мира: «Горадзен іх – Беласток, у нечым кшталтам Афінаў з графаманскім падабенствам Акропалю <…>. Жывецца, вось, бы запацеламу Сізіфу пад гарою» [Яновіч 1999: 6]. Как и многие «городские» тексты Яновича, миниатюра отличается сатирическим пафосом.

Критики неоднократно отмечали в прозе Яновича «мотив авторской как бы нелюбви к своим персонажам» [Васючэнка 2003: 104], присутствует он и в этой миниатюре. Категории античной культуры, как знаки цивилизации, противопоставлены «варварству» местных жителей, что подчеркивается образом «чужого» лета, «залетевшего сюда из Эллады». Однако это особенность авторского мировидения, обусловленная в значительной степени спецификой регионального быта. Подобная горечь восприятия реальности встречается и в творчестве Я. Чиквина: «Гарадок на ўскраіне вёскі – / Месца жывога бывання. <…> паядае дзяцей сваіх Кронас, / Тутэйшым жыццём узгадаваных» [Чыквін 2002: 47], но в целом такие пути рецепции античности в его творчестве нехарактерны. В поэзии Я. Чиквина образ Эллады несколько ироничен, связан со светлой мечтой и милыми сердцу миражами: «Ноч – шчаслівае жыллё! / Без бяды клубіцца радасць. / Вабіць пышнасцю яно здалёк, / Быццам даўняя Элада» [Чыквін 2002: 66].

Для поэтизации образа Родины в творчестве «беловежцев» чаще используется библейский метакод, иногда описывая реальность практически в тех же выражениях, что и в античном тексте. Для примера можно вспомнить стихотворение Н. Артимович *у Бельску старая музыка*…, в котором представлен похожий на изображенный в миниатюре С. Яновича образ лета, но уже в категориях христианского метатекста: «у Бельску старая музыка / лагодны час – лета / забытая царква / дай-

сці да Першага слова малітвы» [Артымовіч, Разанаў 1994: 63–64]. В эссе-комментарии к этому стихотворению А. Рязанов раскрывает значение этих образов так: «Бельск узнік з музыкі, музыка яго прааснова, але для таго, каб яна змагла выявіцца і загучаць, у Бельску мусіць быць адпаведная пара: лета. Лета – раўнавага між тым, што было, і тым, што ёсць: даўно мінулыя з'явы знаходзяць у ім свой дом, сваю жывую вечнасць. <…> *Першае слова малітвы* – гэта таксама музыка, але музыка, якая не прыналежыць часу; гэта таксама царква, але царква, якая не прыналежыць месцу; гэта таксама лета, але – якое ніколі не мінае» [Артымовіч, Разанаў 1994: 63–64]. Хотя категории метатекста различны – их объединяет лишь принадлежность к классической культуре – в обоих случаях присутствует восприятие лета как мифологической целостности пространства и времени, человека и культуры.

Одним из центральных античных сюжетов в творчестве «беловежцев» является мотив странствий Одиссея, он упоминается в текстах авторов разных поколений, присутствует у Я. Чиквина, С. Яновича и М. Лукши. Каждый из авторов по-разному переосмысливает этот античный сюжет. Наиболее классический вариант обращения к античной символике можно видеть в творчестве Я. Чиквина. В стихотворении *Адысей і Наўзікая* присутствует и адаптация для белорусского языка древнегреческого гегзаметра, и довольно точная ретрансляция мифологического сюжета. Философская аллегория мифа разворачивается в пространстве идеального пейзажа, ее связь с окружающей поэта реальностью полностью умозрительна «Ў прыбярэжным трысці змораны спаў Адысей. / А ў той час на той бераг рабыні прыйшлі і паселі, / Каб глядзець, як ідзе па пяску нібыта музыка жывая, <…> Царэўна іх, багіням роўная, раздзета Наўзікая» [Чыквін 2002: 7]. В стихотворении пересказывается мифологический сюжет, на знаковом уровне не имеющий отношения к современности, но, подобно рассмотренным выше стихотворениям, в нем есть «ожившая музыка».

Однако настолько классическая рецепция античности в творчестве беловежцев довольно редка. Чаще авторы переносят образы античного мира в окружающую их реальность, пытаясь осмыслить родные города и деревни в категориях древней мифологии. Подобное изображение пространства можно видеть в стихотворении М. Лукши: «Павесілі на сцяне нашага вакзала / ўсе расклады да дабра і зла. / Але ўсё ж ніхто не ведае дарогі / да ссівелай Ітакі, / што ляжыць у аблагах» [Лукша 2017: 5]. Мотив невозделанной земли, несозданного среди бесконечных возможностей перекликается с мотивом тщеты усилий, а изображение Родины с аллегорическим изображением жизненного пути человека.

Подобное раскрытие образа повседневности присутствует в стихотворении Я. Чиквина *Бачыць свет*. Стихотворение очень лирическое «Свет наш – родная зямля! / Поле, лес, рака, дарога <…> Бачыць свет, жывы і каляровы, / Як мы з мамай сцежкаю ідзём – / Нам адсюль ваколіц дах відзён, / Краявіды нашай, чалавечай долі. / Разлівае дзень маўклівае святло, / А нябёсы – чысціню трывогі... / Смерці анідзе ніякай не было, / А была ў жыццё шырокая дарога – / Пад адкрытым небам / ў свеце Пталамея» [Чыквін 2015: 82]. Птолемей – античный философ, географ, астроном и математик, помимо всего прочего является автором геоцентрической модели мира, опровергнутую позднее польским ученым Николаем Коперником, который математически обосновал гелиоцентрическую систему. Упоминание этого имени символически отсылает к воплощенной древности, вечности, к существованию лирического героя в непреходящем, в том далеком мире, где труды Н. Коперника еще не опубликованы.

Аналогичным образом происходит осмысление античных категорий можно видеть и в миниатюре С. Яновича *Адысея паўмешчаніна*[1] описан жизненного пути зажиточного и трудолюбивого человека: «Яму зайздросцяць: пабудаваў сабе жыццё! Ён купляў цэглу за цэглай, вымуроўваў паверх за паверхам, бачыў усё далей і глядзеў радасней» [Яновіч 1995: 48]. Интересно, что сборники М. Лукши *Радаслоў* и С. Яновича *Лістоўе* двуязычны. Хотя у этих авторов языки творчества – белорусский и польский, билингвальные сборники они выпускают нечасто.

Сатирический и даже сниженный бытовой контекст обращения к категориям античной культуры характерен для творчества С. Яновича. Среди авторов молодого поколения такое восприятие реальности появляется у М. Андросюка, хотя пафос его творчества скорее ироничен, чем сатиричен. Античные сравнения порой возникают в сценах, напоминающих рассказы Николая Гоголя: «Калі б нос Клеапатры быў крышку даўжэйшы, хто ведае, у якім напрамку пайшала б гісторыя чалавецтва» [Андрасюк 2004: 38]. Такое осмысление мифа в категориях народной смеховой культуры обеспечивает его символическое присвоение. Как писал об этом Михаил Бахтин, «смех уничтожает страх и пиетет перед предметом, перед миром, делает его предметом фамильярного контакта и этим подготовляет абсолютно свободное исследование его» [Бахтин 1986: 411]. Подобная фамильярность свойственна творчеству С. Яновича и М. Андросюка, но совершенно нехарактерна для Я. Чиквина и М. Лукши.

[1] Миниатюра впервые опубликована в дебютном сборнике *Загоны* (1969). Один из редких примеров рецепции античности до 1980-х.

Встречаются также упоминания мифологической географии древнего мира, символически указывая на современность, наделяя ее мифологическими категориями. В стихотворении М. Лукши идеальное мифологическое пространство противопоставляется реальности «Клепсідра / што ж я страціў / толькі адно жыццё <…> і цяпер прашу / кропельку вады / прахожы / і нічога не кажы / Спарце» [Лукша 2017: 15]. Эта незримо присутствующая Спарта открывает образный ряд романтического двоемирия, пространств, сосуществующих неслиянно. Клепсидра – объект материального мира – становится целокупным образом. Подобную целокупность можно также видеть в стихотворении Я. Чиквина *Насільшчык амфары*, где уже ушедший XX век сравнивается с сосудом с вином: «Далёкае дваццатае сталецце! / Яно як сон, якога немагчыма расказаць <…>. Яно было жыццём маім. Яго я нёс / Ў сабе, як ў амфары каштоўнае віно» [Чыквін 2002: 37]. А в стихотворении *Сучасная Ніке* возникает противопоставление реального и идеального миров: «Меднавалосая Ніке ішла прада мной. / Яе шавялюра дымліася пахам маёй даўняй спадзевы, / Што ёсць іншы свет, недзе там, за сёмай ракой: / Рухліва-прынадны і першаісна-боска-напеўны, / Дзе ў жывых кругах нагрэтага святла / Расхінутыя свету падзіцячы душы; / Куды, аднак, ніколі не ступіць мне, нават ў снах» [Чыквін 1997: 21].

Связь мифологического и реального пространства можно видеть также в стихотворениях Я. Чиквина. Поэт призывает «Радуемся ўсяму на свеце, / У жыцці бываючы неспадзяваным госцем. / І, праходзячы праз Стыкс па мосце, / Бачым найвыразней часу вецер» [Чыквін 1989: 57]. В поэзии Я. Чиквина разделение мифологической географии и древнего мира происходит наиболее лирично: «Дзе Рым, дзе Крым, а дзе мая айчына! / Дзяцінства босае, замурзанае лета, / Святая студня з жураўлём ўспамінаў, / Сезам, дзе ўсё маё ляжыць ў фрагментах» [Чыквін 1989: 6]. Но непреодолимая дистанция между идеальной целостностью мифа и реальностью для поэта не так уж непроницаема. Во всяком случае, она более преодолима, чем в сатирическом пафосе миниатюр С. Яновича.

В стихотворении Я. Чиквина *Плач Яраслаўны* введение в текст образов античной мифологией связано с образом смерти. В первых трех строфах раскрываются категории древнерусского эпоса. Но после слов «Твой конь спыніўся над ракой Каялай» [Чыквін 1989: 50–51] происходит символический переход в царство мертвых: «Ён воду піў – вада спрыяла. / Твой конь спаткнуўся над ракою Лётай / Ён хроп і гроб зямлю капытам гэтак, / Як быццам бы зазірнуў у вочы смерці» [Чыквін 1989: 50–51]. Спустя две строфы повторяется строка «Твой конь спыніўся над ракой Каялай» [Чыквін 1989: 50–51], а затем князь встре-

чается с богиней возмездия «Стаіць над князем Немезіда, / І меч ў руцэ блішчыць варожа. / Ад гэтай помсты ўцячы ніхто не зможа!» [Чыквін 1989: 50–51]. Но подобные смешения контекстов в творчестве поэта возникают нечасто.

Характерным для творчества Я. Чиквина является философское осмысление бытия в мифологических категориях. Это глубокие общефилософские вопросы, не связанные с региональным или национальным контекстом. В таких стихотворениях Я. Чиквина иронии нет: «Не ведаем – стаецца штó без нашага ўдзелу, / Без волі нашай. Часта так сабе сказаўшы слоўка, / Здаецца, мімаходзь, у лёгкую хвіліну, / Здзіўляемся, калі і след даўно той думкі згінуў, / Як слова наша раптам стала целам – / І нібыта з вады Гаргона з’явіцца якая ці Афіна» [Чыквін 2015: 57]. В стихотворении «Акрамя сну ў Адысея ўсё забрала прагнае мора. / І рабыні ўскрыкнулі, калі ён з’явіўся ім голы» [Чыквін 2002: 7]. Встихотворении *Фаўн*: «Я памёр бы ў свеце такім, каб жыў! / А не жыў – бо быў толькі сведкам жыцця» [Чыквін 2015: 102].

С. Янович и Я. Чиквин принадлежат к одному поколению писателей, в своем творчестве каждый из них реализовал одно из двух направлений развития белорусской литературы. С. Янович стремился к простоте образа, поэтизируя быт белорусской деревни. Я. Чиквин был и оставался классическим писателем-книжником, именно в его творчестве рецепция античности наиболее разнообразна, лирический герой может действовать как в идеальном пространстве мифа, как это было в стихотворении *Адысей і Наўзікая*, так и в современности *Сучасная Ніке*. В художественном пространстве одного стихотворения могут смешиваться категории разных мифологий: античной и славянской *Плач Яраслаўны*. Такое осмысление исследователи отмечали в поэтике творчества М. Богдановича, подчеркивая значимость «не только освоение <…> сокровищ древнего мира, но и оригинальную трансформацию образов, жанров и поэтических измерений античности. Активное использование образов древней (а также библейской, славянской) мифологии, обращение к самобытным, архаичным формам <…> свидетельствовали о своеобразии культурного типа мышления» [Грымута 2009: 35]. В творчестве представителей следующего поколения – М. Лукши и М. Андросюка – рецепция античности встречается реже, однако обращение к этим сюжетам подчеркивает животворящую силу мифа [Грымута 2009: 35].

В творчестве авторов литературного объединения «Беловежа» рецепция античности встречается нечасто. Она возникает не у всех писателей и лишь в творчестве Я. Чиквина является одной из центральных. Тем не менее, с конца 1980-х гг. в белорусской литературе Белосточчины эта тема присутствует и развивается, как и в бело-

русской литературе начала XX в., в двух основных направлениях: классическом (Я. Чиквин, М. Лукша), направленном на эстетизацию реальности, и народном (С. Янович, М. Андросюк), где осмысление мифологий древнего мира происходит в контексте соотнесения с народной культурой. Рецепция античности в творчестве «Беловежцев» представляется попыткой преодоления национальных и культурных стереотипов, частью долгого и сложного пути к взаимопониманию между народами региона.

Библиография

Androsûk Mìhal. 2004. *Mâscovaâ gravitacyâ*. Białystok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Białowieża [Андросюк Міхал. 2004. *Мясцовая гравітацыя*. Беласток: Беларускае літаратурнае аб'яднанне Белавежа].

Artymowicz Nadzieja, Razanau Aleś. 1994. *Dzvery. Tèkst i kantèkst*. Białystok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Białawieża [Артымовіч Надзея, Разанаў Алесь. 1994. *Дзверы. Тэкст і кантэкст*. Беласток: Беларускае літаратурнае аб'яднанне Белавежа].

Barszczewski Leanìd. 1995. Lìtaratura Staražytnaga Ryma "Rodnae slova" № 9: 100–107 [Баршчэўскі Леанід. 1995. *Літаратура Старажытнага Рыма* "Роднае слова" № 9: 100–107].

Bahtin Mihail. 1986. *Èposi roman (O metodologii issledovaniâ romana)* (392–427). U: Bahtin Mihail. *Literaturno-kritičeskie stat'i*. Moskva, Hudožestvennaâ literatura [Бахтин Михаил Михайлович. 1986. *Эпос и роман (О методологии исследования романа)* (392–427). У: Бахтин Михаил Михайлович. *Литературно-критические статьи*. Москва, Художественная литература].

Bâdulâ Zmìtrok. 2006. *Tèatr i vyhavanne mas (Ètapy razviccâbelaruskaga tèatra)* (442–445). U: Bâdulâ Zmìtrok. 2006. *Vybranyâ tvory*. Mìnsk [Бядуля Змітрок. 2006. *Тэатр і выхаванне мас (Этапы развіцця беларускага тэатра)* (442–445). У: Бядуля Змітрок. 2006. *Выбраныя творы*. Мінск].

Czykwin Jan. 1997. *Dalëkiâ i blizkiâ. Belaruskìâ pìs'mennìkì zamežža.* Białystok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Białowieża [Чыквін Ян. 1997. *Далёкія і блізкія. Беларускія пісьменнікі замежжа*. Беласток: Беларускае літаратурнае аб'яднанне Белавежа].

Czykwin Jan. 2015. *Zdarylasâ byc'. Lìryka. Proza.* Białystok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Białowieża [Чыквін Ян. 2015. *Здарылася быць. Лірыка. Проза*. Беласток: Беларускае літаратурнае аб'яднанне Белавежа].

Czykwin Jan. 2002. *Krèjdavae kola.* Białystok: Białystok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Białowieża [Чыквін Ян. 2002. *Крэйдавае кола.* Беласток: Беларускае літаратурнае аб'яднанне Белавежа].

Czykwin Jan. 1997. *Svet peršy ì apošnì.* Białystok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Białowieża [Чыквін Ян. 1997. *Свет першы і апошні*. Беласток: Беларускае літаратурнае аб'яднанне Белавежа].

Czykwin Jan. 1989. *Svetly mìg.* Mìnsk, Mastackaâ lìtaratura [Чыквін Ян. 1989. *Светлы міг*. Мінск, Мастацкая літаратура].

Grymuta Svâtlana. 2009. *Rècèpcyâ antyčnascì ŭtvorčascì Maksìma Bagdanovìča ì Mìkoly Zèrava.* "Vesnìk Belaruskagadzâržaŭnaga unìversìtèta. Seryâ 4, Fìlalogìâ. Žurnalìstyka. Pedagogìka" № 1: 31–36 [Грымута Святлана. 2009. *Рэцэпцыя антыч-*

насці ў творчасці Максіма Багдановіча і Міколы Зэрава. "Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка" № 1: 31–36].

Janowicz Sakrat. 1999. *Zapìsy veku.* Białystok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Białowieża [Яновіч Сакрат. 1999. *Запісы веку*. Беласток: Беларускае літаратурнае аб'яднанне Белавежа].

Janowicz Sakrat. 1995. *Listowie*. Białystok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Białowieża [Яновіч Сакрат. 1995. *Лістоўе*. Беласток: Беларускае літаратурнае аб'яднанне Белавежа].

Łuksza Mira. 2017. *Rodosłów*. Warszawa: Wydawnictwo Książkowe IbiS [Лукша Міра. 2017. *Радаслоў*. Warszawa: Wydawnictwo Książkowe IBiS].

Matyŭnaâ prastora belaruskaj lìtaratury pačatku XX stagoddzâ: managr. 2009. Rèd. Ì.V. Žuk. Grodna: GrDU [*Матыўная прастора беларускай літаратуры пачатку XX стагоддзя*: *манагр*. 2009. Рэд. І.В. Жук. Гродна: ГрДУ].

Suz'ko Alena. 2008. *Antyčnasc' u belaruskìm kantèksce: antyčnyâ vobrazy ì matyvy ŭ paèzìì Maksìma Tanka: managrafìâ*. Mazyr: MDPU ìmâ Ì.P. Šamâkìna [Сузько Алена. 2008. *Антычнасць у беларускім кантэксце: антычныя вобразы і матывы ў паэзіі Максіма Танка*: манаграфія. Мазыр: МДПУ імя І.П. Шамякіна].

Vasûčènka Pëtr. 2003. *Abrysy mastackaga svetu Sakrata Janowicza (hranatop, ìronìâ, sìmval).* "Tèrmapìly" № 7: 102–108 [Васючэнка Пётр. 2003. *Абрысы мастацкага свету Сакрата Яновіча (хранатоп, іронія, сімвал)*. "Тэрмапілы" № 7: 102–108].

ABSTRACT: The article is devoted to the study of the reception of antiquity in the works of Belarusian writers in Bialystok. The main directions of the reception of antiquity in the Belarusian literature of the twentieth century, the productive models of the appeal of Belarusian authors in Poland to the comprehension of classical metacodes are considered. The topic of antiquity is not the main one for the work of Bialystotsky authors, thanks to this it was possible to expand the coverage of authors, analyze the work of writers belonging to different generations and characterize two characteristic directions of the reception of antiquity: folklore and book, based on two ideas about the development of Belarusian literature. The reception of antiquity is regarded as an important part of the Belarusian-Polish interethnic and intercultural dialogue.

KEYWORDS: Classical antiquity, Sokrat Janowicz, Michał Androsiuk, Jan Czykwin, Mira Łuksza, classical metacode, dialogue of cultures.

STRESYCYENIE: Artykuł poświęcony jest badaniu recepcji starożytności w twórczości pisarzy białoruskich w Białymstoku. Rozważane są główne kierunki recepcji antyku w literaturze białoruskiej XX wieku, produktywne modele apelu autorów białoruskich w Polsce do rozumienia klasycznych metakodów. Temat starożytności nie jest głównym tematem twórczości białostockich autorów, dzięki temu udało się rozszerzyć zasięg autorów, przeanalizować twórczość pisarzy należących do różnych pokoleń i scharakteryzować dwa charakterystyczne kierunki recepcji starożytności: folklor i książka, oparta na dwóch koncepcjach rozwoju literatury białoruskiej. Recepcja starożytności jest uważana za ważną część białorusko-polskiego dialogu międzyetnicznego i międzykulturowego.

SŁOWA KLUCZOWE: Starożytna Grecja, Sokrat Janowicz, Michał Androsiuk, Jan Czykwin, Mira Łuksza, klasyczny metakod, dialog kultur.

РЕЗЮМЕ: Статья посвящена изучению рецепции античности в творчестве белорусских писателей Белостока. Рассматриваются основные направления рецепции античности в белорусской литературе XX в., продуктивные модели обращения белорусских авторов в Польше к осмыслению классических метакодов. Тема античности не является основной для творчества белостоцких авторов, благодаря этому была возможность расширить охват авторов, проанализировать творчество литераторов, принадлежащих к различным поколениям и охарактеризовать два характерных направления рецепции античности: народно-фольклорное и книжное, основывающихся на двух представлениях о пути развития белорусской литературы. Рецепция античности рассматривается как важная часть белорусско-польского межнационального и межкультурного диалога.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Античность, Сократ Янович, Михал Андросюк, Ян Чиквин, Мира Лукша, классический метакод, диалог культур.

РЭЗЮМЭ: Артыкул прысвечаны вывучэнню рэцэпцыі антычнасці ў творчасці беларускіх пісьменнікаў Беласточчыны. Разглядаюцца асноўныя напрамкі рэцэпцыі антычнасці ў беларускай літаратуры XX ст., прадуктыўныя мадэлі звароту беларускіх аўтараў у Польшчы да асэнсавання класічных метакодаў. Тэма антычнасці не з'яўляецца асноўнай для творчасці беластоцкіх аўтараў, дзякуючы гэтаму была магчымасць пашырыць ахоп аўтараў, прааналізаваць творчасць літаратараў, якія належаць да розных пакаленняў і ахарактарызаваць два характэрныя кірункі рэцэпцыі антычнасці: народна-фальклорны і кніжны, якія грунтуюцца на двух уяўленнях аб шляхах развіцця беларускай пісьменнасці. Рэцэпцыя антычнасці разглядаецца як важная частка беларуска-польскага міжнацыянальнага і міжкультурнага дыялогу.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Антычнасць, Сакрат Яновіч, Міхал Андрасюк, Ян Чыквін, Міра Лукша, класічны метакод, дыялог культур.

Data przesłania artykułu: 3.11.2021
Data akceptacji artykułu: 30.11.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Maria Lamm / Мария Ламм – Rosja, badacz niezależny, specjalność naukowa: literaturoznawstwo rosyjskie; zainteresowania naukowe: literatura białoruska w XX wieku, polsko-białoruskie związki literackie, wielokulturowość, białoruska poezja rockowa.

Adres: Zelenograd 449-78, Moskwa, Rosja.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Ламм, Мария. (2020). *Развитие белорусской литературы в поликультурном контексте*. «Славянский альманах» 1–2: 501–507.
2. Ламм, Мария. (2020). *Эстетическая двойственность белорусской литературно-критической периодики* (128–132). В: *Литературно-критическая периодика*

в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: структура, типология, социо-культурный контекст. Москва: Институт славяноведения РАН.

3. Ламм, Мария. (2020). *Город и деревня в миниатюрах Сократа Яновича: развитие модели взаимопроникновения*. «Славяноведение» 5: 122–127.
4. Ламм, Мария. (2021). *Историческая персоносфера (литераторы) в творчестве А. Чобата* (521–524). У: *Традыцыі і сучасны стан культуры і мастацтваў. Зборнік навуковых артыкулаў*. Вып.2. Мінск: Права і эканоміка.
5. Ламм, Мария. (2021). *Белорусский рок без границ: в поисках идентичности* (319–325). В: *Русская рок-поэзия: текст и контекст: сборник научных трудов*. Вып. 21. Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет.

Język

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.135–150

Алена Рудэнка / Alena Rudenka

незалежны даследчык / independent researcher
ORCID: 0000-0002-1165-3299
e-mail: alena@rudenka.com

Уплыў польскай мовы на раннія ўсходнеславянскія граматы Вялікага Княства Літоўскага

The influence of the Polish language on the early East Slavic acts of the Grand Duchy of Lithuania
Wpływ języka polskiego na wczesnosłowiańske akty Wielkiego Księstwa Litewskiego

Існуюць розныя версіі ўзнікнення Вялікага Княства Літоўскага; яны коратка ахарактарызаваны ў кнізе Пятра Чыгрынава [Чигринов 2000: 46 і наступн.]. У савецкіх падручніках па гісторыі Беларусі і ВКЛ ўзнікненне і хуткі тэрытарыяльны рост княства на першых этапах існавання трактаваўся звычайна як ваенная экспансія этнічных балцкіх плямёнаў на спрадвечныя славянскія землі [Пашуто 1959; Шабульдо 1987]. У вядомай кнізе Міколы Ермаловіча [Ермаловіч 1989] прапануецца іншая версія, падтрыманая ў пазнейшых даследаваннях аб пачатковым этапе развіцця ВКЛ [гл.: Ермаловіч 2003; Краўцэвіч 2013].

Вялікае Княства Літоўскае ўзнікла на тэрыторыі сучаснага беларускага Панямоння (гістарычная Літва). У 30–40х гг. XIII ст. Наваградскае (Новагародак – сучасны беларускі горад Навагрудак) княства з першым князем Міндоўгам стала хутка расці, далучаючы зямлі навакольных балцкіх і славянскіх княстваў. Згодна з А. Краўцэвічам,

> назва Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае адлюстроўвае тры асноўныя тэрытарыяльныя складнікі дзяржавы, а чарговасць іх пераліку – храналагічны парадак далучэння да ядра – цэнтральнай вобласці дзяржавы – Літвы (складалася з Наваградчыны, Гарадзеншчыны, Віленшчыны і заходняй часткі Міншчыны); Русі, г. зн. Беларускага Падзвіння, Падняпроўя, Палесся ў XIII–XIV стст.; Жамойці – у XV ст. Пад акрэсленне “Рускае” траплялі таксама ўкраінскія землі, далучаныя ў XIV ст. [Краўцэвіч 2013: 7].

Хуткай кансалідацыі славянскіх земляў вакол Навагародка спрыяла пагроза нашэсця рыцарскіх ордэнаў і ордаў Батыя.

Княская ўлада і развіццё дзяржавы ў ВКЛ рэалізоўваліся тымі ж шляхамі, што і ў Маскоўскай Русі: інтрыгі, унутрысямейныя звады, забойствы, міжусобныя войны і саюзы. Пра гэта гаворыцца ў адной з першых згадак пра літоўскіх князёў у Галіцка-Валынскім летапісе:

> Въ лѣто 6723. Божиимъ повелениемь прислаша князи Литовьскии к великой княгини Романовѣ и Данилови и Василкови, миръ дающе. Быху же имена литовьскихъ князей се: старѣшей Живинъбудъ, Давъятъ, Довъспрункъ, братъ его Мидогъ, братъ Довъяловъ Виликаилъ. А жемотьскыи князи: Ерьдивилъ, Выкынтъ, а Рушьковичевъ – Кинтибуть, Вонибут, Бутовить, Вижѣикъ, и сынъ его Вишлий, Китений. Пликосова, а се Булевичи – Вишимут, егоже уби Миндого тъ, и жену его поялъ, и братью его побилъ, Едивила, Спрудѣйка, А се князи из Дяволтвы: Юдьки, Пукѣикъ, Бикши, Ликиикъ. Си же вси миръ даша князю Данилови и Василку, и бѣ земля покойна. Ляхом же не престающимъ пакостящимъ, и приведе на ня литву, и воеваша ляхы, и много убиства створиша в нихъ [*Галицко-Волынская летопись* online].

Тэкст мірнай дамовы паміж Галіцка-Валынскім і Літоўскім княствамі, згаданы ў летапісе, не захаваўся, але звесткі пра яго з'яўляюцца першай згадкай у рускіх летапісах аб Міндоўгу – заснавальніку Літоўскай дзяржавы, якая пачала збіраць вакол Навагародка зямлі ўдзельных навакольных княстваў.

Тэрмін Паўднёва-Заходняя Русь, ці Паўднёва-Заходнія Рускія землі, мае розны змест у залежнасці ад гістарычнага перыяду. У часы Кіеўскай Русі (X–XII стст.) так называюцца Чырвоная Русь і Галіцка-Валынскае княства. Пасля аслаблення Кіева і ў часы Залатой Арды (XIII–XV стст.) гэты тэрмін абазначае рускія землі пад эгідай ВКЛ і Польшчы. Пасля Люблінскай уніі (з XVI ст.) так сталі называцца толькі рускія землі, якія перайшлі да Польшчы (цяперашняя Украіна). У дамангольскім 1237 годзе гэта былі амаль поўнасцю сем рускіх княстваў, а менавіта: Кіеўскае, Валынскае, Полацкае, Пераяслаўскае і Турава-Пінскае, а таксама часткова Чарнігаўскае і Смаленскае княствы. Паняцце Паўднёва-Заходняя Русь гэткае ж традыцыйнае, як і паняцці Белая, Чорная, Чырвоная Русь, якія абазначаюць пэўныя гістарычныя ўсходнеславянскія вобласці.

Як адзначалася вышэй, Маскоўская (Вялікая) Русь і Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае развіваліся падобным чынам: абедзве дзяржавы ставілі перад сабой задачу збірання рускіх зямель. Аднак падобнасць лёсаў не азначала іх тоеснасць – былі і адрозненні, напрыклад, ВКЛ мела мацнейшую празаходнюю арыентацыю. Пры гэтым у самім Вялікім Княстве Літоўскім розныя этнасы і розныя гістарычныя вобласці моцна адрозніваліся. Не закранаючы шырокую і скла-

даную праблему этнічнага складу ВКЛ, спынімся на продках беларусаў і ўкраінцаў.

Калі практычна ўся тэрыторыя сучаснай Беларусі належала Вялікаму Княству Літоўскаму, то з украінскімі тэрыторыямі ўсё было інакш. Як вядома, пасля распаду Кіеўскай Русі (882–1240) на ўдзельныя княствы і руйнавання Кіева Батыем (1240) статус палітычнага і культурнага цэнтра перайшоў ад Кіеўскага княства да Галіцка-Валынскага (1199–1392). Менавіта там найбольш актыўна развіваліся далей усе пісьмовыя стылі і жанры, у тым ліку і дзелавая пісьменнасць: у прыватнасці, у граматах, як і раней, выкарыстоўваўся візантыйска-старажытнарускі фармуляр і ўпершыню з'явіліся ўкраінскія рысы.

Васіль Русаніўскі піша:

> У канцы XIV ст. украінскія землі ўваходзілі ў склад некалькіх дзяржаў. Большая частка тэрыторыі Украіны, а менавіта: Кіеўшчына і Пераяслаўшчына, Чарнігаўшчына, Валынь і паўночна-ўсходняе Падолле – ўваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага, Галіцыя і паўднёва-заходняе Падолле былі захоплены Польшчай, частка падольскіх і галіцкіх земляў (Букавіна) адышлі да Малдаўскага княства, Закарпацце было пад уладай венгерскіх каралёў [Русанівський online].

З гэтай прычыны беларусы цалкам ідэнтыфікуюць сваю гісторыю з ВКЛ, а ўкраінцы – толькі ў пэўнай ступені.

Розніца ў тэрытарыяльнай прыналежнасці была не адзінай і не галоўнай. Беларускія землі мелі больш выразную еўрапейскую арыентацыю; апрача традыцыйнага праваслаўя тут былі шырока распаўсюджаныя каталіцтва, пратэстантызм і інш. Славутая беларуская талерантнасць карэніцца менавіта ў шматэтнічнасці і шматканфесіянальнасці ВКЛ. Украінскія землі (за выключэннем Закарпацця) па тэрытарыяльна-гістарычных умовах імкнуліся да ўсяго "рускага": праваслаўя і руска-візантыйскай культурнай традыцыі. У канчатковым выніку гэта стала адной з прычын добраахвотнага далучэння да Маскоўскай Русі. На розніцу менталітэту ўкраінцаў і беларусаў указвае (у сувязі з Хмяльніччынай) і Генадзь Сагановіч: „Розніца ў адносінах грамадства да паўстання Хмяльніцкага актуалізавала даўнюю мяжу паміж Руссю Кароннай і Літоўскай – будучай Украінай і Беларуссю" [Сагановіч 2007: 126]. Гісторыка-культурныя адрозненні падтрымліваліся дыялектнымі адрозненнямі, якія прывялі да ўтварэння ўкраінскай і беларускай моў.

Моўная сітуацыя ў Вялікім Княстве Літоўскім

У рамках Вялікага княства Літоўскага з самых ранніх перыядаў яго існавання вылучаліся ўкраінскія і беларускія дыялекты ў жывым гутарковым маўленні і старабеларускі і стараўкраінскі варыянты ў афіцыйна-пісьмовай мове ВКЛ – "простай мове". Адрозненні паміж гэтымі

варыянтамі абагульнены ў фундаментальным артыкуле Уладзіміра Свяжынскага *Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага* [Свяжынскі 2003]. Аўтар падсумоўвае ўсе адрозныя беларуска-ўкраінскія моўныя рысы і заключае:

> розныя ўмовы і вынікі фарміравання беларускай і ўкраінскай моў дазваляюць сцвярджаць, што пад вонкава падобнымі графіка-арфаграфічнымі абалонкамі і пад адной з агульных назваў "руская" ў Вялікім Княстве Літоўскім існавалі, у тым ліку і ў якасці афіцыйных, дзве ўсходнеславянскія мовы – беларуская і ўкраінская; знешняй праявай гэтага было існаванне паралельных тэкстаў, напісаных у кожным выпадку адзін – у адпаведнасці з беларускай, а другі – у адпаведнасці з украінскай пісьмовымі традыцыямі [Свяжынскі 2003: 13].

Натуральна, што ў пісьмовыя тэксты пранікалі і рысы больш дробных дыялектных аб'яднанняў. Пра гэта піша, у прыватнасці, даследчык гісторыі ўкраінскай мовы В. Русаніўскі:

> У дзелавую мову пранікалі лакальныя назвы, звязаныя з асаблівасцямі пэўных тэрыторый: *верховина* ʽверхняя плынь ракіʼ, *грунь* ʽпагоракʼ, *дидка* ʽмаці бацькі або маціʼ… [Русанівський 2001 online].

З цягам часу мясцовых элементаў у „простай мове" станавілася ўсё больш. На іх аснове пасля фармаваліся нацыянальныя ўкраінская і беларуская мовы. Сама ж афіцыйная пісьмовая мова Вялікага Княства Літоўскага ўяўляла сабой мяшаную кніжную мову, якая развілася з мясцовага варыянту ўсходнеславянскай мовы, з паступовым пранікненнем мясцовых рыс (як украінскіх, так і беларускіх), і невялікім уплывам (у параўнанні са старарускай) царкоўнаславянскай. У адрозненне ад гутарковай украінскай і беларускай моў, пісьмовая доўгі час была адзіная для ўсіх заходнерускіх земляў, так што для некаторых тэкстаў нельга сказаць, у якім рэгіёне яны напісаны. Пісьмовы інтэрдыялект адрозніваўся ад мясцовых гаворак, аднак варта адзначыць, што і ў пісьмовай мове і, вядома, у вуснай гутарковай мове Вялікага Княства Літоўскага выяўляліся дыялектныя асаблівасці, у першую чаргу раннебеларускія і ранneўкраінскія, і далей з больш дробным дыялектным чляненнем. У слоўніку Памвы Берынды (1627) "руская" мова (г. зн. "проста мова") супрацьпастаўляецца "валынскай" (г. зн. украінскай) і "літоўскай" (г. зн. беларускай): "*пѣтель*: чески, руски, *когутъ*, волынски, *пѣвенъ*, литовски, *петухъ*" [Берында 1627: 104]. „Такім чынам, «проста мова» супрацьпастаўляецца як царкоўнаславянскай мове, так і дыялектнаму ўкраінскаму ці беларускаму маўленню" [Успенский 1994: 68].

Мова ранніх грамат Паўднёва-Заходняй Русі

Дыялектныя рысы і асаблівасці гутарковага маўлення ў найбольшай ступені прысутнічаюць у тэкстах дзелавой пісьменнасці, у першую

чаргу ў граматах. Тэрмін "грамата" вельмі шырока ўжываецца ў адносінах да ранніх усходнеславянскіх дакументаў, пачынаючы ад наўгародскіх берасцяных грамат і заканчваючы міжнароднымі дамовамі, "прывілеямі", дарчымі і інш. Гісторыкі і спецыялісты па праву вылучаюць дагаварныя, даравальныя, статутныя, ільготныя, ахоўныя, судовыя і інш. граматы [Довнар 2015: 49].

Самыя раннія дзелавыя дакументы ўсходніх славян – дамовы рускіх князёў (Алега, Ігара, Святаслава) з Візантыяй (907, 911, 945, 971). Гэтыя дамовы першапачаткова былі напісаны на грэцкай мове, а ў перакладзе на старажытнарускую захаваліся ў складзе *Аповесці мінулых гадоў*.

Калі гаворка ідзе пра грамату ў вузкім сэнсе слова – як тып дакумента, то яе структура досыць стандартная: яна ўключае інфармацыю аб тым, хто дае грамату, далей выкладаюцца падзеі, якія сталі прычынай з'яўлення граматы, магчымае апісанне абставінаў яе з'яўлення і пералічэнне сведак.

> Мова грамат, як вядома, лепш за іншыя помнікі адлюстроўвае дыялектнае чляненне ўсходнеславянскай моўнай тэрыторыі, якое перарастае, асабліва ў XIII–XIV стст., у фарміраванне і кансалідацыю большасці характэрных рыс трох усходнеславянскіх моў [Золтан 2014: 26].

Значная частка кнігі Андраша Золтана *Даследаванні па межславянскіх моўных і культурных кантактах* прысвечаная фарміраванню моў дзелавой пісьменнасці Маскоўскай Русі і Вялікага Княства Літоўскага – вялікарускай і заходнерускай – і іх узаемаўплыву. У прыватнасці, аўтар характарызуе заходнерускую мову – афіцыйную пісьмовую мову ВКЛ ("просту мову"): этапы яе фарміравання, традыцыю, лакалізацыю варыянтаў, асаблівасці.

Падсумуем усё сказанае А. Золтанам (са спасылкай на папярэднікаў) аб ўсходнеславянскіх граматах. Моўная сітуацыя ў Кіеўскай Русі калькуе візантыйскую дыглосію літаратурнага і народна-гутарковага варыянтаў грэцкай мовы, а фармуляр старажытнарускіх грамат сфарміраваўся па ўзоры візантыйскіх прыватных актаў [Золтан 2014: 19–22]. Гэты фармуляр пазней выкарыстоўваўся ў Маскоўскай Русі. На думку аўтара, мова Вярхоўнай канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага – "простая мова" – у XIV ст. была ў працэсе станаўлення і складвалася пад уплывам дзелавой мовы Галіцка-Валынскага княства.

Пасля далучэння ў 1349 г. Галіцкай Русі да Польшчы (Валынь тады была захоплена Літвой) усходнеславянская мова становіцца адной з дзвюх (разам з лацінскай) моў польскай каралеўскай канцыляры пры Казіміры III [Золтан 2014: 27]. Матэрыял, прыведзены ў самых ранніх галіцкіх граматах, сведчыць аб тым, што замена руска-царкоўнаславян-

скага фармуляра польска-лацінскім праходзіла тут паступова, праз стадыю суіснавання гэтых дзвюх розных традыцый [Золтан 2014: 31]. Існаванне "рускай" канцылярыі ў Польшчы, якая развілася на паўднёваўкраінскай (галіцкай) дыялектнай аснове, не магло не адбіцца і на мове літоўскіх вялікакняскіх грамат: першапачаткова ў іх пераважаюць элементы менавіта паўднёваўкраінскіх гаворак, а не рысы адной з беларускіх гаворак, як можна было чакаць; рысы беларускай мовы бяруць верх у велікакняскіх граматах толькі ў другой палове XV ст. [Золтан 2014: 32].

На пачатку XV ст. выпрацоўваюцца нормы **афіцыйна-дзелавой мовы Вялікага Княства Літоўскага** – "простай мовы", і гэты перыяд Хрысціян Станг называе перыядам "класічнай формы літоўска-рускай мовы" [Stang 1935: 52; гл. таксама: Журавский 1978: 186–187].

"Проста мова" зусім не супадае з жывым дыялектным маўленнем, з'яўляючыся ў некаторай ступені штучным утварэннем. Саму назву "проста" ні ў якім выпадку нельга разумець літаральна, бо выраз "проста мова" ўзыходзіць да лац. *lingua rustica*, інакш кажучы, гэта кніжны па сваім паходжанні выраз. Адрозненне "простай мовы" ад дыялектнага гутарковага маўлення вельмі выразна ўсведамлялася ў Паўднёва-Заходняй Русі [гл.: Успенский 1994: 66].

А. Золтан прыводзіць пералік рыс "простай мовы" [Золтан 2014: 35–36] і заўважае:

> заходнеруская дзелавая мова ў гэты перыяд, хоць і мела ўжо даволі выразную беларускую дыялектную базу, пазбягала ўключэння ў норму тых беларускіх асаблівасцей (аканне, яканне, дзеканне), якія былі цалкам чужыя ўкраінскай мове [Золтан 2014: 37].

У прыведзеным фрагменце з кнігі А. Золтана гаворка ідзе менавіта пра мову вялікакняскай канцылярыі. Не варта, аднак, забываць, што ў асобных княствах, якія ўвайшлі пасля як у Маскоўскую, так і ў Літоўскую дзяржавы, працягваў выкарыстоўвацца старажытнарускі фармуляр грамат і ў іх паступова ўсё больш выяўляліся мясцовыя дыялектныя рысы. Такога кшталту граматы з беларускімі ці ўкраінскімі дыялектнымі рысамі з'явіліся значна раней, чым сфарміравалася афіцыйная пісьмовая мова вялікакняскай канцылярыі ВКЛ. З ранніх узораў дзелавой пісьменнасці, створаных на ўкраінскіх землях, дзве граматы ўключаны ў Галіцка-Валынскі летапіс: *Грамата князя Уладзіміра на імя брата свого Мсціслава і сваёй жонкі Вольгі*, *Грамата князя Мсціслава на ловы ад жыхароў Бярэсьця* (канчатковая рэдакцыя 1292 г.). Як вядома, Валынская частка гэтага летапісу характарызуецца менш выразным царкоўнаславянскім кампанентам і больш моцным усходнеславянскім.

В. Русаніўскі дэталёва характарызуе мову ўкраінскіх грамат, іх фармуляр і лексіку, як арыгінальную (*дисный* 'дзейсны, актуальны', *добытокъ* 'скот', 'тавар' і інш.), так і запазычаную *броваръ* 'бровар' (ст.-п. *browar*, свн. *brouwer*), *жолдъ* 'плата наёмным ваям' (ст.-ч. *žołd*, ст.п. *żołd*, свн. *solt*) і інш. [Русанівський 2001 online].

Аўтар пералічвае шэраг рысаў, характэрных для грамат, напісаных на тэрыторыі сучаснай Украіны. Найбольш яркія **паказчыкі ўкраінскіх дыялектаў** такія: на месцы этымалагічнага ѣ ўжываецца *е* або *и*; ѣ і *и* змешваюцца; этымалагічнае *е* можа перадавацца літарай *и*; замацоўваецца сярэдняе *и* (*могыла*, не *далы*); гук [ц] пераважна мяккі: *истцю, истця, околицю, о[ть]цю (і отцу), половицю, самодержець, дворець* і інш.; у першай асобе множнага ліку дзеясловаў часта выступае канчатак -*мо* нароўні з традыцыйнымі -*мъ* і -*мы*: *даємо, продаємо, служ[о]уємо, хочемо, познаменуємо*[1]*;* з'яўляюцца сінтэтычныя формы будучага часу: *иматиму, битиму*.

Украінскія дыялектныя рысы ярка прадстаўлены ў малдаўскіх граматах, мова якіх таксама фармавалася на аснове галіцка-валынскай традыцыі, прычым тут паўднёваўкраінскія рысы былі быццам бы закансерваваныя з прычыны тэрытарыяльнай і дзяржаўнай адасобленасці. Раннія малдаўскія граматы прадстаўлены ў зборніках *Українські грамоти: XIV в. і перша половина XV вв.* (1928), *Грамоти XIV ст.* (1974) і інш.; напрыклад, *Кароль польскі Уладзіслаў пазычае ў свайго зяця, малдаўскага ваяводы Пятра, 4000 карбованцаў фряжскага срэбра, 27 жніўня 1388 г.* [*Грамоти XIV ст.* 1974: № 41]; *Пятро, малдаўскі ваевода, пасылае каралю польскаму Уладзіславу 3000 карбованцаў фряжскага срэбра, 10 лютага 1388 г.* [*Грамоти XIV ст.* 1974: № 42]. Больш поўная характарыстыка і актуальная гістарыяграфія пытання прадстаўлена, напрыклад, у працах Сяргея Суляка [Суляк 2016].

Звернемся да ранніх грамат з беларускімі моўнымі рысамі – смаленскіх грамат XIII ст. Па словах Аркадзя Жураўскага, у іх выяўляюцца самыя раннія рысы старабеларускай – "рускай" мовы, адрозныя ад царкоўнаславянскіх [Жураўскі 1993: 118].

> Смаленскія граматы з'яўляюцца выключна важнай крыніцай для лінгвістаў <…>. Лінгвістычнае іх значэнне абумоўлена перш за ўсё тым, што пры выключнай неўнармаванасці правапісу яны шырока адлюстроўваюць мясцовыя дыялектныя рысы, асабліва ў галіне фанетыкі, а таксама і марфалогіі. <…> Даследаванне правапісу смаленскіх грамат ў яго сувязі з дадзенымі гаворак Смаленшчыны і ўсходніх раёнаў Беларусі дазволіць аднавіць многія элементы фанетычнай сістэмы старажытных

[1] Як адзначае Ядвіга Казлоўская-Дода, канчатак -*мо* ў першай асобе множнага ліку цяперашняга часу дзеясловаў сустракаецца і ў беларускіх дыялектах [Kozłowska-Doda 2021: 404].

> смаленскіх гаворак, высветліць іх стаўленне да заходніх гаворак рускай мовы і паўночна-усходніх гаворак Беларусі [*Смоленские грамоты* 1963: 5].

Адметныя рысы “рускай” (= старабеларускай) мовы пералічаныя Уладзімірам Анічэнкам [Анічэнка 1994: 89–90] і пазней падсумаваны У. Свяжынскім:

> Асаблівасці беларускай мовы пачалі адлюстроўвацца практычна ўжо ў першых арыгінальных тэкстах, створаных на беларускай этнічнай тэрыторыі. У гэтых адносінах асабліва цікавымі ўяўляюцца беларускія граматы. Так, ужо ў самай ранняй беларускай грамаце полацкага епіскапа 1300 г. знайшлі адлюстраванне ўсе асноўныя спецыфічныя асаблівасці, якія вылучаюць беларускую мову. У галіне фанетыкі адзначана напісанне *е* на месцы ѣ (*ехати*, *тобе*, *мне*, *у дворе*, *хотелъ*, *терпети*), адпадзенне галоснага *и* на пачатку слова (*шолъ*), пераход *е* ў *о* пасля шыпячых (*бочокъ*, *пришолъ*, *хочомъ*), пераход суфіксальнага *л* у *в* у формах дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку (*оубоявся*), замена *в* на *у* ў становішчы перад зычнымі (*у витьбескъ*, *у чомъ*, *у томъ*, *улюбилъ*, *оузяти*), чаргаванне заднеязычных *г*, *к*, *х* са свісцячымі *з*, *ц*, *с* (*в Різъ)*, чоканне (змяшэнне *ч* і *ц*) – асаблівасць смаленска-полацкіх гаворак (*доконцанъ*, *мецъ*) [Свяжынскі online].

З фанетычных і марфалагічных рысаў, якія беларускія ці ўкраінскія лінгвісты называюць спецыфічнымі толькі для беларускай ці ўкраінскай моў, некаторыя на самай справе мелі больш шырокае распаўсюджанне, як, напрыклад, чаргаванне заднеязычных *г, к, х* са свісцячымі *з, ц, з* у канчатках назоўнікаў [Свяжынскі online] – вынік другой палаталізацыі, або канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду *-ови / -еви* ў давальным склоне адзіночнага ліку (*господареви, жыдові*) або *-ове / -еве* ў назоўным склоне адзіночнага ліку (*попове*), характэрныя для праславянскай скланення назоўнікаў з асновай на *-й* [Русанивський online].

Многія з такіх рысаў агульныя для абедзвюх моў: *в* на пачатку слова паслядоўна чаргуецца з *у / оу /* і наадварот (*вси* – *оуси*); перад галосным *о* з’яўляецца пратэтычны *в* (*Родивон, воны*); [е] пасля шыпячых пераходзіць у [о]; вылучаецца выбухны гук [ґ], які пазначаецца на пісьме як *кг* (*кгрунт, буркгомистр*); у родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі мужчынскага роду могуць прымаць канчатак *-у* (*листу, мёду*); назоўнікі мужчынскага роду спалучаюцца з лічэбнікамі *два, тры, чатыры* ў форме множнага ліку з канчаткам *-ы* (*-и*), суфіксальнае *л* пераходзіць у *в* у формах дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку – і іншыя. Істотным з’яўляецца і пласт агульнай украінскай і беларускай лексікі, уласнай або запазычанай у XIV–XVI стст. Агульны лексічны фонд беларускай і ўкраінскай моў (гэты агульны фонд – адзін з самых значных сярод усіх славянскіх моў [Супрун 1983: 16–19]) у немалой ступені звязаны з гэтым перыядам.

Такім чынам, многія рысы тэкстаў XIV–XVI стст., якія называюць беларускімі ці ўкраінскімі, характэрныя для абедзвюх моў. Безумоўнымі беларускімі рысамі ў ранніх дакументах з'яўляецца ўжыванне *е* замест ѣ [*ехати, тобе, мне, у дворе собе, хотелъ, терпети (1300); володети (1387); обидети, на острове* (1399)] і – крыху пазней – поўнае зацвярдзенне шыпячых, *ц* і *р* [*жыто, три мъсяцы, писаръ, рыцеръ* (1347)] [Анічэнка 1994: 90].

Больш плённай ўяўляецца дыферэнцыяцыя беларускіх і ўкраінскіх рысаў дзелавых помнікаў, якая грунтуецца на графічных асаблівасцях [Shevelov 1974: 150 і наст.; Анічэнка 1969: 49] і памылках пісцоў [Shevelov 1974: 147 і наст.].

Граматы, створаныя на тэрыторыі Беларусі і Украіны, неаднаразова выдаваліся. Аб'ёмны спіс выданняў грамат Паўднёва-Заходняй Русі прыведзены ў энцыклапедыі *Беларуская мова* [Анічэнка 1994: 91].

Раннія граматы Паўднёва-Заходняй Русі прадстаўлены ў інтэрактыўным Інтэрнэт-выданні на партале http://litopys.org.ua [гл.: *Грамоти XIV ст.* 1974], дзе няма згаданых вышэй ранніх грамат князя Уладзіміра, якія ўвайшлі ў Галіцка-Валынскі летапіс, аднак ёсць некаторыя раннія граматы літоўскіх князёў.

Як вынікае са сказанага вышэй, самымі раннімі граматамі з беларускімі моўнымі рысамі з'яўляюцца смаленскія і полацкія [гл.: *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.* 1977–1990, 2015; *Смоленские грамоты XIII–XIV вв.* 1963]. Што тычыцца ўласна грамат Вялікага Княства Літоўскага, то іх публікацыі ўключаюць дакументы не раней сярэдзіны – канца XIV ст., напрыклад [*Грамоты Великих князей Литовских* 1868]. Традыцыйна цікавасць да грамат ВКЛ выяўляецца менавіта з гэтага часу, гэта датычыцца і выданняў па гісторыі дзяржавы і права [гл.: *Гісторыя дзяржавы* 2003; *Дагаворы і граматы* 2000]. Пры гэтым вядомыя агульнадзяржаўныя дакументы Літоўскага княства крыху пазнейшыя за меркаваны час яго заснавання: гаворка ідзе пра граматы Міндоўга – першага князя Літоўскага княства (1230–1263) [гл.: Жлутка 2005; *Fontes historiae Magni Ducatus Lithuaniae* online]. Аўтэнтычнымі прызнаюцца не ўсе гэтыя граматы [гл.: Груша 2015: 25–26; Maleczyńsky 1936: 10–11], арыгіналы многіх з іх страчаны, аднак першая з прызнаных – дарчая грамата *Тэўтонскаму ордэну ў Інфлянтах зямлю Селонію, якая ўключае ў сябе землі Meddene, Pelone, Maleysine, Thovraxe з усім, што да іх належыць* – датуецца 1255 г. [Жлутка 2005: 28–29; *Fontes historiae Magni Ducatus Lithuaniae* online].

Граматы Вялікага Княства Літоўскага

Першыя граматы Вялікага Княства Літоўскага выклікаюць нямала пытанняў, у прыватнасці, пытанне аб тым, якая мова была прынятая

для дзелавой пісьменнасці на раннім этапе існавання княства. Граматы Міндоўга напісаны на латыні, па меры развіцця ВКЛ і далучэння новых славянскіх земляў ўсё часцей выкарыстоўвалася "проста мова".

Адным з нямногіх кірылічных дакументаў XIII ст. з'яўляецца мірная дамова паміж магістрам Лівонскага ордэна (Конрадам фон Мандэрнам) і Рыжскім гарадскім саветам, з аднаго боку, і Полацкам ды Віцебскам, з другога боку, заключаны літоўскім князем Гердзенем ў 1263 (1264) г. [*Fontes historiae Magni Ducatus Lithuaniae* online].

Перыяд з другой паловы XIII ст. да другой паловы XIV ст. кепска прадстаўлены ў пісьменстве ВКЛ – гісторыкі часта наракаюць на яго малавывучанасць. Пазней з'яўляюцца шматлікія дакументы, пісаныя кірыліцай, як унутры-, так і міждзяржаўныя, гл., напрыклад, *Князь Любарт Гедымінавіч даруе вёскі саборнай царкве Іаана Багаслова ў Луцку, 8 студзеня 1322 р.* [*Грамоти XIV ст*. 1974: № 6]; *Дамова літоўска-рускіх князёў Яўнута, Кейстута, Любарта, Юрыя Нарымонтавіча і Юрыя Карыятавіча з каралём польскім Казімірам і мазавецкімі князямі, чэрвень – верасень 1352 г.* [*Грамоти XIV ст*. 1974: №14] і інш.

На думку навукоўцаў, раннія пісьмовыя дамоўленасці (да сярэдзіны XIV ст.) у Вялікім Княстве Літоўскім былі ініцыяваныя прадстаўнікамі іншых дзяржаў і прыжыліся – асабліва падчас унутрыдзяржаўных дзелавых кантактаў – не адразу. Аляксандар Груша аналізуе дапісьменныя формы заключэння дамоваў: права "даўніна" [Груша 2015: 46–72], "дзернаватыя граматы" [Груша 2015: 28]. Аўтар піша:

> Звернемся да фактаў знаёмства Літвы з пісьмовай дакументацыяй. Нельга не заўважыць, што ўсе яны датычаць рэгулявання дыпламатычных адносін і адносін з вонкавымі інстытутамі. Гэта схіляе нас да думкі, што працэдура пісьмовага замацавання дамоваў першапачаткова навязвалася Літве звонку [Груша 2015: 27].

Падобную думку выказвае А. Золтан:

> Да уніі з Польшчай (маецца на ўвазе Крэўская унія 1385 г. – *А. Р.*) літоўская велікакняская канцылярыя, калі наогул існавала, знаходзілася на стадыі фарміравання; захаваныя дагаварныя граматы з суседнімі дзяржавамі былі складзены ў канцылярыях гэтых дзяржаў: дамова з Польшчай 1352 г. – у "рускай" канцылярыі Казіміра III, перамір'е з Дзмітрыем Данскім 1371 г. – у Маскве [Золтан 2014: 31].

Такая выснова ўяўляецца вельмі праўдападобнай, асабліва цяпер, калі даступны корпус ранніх грамат Вялікага Княства Літоўскага: дамовы з рознамоўнымі карэспандэнтамі – краінамі або дзяржаўнымі дзеячамі – сапраўды напісаны на розных мовах: на "простай мове" (напрыклад, *Прывілей караля польскага Уладзіслава (Ягайлы) князю Літоўскаму Скіргайлу на троцкае, менскае і полацкае княжэнні*, 1387 г.

[Вішнеўскі, Юхо 2003: 35–37]), на латыні (*Акт Крэўскай уніі*, 1385 г. [Вішнеўскі, Юхо 2003: 32–34]), на нямецкай (*Літоўска-інфлянцкая мірная дамова*, 1338 г. [Вішнеўскі, Юхо 2003: 30–32]) і на польскай мовах.

Канцылярыя Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага фарміравалася паступова і стала цалкам функцыянальнай падчас кіравання Вітаўта (1392–1430). У Канцылярыі выкарыстоўваліся і візантыйска-старажытнарускі, і лацінска-польскі фармуляры; на працягу другой паловы XIV–XV стст. расло выкарыстанне “простай мовы”, прычым ўстойлівыя формулы (на якія так багатыя граматы) візантыйска-старажытнарускага фармуляра паступова замяняліся перакладамі адпаведных заходніх выразаў, а ўкраінскія дыялектныя рысы, якія прыйшлі з галіцка-валынскімі ўзорамі, замяняліся беларускімі. Адно з апошніх даследаванняў знешнепалітычных грамат Вялікага Княства Літоўскага з грунтоўным аналізам, падрабязнай бібліяграфіяй і дзвюма надрукаванымі літоўска-варатынскімі граматамі гл. у працы Рамана Бяспалава і Сяргея Палехава [Бяспалаў, Палехаў 2018].

Паралельна з канца XIII ст. павялічвалася колькасць беларускіх і ўкраінскіх дыялектных элементаў у дакументах, напісаных не ў вялікакняскай канцылярыі, а пры дварах княстваў, якія паступова ўваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага. Гэтыя элементы ўліваліся ў распаўсюджаныя вялікакняскія ўзоры на “простай мове”, якая развівалася, “натуралізавалася” ў зонах распаўсюджання розных дыялектаў (у тым ліку і ўкраінскіх, галіцка-валынскіх) і, дзякуючы сваёй сінкрэтычнасці, змагла прэтэндаваць на ролю агульналітаратурнай. Раннія граматы дазваляюць назіраць гэтыя рознанакіраваныя працэсы.

Заключэнне

Граматы – і дзелавое пісьменства ў цэлым – выдатны матэрыял для гісторыі штодзённасці. Пра гэта сведчаць ужо назвы грамат ў згаданых вышэй зборніках [*Грамоти XIV ст.* 1974; *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.* 1977–1990, 2015; *Смоленские грамоты XIII–XIV вв.* 1963; *Грамоты Великих князей Литовских* 1868 і інш.] ці ў нядаўна выдадзеных пергаментных дакументах перыяду Вялікага Княства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (1391–1566): *Прадажны ліст пана Ерша Цярэшкавіча пану Пятру Манцігердавічу і яго сыну Яну на маёнтак Доўгія Шыі Луцкага павета Валынскай зямлі, 1458 г.*; *Фундушавы ліст пана Аношкі Вітонізскага і яго сыноў Андрэя і Фёдара Лаўрышаўскаму манастыру на дзве валокі сенажацей у Шчорсаўскай пушчы за ракой Нёман і палову луга Дрэваскіпішча, 1521 г.* і інш. [*Для лепшое твердости* 2018: № 3; № 14 фальсіфікат].

Паўднёва-Заходняя Русь, пры ўсёй разнастайнасці, – адзіны геаграфічны і гісторыка-культурны рэгіён. Нават самы павярхоўны агляд

грамат дадзенага рэгіёну паказвае неабходнасць іх больш глыбокага вывучэння менавіта як сукупнасці дакументаў. Такое вывучэнне прадуктыўна для вырашэння шырокага кола задач: комплексная характарыстыка шматкампанентнай моўнай сітуацыі; атрыбуцыя тэкстаў XIV–XVII стст.; этнасацыяльнае апісанне розных народаў і розных слаёў насельніцтва і інш.

Бібліяграфія

Anìčènka Uladzìmìr. 1994. *Belaruskìâ gramaty* (89–90). In: *Belaruskaâ mova. Èncyklapedyâ*. Mìnsk: Belaruskaâ Èncyklapedyâ*:* [Анічэнка Уладзімір. 1994. *Беларускія* граматы (89–90). In: *Беларуская мова. Энцыклапедыя*. Мінск: *Беларуская Энцыклапедыя*].

Bâspalaŭ Raman, Palehaŭ Sârgej. 2018. *Gìstoryâ lìtoŭska-navasìl'skìh dagavoraŭ 1427–1491 gadoŭ ì lìtoŭska-varatynskìâ gramaty 1483 ì 1488 gadoŭ*. "Belaruskì gìstaryčny aglâd" t. 25: 173–228 [Бяспалаў Раман, Палехаў Сяргей. 2018. *Гісторыя літоўска-навасільскіх дагавораў 1427–1491 гадоў і літоўска-варатынскія граматы 1483 і 1488 гадоў*. "Беларускі гістарычны агляд" т. 25: 173–22].

Berynda Pamva. 1627. *Leksikon slavenorosskij al'bo imën tolkovanie*. Kiev [Берында Памва. 1627. *Лексикон славенороссиий альбо имён толкование*. Киев].

Čigrinov Petr. 2000. *Očerki istorii Belarusi.* Minsk: Polymâ [Чигринов Петр. 2000. *Очерки истории Беларуси.* Минск: Полымя].

„Dlâ lepšoe tverdosti…»: pergamentnyâ dakumenty peryâdu Vâlìkaga Knâstva Lìtoŭskaga z fondaŭ Nacyânal'naga gìstaryčnaga arhìva Belarusì (1391–1566 gg.). 2018. Mìnsk: Belarus' [*"Для лепшое твердости…": пергаментныя дакументы перыяду Вялікага Княства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (1391–1566 гг.).* 2018. Мінск: Беларусь].

Dovnar Taisiâ. 2015. *Ètapy i osobennosti v razvitii zakonodatel'stva VKL* (49–73)*. In:* Red. V. Kartašov *Aktual'nye problemy teorii i istorii pravovoї sistemy obŝestva* vyp. 14. Âroslavl' (49–73) [Довнар Таисия. 2015. *Этапы и особенности в развитии законодательства ВКЛ* . In: Ред. В. Карташов *Актуальные проблемы теории и истории правовой системы общества* вып. 14. Ярославль].

Ermalovìč Mìkola. 1989. *Pa slâdah adnago mìfa*. Mensk: Navuka ì tèhnìka [Ермаловіч Мікола. 1989. *Па слядах аднаго міфа*. Менск: Навука і тэхніка].

Ermalovìč Mìkola. 2003. *Belaruskaâ dzâržava Vâlìkae Knâstva Lìtoŭskae*. Mensk: Navuka ì tèhnìka [Ермаловіч Мікола. 2003. *Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае*. Менск: Навука і тэхніка].

Fontes historiae Magni Ducatus Lithuaniae – Istočniki po istorii Velikogo knâžestva Litovskogo i vošedših v ego sostav zemel' s drevnejših vremen do XV v. [online] http://starbel.by [доступ: 15.11.2021] [*Fontes historiae Magni Ducatus Lithuaniae* – Источники по истории Великого княжества Литовского и вошедших в его состав земель с древнейших времен до XV в.].

Galicko-Volynskaâ letopis' [online] http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4961 [доступ: 15.11.2021] [*Галицко-Волынская летопись*].

Gramoti XIV st. 1974. Kiïv: Naukova dumka [online] http://litopys.org.ua/gramxiv/grb.htm [доступ: 15.11.2021] [*Грамоти XIV ст.* 1974. Київ: Наукова думка].

Gramoty Velikih knâzej Litovskih s 1390 po 1569 god 1868. Kiev. Red. V. Antonovič, K. Kozlovskij. Kiïv: Naukova dumka [online] http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14531-

gramoty-velikih-knyazey-litovskih-s-1390-po-1569-god-kiev-1868 [доступ: 15.11.2021]; [online] http://litopys.org.ua/gramvkl/gra.htm [доступ: 15.11.2021]; [*Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 год* 1868. Киев: Наукова думка. Ред. В. Антонович, К. Козловский] .

Gruša Aleksandr. 2015. *Dokumental'naâ pis'mennost' Velikogo Knâžestva Litovskogo konca XIV – pervoj treti XVI vv.* Minsk: Belaruskaâ navuka [Груша Александр. 2015. *Документальная письменность Великого Княжества Литовского конца XIV – первой трети XVI вв*. Минск: Беларуская навука].

Kozłowska-Doda Jadwiga. 2021. *Tożsamość, losy i język najstarszych mieszkańców okolic Dociszek na Białorusi* (na podstawie badań terenowych z przełomu XX i XXI w.). Lublin: Wydawnictwo Werset.

Kraŭcèvìč Ales'. 2013. *Gìstoryâ Vâlìkaga Knâstva Lìtoŭskaga*. Garodnâ-Uroclaŭ: Garadzenskaâ bìblìâtèka [Краўцэвіч Алесь. 2013. *Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага.* Гародня-Уроцлаў: Гарадзенская бібліятэка].

Maleczyńsky Karol. 1936. *W sprawie autentyczności documentów Mendoga z lat 1253–1261*. "Ateneum Wileńskie". Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego, r. 11: 1–60.

Pašuto Vladimir. 1959. *Obrazovanie Litovskogo gosudarstva*. Moskva: AN SSSR [Пашуто Владимир. 1959. *Образование Литовского государства.* Москва: АН СССР].

Polockie gramoty XIII – načala XVI vv. t. 2. 2015. Moskva: AN SSSR. Red. A. Horoškevič [*Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.* т. 2. 2015. Москва: АН СССР. Ред. А. Хорошкевич].

Polockie gramoty XIII – načala XVI vv. vyp. I – V. 1977–1990. Moskva: AN SSSR. Sost. A. Horoškevič [*Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв*. вып. I – V. 1977–1990. Москва: АН СССР. Сост. А. Хорошкевич].

Povest' vremennyh let [online] http://lib2.pushkinskijdom.ru/tabid-4869 [доступ: 15.11.2021] [*Повесть временных лет*].

Rusanìvs'kij Vìtalìj. 2001. *Lìteraturna mova pìslâmongol's'koï dobi (druga polovina XIII – XVI st.)* [online] http://litopys.org.ua/rusaniv/ru04.htm [доступ: 15.11.2021] [Русанівський Віталій. 2001. *Літературна мова післямонгольської доби (друга половина XIII – XVI ст.)*].

Šabul'do Feliks. 1987. *Zemli Ûgo-Zapadnoj Rusi v sostave Velikogo knâžestva Litovskogo*. Kiev: Naukova dumka [Шабульдо Феликс. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.* Киев: Наукова думка].

Saganovìč Genadz'. 2007. Hmâl'nìččyna ì zemlì Belarusì. "Studia Bialorutenistyczne" № 1: 119–126 [Сагановіч Генадзь. 2007. *Хмяльніччына і землі Беларусі.* "Studia Białorutenistyczne" № 1: 119–126].

Shevelov Georg. 1974. *Byelorussian versus Ukrainian: Delimitation of Texts before A. D. 1569*. "The Journal of Belarusian Studies" vol. III, № 2: 145–156.

Smolenskie gramoty XIII–XIV vv. 1963. Moskva: AN SSSR. Red. R. Avanesov [*Смоленские грамоты XIII–XIV вв.* 1963. Москва: АН СССР. Ред. Р. Аванесов].

Stang Christian. 1935. *Die westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen.* Oslo: I Kommisjon hos Jacob Dybwad.

Sulâk Sergej. 2016. *O âzyke slavâno-moldavskih gramot XIV–XVII vv. (k istoriografii voprosa)*. "Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiâ" № 4 (42): 73–96 [online] https://cyberleninka.ru/article/v/o-yazyke-slavyano-moldavskih-gramot-xiv-xvii-vv-k-istoriografii-voprosa [доступ: 15.11.2021] [Суляк Сергей. 2016. *О языке славяно-молдавских грамот XIV–XVII вв. (к историографии*

вопроса). "Вестник Томского государственного университета. Филология" № 4 (42): 73–96].

Suprun Adam. 1963. *Leksičeskaâ tipologiâ slavânskih âzykov.* Minsk: BGU [Супрун Адам. 1963. *Лексическая типология славянских языков.* Минск: БГУ.]

Svâžynskì Uladzìmìr. 2001. *Prablema ìdèntyfikacyì aficyjnaj movy Vâlìkaga Knâstva Lìtoŭskaga*. "METRICIANA: *Dasledavannì ì matèryâly Metrykì Vâlìkaga Knâstva Lìtoŭskaga*, t. I, ATHENAEUM: Commentarii Historiae et Culturae 1 (3) [online] http://kamunikat.fontel.net/www/knizki/historia/metriciana/ 01/04.htm [доступ: 15.11.2021] [Свяжынскі Уладзімір. 2001. *Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага*. "METRICIANA: *Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, т. I ATHENAEUM: Commentarii Historiae et Culturae 1 (3)].

Svâžynskì Uladzìmìr. 2003. *Ab statuse belaruskaj ì ŭkraìnskaj moй u časy Vâlìkaga knâstva Lìtoŭskaga* "METRICIANA: *Dasledavannì ì matèryâly Metrykì Vâlìkaga Knâstva Lìtoŭskaga*, t. II ATHENAEUM: Commentarii Historiae et Culturae) VIII: 132–163 [Свяжынскі Уладзімір. 2003. *Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага княства Літоўскага*. "METRICIANA: *Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, т. II ATHENAEUM: Commentarii Historiae et Culturae) VIII: 132–163].

Ûgo-Zapadnye russkie knâžestva. In: Akademik. Slovari i ènciklopedii na Akademike [online] https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1215223 [доступ: 15.11.2021] [*Юго-Западные русские княжества*. In: *Академик. Словари и энциклопедии на Академике*].

Ûho Âzèp ì ìnš. 2000. *Dagavory ì gramaty âk krynìcy belaruskaga feadal'naga prava*. Mìnsk: BDU [Юхо Язэп і інш. 2000. *Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права*. Мінск: БДУ].

Ukraïns'kì gramoti: XIV v. ì perša polovina XV vv. t. 1. 1928. Kiïv: Z drukarnì Ukraïns'koï akademìï nauk. Red. V. Rozov [*Українські грамоти: XIV в. і перша половина XV вв*. т. 1. 1928. Київ: З друкарні *Української* академії наук. Ред. В. Розов].

Uspenskij Boris. 1994. *Kratkij očerk istorii russkogo literaturnogo âzyka (XI–XIX vv.)*. Moskva: Gnozis [Успенский Борис. 1994. *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.)*. Москва: Гнозис].

Vìšneŭskì Alâksej, Ûho Âzèp 2003. *Gìstoryâ dzâržavy ì prava Belarusì ŭ dakumentah ì matèryâlah*. Mìnsk: Belarus' [Вішнеўскі Аляксей, Юхо Язэп 2003. *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах*. Мінск: Беларусь].

Zoltan Andraš. 2014. *Process formirovaniâ administrativnogo âzyka Velikogo knâžestva Litovskogo*. In: Zoltan Andraš. *Interslavica. Issledovaniâ po mežslavânskim âzykovym i kul'turnym kontaktam*. Moskva: Indrik [Золтан Андраш. 2014. *Процесс формирования административного языка Великого княжества Литовского*. In: Золтан Андраш. *Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам.* Москва: Индрик].

Žlutka Ales'. 2005. *Mìndaŭ, karol' Lìtovìì, u dakumentah ì svedčannâh*. Minsk: Tèhnalogìâ [Жлутка Алесь. 2005. *Міндаў, кароль Літовіі, у дакументах і сведчаннях*. Мінск: Тэхналогія].

Žuraŭskì Arkadz'. 1993. *Belaruskaâ mova*. In: *Èncyklapedyâ gìstoryì Belarusì* t. 1: 118–119. Mìnsk: Belarusì t. 1: 118–119. Mìnsk: Belaruskaâ èncyklapedyâ [Жураўскі Аркадзь. 1993. *Беларуская мова*. In: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі* т. 1: 118–119. Мінск: Беларуская энцыклапедыя].

Žuravskiĭ Arkadij. 1978. *Delovaâ pis'mennost' v sisteme starobelorusskogo literaturnogo âzyka*. "Vostočnoslavânskoe i obŝee âzykoznanie": 185–191. Moskva [Журавский Аркадий. 1978. *Деловая письменность в системе старобелорусского литературного языка*. "Восточнославянское и общее языкознание": 185–191. Москва].

ABSTRACT: The article is devoted to a general description of the early East Slavic documents created in the Belarusian and Ukrainian territories. Such a description requires at least a brief historical and geographical commentary. The article also contains the earliest East Slavic agreements, including those where Lithuanian princes are mentioned. The first documents of the Grand Duchy of Lithuania, their structure and language are considered. The article analyzes the transition from the Greek-Byzantine model of building business documents to the Polish-Latin one. Particular attention is paid to documents written in "prosta mova", as Belarusian and Ukrainian dialectal features appeared there very early.

Keywords: agreement, template, "prosta mova", Grand Duchy of Lithuania, Rzeczpospolita.

STRESZCZENIE: Artykuł poświęcony jest ogólnemu opisowi wczesnych listów wschodnio-słowiańskich, powstałych na ziemiach białoruskich i ukraińskich. Taki opis zakłada krótki komentarz historyczny i geograficzny. W artykule omówiono najwcześniejsze dokumenty wschodniosłowiańskie, w tym te, w których wymienia się książąt litewskich. Analizowane są pierwsze umowy Wielkiego Księstwa Litewskiego, ich struktura i język. Artykuł analizuje przejście od grecko-bizantyjskich modeli budowania dokumentów biznesowych do polsko-łacińskich. Szczególną uwagę zwraca się na listy pisane „mową prostą": bardzo wcześnie natrafiają na cechy gwar białoruskich i ukraińskich.

Słowa kluczowe: umowa, formularz, "mowa prosta ", Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita.

РЭЗЮМЭ: Артыкул прысвечаны агульнай характарыстыцы ранніх усходнеславянскіх грамат, створаных на беларускіх і ўкраінскіх тэрыторыях. Такая характарыстыка прадугледжвае хоць бы вельмі кароткі гісторыка-геаграфічны каментар. У артыкуле прыводзяцца таксама самыя раннія ўсходнеславянскія дамовы, у тым ліку і са згадкамі пра літоўскіх князёў. Разглядаюцца першыя граматы Вялікага Княства Літоўскага, іх структура і мова. Прааналізаваны пераход ад грэцка-візантыйскіх узораў пабудовы дзелавых дакументаў да польска-лацінскіх. Асаблівая ўвага нададзена граматам на "простай мове": у іх вылучаюцца беларускія і ўкраінскія дыялектныя рысы.

Ключавыя словы: грамата, фармуляр, "проста" мова, Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая.

Data przesłania artykułu: 1.12.2021
Data akceptacji artykułu: 12.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Alena Rudenka (Алена Рудэнка) – Białoruś, badacz niezależny, dr. hab., prof.; specjalność naukowa: językoznawstwo teoretyczne i słowiańskie; zainteresowania naukowe: etnolingwistyka, semantyka językoznawcza, językoznawstwo kognitywne i komunikacyjne.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Rudenka Alena, Xiang, Fang. 2020. *Names of mental illness in different languages* (120–125). In: *The Soul in the Axiosphere from an Intercultural Perspective*. Volume One. Edited by Joanna Jurewicz, Ewa Masłowska and Dorota Pazio-Wlazłowska. Part II: *The linguistic conceptualisation of the soul*. Chapter 7. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
2. Rudenka Alena. 2020. *Proper Names in Ancient Smolenska Agreements with Riga* (210–221). In: *Onomastikas pētījumi II / Onomastic Investigations II. Starptautiskās zinātniskās konferences "Onomastikas pētījumi" (Rīga, 2018. gada 10.–12. maijs) rakstu krājums / Proceedings of the International Scientific Conference "Onomastic Investigations" (Rīga, May 10–12, 2018)*. Editors: L. Balode, C. Zschieschang. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
3. Руденко Елена. *Ранние грамоты Юго-Западной Руси* (205–218). In: *Diachronie – Ethnos – Tradition: Studien zur slawischen Sprachgeschichte*. *Festgabe für Anna Kretschmer*. Eds. Jasmina Grković-Major, Natalia B. Korina, Stefan Michael Newerkla, Fedor B. Poljakov, Svetlana M. Tolstaja. Brno: TRIBUN EU.
4. Rudenka Alena. 2020. *Polonisms among Belarusian names of cognitive processes*. "Studia Białorutenistyczne"14: 249–268.
5. Руденко Елена. 2021. *ДЕМОКРАТИЯ по материалам беларусских СМИ (середина 2020 – начало 2021 гг.)*. "Ethnolinguistics. Problems of Language and Culture" Vol 33: 39–48 [online] https://journals.umcs.pl/et/article/view/12261 [доступ: 15.11.2021].

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.151–164

Anna Żebrowska
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań /
Adam Mickiewicz University in Poznań
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2551-3753
e-mail: zanna@amu.edu.pl

Język polski na Komarowszczyźnie: przeszłość, teraźniejszość, przyszłość (wnioski z badań terenowych w rejonie miadziolskim obwodu mińskiego na Białorusi)

Polish language in the Komarow region: past, present, future (conclusions from field research in the Myadzyel district of the Minsk region, Belarus)
Польская мова на Камароўшчызне[1]*: мінулае, сучаснасць, будучыня (вынікі палявых даследаванняў у Мядзельскім раёне Мінскай вобласці ў Беларусі)*

Język polski na ziemiach wschodnich od dawna był przedmiotem zainteresowania wielu badaczy zarówno w Polsce, jak i poza jej granicami. Jeszcze przed II wojną światową ukazały się prace o gwarach polskich mieszkańców miasteczek i wsi na Litwie i Białorusi. Wśród nich *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza [Karłowicz 1900–1911] oraz *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan* [Karłowicz 1984]. Ostatnia pozycja została przygotowana do druku przez Elżbietę Smułkową i opublikowana w 1984 roku w czasopiśmie "Studia nad polszczyzną kresową". Przed wojną ukazały się również prace Kazimierza Nitscha [Nitsch 1925] i Heleny Szwejkowskiej [Szwejkowska 1929/1996, 1929a/1996a, 1934/1996b], których dociekania naukowe były poświęcone tejże problematyce. Badaniami nad językiem polskim na Wileńszczyźnie zajmowała się również Halina Turska. W ich rezultacie powstała obszerna praca pt. *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* zachowana w dużych fragmentach i ponownie opublikowana w 1982 roku [Turska 1939/1982] oraz *Język polski na Wileńszczyźnie* [Turska 1930/1983].

[1] Zapis "Камароўшчызна" z formantem *-izma* (zamiast białoruskiej formy "Камароўшчына" został zachowany zgodnie z wariantem funkcjonującym wśród mieszkańców badanego obszaru.

Wiele prac, w których centrum zainteresowania znalazła się polszczyzna kresowa, zostało wydanych w okresie powojennym. Ukazały się opracowania dotyczące zarówno gwar północnokresowych [Tekielski 1982, 1983; Zdaniukiewicz 1969, 1972; Sawaniewska-Mochowa 1979, 1982], jak i teksty pochodzące od rozmówców z różnych okolic ówczesnej Wileńszczyzny [Reichan 1982; Sawaniewska-Mochowa 1984; Tekielski 1981; Веренич 1986; Круповес 1991]. Istotne znaczenie dla rozwoju badań nad polszczyzną północnokresową miała publikacja dwutomowego zbioru *Polskije gowory w SSSR* (1973), który był owocem pracy zespołu badawczego przy Instytucie Językoznawstwa im. Jakuba Kołasa Białoruskiej Akademii Nauk pod kierownictwem Wiaczesława Werenicza. Prace polskich i zagranicznych badaczy oraz przedruki dawnych pozycji od 1982 były publikowane we wspomnianej już serii wydawniczej "Studia nad polszczyzną kresową" pod redakcja Janusza Riegera i W. Werenicza, a następnie tylko J. Riegera (1982–1991, 1992, 1995–2001) oraz od roku 1996 w nowej serii "Język polski dawnych Kresów Wschodnich" (1996–2012).

Rozpad Związku Radzieckiego przyczynił się do licznych prac naukowych, które były intensywnie prowadzone przez polskich badaczy. Polszczyznę kresową badano zarówno w tekstach literackich, rękopisach [Smolińska 1983; Pihan-Kijasowa 1992, 1999], jak i w aspekcie jej rozwoju historycznego [Bednarczuk 1992, 1994]. Znaczącymi pracami z tego okresu poświęconymi językowi polskiemu na ziemiach ZSSR są publikacje Irydy Grek-Pabisowej [Grek-Pabisowa 1992], Ireny Maryniakowej [Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1992], Zofii Kurzowej [Kurzowa 1990,1993], E. Smułkowej [1990, 1992], która w swoich artykułach poruszała językowe problemy pogranicza polsko-białorusko-litewskiego, i wielu innych uznanych badaczy w Polsce i za granicą. Odwołując się do problematyki języka polskiego na dawnych terenach Związku Radzieckiego wymieniłam zaledwie kilka nazwisk badaczy tego zagadnienia. Szczegółowa bibliografia prac poświęconych polszczyźnie północnokresowej została przygotowana przez Z. Sawaniewską-Mochową [Sawaniewska-Mochowa 1991, 1995].

W późniejszych latach także powstał szereg autorskich i współautorskich istotnych z punktu widzenia językoznawstwa prac takich wybitnych slawistów, jak: I. Grek-Pabisowa, Kwiryna Handke, I. Maryniakowa, Anna Zielińska, Małgorzata Ostrówka [zob. Maryniakowa, Grek-Pabisowa, Zielińska 1996; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997; Grek-Pabisowa, Handke, Ostrówka, Zielińska 1998; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999]. Bardzo ważną rolę dla rozwoju badań nad polszczyzną północnokresową odegrały publikacje *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna mówiona* [Grek-Pabisowa, Ostrówka, Biesiadowska-Magdziarz 2008] oraz *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana* [Grek-Pabisowa, Ostrówka, Biesiadowska-Magdziarz 2008a], a także

monografia I. Grek-Pabisowej *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka* [Grek-Pabisowa 2002]. Od 2017 roku na stronie internetowego repozytorium tekstów slawistycznych Instytutu Slawistyki PAN w Warszawie (iReteslav) można zapoznać się z publikacją I. Grek-Pabisowej *Polskie wyspy gwarowe z przełomu XIX i XX wieku na Białorusi. Gwary późnego osadnictwa na Polesiu, Witebszczyźnie i Mohylewszczyźnie* [Grak-Pabisowa 2017] oraz z preprint *Słownika współczesnej mówionej polszczyzny północnokresowej,* którego autorami są I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka i Mirosław Jankowiak [Grek-Pabisowa, Ostrówka, Jankowiak 2017].

Pomimo trwających na przestrzeni dziesięcioleci badań nad polszczyzną północnokresową nie ustaje ona być źródłem zainteresowania językoznawców, także współczesnych. Warto odwołać się w tym miejscu do: badań A. Zielińskiej [Zielińska 2002] czy Haliny Karaś [Karaś 2001, 2002], poświęconych polszczyźnie kowieńskiej; wspólnych eksploracji terenowych i archiwalnych Z. Sawaniewskiej-Mochowej i A. Zielińskiej, które zaowocowały inspirującą książką *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej* (2007); eksploracji naukowych E. Smułkowej [Smułkowa 2002] oraz zespołu wybitnej badaczki pogranicza, którego rezultatem współpracy jest znaczący dla specjalistów wielu dyscyplin zbiór artykułów *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* (2007) oraz dwutomowa publikacja poświęcona polsko-białorusko-litewskiemu pograniczu językowemu – *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność* (2009, 2011)[1]. Nie tylko polszczyzna brasławska była źródłem inspiracji dla polskich badaczy, powstały bowiem pracy o polszczyźnie nowogródzkiej [Lewaszkiewicz 2017], grodzieńskiej [Konczewska 2015, 2016, 2017, 2021] czy woronowskiej [Kozłowska-Doda 2013, 2015, 2021; Kazłouskaja-Doda 2005, 2008, 2012, 2014[2]].

Bogata literatura[3] o polszczyźnie kresowej, którą dzisiaj dysponujemy, wymaga oddzielnej uwagi i osobnego artykułu. Tu chciałam jedyne pokazać i zaznaczyć długą tradycje badań nad tym zagadnienia oraz szerokość tematyczną obejmującą język, kulturę i tożsamość Polaków na Litwie i Białorusi. Pragnę także podkreślić, że niezależnie od ilości publikacji oraz zakresu materiału badawczego pozostają jeszcze miejsca, do których nie dotarli badacze polszczyzny kresowej i szerzej pogranicza. Często są to niewielkie miejscowości, położone z dala od aglomeracji miejskich, których mieszkańcy są pozbawieni możliwości nie tylko kształcenia się w języku polskim, ale

[1] Warto wspomnieć, iż Brasławszczyzna znalazła się w obrębie zainteresowań także innych badaczy, np. Feliksa Czyżewskiego [1995], Janusza Riegera [2014].

[2] Przywołałam wybrane prace J. Kozłowskiej-Dody poświęcone polszczyźnie rejonu woronowskiego, pełny ich spis można znaleźć w najnowszej monografii badaczki *Tożsamość, losy i język najstarszych mieszkańców okolic Dociszek na Białorusi* [2021].

[3] W tym artykule zostały przywołane wybrane, bardzo istotne dla rozwoju badań nad polszczyzną północnokresową, nazwiska i pozycje.

w ogóle uczenia się podstaw języka polskiego i obcowania z kulturą polską.

Jednym z takich miejsc jest Komarowszczyzna [wieś Komarowo oraz 16 okolicznych miejscowości: Bakszty, Bohaćki, Borysy, Falewicze, Grumbienięta, Jacyny, Janukowicze, Konstantynowo (dawniej Konstantynów), Kurkule, Narejsze, Niećki, Olszewo, Siomki, Stara Wieś, Wiencewicze, Woroszyłki], która w obrębie moich zainteresowań naukowych po raz pierwszy znalazła się w 2010 roku. Znana natomiast jest mi od urodzenia, ponieważ jest to miejsce mojego dzieciństwa, moja mała ojczyzna. Urodziłam się i dorastałam w polskiej rodzinie, jakich tam jest wiele; bez możliwości pobierania nauki w języku polskim, mówienia po polsku i posiadania realnej wiedzy o Polsce. Czytać po polsku uczono nas – dzieci miejscowych Polaków – po lekcjach szkolnych, po kryjomu, a dziadkowie wraz z tradycjami i zwyczajami katolickimi przekazywali nam swoje wyobrażenie o Polsce. Doskonale pamiętam jaką rangę wówczas miał język polski (nawet jeżeli nie był on językiem komunikacji codziennej) i jaką siłą emanowało słowo „polskość"; wiem również co oznaczają one dzisiaj. Potwierdzeniem tego są przeprowadzone badania terenowe (w latach 2010–2020), liczne obserwacje, zanotowane rozmowy i nagrane wywiady z mieszkańcami Komarowszczyzny.

Regularne eksploracje naukowe pozwoliły zgromadzić bogaty i interesujący materiał zarówno językowy, jak i historyczno-kulturowy. Przeprowadziłam wywiady z ponad 100 osobami z 17 miejscowości, co w sumie dało ponad 150 godzin nagranych, a następnie rozpisanych i opracowanych narracji autobiograficznych. Wśród moich rozmówców znalazły się osoby różnych narodowości i poczuciem tożsamości narodowej (Białorusini, Polacy, kilku Rosjan i Ukraińców o uniwalentnej, biwalentnej, poliwalentnej i ambiwalentnej tożsamości narodowej[1] [por. Żebrowska 2014a; Żebrowska 2019: 66–74]; z różnym wykształceniem i wyznaniem [zob. Żebrowska 2019: 64–66]. Większość mieszkańców Komarowszczyzny podkreśla, że są Polakami, jednakże język polski znają biernie, jak mówią „pańim'ac" pańimaju, a wot γavar'yc" słaba, ńim'a pr'akc"ik'i"[2] [BT Komarowo/ 2019[3]]. Dowodem tego jest to, że spośród wszystkich przeprowadzonych rozmów tylko

---

[1] Rodzaje identyfikacji narodowej szeroko omówione zostały przez Antoninę Kłoskowską [Kłoskowska 2005: 161–163].

[2] Wszystkie przywołane w artykule fragmenty wypowiedzi zostały zanotowane zgodnie ze specyfiką mówienia respondenta. Dla jej lepszego odzwierciedlenia w zapisie zastosowano dodatkowe, w stosunku do alfabetu polskiego, znaki transkrypcyjne: [γ] = [h], [χ] = [ch], [č] = [cz], [ʒ] = [dz], [š] = [sz], [ž] = [ż], [v] = [w], [w] = protetyczne [w]. Znakiem [u̯] oznaczono [u] niezgłoskotwórcze. Miękkość spółgłosek oznaczono apostrofem ['] (np., [b'], [l'], [m']), natomiast miękkość spółgłosek szczelinowych i zwarto szczelinowych – apostrofem podwójnym [s"], [z"], [c"], [ʒ"]. Kropka (·), która poprzedza spółgłoskę, oznacza jej wzdłużenie, np. [·c], [·l], [·n]. Łukiem dolnym [‿] zaznaczono łączenie wyrazów. Miejsce akcentu, jeżeli nie jest to akcent paroksytoniczy, oznaczono prostą kreską (ˈ) przed samogłoską akcentowaną.

[3] Skrót **BT Komarowo/ 2019** oznacza: BT – pierwsze litery imienia i nazwiska rozmówcy, Komarowo – nazwa miejscowości, 2019 – rok nagrania.

cztery odbyły się w języku polskim. Jest to smutne świadectwo procesu „odchodzenia" języka polskiego, który jeszcze 20 lat temu znacznie częściej brzmiał w domach mieszkańców Komarowszczyzny. Podobne zjawisko, które można spotkać także w innych regionach Białorusi [np., Brasławszczyźnie, zob. Smułkowa 2011], jest procesem naturalnych zmian zachodzących pod wpływem rozmaitych czynników natury historycznej, politycznej i bardzo często niezależnej od samego człowieka.

Polszczyzna mieszkańców Komarowszczyzny stanowi niezwykle interesujące zagadnienie znajdujące się obecnie w trakcie przygotowania do oddzielnej publikacji. W tym artykule – poprzez odwołanie się do pamięci własnej oraz moich rozmówców, analizy zgromadzonego materiału, która pozwala prześledzić zachodzące zmiany względem stosunku do języka polskiego i polskości na przestrzeni ponad dwóch dziesięcioleci – chciałabym się skupić przede wszystkim na ogólnej sytuacji języka polskiego.

Komarowszczyzna[1] administracyjnie należy obecnie do rejonu miadziolskiego obwodu mińskiego. Badane miejscowości graniczą nie tylko z innymi obwodami i rejonami Białorusi (wilejskim, który także jest częścią obwodu mińskiego; rejonami postawskim i dokszyckim należącymi do rejonu witebskiego oraz ostrowieckim i smorgońskim będącymi częścią obwodu grodzieńskiego), ale również z Litwą, która dla wielu rodzin pochodzących z tego terytorium stała się ojczyzną. Przed 1939 rokiem ziemie Komarowszczyzny wchodziły w skład Rzeczypospolitej i znajdowały się w powiecie święciańskim województwa wileńskiego (gmina Świr). W różnych okresach swojego istnienia Komarowszczyzna podlegała częstym zmianom zarówno administracyjnym, jak i państwowym, a to oznacza, że również przemianom kulturowym i językowym[2]. Charakter pograniczności – nie tylko w wymiarze przestrzennym, ale także w wymiarze wyznaniowo-kulturowo-językowym sprawił, że badany obszar stał się wyjątkowym miejscem, w którym odnajdujemy wiele interesujących dla badacza aspektów. A przemiany językowe są jednym z nich.

Sytuację języka polskiego w Komarowszczyźnie, jaka miała miejsce na wstępie prowadzenia badań terenowych i nieco wcześniej (sięgając do początku lat 90.), można w wielu aspektach przyrównać do tej, która jest przedstawiona w najnowszej książce Katarzyny Konczewskiej *Polacy i język polski na Grodzieńszczyźnie* [Konczewska 2021]. Przywołując wiele wspomnień mieszkańców Grodzieńszczyzny, Autorka mówi o żywo funkcjonującym

---

[1] Szczegółowe dzieje badanych miejscowości zostały przedstawione w monografii *Komarowszczyzna. Język pogranicza białorusko-polsko-litewskiego* [Żebrowska 2019: 40–54].

[2] Dokładny opis historyczny Komarowszczyzny oraz rozwoju edukacji można znaleźć w monografii *Komarowszczyzna. Język pogranicza białorusko-polsko-litewskiego* [Żebrowska 2019: 40–61].

języku polskim i Polakach walczących o polskość. Przeprowadzone przeze mnie wywiady, w których większość najstarszych rozmówców (urodzonych przed drugą wojną światową) identyfikuje się z narodowością polską, żywo pamięta czasy II Rzeczypospolitej i którzy na różne sposoby pielęgnują swoją polskość, dały wiele świadectw minionych czasów i pokazały, że pomimo rozmaitych trudności wynikających z czynników niezależnych od nich, starali się pielęgnować polszczyznę i polskość. Odbywało się to przede wszystkim poprzez przekazywanie najmłodszym pokoleniom polskich tradycji i obyczajów, w tym modlitwy w języku polskim; poprzez sąsiedzkie rozmowy, komunikację w języku polskim z księżmi czy z parafianami po mszy świętej.

Istotne znaczenie dla rozwoju każdego języka jest jego kontynuacja w kształceniu. W Komarowie i okolicznych wsiach edukacja w języku polskim skończyła się wraz z przyjściem na te tereny Armii Czerwonej. Po 1939 roku Polacy mieszkający na tym obszarze nie mieli i w dalszym ciągu nie mają możliwości nie tylko pobierać nauki w języku polskim, ale w ogóle uczyć się języka przodków oraz poznawać rzeczywistą, współczesną Polskę. Należy wyraźnie podkreślić, że dla najstarszego pokolenia – przedwojennego, ale także znacznej części powojennego, które dzisiaj też zaliczamy już do pokolenia starszego – język polski, jak i wszystko co jest związane z Polską i jej kulturą ma rangę symboliczną; a wiedza o Polsce często jest oparta na wyobrażeniach i opowiadaniach rodziców i dziadków. Po polsku, jak podkreślają mieszkańcy Komarowszczyzny, „ɣavaryl'i šl'aχty. <…> šlaχty ɣavaryl'i us'''e pa pol'sku" [BP1 Komarowo/ 2012]. W rodzinach chłopskich lub rolników prowadzących gospodarstwa indywidualne posługiwano się gwarą choć polski język był znany w każdym domu.

> *Rozmav'al'i, rozmav'al'i pa‿pol'sku, fšyscy, roʒ''ice, ʒ''ec''i, um'el'i i pa‿pol'sku, i tak teš* (gwarą miejscową – *A. Ż.*) [LW1 Janukowicze/ 2012].
> *V domu rozmav'al'i po‿pol'sku i po‿prostu, różňe. Teras‿stars''i l'uʒ''i pam'entajo. Tam jak rozmav'ac'' moža ńe tak, a zato że ja mogo rozmav'ac'', bo ja barʒo l'ub'iłam ks''onšk'i čytac''* [FT1 Komarowo/ 2012].

Polskość niezależnie od tego, czy wyraża się ona w pielęgnowaniu tradycji, czy w modlitwie i silnym związku z Kościołem katolickim, czy w mówieniu po polsku dla pokolenia urodzonego przed II wojną światową, a także jego dzieci jest równoznaczna ze świętością. Dowodem tego są niejednokrotnie powtarzane słowa, że Polska jest „świętą ziemią", a język polski – „językiem świętym". Na Komarowszczyźnie, gdzie jedynym łącznikiem z językiem polskim było polskie radio, telewizja Polonia, gazeta „Głos znad Niemna" oraz książki (najczęściej Biblia i modlitewniki w języku polskim) poczucie polskości, silne przywiązanie się do polskiej kultury i języka polskiego przetrwało dzięki niewidzialnej sile, mocnemu przekonaniu, że można być / czuć się Polakiem, nawet nie mówiąc po polsku. Polskość przetrwała

także dzięki wierze w słowa „Bóg, Honor, Ojczyzna", którym nadawano to pierwotne, piękne i czyste znaczenie. Opisane podejście do języka i kultury, silna symboliczna więź z Polską i poczucie polskości mocno przejawiało się jeszcze na początku lat 2000, później charakter polskości zaczął zmierzać już w innym kierunku.

Wskutek różnorodnych procesów, do których można odnieść między innymi zmianę pokoleniową, globalizację, unifikację i wiele innych zjawisk ekonomiczno-społeczno-politycznych zaczęła gasnąć silna więź z językiem polskim i ogólnie polskością. Obecnie na badanym obszarze obserwujemy inną sytuację języka polskiego także w sferze sakralnej – ostatnim miejscu, gdzie można było go usłyszeć i nim się posłużyć. Jeżeli jeszcze pod koniec lat 90. ubiegłego wieku polszczyzna brzmiała w kościele, a czasem i w obrębie kościoła, to dzisiaj nawet te osoby, które wówczas posługiwały się językiem polskim używają miejscowej gwary. Przed tą naturalną według mnie przemianą przedwojenne pokolenie broniło się bardzo długo, buntując się np. przeciwko wprowadzeniu języka białoruskiego do liturgii i manifestując to opuszczeniem mszy świętej po białoruski. Dzisiaj jednak i ci „buntownicy" modlą się po białorusku, zaznaczając, że język modlitwy nie jest ważny, ponieważ najważniejsza jest rozmowa z Bogiem, a nie to, w jakim języku ona się odbywa:

> *Jakaja r'az''ńica, jak ja mal'us''a, c''i mal'us''a pa‿pol'sku, c''i pa‿b'iłarusk'i, c''i pa‿svojmu, B'ożyńka m'ań'e pojm'ic''* [ŻE Komarowo/ 2020].
>
> *Aj, my ńejak uż'o‿j‿pryvykl'i da b'ełaruskaj imš'y. I ʒ''etkam dobra, us'''o pańimajuć, i nam. Mal'itva γł'au̯naje, a mova… Boχ raz''b'are·ca* [BR Komarowo/ 2020].

Polacy z Komarowszczyzny przyjmują zachodzące zmiany bez protestu. Nie można jednak powiedzieć, że język polski i polskość są dla nich obojętne (jeszcze nie dzisiaj). Nie widać natomiast tej walki o polskość i o język, która była mocno zauważalna wśród pokolenia przedwojennego i w której dorastałam. Mieszkańcy Komarowszczyzny zdają sobie sprawę, że współczesny świat jest inny, rządzi się innymi prawami i wymaga od człowieka albo pokornego dostosowania się do zmieniającej się rzeczywistości albo wyraźnego sprzeciwu. Moi rozmówcy dostosowują się i idą za zmianami, rozumiejąc ich konieczność nie tylko w warunkach życia, ale i w podejściu do istotnych dla pokolenia przedwojennego wartości, jakimi był język polski, kultura polska czy religia katolicka. Oni widzą, że polskość – jeszcze niedawno tak silnie przejawiająca się w sferze religijnej odchodzi wraz z najstarszym pokoleniem, ale również widzą, że nie mają zbyt wielkich możliwości i wpływu na zatrzymanie tych zmian:

> *Teras, čas m'eńi s''e. <…> A tutaj i, i nim'a škoły. Ńim'a. Tam, Grodno, o tam, tam, a tutaj kto‿š po pol'sku <…>, tutaj u nas modl'itvy v'encej po pol'sku. Tak'e l'uʒ''i*

> *juš starše, to po tyχ adb'orńikaχ słuχamy, pa c''il'iv'izary, wot jak i Józefka, a my l'ub'im juš l'ep'ej po pol'sku jak pa b'ełarusku. Młody, jak ńe rozum'eje, to ońi, im čšeba pa b'ełarusku. Rozum'ec'' u nas fšyscy rozum'ejom, po pol'sku, a juš rozmav'ac'', to tak juš tak to, v''iʒ''ic''e, buntujem s''e my. Ja juš zapomńała. Ńim'a s''‿k'im i rozmav'ac''. Tyl'ko słuχam* [LW1 Janukowicze/ 2012].

Czas zmienia świat, zmienia rzeczywistość, zmienia człowieka, kształtuje go otwartym na inność, coraz bardziej wyzwolonym z określonych ram zachowania, gdzie często język polski jest traktowany jako narzędzie pracy lub droga do lepszego życia, a nie symbol polskości. I z taką właśnie sytuacją języka polskiego i stosunkiem do niego coraz częściej spotykamy się obecnie.

W trakcie badań terenowych, a następnie analizy materiału badawczego niejednokrotnie nurtowały mnie pytania: Jak się potoczą losy języka polskiego na tym terenie? Czy Polakom Komarowszczyzny uda się „wytrwać przy swoim mimo wszystko" [por. Konczewska 2021: 5]? Odwołując się do swojej pamięci, świadectw mieszkańców, analizy zdarzeń i różnych zależności na tym terenie, można konstatować, że język polski na badanym obszarze praktycznie przestał funkcjonować. Wyjątek stanowi kilka osób, których stopień jego znajomości jest mocno zróżnicowany i uwarunkowany wieloma czynnikami, m. in. różnicą pokoleniową, dostępem do polskojęzycznych środków masowego przekazu (gazety, czasopisma, radio i telewizja), częstotliwością kontaktów z krewnymi mieszkającymi w Polsce, związkiem emocjonalnym z Polską, predyspozycją językową mówcy etc.). Przyczyną tego stanu rzeczy jest odejście pokolenia starszego, z których większość swobodnie posługiwała się językiem polskim i aktywnie pielęgnowała tradycje i obyczaje polskie. Niemniej znaczące są: polityczno-ekonomiczna sytuacja na Białorusi; polityka władz białoruskich prowadzona wobec Polaków; brak jakiejkolwiek możliwości kształcenia się na badanym obszarze w języku polskim i w ogóle uczenia się języka polskiego; brak organizacji skupiających tamtejszych Polaków i promujących język i kulturę Polski. Bez wsparcia władz państwowych (miejscowych), organizacji skupiających miejscowych Polaków i chęci samych mieszkańców Komarowszczyzny niemożliwe będzie uchronienie tej rzadko spotykanej, jednak istniejącej jeszcze polskości. Chciałabym się mylić, ale zważywszy na okoliczności, można pokusić się o stwierdzenie, że kierunek zachodzących zmian zmierza ku nieuniknionemu procesowi zanikania nie tylko języka polskiego na tym obszarze, ale także tego silnego poczucia związku z pochodzeniem polskim i polskością. Czas pokaże, czy to nastąpi wraz z odejściem starszego pokolenia, czy pielęgnującego język polski i polskość średniego pokolenia, czy później. Możliwe także, że polskość przetrwa, tylko będzie polskością o innym wymiarze i charakterze.

Bibliografia

Bednarczuk Leszek. 1992. *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zarys problematyki* (55–71). W: *Dzieje Lubelszczyzny* t. VI: Red. J. Bartmiński, M. Łesiów. *Między Wschodem a Zachodem*. Cz. 4: *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim.* Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe.

Bednarczuk Leszek. 1994. *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego.* "Acta Baltico-Slavica" 22: 109–124.

Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. 2009. T. II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski).* Red. E. Smułkowa. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. 2011. T. I: *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*. Red. E. Smułkowa. Warszawa: Instytut Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales" Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Czyżewski Feliks. 1995. *Uwagi o gwarze osady Widze koło Brasławia na Białorusi*. "Studia nad polszczyzną kresową" t. VIII: 71–87.

Grek-Pabisowa Iryda. 1992. *Język polski na kresach północno-wschodnich. Legendy a rzeczywistość* (55–62). W: *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 8: *Językoznawstwo: prace na XI Międzynarodowy kongres slawistów w Bratysławie 1993*. Red. B. Galster. Warszawa: Wydawnictwo Energeia.

Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena. 1992. *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi* (149–153). W: *Mniejszości polskie a Polonia w ZSSR*. Red. H. Kubiak i in. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena. 1997. *Język Polski na Kresach północnowschodnich dawniej i dziś* (27–109). W: *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich*. Red. Grek-Pabisowa Iryda. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Grek-Pabisowa Iryda, Handke Kwiryna, Ostrówka Małgorzata, Zielińska Anna. 1998. *Bohatyrowicze sto lat później*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena. 1999. *Współczesne gwary polskie na dawnych kresach północno-wschodnich. Eksploracja terenowa i rozpisanie tekstów przy udziale Ostrówki M. i Zielińskiej A.* Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Grek-Pabisowa Iryda. 2002. *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Biesiadowska-Magdziarz Beata. 2008. *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna mówiona.* Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Biesiadowska-Magdziarz Beata. 2008a. *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana.* Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Grek-Pabisowa Iryda. 2017. *Polskie wyspy gwarowe z przełomu XIX i XX wieku na Białorusi. Gwary późnego osadnictwa na Polesiu, Witebszczyźnie i Mohylewszczyźnie* [online] https://ispan.waw.pl/ireteslaw/handle/20.500.12528/587 [dostęp: 21.11.2021].

Grek Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Jankowiak Mirosław. 2017. *Słownik współczesnej mówionej polszczyzny północnokresowej* [online] https://ispan.waw.pl/ireteslaw/handle/20.500.12528/128 [dostęp: 21.11.2021].

Język polski dawnych Kresów Wschodnich. 1996–2012. Red. J. Rieger t. I–III; Red. J. Rieger, D.A. Kowalska t. IV; Red. E. Dzięgel, K. Czarnecka, D.A. Kowalska t. V. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

Karaś Halina. 2001. *O języku polskim na Kowieńszczyźnie* (16–227). W: *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – cechy językowe – teksty*. Red. H. Karaś. Warszawa–Wilno: Dom Wydawniczy ELIPSA.

Karaś Halina. 2002. *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*. Warszawa–Puńsk: „Aušra".

Karłowicz Jan. 1900–1911. *Słownik gwar polskich* t. I–VI. Kraków: Akademia Umiejętności.

Karłowicz Jan. 1984. *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan* (do druku przygotowała E. Smułkowa). "Studia nad polszczyzną kresową" t. III: 33–81.

Kazloŭskaâ-Doda Âdvìga. 2005. *Spražènne dzeâslovaŭ u pol'skaj gavorcy Voranaŭskaga raëna.* "Acta Albaruthenica" 5: 212–220 [Казлоўская-Дода Ядвіга. 2005. *Спражэнне дзеясловаў у польскай гаворцы Воранаўскага раёна.* "Acta Albaruthenica" 5: 212–220].

Kazloŭskaâ-Doda Âdvìga. 2008. *Belaruskìâ èlementy ŭ marfalogìì pol'skaj gavorkì ŭ Voranaŭskìm raëne*. "Belaruskaâ lìngvìstyka" 61: 30–38 [Казлоўская-Дода Ядвіга. 2008. *Беларускія элементы ў марфалогіі польскай гаворкі ў Воранаўскім раёне.* "Беларуская лінгвістыка" 61: 30–38].

Kazloŭskaâ-Doda Âdvìga. 2014. *Dzeâsloŭnyâ formy (dzeeprymetnìkì ì dzeeprysloŭì) u pol'skaj ì belaruskaj gavorcy na Voranaŭščyne* (54–64). U: *Pol'ska-belaruskae supracoŭnìctva ŭ kul'tury, move ì lìtaratury. Matèryâly Mìžnarodnaj navukovaj kanferèncyì, Brèst, 26 verasnâ 2013 g.* Rèd. U. Sen'kavec. Brèst: Brèsckì dzâržaŭny ŭnìversìtèt ìmâ A.S. Puškìna [Казлоўская-Дода Ядвіга. 2014. *Дзеяслоўныя формы (дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі) у польскай і беларускай гаворцы на Воранаўшчыне* (54–64). У: *Польска-беларускае супрацоўніцтва ў культуры, мове і літаратуры. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Брэст, 26 верасня 2013 г.* Рэд. У. Сенькавец. Брэст: Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна].

Kłoskowska Antonina. 2005. *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Konczewska Katarzyna. 2015. *Współczesna sytuacja socjolingwistyczna na Grodzieńszczyźnie*. "Socjolingwistyka"XXIX: 149–169.

Konczewska Katarzyna. 2016. *Zróżnicowanie polskich gwar Grodzieńszczyzny. Polszczyzna „szlachty zaindurskiej"*. "Język Polski" XCVI (3): 43–57.

Konczewska Katarzyna. 2017. *Polszczyzna grodzieńska. Stan badań i perspektywy* (183–202). W: *Język w regionie, region w języku 2*. Red. B. Osowski, J. Kobus, P. Michalska-Górecka, A. Piotrowska-Wojaczyk. Poznań: Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne".

Konczewska Katarzyna. 2021. *Polacy i język polski na Grodzieńszczyźnie*. Kraków: Polska Akademia Nauk, Instytut Języka Polskiego.

Kozłowska-Doda Jadwiga. 2000. *Język polski napisów cmentarnych z Białorusi środkowej (rejon dzierżyński)* (109–122). W: *Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim. Prace ofiarowane Prof. J. Riegerowi*. Red. Wolnicz-Pawłowska E. i Szulowska. Warszawa: Wydawnictwo Semper.

Kozłowska-Doda Jadwiga. 2013. *Polszczyzna kilku wsi z okolic Dociszek na tle polszczyzny północnokresowej*. "Acta Baltico-Slavica"XXXVII: 385–405.

Kozłowska-Doda J. 2015. *Imiesłowy przysłówkowe uprzednie w polszczyźnie z okolic Dociszek na Białorusi na tle innych obszarów gwarowych*. "Studia Wschodniosłowiańskie" XV: 325–342.

Kozłowska-Doda Jadwiga. 2021. *Tożsamość, losy i język najstarszych mieszkańców okolic Dociszek na Białorusi*. Lublin: Wydawnictwo Werset.

Krupoves Mariâ. 1991. *Teksty iz derevni Popiški (Litva) – legenda o Âsnovidce Ole (podborka tekstov na pol'šizne vilenskoj)*. "Studia nad polszczyzną kresową" t. VI: 165–185 [Круповес Мария. 1991. *Тексты из деревни Попишки (Литва) – легенда о Ясновидце Оле (подборка текстов на польщизне виленской)*. "Studia nad polszczyzną kresową" t. VI: 165–185].

Kurzowa Zofia. 1990. *Język polski w ZSSR* (127–144). W: *Język polski w świecie*. Red. W. Miodunka. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kurzowa Zofia. 1993. *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XIX w.* Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Lewaszkiewicz Tadeusz. 2017. *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Maryniakowa Irena, Grek-Pabisowa Iryda, Zielińska Anna. 1996. *Polskie teksty gwarowe z obszaru dawnych kresów północno-wschodnich*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Nitsch Kazimierz. 1925/2006. *Język polski na Wileńszczyźnie*. "Przegląd współczesny" t. XI: 25–32 [przedruk: "Język polski dawnych Kresów Wschodnich" t. 3: 20–35].

Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej. 2007. Red. E. Smułkowa, A. Engelking. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Pihan-Kijasowa Alicja. 1992. *Z zagadnień literackiej polszczyzny północnokresowej XVII wieku* (121–127). W: *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów.* Red. K. Handke. Warszawa: PAN, Instytut Słowianoznawstwa.

Pihan-Kijasowa Alicja. 1999. *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka.* Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM.

Pol'skie govory v SSSR: Issledovaniâ i materialy. 1973. T. I, II. Red. V. Martynov. Minsk: Nauka i tehnika [*Польские говоры в СССР: Исследования и материалы*. 1973. T. I, II. Ред. В. Мартынов. Минск: Наука и техника].

Reichan Jerzy. 1982. *Teksty z gwary polskiej na Wileńszczyźnie*. "Język Polski" LXII: 34–39.

Rieger Janusz. 2014. *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, Wydział „Artes Liberales" UW.

Sawaniewska Zofia. 1979. *Lituanizmy w mowie „wileńskiej" mieszkańców okolic Bartoszyc*. "Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Filologiczne" 5: 204–218.

Sawaniewska Zofia. 1982. *Osobliwości fonetyczne i fleksyjne dialektu północnokresowego zachowane w mowie mieszkańców okolic Bartoszyc*. "Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filologia Polska" XX: 65–83.

Sawaniewska Zofia. 1984. *Teksty gwarowe z okolic Bartoszyc*. "Studia nad polszczyzną kresową" III: 169–175.

Sawaniewska-Mochowa Zofia. 1991. *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej*. "Studia nad polszczyzną kresową" t. VI: 223–254.

Sawaniewska-Mochowa Zofia. 1995. *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej za lata 1989–1993 (z uzupełnieniem od roku 1988)*. "Studia nad polszczyzną kresową" t. VIII: 265–282.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, Zielińska Anna. 2007. *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej.* Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Smolińska Barbara. 1983. *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII wieku na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy.* Wrocław: Ossolineum, Polska Akademia Nauk Instytut Języka Polskiego.

Smułkowa Elżbieta. 1990. *Problematyka badawcza pogranicza polsko-białorusko-litewskiego pogranicza językowego*. "Studia nad polszczyzną kresową" t. V: 151–164.

Smułkowa Elżbieta. 1992. *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym* (21–29). W: *Dzieje Lubelszczyzny* t. VI: Red. J. Bartmiński, M. Łesiów. *Między Wschodem a Zachodem*. Cz. 4: *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim.* Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe.

Smułkowa Elżbieta. 2002. *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie.* Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Studia nad polszczyzną kresową. 1982–1991. Red. J. Rieger, W. Werenicz t. I–VI. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; 1992. Red. J. Rieger t. VII. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; 1995–2001. Red. J. Rieger t. VIII–X. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN.

Szwejkowska Helena. 1929/1996. *Imiesłów przeszły czynny na -szy*. "Język Polski" t. XIV: 71–75 [przedruk: "Język polski dawnych Kresów Wschodnich" t. 1: 57–60].

Szwejkowska Helena. 1929a/1996a. *Właściwości składniowe dopełniacza przy imiesłowie biernym w polszczyźnie litewskiej*. "Język Polski" t. XIV: 133–136 [przedruk: "Język polski dawnych Kresów Wschodnich" t. 1: 63–65].

Szwejkowska Helena. 1934/1996b. *O pomieszaniu rodzaju w czasie przeszłym u litewskich Polaków*. "Język Polski" t. XIX: 183–184 [przedruk: "Język polski dawnych Kresów Wschodnich" t. 1: 61–62].

Tekielski Krzysztof. 1981. *Teksty gwarowe z okolic Niemenczyna*. "Język Polski" LXI: 84–89.

Tekielski Krzysztof. 1982. *Gwarowa polszczyzna okolic Podbrzezia i Niemenczyna na Wileńszczyźnie,* "Język Polski" LXII: 282–293.

Tekielski Krzysztof. 1983. *Osobliwe formy bezokolicznika w polszczyźnie wileńskiej*. "Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace językoznawcze" t. 4: 187–190.

Turska Halina. 1930/1983. *Język polski na Wileńszczyźnie*. W: *Wilno i ziemia wileńska. Zarys monograficzny* t. I: 219–225 [przedruk: "Studia nad polszczyzną kresową" t. III: 15–23].

Turska Halina. 1939/1982. *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie.* Wilno [przedruk ocalałych fragmentów: "Studia nad polszczyzną kresową" t. I: 19–122].

Verenič Vâčeslav. 1986. *Teksty iz Narovlânskogo rajona Belorusskoj SSR*. "Studia nad polszczyzną kresową" t. IV: 113–118. [Веренич Вячеслав. 1986. *Тексты из Наровлянского района Белорусской ССР.* "Studia nad polszczyzną kresową" t. IV: 113–118].

Zdaniukiewicz Alojzy Adam. 1969. *Formy czasownikowe w gwarze Łopatowszczyzny*. "Prace Filologiczne" XIX: 297–301.

Zdaniukiewicz Alojzy Adam. 1972. *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Zielińska Anna. 2002. *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Žabroŭskaâ Ganna. 2017**.** *Moŭnaâ sìtuacyâ belaruskaj vëskì na belaruska-lìtoŭska-pol'skìm pamežžy* (91–117). U: *Białoruś w dyskursie naukowym. Lingwistyka, socjologia, politologia*. Red. R. Kaleta. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego [Жаброўская Ганна. 2017. *Моўная сітуацыя беларускай вёскі на беларуска-літоўска-польскім памежжы* (91–117). У: *Białoruś w dyskursie naukowym. Lingwistyka, socjologia, politologia*. Red. R. Kaleta. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego].

Žebrovskaâ Anna**.** 2014. *Sociolingvističeskaâsituaciâ na Mâdel'šine na primere d. Komarovo* (373–398). V: *Contemporary approaches to dialectology: The area of North, Northwest Russian and Belarusian vernaculars // Sovremennye metody v dialektologii. Areal severnyh, severo-zapadnyh russkih i belorusskih govorov*. Red.

I.A. Seržant, B. Wiemer. "Slavica Bergensia" 13. Bergen: Department of Foreign Languages, University of Bergen [Жебровская Анна. 2014. *Социолингвистическая ситуация на Мядельщине на примере д. Комарово* (373–398). В: *Contemporary approaches to dialectology: The area of North, Northwest Russian and Belarusian vernaculars // Современные методы в диалектологии. Ареал северных, северо-западных русских и белорусских говоров,* Red. I.A. Seržant, B. Wiemer. "Slavica Bergensia" 13. Bergen: Department of Foreign Languages, University of Bergen].

Żebrowska Anna. 2013. *Polskość w Komarowszczyźnie i jej okolicach: historia i współczesność.* "Acta Baltico-Slavica" 37: 407–418.

Żebrowska Anna. 2014a. *Tożsamość czy tożsamości – wstępne refleksje na temat samoidentyfikacji mieszkańców białorusko-litewskiego pogranicza (na podstawie badań empirycznych przeprowadzonych w regionie miadziolskim obwodu mińskiego)* (341–353). W: *Konstrukcje i destrukcje tożsamości* t. III: *Narracja i pamięć*. Red. E. Golachowska, A. Zielińska, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Instytut Slawistyki PAN.

Żebrowska Anna. 2015. *O języku młodego pokolenia z Komarowszczyzny (na podstawie badań terenowych przeprowadzonych w regionie miadziolskim obwodu mińskiego)*. "Studia Wschodniosłowiańskie" t. 15: 509–520.

Żebrowska Anna. 2019. *Komarowszczyzna. Język pogranicza białorusko-polsko-litewskiego.* Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

ABSTRACT: The article is devoted to the situation of the Polish language in Kamarova (the village of Kamarova and neighbouring villages) located in the Myadzyel district of the Minsk region in the north-west of Belarus. It is a research area which appeared in my scientific interests for the first time in 2010, but was known to me much earlier, because I was born and grew up in this part of Belarus. My own memory and regularly conducted research of a linguistic and identity nature make it possible not only to describe the fate of the Polish language and Polishness in this region, but also to trace the changes occurring in the constantly changing reality over several decades. The illustrative material are fragments of autobiographical narratives recorded during the exploration of the mentioned area.

KEYWORDS: Kamarova, Myadzyel district, Polishness in Kamarova, Northern borderland Polish, Polish language.

STRESZCZENIE: Artykuł poświęcony jest sytuacji języka polskiego na Komarowszczyznie (wieś Komarowo oraz okoliczne miejscowości) położonej w rejonie miadziolskim obwodu mińskiego na północnym zachodzie Białorusi. Jest ona obszarem badawczym, który po raz pierwszy w obrębie moich zainteresowań naukowych znalazł się w 2010 roku, znany natomiast był mi znacznie wcześniej, gdyż na tych ziemiach urodziłam się i dorastałam. Własna pamięć oraz regularnie prowadzone badania o charakterze językowo-tożsamościowym pozwalają nie tylko opisać losy polszczyzny i polskości w tym regionie, ale prześledzić zmiany zachodzące w nieustannie zmieniającej się rzeczywistości na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Materiałem ilustracyjnym są fragmenty narracji autobiograficznych zapisanych podczas eksploracji na wspomnianym obszarze.

SŁOWA KLUCZOWE: Komarowszczyzna, rejon miadziolski, polskość na Komarowszczyźnie, polszczyzna północnokresowa, język polski.

РЭЗЮМЭ: Артыкул прысвечаны сітуацыі з польскай мовай на Камароўшчызне (вёска Камарова і суседнія мясцовасці), размешчанай у Мядзельскім раёне Мінскай вобласці на паўночным захадзе Беларусі. Гэта даследчы абшар, які ўпершыню з навуковага пункту погляду зацікавіў мяне ў 2010 годзе, аднак вядомы мне ён быў значна раней, бо нарадзілася я і вырасла менавіта на гэтай тэрыторыі. Мая ўласная памяць, а таксама рэгулярныя лінгвістычна-тоеснасныя даследаванні дазваляюць не толькі апісаць лёс польскай мовы і польскасці ў гэтым рэгіёне, але і прасачыць змены, якія адбываюцца ў няспынна пераменлівай рэчаіснасці на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. Ілюстрацыйным матэрыялам з'яўляюцца фрагменты аўтабіяграфічных аповедаў, запісаных падчас палявых даследаванняў на згаданай тэрыторыі.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Камароўшчызна, Мядзельскі раён, польскасць на Камароўшчызне, паўночна-крэсовая пальшчызна, польская мова.

Data przesłania artykułu: 28.11.2021
Data akceptacji artykułu: 10.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Anna Żebrowska/ Ганна Жаброўская – Polska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej; dr hab.; specjalność: językoznawstwo białoruskie i rosyjskie; zainteresowania naukowe: problematyka pogranicza białorusko-polsko-litewskiego, kontakty językowe i kulturowe na obszarze dawnego Księstwa Litewskiego, zagadnienie tożsamości.

Adres: Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej, Wydział Neofilologii, UAM, al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Polska.

Wybrane publikacje (2020):

1. Żebrowska Anna. 2020. *Влияние русского языка на белорусские говоры (на примере полевых исследований в Мядельском районе Минской области)*. „Studia Rossica Posnaniensia" 45/1: 181–193.
2. Żebrowska Anna. 2020*. Мянушкі жыхароў Камароўшчызны (на падставе палявых даследаванняў у Паўночна-Заходняй Беларусі)*. „Studia Wschodniosłowiańskie" 20: 339–349.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.165–175

Анатоль Багдзевіч / Anatol Bahdzevich

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы /
Yanka Kupala State University of Grodno
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8101-1590
e-mail: a.bogdevich@grsu.by

Аб магчымым уплыве грэцкай мовы на развіццё дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу ў славянскіх мовах

On the Possibility of Greek Influence on the Development of Slavic Present Passive Participles
O możliwym wpływie języka greckiego na rozwój imiesłowu biernego czasu teraźniejszego w językach słowiańskich

Актыўнае выкарыстанне дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ем-*, *-ім-* сярод славянскіх моў найбольш уласціва рускай мове, дзе, пачынаючы з канца XVIII стагоддзя больш запатрабаванай з’яўляецца адпаведная граматычная семантыка. Адзначым, што такая семантыка надзвычай спарадычна запатрабавана ў большасці моўных стыляў, але надзвычай пашырана ў навуковым стылі (і вытворных ад яго падстылях, напрыклад, навукова-папулярным або публіцыстычным, які сёння нярэдка мае рысы навуковага), таму функцыянаванне згаданых дзеепрыметнікаў нават на сёння, калі і не абмяжоўваецца навуковым стылем, то, ва ўсякім выпадку, падтрымка такога функцыянавання адбываецца не ў напрамку “жывая гутарковая мова → навуковая мова”, а наадварот. Што ж да іншых славянскіх моў, то ўжыванне такіх дзеепрыметнікаў у беларускай і ўкраінскай мовах сустракаецца, зноў жа, пераважна ў навуковым стылі, а ў заходнеславянскіх мовах гэтыя формы можна лічыць страчанымі [Мацюсович 1976: 69; Широкова 1952: 158; Мистрик 1981: 264].

З аднаго боку, нярэдка адзначаецца, у тым ліку, навукоўцамі, якія займаюцца вывучэннем функцыянавання дзеепрыметнікаў у беларускай мове, значны семантычны патэнцыял форм залежнага стану цяперашняга часу, а таксама кампактнасць гэтых форм, што падвышае семантычны патэнцыял тэксту ў цэлым. З другога боку, на працягу

ўсяго развіцця беларускай літаратурнай мовы існавала значная пурыстычная тэндэнцыя да адмаўлення натуральнасці дадзенай формы дзеепрыметнікаў у беларускай мове і непажаданасці іх выкарыстання [Сцяцко 2002: 37–38; Багдзевіч 2000]. Разам з тым, цікава прасачыць за гісторыяй дадзенай формы ў славянскіх мовах, бо, на наш погляд, якраз гісторыя і паказвае вытокі адмаўлення форм на *-ем-*, *-ім-* у адных славянскіх мовах і іх знікнення ў іншых.

Асноўныя тэндэнцыі, якія прасочваюцца ў гісторыі дзеепрыметнікаў з суфіксамі *-ем-* і *-ім-* у славянскіх мовах можна звесці да дзвюх: з аднаго боку, паступовае затуханне, якое з рознай ступенню актыўнасці і з рознымі вынікамі можа назірацца ва ўсіх славянскіх мовах, уключаючы рускую і беларускую, з другога боку, – актывізацыя, якая назіраецца пераважна ў перыяды актыўнага развіцця кніжнасці і асабліва ў XX стагоддзі паралельна з імклівым развіццём навукі і, адпаведна, пашырэннем навуковых тэкстаў. Першая тэндэнцыя, на нашу думку, дыктуецца імкненнем носьбітаў мовы да эканоміі моўных сродкаў. На першы погляд, дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу якраз і адпавядаюць такому імкненню, паколькі кампактна – у межах адной словаформы – перадаюць даволі складаную граматычную семантыку і падвышаюць інфармацыйны патэнцыял тэксту. На самой справе, з-за нізкай запатрабаванасці азначанай граматычнай семантыкі (‘які падпадае ўздзеянню з боку суб’екта дзеяння адначасова з іншым дзеяннем’) такая форма для большасці носьбітаў мовы з’яўляецца збыткоўнай, і наяўнасць яе не адпавядае імкненню да эканоміі моўных сродкаў. Найбольш верагодна, што такая тэндэнцыя ўзыходзіць да часоў праславянскай мовы [Супрун 1993: 78]. Другая тэндэнцыя дыктуецца ўскладненнем сэнсавага і семантычнага патэнцыялу тэкстаў у сучасным дыскурсе, прычым, не толькі навуковым, таму фармальна кампактная і семантычна ёмістая форма ў дадзеных умовах набывае пашырэнне. У старaславянскай мове, якая з’яўлялася мовай кніжнасці, прычым, фактычна не толькі на тэрыторыі паўднёвых славян, формы дзеепрыметнікаў на *-ем-*, *-ім-* былі досыць пашыраны, а многія даследчыкі славянскіх моў лічаць, што менавіта старaславянская мова і з’яўлялася крыніцай дадзеных форм для іншых славянскіх моў, якія ў той ці іншай ступені зведалі яе ўплыў на пэўных этапах станаўлення і развіцця іх літаратурных варыянтаў. Адзначым, што актывізацыя разгляданых форм у рускай мове адназначна адбывалася ў межах такога ўплыву, бо старaславянска-рускія моўныя сувязі засведчаны і гістарычна, і на падставе лінгвістычнага аналізу тэкстаў.

Якім жа чынам пашырыліся дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ў старaславянскай мове, калі іх пашырэнне ў праславянскай мове наўрад ці было вельмі актыўным? Натуральнай уяў-

ляецца мадэль, калі патэнцыяльная і недастаткова запатрабаваная ў праславянскай (гутарковай) мове граматычная семантыка і сродкі яе выражэння актуалізуюцца і актывізуюцца ў старaславянскай (літаратурнай) мове ў сувязі з пашырэннем яе сэнсавага і семантычнага патэнцыялу і дыскурсу. Разам з тым, разгледзім іншую версію, якая дапускае ўплыў грэцкай мовы на станаўленне і развіццё дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу ў старaславянскай мове і пад яе ўплывам – у шэрагу іншых славянскіх моў.

Па-першае, адзначым, што згодна са сведчаннямі Антуана Мейе, дзеепрыметнікавыя формы на *-ем-*, *-ім-* паходзяць з індаеўрапейскага медыяльнага дзеепрыметніка (г. зв., дзеепрыметніка сярэдняга стану) [Мейе 1951: 267–268]. Сярэдні, ці медыяльны стан, характэрны для праіндаеўрапейскай і некаторых індаеўрапейскіх моў, у большасці з іх на сёння знік, і дадзеная катэгорыя з'яўляецца бінарнай (залежны – незалежны стан). Шэраг форм, у тым ліку лексемаў, дзе адбылося спрошчванне асноў у выніку дээтымалагізацыі і страты граматычнасці іх былымі ўтваральнымі сродкамі, у славянскіх мовах, на думку таго ж А. Мейе, з аднаго боку, утрымліваюць элемент *-м-* у сваёй структуры як рэшткі былога дзеепрыметнікавага суфікса, з другога, маюць элементы "медыяльнай" граматычнай семантыкі, як, да прыкладу, прыметнікі тыпу *ведомъй, любимъй, лакомъй*. Таксама кампаратывіст звяртае ўвагу на блізкасць гэтых форм да падобных утварэнняў у санскрыце, грэцкай мове, лацінскай, оскa-умбрскіх гаворках, іранскіх і балтыйскіх мовах [Мейе 1951: 269]. Натуральна, маглі такія формы прысутнічаць і ў праславянскай мове, дзе, у сувязі са стратай медыяльнага кампаненту граматычнай катэгорыі дзеяслоўнага стану, яны маглі перакваліфікавацца ў "пасіўныя" формы (=формы залежнага стану). Разам з тым, прамых сведчанняў, у тым ліку, на падставе дадзеных рэканструкцый, аб пашырэнні там згаданых формаў няма.

Звяртаючыся да гістарычных фактаў, згадаем умовы і абставіны, у якіх адбылося фармаванне першай літаратурнай мовы славян, дзе і была запатрабавана больш складаная граматычная семантыка – старaславянскай мовы. Як вядома, браты Кірыла і Мяфодзь працавалі над стварэннем славянскай пісьмовасці ў Салоніках, дзе побач са славянскімі гаворкамі была распаўсюджана грэцкая мова. Насельніцтва горада, як і самі браты, былі білінгвамі. Прычым, найбольш верагоднай версіяй этнічнай прыналежнасці Салунскіх братоў з'яўляецца іх грэцкае паходжанне, хоць гэта і не даказана (як не даказана і адваротнае). Сёння, калі білінгвізм значна больш пашыраны ў розных рэгіёнах свету, прычым, нярэдка, гаворка ідзе пра паралельнае выкарыстанне вельмі розных моў, мы маем магчымасць назіраць, што ўзаемапранікненне моў адбываецца на ўсіх узроўнях, уключаючы граматычны. Улічваючы

білінгвальную свядомасць саміх стваральнікаў і пачынальнікаў старастаславянскай пісьмовасці і неабходнасць перадачы складаных сэнсаў, для чаго не заўсёды меліся гатовыя лексічныя адзінкі і граматычныя мадэлі, магчыма дапусціць, што такія мадэлі (як і лексемы, тэрміны) маглі пазычацца з грэцкай мовы, якая, па-першае, служыла ў якасці эстэтычнай мадэлі (мова хрысціянскай царквы), па-другое, у пэўнай ступені роднасная славянскім (у межах індаеўрапейскай моўнай сям'і), па-трэцяе, існавала з паўднёваславянскімі мовамі ў межах адзінага арэалу, што прывяло да стварэння гэтак званага балканскага моўнага саюзу, па-чацвёртае, была адным з кампанентаў у сітуацыі білінгвізму, што склалася ў шэрагу населеных пунктаў і тэрыторый на поўначы Балканскага паўвострава. Такім чынам, згаданае паказвае на магчымасць развіцця якіх-небудзь граматычных формаў славянскай мовы (старaславянскай, а пазней пад яе ўплывам і іншых) пад уплывам грэцкай мовы. Тым больш, што гаворка не ідзе пра пазычэнне формы (цалкам адсутнай у славянскіх мовах), а хутчэй, пра абуджэнне патэнцыяльна прысутнай, але не запатрабаванай у поўнай ступені.

Адным з аргументаў за іншамоўнае паходжанне (іншамоўную стымуляцыю) формаў дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу з'яўляецца моцнае супраціўленне іх ужыванню, якое можам назіраць на працягу ўсёй гісторыі славянскіх моў аж да XIX стагоддзя, прычым, у большасці з іх гэтае супраціўленне прывяло да амаль поўнага знікнення. Такое непрыняцце тлумачыцца дзеяннем закона нераўнамернасці развіцця мовы, у прыватнасці, кансерватыўнасцю граматычнага ладу, які, у адрозненне ад вакабуляру (лексічнага складу) змяняецца значна павольней і значна менш. Яшчэ больш кансерватыўным моўным узроўнем з'яўляецца фанетычны лад мовы, але нават тут мы можам назіраць факты пазычэння адзінак (фанем і іх рэпрэзентантаў – гукаў), у тым ліку, на прыкладзе згаданай старaславянскай мовы і славянскіх моў і гаворак у цэлым. Прычым, гэтыя факты цалкам падобныя як па характары, так і па выніках да нашай версіі аб паходжанні дзеепрыметнікаў залежнага стану цяпершаняга часу. Гаворка ідзе пра гук [*ф*], які адсутнічаў у сістэме праславянскай мовы і быў уведзены ва ўжытак Кірылам і Мяфодзем разам з дзвюма літарамі для яго абазначэння. Дадзены факт, па-першае, паказвае на важнасць кніжных традыцый, у прыватнасці, грэцкіх кніжных традыцый для станаўлення славянскай пісьмовасці. Гук [*ф*] на працягу першых стагоддзяў славянскай пісьмовасці сустракаецца выключна ў словах ці імёнах уласных грэцкага паходжання, радзей – у іншых пазычэннях. Тым не менш, стваральнікі алфавіта ўводзяць у яго аж 2 (!) літары для абазначэння гэтага фактычна адсутнага ў мове гука. Па-другое, мы бачым магчымасць самога факта пазычэння гука і, як вынік, – фанемы

з адной мовы ў другую. Праўда, для таго, каб дадзеная фанема прыжылася, спатрэбілася амаль 1000 гадоў. Аналіз жывых беларускіх і іншых славянскіх гаворак паказвае, што нават у XX стагоддзі (і нават зараз сярод прадстаўнікоў найстарэйшых пакаленняў) дадзены гук падпадае замене на [*п*], [*хв*], радзей [*х*], што сведчыць аб яго частковым непрыняцці жывымі гаворкамі і па сёння. Сярод адукаваных слаёў насельніцтва, з другога боку, ніякіх праблем з ужываннем дадзенага гуку няма і не было ніколі, тым больш, што нягледзячы на яе першапачатковую адсутнасць у фаналагічных сістэмах славянскіх моў, адпаведная фанема вельмі добра ўпісваецца туды, набываючы здольнасць карэляцыі па звонкасці-глухасці з фанемай [*в*]. Праўда, адзначым, такая натуральная карэляцыя ўзнікла ізноў жа не ва ўсіх славянскіх мовах, напрыклад, у беларускай замест карэляцыі [*в*] – [*ф*] існуе карэляцыя [*в*] – [*ў*], хоць апошняя фанема і ўвогуле не з'яўляецца глухой. Як бачым, поўная адаптацыя фанемы ў беларускай мове так і не адбылася. Такім чынам, можна весці гаворку пра патэнцыйную (не рэальную) прысутнасць дадзенай фанемы ў славянскіх мовах у якасці сістэмнай лакуны, што актывізавалася пад уплывам грэцкай мовы, адкуль была ўведзена цалкам штучна як у выніку білінгвізму стваральнікаў славянскай пісьмовасці, так і дзеля надзвычайнай патрэбы ў перадачы амаль без скажэння грэцкай формы імёнаў святых, дзеячаў хрысціянскай царквы і гэтак далей.

З нашага пункту погляду, менавіта так магло адбывацца і пазычэнне (або абуджэнне і актывізацыя) формы дзеепрыметнікаў на *-ем-*, *-ім-* на іншым моўным узроўні, прычым крыху менш кансерватыўным, чым фанетычны лад, – на граматычным. Атавістычная форма дзеепрыметніка (рэшткі медыяльнага дзеепрыметніка праіндаеўрапейскай мовы) рэдка ўжывалася ў жывых славянскіх гаворках (праславянскай мове і мовах або гаворках, якія атрымаліся ў выніку яе дывергентнага развіцця на розных участках славянскага моўнага кантынууму). Аднак створаная Кірылам і Мяфодзем (магчыма, грэкамі паводле паходжання) пісьмовасць пад уплывам грэцкай мовы і пераважна для перакладу адпаведных грэцкіх слоў і форм на стараславянскую мову (цяжка ўявіць іншы пераклад у такім выпадку, чым паўкалька) паступова зведвае пашырэнне ўжывання згаданай формы адукаванымі і пераважна славяна-грэцкімі білінгвістычнымі носьбітамі славянскіх гаворак.

У свядомасці білінгва (білінгва – нелінгвіста!) няма выразнай мяжы паміж дзвюма мовамі: з аднаго боку, пры іх выкарыстанні дзейнічае пераключэнне кодаў, з другога, білінгв валодае пэўным арсеналам моўных выразных сродкаў дзвюх моў, якія могуць выкарыстоўвацца і пры ўжыванні той мовы, да якой дадзеныя сродкі не належаць. Гэта

адбываецца ў шэрагу выпадкаў: калі асобныя словы ці формы адной мовы ў большай ступені актывізаваныя ў свядомасці носьбіта, а ў пэўны момант наступае неабходнасць выкарыстання адпаведных сродкаў у другой мове, дзе яны актуалізаваныя недастаткова (уваходзяць у пасіўны інвентар); калі другая мова не мае адпаведных выразных сродкаў, а ўзнікае неабходнасць іх выкарыстання пры ажыццяўленні камунікатыўнага акту на гэтай мове; калі пэўныя выразныя сродкі адной мовы з'яўляюцца больш выразнымі, кампактнымі, дакладнымі і г. д., таму больш прыдатнымі да трапнага выкарыстання. Білінгв не заўсёды ўсведамляе, што дадзеныя сродкі неўласцівыя другой мове, бо для яго яны з'яўляюцца натуральным інструментам выражэння думкі. Напрыклад, у беларускай ці рускай мове няма прыказкі "Ты можаш прывесці каня да вады, але ты не можаш прымусіць яго піць", але носьбіты беларускай мовы, якія валодаюць мовай англійскай, нярэдка выкарыстоўваюць гэтую кальку "You can lead a horse to water, but you cannot make it drink".

Не менш актуальным з'яўляецца для білінгва выкарыстанне граматычных форм ці сінтаксічных канструкцый адной мовы ў другой, тым больш, што білінгвы-нелінгвісты, валодаючы дадзенымі канструкцыямі, не заўсёды могуць усведамляць іх чужароднасць адной з моў, якімі яны валодаюць: лінгвістычная свядомасць білінгва скажоная веданнем дзвюх моў. Неаднаразова даводзілася чуць на рускай мове жыхароў Гродна наступную сінтаксічную канструкцыю: «Посмотрите, или у вас нет 5 копеек». Натуральна, рускай мове такая канструкцыя неўласціва, што, аднак, не выключае магчымасці яе разумення нават за межамі Беларусі. Як бачым, у выніку лексічнай і сінтаксічнай інтэрферэнцыі адбылося змяшэнне сугучных рускіх адпаведнікаў лексемы "ці" (или – ли) і змена сінтаксічнай канструкцыі.

Такой самай магла быць і схема з'яўлення форм дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ем-*, *-ім-* у славянскіх гаворках: пад уплывам дзвюхмоўнай свядомасці білінгваў – першых стваральнікаў тэкстаў на стараславянскай мове – у працэсе іх перакладу з грэцкай мовы адбываецца граматычная інтэрферэнцыя грэцкіх словаформ са славянскімі дзеясловамі, што, да таго ж, палягчалася за кошт атавістычнай прысутнасці ў славянскіх гаворках рэшткаў былых індаеўрапейскіх медыяльных дзеепрыметнікаў для асобных слоў.

Наколькі адпавядаюць такой магчымасці факты ў граматычнай сістэме самой грэцкай мовы? Грэцкая мова ў поўнай ступені захавала трохкампанентную сістэму катэгорыі стану дзеяслова з наяўнымі пасіўным (залежным), актыўным (незалежным) і медыяльным (сярэднім) станам. Пры гэтым, дзеепрыметнікі таксама могуць мець формы ўсіх трох станаў у чатырох асноўных часах: цяперашні час, будучы час,

аорыст і перфект [Славятинская 1996: 128]. Пасіўныя і медыяльныя формы ў шэрагу выпадкаў супадаюць (аманімізм форм), як, напрыклад, у цяперашнім часе ці перфекце [Славятинская 1996: 128]:

	Пасіўны (залежны) стан	Медыяльны стан
Цяперашні час	Παιδευόμενος	παιδευόμενος
Перфект	Πεπαιδευμένος	πεπαιδευμένος

Пасіўная форма будучага часу ўтвараецца ад медыяльнай з выкарыстаннем суфікса -*θη*- – *παιδευθησόμενος*, у форме аорыста пасіўная і медыяльная формы таксама не супадаюць (*παιδευσάμενος* – *παιδευθείς*). Фактычна, форма, што цікавіць нас, гэта адзіная медыяльна-пасіўная форма цяперашняга часу, якая да таго ж можа мець як медыяльныя і пасіўныя, так нават і актыўныя значэнні [Славятинская 1996: 121]. Паводле граматычнай семантыкі дадзеная форма з'яўляецца блізкай да разгляданых у гэтым артыкуле форм славянскіх дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу, дзе, аднак, катэгорыя стану рэалізавана ў рэдукаваным выглядзе ў параўнанні з грэцкай і іншымі індаеўрапейскімі мовамі, у якіх залежны (а дзе ёсць – і медыяльны) стан ужываецца значна больш рэгулярна, чым у славянскіх (гэта тычыцца не толькі дзеепрыметнікаў, але і іншых дзяслоўных форм). Дадамо, што рэдукаванасць катэгорыі стану за кошт меншай ужывальнасці залежнага стану і "другаснасць", некаторая штучнасць залежнага стану выяўляюцца і ў тым факце, што фактычна па-за межамі сістэмы дзеепрыметнікаў спецыфічных сродкаў выражэння стану і няма (зваротныя дзеясловы, акрамя таго, што могуць выконваць функцыю залежнага стану, маюць і іншую семантычную нагрузку і не з'яўляюцца, такім чынам, спецыфічным сродкам).

Прыведзеныя прыклады, як бачым, утрымліваюць у сваёй структуры суфікс -*μεν*-, які мае гукавы кампанент -*μ*-. Пры гэтым праславянскі фармант дзеепрыметніка залежнага стану цяперашняга часу быў *-*mo* [Мейе 1951: 269], што сведчыць пра роднаснасць – агульнае паходжанне – праславянскіх і грэцкай форм і магчымасць іх далейшага ўзаемаўплыву ў працэсе апісаных вышэй моўных кантактаў. Разгляданыя формы паходзяць ад адпаведных праіндаеўрапейскіх форм, але пры іх развіцці ў грэцкіх і славянскіх гаворках яны мелі розны лёс. Калі ў грэцкай мове – да IX стагоддзя нашай эры яна ў больш чым поўнай ступені самарэалізавалася як літаратурная мова – такія формы былі надта пашыраны, дзякуючы запатрабаванасці адпаведнай граматычнай семантыкі, то ў славянскіх гаворках формы існавалі ў атавістычным выглядзе і не набылі шырокага распаўсюджання. Другой прычынай для частковай дэактывізацыі форм з'явілася перабудова катэрыі стану ў славянскіх мовах увогуле, што выявілася як у знікненні

граммемы медыяльнага стану і набыцці катэгорыяй бінарнага характару, так і да фактычнага звядзення дадзенай катэгорыі да дзеепрыметнікавых форм [Горшкова 1981: 283], а таксама з пераважным выкарыстаннем ў залежным стане дзеепрыметнікаў прошлага часу, што абумоўлена іх сувяззю "з дзеясловамі закончанага трывання <…> і спецыфікай семантыкі, якая ў іх рэалізавана".

Прычым, у тых славянскіх мовах, якія засноўваліся непасрэдна на адпаведных славянскіх гаворках і без значнага ўплыву з боку стараславянскай і праз яе грэцкай моў, у тым ліку часта пад уплывам раманскіх ці германскіх моў, працэс дэактывізацыі форм на *-ем-*, *-ім-* дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу працягваўся, што прывяло да іх канчатковага заняпаду або поўнага знікнення (асабліва гаворка ідзе пра заходнеславянскія мовы). Гэта назіраем, дарэчы, і ў беларускай мове, дзе на канец XIX, ды і ў пачатку XX стагоддзя ўжыванне дадзеных дзеепрыметнікаў было мінімізавана, хоць у дадзеным выпадку поўная дэактуалізацыя формы так і не адбылася, паколькі ўсё ж стараславянская мова на тэрыторыі Беларусі выкарыстоўвалася досыць актыўна ў розныя гістарычныя перыяды, а ў XIX стагоддзі пашыраецца і ўплыў рускай мовы. Апошняга, аднак, было недастаткова для паўнавартаснага пранікнення формы ў гутарковую мову, а таксама і ў літаратурную на першых этапах яе развіцця. Разам з тым, пры пашырэнні русіфікацыі згаданы ўплыў пашырыўся, і дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу пачынаюць актыўна пранікаць у кніжныя стылі беларускай мовы, пры гэтым застаючыся дастаткова чужымі для жывой гутарковай мовы. У канцы XX – пачатку XXI стагоддзя гэтыя формы знаходзяцца на перыферыі лінгвістычнага супрацьстаяння сярод навукоўцаў і моўнікаў з пурыстычнымі поглядамі і тых, хто актыўна прасоўвае разгляданыя формы ва ўжытак.

Як вынік, адносная храналогія развіцця дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ем-*, *-ім-*, *-ом-* можа выглядаць наступным чынам:

1. праіндаеўрапейскі медыяльны дзеепрыметнік на **-mno*;
2. а) яго развіццё ў грэцкай мове, фармант набывае форму *-μεν-*;
   б) перабудова катэгорыі стану, страта медыяльнага значэння, набыццё дадзенай формай значэння залежнага стану і паступовая дэактывізацыя яе ў славянскіх гаворках;
3. актывізацыя разгляданай формы падчас стварэння славянскай пісьмовасці пад уплывам грэцкай мовы ў выніку моўнай інтэрферэнцыі і пераважна перакладнога характару большасці тэкстаў, дзе такія дзеепрыметнікі ўжываюцца;
4. а) далейшае затуханне дадзенай формы ў жывых гаворках, у тым ліку, беларускіх, да поўнага знікнення ў некаторых славянскіх мовах;

б) далейшае пашырэнне формы ў кніжных стылях, у тым ліку, у рускай мове, а таксама, пад яе ўплывам, у некаторых варыянтах сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

У наш час дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўсё яшчэ застаюцца дыскусійнай катэгорыяй, якая цалкам натуральна ўспрымаецца аднымі моўнікамі і цалкам адвяргаецца іншымі. Відавочна, тым не менш, што разгляданая форма ў беларускай мове мае досыць спецыфічнае паходжанне і стымулюецца не столькі патрэбамі ў перадачы адпаведнай граматычнай семантыкі, колькі ў патрэбе знаходжання эквівалентаў адпаведным рускім структурам. Пры гэтым, як мы паспрабавалі давесці ў гэтым артыкуле, і ў рускай мове такія дзеепрыметнікі цалкам могуць мець штучнае і іншамоўнае паходжанне, што і тлумачыць праблемнасць іх ужывання ў славянскіх мовах увогуле.

Бібліяграфія

Bagdzevìč A.Ì. 2000. *Slovaŭtvaral'naâ struktura addzeâsloŭnyh tèrmìnaadzìnak u sučasnajbelaruskaj move*. Grodna: GrDU [Багдзевіч А.І. 2000. *Словаўтваральная структура аддзеяслоўных тэрмінаадзінак у сучаснай беларускай мове*. Гродна: ГрДУ].

Dankov V.N. 1981. *Istoričeskaâ grammatika russkogo âzyka. Vyraženie zalogovyh otnošenij u glagola*. Moskva: Vysšaâ škola [Данков В.Н. 1981. *Историческая грамматика русского языка. Выражение залоговых отношений у глагола*. Москва: Высшая школа].

Gorškova K.V., Haburgaev G.A. 1981. *Istoričeskaâ grammatika russkogo âzyka*. Moskva: Vysšaâ škola [Горшкова К.В., Хабургаев Г.А. 1981. *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Высшая школа].

Macûsovič Â.V. 1976. *Morfologičeskij stroj sovremennogo pol'skogo literaturnogo âzyka*. Leningrad: LGU [Мацюсович Я.В. 1976. *Морфологический строй современного польского литературного языка*. Ленинград: ЛГУ].

Meje A. 1951. *Obŝeslavânskij âzyk*. Moskva: Izd. Inostrannoj literatury [Мейе А. 1951. *Общеславянский язык*. Москва: Изд. Иностранной литературы].

Mistrik J., Tuguševa R. 1981. *Učebnik slovackogo âzyka*. Moskva: Vysšaâ škola [Мистрик Й., Тугушева Р. 1981. *Учебник словацкого языка*. Москва: Высшая школа].

Scâcko P.V. 2002. *Kul'tura movy*. Mìnsk: Tèhnalogìâ [Сцяцко П.В. 2002. *Культура мовы*. Мінск: Тэхналогія].

Širokova A. 1952. *Očerk grammatiki češskogo âzyka*. Moskva: Izd. literatury na inostrannyh âzykah [Широкова А. 1952. *Очерк грамматики чешского языка*. Москва: Изд. литературы на иностранных языках].

Slavâtinskaâ M.N. 2003. *Učebnik drevnegrečeskogo âzyka*. V 2-h č. Č 2. Moskva: Filologiâ [Славятинская М.Н. 1996. *Учебник древнегреческого языка*. В 2-х ч. Ч. 2. Москва: Филология].

Suprun A.E. 1993. *Praslavânskij âzyk*. Minsk: Universitetskoe [Супрун А.Е. 1993. *Праславянский язык*. Минск: Университетское].

ABSTRACT: The passive participles of the present tense have been actively used only in Russian out of all Slavic languages since the 19th century and are a grammatical

category that is not accepted by all native speakers of the standard Belarusian language as a normative one. During the development of Slavic languages, it has been experiencing two opposite tendencies: decline and revival. The article examines extralinguistic and intralinguistic factors that could have influenced the development of this verb form in a number of Slavic languages. According to the author, the bilingual Slavic-Greek consciousness of the creators of Slavic writing could have influenced the strengthening of these forms in the Russian language. The article analyzes possible connections of the Slavic participles of the present tense with the medial and passive participles of the Greek language in the light of their common origin from the Indo-European participle, as well as the process of development of participles during the restructuring of the voice category and in connection with the development of the aspect category.

KEYWORDS: participle, category of voice, Slavic languages, passive voice, Indo-European languages, Proto-Slavic language, Russian language, Belarusian language.

STRESZCZENIE: Imiesłowy bierne czasu teraźniejszego, które ze wszystkich języków słowiańskich były aktywnie używane tylko w języku rosyjskim od [illegible]I[illegible] wieku i są kategorią gramatyczną, która nie jest akceptowana przez wszystkich rodzimych użytkowników białoruskiego języka literackiego jako normatywna, doświadczają dwóch przeciwstawnych tendencji w rozwoju języków słowiańskich: schyłku i odrodzenia. W artykule omówiono czynniki pozajęzykowe i intralingwistyczne, które mogły wpłynąć na rozwój tej formy imiesłowa w wielu językach słowiańskich. Zdaniem autora dwujęzyczna świadomość słowiańsko-grecka twórców pisma słowiańskiego mogła wpłynąć na utrwalenie form w języku rosyjskim. Możliwe związki imiesłowów słowiańskich czasu teraźniejszego z imiesłowami przyśrodkowymi i biernymi języka greckiego w świetle ich wspólnego pochodzenia z imiesłowu indoeuropejskiego, procesu rozwoju imiesłowów podczas przekształcenia kategorii strony i w związku z rozwojem kategorii aspektu są analizowane w niniejszej publikacji.

SŁOWA KLUCZOWE: Imiesłów przymiotnikowy, Imiesłów przymiotnikowy bierny, języki słowiańskie, kategoria strony, języki indoeuropejskie, język prasłowiański, język rosyjski, język białoruski.

РЭЗЮМЭ: Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу, якія з усіх славянскіх моў актыўны ўжытак знайшлі толькі ў рускай мове з XIX стагоддзя і з'яўляюцца граматычнай катэгорыяй, якая прымаецца не ўсімі носьбітамі беларускай літаратурнай мовы як нарматыўная, на працягу развіцця славянскіх моў зведваюць дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі: заняпад і актывізацыю. У артыкуле разглядаюцца экстралінгвістычныя і інтралінгвістычныя фактары, што маглі паўплываць на развіццё дадзенай дзеяслоўнай формы ў шэрагу славянскіх моў. На думку аўтара, актывізацыя форм у рускай мове магла адбывацца пад уплывам білінгвальнай славяна-грэцкай свядомасці стваральнікаў славянскай пісьмовасці. Аналізуюцца магчымыя сувязі славянскіх дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу з медыяльнымі і пасіўнымі дзеепрыметнікамі грэцкай мовы ў святле іх агульнага паходжання з індаеўрапейскага дзеепрыметніка, разглядаецца працэс развіцця

дзеепрыметнікаў у ходзе перабудовы катэгорыі стану славянскіх дзеепрыметнікаў і ў сувязі з развіццём катэгорыі трывання.

Ключавыя словы: дзеепрыметнік, залежны стан, славянскія мовы, катэгорыя стану, індаеўрапейскія мовы, праславянская мова, руская мова, беларуская мова.

Data przesłania artykułu: 1.11.2021
Data akceptacji artykułu: 12.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Anatol Bahdzevich / Анатоль Багдзевіч – Białoruś, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Katedra Filologii Angielskiej; doktor nauk filologicznych, docent; specjalność naukowa: językoznawstwo, język białoruski; zainteresowania naukowe: słowotwórstwo, język nagłówków, powiązania międzyjęzykowe.

Adres: Кафедра англійскай філалогіі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы, вул. Ажэшкі 22, 230023 Гродна, Беларусь.

Выбраныя публікацыі (2020–2021):

1. Багдзевіч А.І. 2020. *Структура газетнага загалоўка як стылеўтваральны фактар* (30–35). У: *Актуальныя праблемы мовазнаўства: зборнік навуковых артыкулаў (да 90-годдзя прафесара Паўла Уладзіміравіча Сцяцко)*. Гродна: ЮрСаПрынт.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.177–190

Jadwiga Kozłowska-Doda

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej /
Maria Curie-Skłodowska University
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7567-178X
e-mail: jadwiga.kozlowska-doda@mail.umcs.pl

Semantyka ZDROWIA w języku białoruskim: analiza danych systemowych

HEALTH Semantics in Belarusian: System Data Analysis
Семантыка ЗДАРОЎЯ ў беларускай мове: аналіз сістэмных даных

Wprowadzenie

Lubelskie środowisko etnolingwistyczne pod kierunkiem Jerzego Bartmińskiego wraz z zespołem międzynarodowym w ramach projektu pod tytułem *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian w aspekcie porównawczym* (EUROJOS) przygotowało 5 tomów *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* (poświęcone one są konceptom DOM, PRACA, HONOR, EUROPA i WOLNOŚĆ) [*Leksykon*… 2015–2019, 1–5].

Pomysł prowadzenia badań porównawczych nad nazwami uniwersalnych wartości ludzkich pojawił się w ostatniej dekadzie XX w., gdy ukazała się drukiem monografia wieloautorska poświęcona pojęciu ojczyzny w językach słowiańskich [Bartmiński 2015: 9; *Pojęcie ojczyzny…* 1993]. W Opolu wówczas przedstawiono program badań porównawczych języków słowiańskich w okresie po II wojnie światowej. Głównym celem programu było ustalenie dziejów poszczególnych języków słowiańskich w okresie przemian kulturowych, cywilizacyjnych i politycznych, zaistniałych w Europie po roku 1945 [*Komparacja systemów*… 2000]. W 2001 r. projekt otrzymał akceptację w Ośrodku Badań nad Tradycją Antyczną Uniwersytetu Warszawskiego (obecnie jednostka Wydziału „Arts Liberalis" UW). Opracowano główne zasady badań, które otrzymały nazwę *Językowy obraz świata w czasie transformacji w Europie*. Intencję podtrzymano w Ochrydzie podczas XIV Międzynarodowego Kongresu Slawistów (2008), a patronat nad międzynarodowym konwersatorium EUROJOS objął Instytut Slawistyki PAN.

Badania nad wartościami ogólnoludzkimi na materiale języków narodowych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej wyrosły z badań nad

stereotypami i symbolami ludowymi [o założeniach *Słownika stereotypów i symboli ludowych*: Bartmiński 1996: 9–34]. Poprzedziły je również liczne publikacje lubelskiej etnolingwistyki na temat wartości [m. in. *Pojęcie ojczyzny* 1993; *Język w kręgu wartości* 2003; *Język. Wartości. Polityka* 2006].

Ostatnie 25–30 lat były bardzo obfite w przemiany polityczne, społeczne, gospodarcze. Współczesne badania aksjologiczne w dziedzinie lingwistyki kulturowej (inaczej nazywanej lingwistyką antropologiczno-kulturową albo etnolingwistyką) mają wykazać wpływ tych transformacji na kształtowanie mentalności poszczególnych społeczności europejskich, na ich system wartości i język.

Dzisiaj językowy obraz świata jest rozpatrywany jako istotny element konkretnej wspólnoty językowej i z powodu swojego ważnego znaczenia przyciąga coraz większe grono badaczy. Trzeba zaznaczyć, że badania językowego obrazu świata mają dziś zarówno swoich zwolenników, jak i przeciwników.

Zespół polskich etnolingwistów pod kierunkiem J. Bartmińskiego skupił wokół siebie badaczy z różnych krajów słowiańskich i niesłowiańskich: oprócz Polski, z Austrii, Belgii, Białorusi, Niemiec, Serbii, Słowacji, Ukrainy, Czech, Japonii itd. Wszyscy uczestnicy konwersatorium kierowali się taką samą metodologią, korzystali z tych samych schematów analizy, co pozwala w łatwy sposób zestawić wyniki badań. Rekonstrukcji poszczególnych pojęć (konceptów) dokonywano w oparciu o trzy typy danych: systemowe (leksyka, formy gramatyczne, środki słowotwórcze, konstrukcje składniowe itd.), pozyskane ze wszystkich dostępnych słowników, ankietowe (nie mniej, niż 100 ankiet) oraz tekstowe (nie mniej, niż 300 kontekstów zróżnicowanych gatunkowo). Wszystkie typy danych zbierano według ściśle określonej instrukcji, a narzędziem objaśniania znaczeń przyjęto definicję kognitywną rozumianą jako subiektywne rozumienie słów przez użytkowników konkretnego języka [Bartmiński 1988: 169–185; Bartmiński 2015: 9–11].

Czy ZDROWIE jest zawsze i dla wszystkich wartością?

Z punktu widzenia dorosłego człowieka zdrowie jest uważane za jedną z najważniejszych wartości. Nic nie potrafi człowieka cieszyć, jeżeli stan jego zdrowia nie jest satysfakcjonujący. Jest ono podstawowym warunkiem pełnowartościowego życia. Białoruskie przysłowie ludowe głosi: "Грошы страціў – нічога не страціў, час страціў – шмат страціў, здароўе страціў – усё страціў". Białorusini życzą sobie zdrowia, składając życzenia z różnych okazji. Zarówno witają się, jak i żegnają, mówiąc o zdrowiu: "Здароў (здарова)!" [*Vysloŭì* 1979: 12][1]. Wśród toastów wznoszonych w sylwest-

[1] "Характэрнай, своеасаблівай формай вітання з'яўляецца запытанне пра здароўе пры сустрэчы: «Як жывеш?»; «Як ты чуешся?»; «Ці жывенькі, ці дужэнькі?» На кожнае такое запытанне, як і на кожнае вітанне наогул – адпаведны

rową noc czytelnik białoruskiej redakcji dziennika „Komsamolskaja prawda" wymienił następujący: „Каб ваша хата не ведала ні доктара, ні адваката!" [*Novogodnie tosty* 2012, online][1], w nim życzenie zdrowia jest wyrażone w sposób presuponowany.

Białoruska twórczość ludowa utrwaliła tradycyjne przekonanie, że zdrowie ludziom zsyła Bóg, co jest także odnotowane w życzeniach, pożegnaniach, toastach: *Дай Бог здароўя ягонаму бацьку! Дай Бог здароўя Васілю! Дай Бог Вам усім здароўя!* itd. Jako przykład toastu można przytoczyć: ***Дай бог здароўя і ручкам, і ножкам, і ўсяму патрошкі***! [*Vysloŭì* 1979: 161]. Ponadto w ludowych praktykach leczniczo-magicznych w celu przezwyciężenia chorób oprócz formuł słownych w kształcie zaklęcia (*zamowy*) są wykorzystywane modlitwy do Boga, Jezusa, Najświętszej Marii Panny, Świętych [np. Valodzìna 2021].

> Здароўе – галоўная каштоўнасць чалавека. Без яго ўсе дасягненні і поспехі становяцца бессэнсоўнымі. <…> Пажаданне "здароўя" з'яўляецца лідарам сярод найболей распаўсюджаных пажаданняў сабе і блізкім, што не дзіўна. Здароўе – першая і найважнейшая патрэба чалавека, якая вызначае яго здольнасць да працы і забяспечвае гарманічнае развіццё. Паводле вызначэння Сусветнай арганізацыі аховы здароўя (СААЗ), "здароўе – гэта стан поўнага фізічнага, душэўнага і сацыяльнага дабрабыту, а не толькі адсутнасць хвароб ці фізічных дэфектаў". Здароўе складаецца з розных кампанентаў. Разгледзім асноўныя. Пад фізічным здароўем разумеецца натуральны стан арганізма, калі ўсе яго органы і сістэмы працуюць без перабояў. Фізічна здаровы чалавек мае добрую фізічную форму і добра пераносіць фізічныя нагрузкі. Псіхалагічнае здароўе характарызуецца ўзроўнем і якасцю мыслення, увагі, памяці і іншых псіхічных працэсаў, ступенню эмацыйнай устойлівасці і валявога развіцця. Гэта стан дабрабыту, пры якім чалавек можа рэалізаваць свой патэнцыял, спраўляцца са звычайнымі жыццёвымі стрэсамі, плённа працаваць, уносіць уклад у жыццё грамадства. Сацыяльнае здароўе разглядаецца як здольнасць да стваральнай сацыяльнай дзейнасці, заснаванай на духоўна-маральных арыенцірах. Для сацыяльна здаровага чалавека характэрны стан гармоніі асобасных сэнсаў, узаемаадносін з іншымі

ветлівы адказ, часцей таксама з гатовых, устойлівых формул. І тут адказы часта падсвечаны лагоднай усмешкай, лёгкім жартам: «Здароў! – Здароў, калі змалоў»; «Як жывіце? – Нічога сабе, жывём, хлеб жуём»; «Смашнога (уваходзячы ў хату ў час абеду)! – Просім, сабе носім»" [*Vysloŭì* 1979: 12].

[1] Poniżej są przykłady innych toastów: „Будзь здароў! – Пі здароў! М. Грынблат, 1951, Хойн. Будзь здароў! – Пі здароў! Дай жа, божа, каб нам было гожа. Fed., 379, Ваўк. п. Будзь здароў! – Пі здароў! Дай жа, божа, каб нам было гожа, весела жылося, шчасліва вялося: у полі ўродзіста, у гумне накла'дзіста, у клеці насы'піста, у млыне наме'ліста, у дзяжы падыходзіста, на стале ўедзіста! Шейн, 505, А. Багдановіч, Барыс п. Будзь здароў, кум! – На здароўе! Багачу доўга спаць, а нам, сіратам, рана ўставаць. Fed., 379, Слон. п. Будзьма здаровенькі! – Будзьма! М. Грынблат, 1977, Стаўб." [*Vysloŭì* 1979: 160].

людзьмі і дзейнасці, якая спрыяе як самаразвіццю, так і пазітыўнаму развіццю соцыума, грамадства і культуры ў цэлым.
[*Zdaroŭe – galoŭnaâ ŭznagaroda* 2014, online]

Nie bez powodu zwrócono uwagę na postrzeganie zdrowia przez człowieka dojrzałego, dorosłego. Otóż, zmiana podmiotu skutkuje zmianą wartościowania zdrowia. To jest widoczne, gdy zwrócimy się do opinii młodych ludzi i ich percepcji świata:

> Дзіўна, але аказалася, што паняцце "здароўе" як каштоўнасць для падлеткаў 12–16 гадоў у структуры значэнняў амаль не сустракаецца. На першых месцах адзначаліся "сябры", "сям'я", "матэрыяльны дастатак", "школа (поспехі ў вучобе)", "кар'ера", "грошы", "прывабнасць", "адносіны" – і амаль ніколі "здароўе". Вы можаце самі гэта лёгка праверыць. У ходзе далейшага абмеркавання, калі мы шукалі ўзаемасувязь паміж каштоўнасцямі і выбудоўвалі іерархію па ступені іх значнасці, падлеткі зноў не ўключалі "здароўе" ў сістэму значэнняў, нягледзячы на тое, што гэтая каштоўнасць ім "падказвалася". Вынікі, атрыманыя ў падлеткаў, карэнным чынам адрозніваюцца ад вынікаў, атрыманых у групах дарослых, дзе 1–2-е месцы ў структуры каштоўнасцей заўсёды займае "здароўе". Дарослыя добра разумеюць: здароўе – гэта магчымасці [Žaltok 2014, online].

Definicje słownikowe

Postępując zgodnie z metodologią EUROJOS, należy badane hasło poddać analizie w rozbudowanej sieci związków semantycznych. Renata Grzegorczykowa zaznacza:

> Zhierarchizowanie wewnętrzne pól leksykalno-pojęciowych możliwe jest dzięki istnieniu wzajemnych relacji semantycznych między składnikami tych pól. One decydują o ich systemowości, tzn. o tworzeniu wzajemnie powiązanej, zhierarchizowanej struktury [Grzegorczykowa 2008: 136].

Te relacje mogą być utrwalone w pamięci użytkowników języka „na zasadzie możliwości wzajemnego **zastępowania** (tzw. związki paradygmatyczne)" lub „na zasadzie **łączliwości** (tzw. związki syntagmatyczne)" [Grzegorczykowa 2007: 137]. Zwracał na to uwagę już Ferdynand de Saussure [Saussure 1961], a jego stwierdzenie zostało rozwinięte w obrębie teorii semantycznej [Apresjan 1980]. Dlatego w badaniach ważne jest uwzględnienie zarówno **relacji paradygmatycznych** (hiperonimii/hiponimii; antonimii; synonimii; derywacji słowotwórczej i semantycznej itd.), jak i **syntagmatycznej** (kompleksów, kolekcji, kolokacji, ustabilizowanych związków frazeologicznych itd.). Badaniu poddawane są także przysłowia traktowane jako minimalne teksty; uwzględniane są przede wszystkim przysłowia typowe dla danego języka narodowego.

Materiał do badania pozyskano przed listopadem 2019 r., tj. przed pojawieniem się zakaźnej choroby COVID-19, która bardzo negatywnie

wpłynęła na Białorusinów, ponieważ władze zignorowały pojawienie się nowego zagrożenia dla zdrowia i życia ludzi i nie zastosowały żadnych środków bezpieczeństwa i ochrony.

Słownik języka białoruskiego wydany na przełomie lat 1970–1980 definiuje hasła *zdrowie* i *zdrowy* oraz derywaty w sposób następujący:

> **ЗДАРОЎЕ**. Стан арганізма, пры якім нармальна дзейнічаюць усе яго органы. *Берагчы здароўе. Адбіцца на здароўі. Па стану здароўя. Курыць – здароўю шкодзіць. Гарцаваць на кані не дазвалялі* [*дзеду Астапу*] *ужо гады і здароўе*. Лынькоў. // Пра самаадчуванне, стан каго-н. *Смалістыя бары, верасовыя паляны і лясныя кветкі напоўняць новы горад водарам жыцця і сілы, прынясуць здароўе і радасць жыхарам беларускага нафтагорада*. Грахоўскі. **Добрага здароўя** – а) пажаданні пры развітанні; б) прывітанне пры сустрэчы. – Добрага здароўя, добрай раніцы, – першымі адказалі Ахрэму жанкі. Кавалёў. **За ваша здароўе** – пажаданне таму, за каго паднімаюць тост. На (добрае) здароўе – адказ-пажаданне гаспадара таму, хто дзякуе за частаванне.
> **ЗДАРОЎЕЧКА**. Разм. Ласк. *Павел Сцяпанавіч! Добрай раніцы, добрага здароўечка*. Шамякін.
>
> [*TSBM* 1978, 2: 459]

> **ЗДАРОВІЦЦА**. разм. Пра стан здароўя, самаадчування. *Як табе здаровіцца? Не вельмі здаровіцца. Улетку Даніла, калі трохі здаровілася, плёў кашы*. Кулакоўскі.
> **ЗДАРОВЫ**. 1. Які мае добрае здароўе; проціл. хворы. Здаровы арганізм. Здаровае дзіця. Можаце лічыць сябе амаль здаровым, таварыш Васілец. На твары слядоў ад апёку ўжо і цяпер амаль не відаць. Мележ. / у знач. наз. **здаровы, здаровая**. Пра чалавека. *Аграном глядзеў на* [*Крушынскага*] *з той нялоўкасцю, з якой – заўсёды хворы глядзіць на здаровага*. Бядуля. // Непашкоджаны, які правільна дзейнічае (пра органы і часткі цела). *Здаровае сэрца. Ужо як уязджалі ў шпітальны двор, раненн Зыгмунт Асядовіч пачаў стукаць здаровую рукой у шкляное акенца да шафёра*. Чорны. // Які выражае здароўе, уласцівы здароваму чалавеку. *Здаровы выгляд. Здаровы смех*. // Прыгодны, не папсаваны. *Здаровае насенне. Здаровы корань. Хто першы клаў грэблі на балотах, ніводзін чалавек у Лонве ўжо не скажа. Кладкі пасля масціліся адна на адну: новая на старую, здаровая на гнілую, спарахнелую ў балоце і высахлую на сонцы*. Пташнікаў. // перан. Разважлівы, разумны. Здаровая крытыка. [*Гарлахвацкі:*] *Галовы ў нас здаровыя, рукі дужыя, сцяг навукі можам моцна трымаць*. Крапіва. *З маткаю Мікіта дагаварыўся лёгка: сваім практычным здаровым розумам яна бачыла, што ў калгасе чалавеку будзе лепей*. Колас. 2. Карысны для здароўя. *Здаровае надвор'е. Здаровае харчаванне*. 3. разм. Моцнага целаскладу, дужы. *Дзедава пляменніца была ўжо не маладая: здаровая, грузная, з <…> прыпухлым васпаватым тварам*. Ракітны. *Здаровыя, ружатварыя адзін у адзін гвардзейцы выглядалі спакойнымі*. Гартны.
>
> [*TSBM* 1978, 2: 459]

W jednotomowym *Słowniku białoruskiego języka literackiego* wydanym w ostatniej dekadzie XX w. zanotowano następujące określenie *zdrowia*:

ЗДАРОЎЕ. 1. Правільная, нармальная дзейнасць арганізма. *Берагчы здароўе. Адбіцца на здароўі. Стан здароўя.* 2. Той або іншы стан арганізма. *Моцнае, слабое здароўе. Як здароўе? За ваша здароўе (зварот да таго, за каго падымаюць тост). На здароўе (выраз добрага пажадання ў знач. калі ласка). Памянш.-ласк.* ***Здароўечка.*** *Добрага вам здароўечка (пажаданне пры развітанні або прывітанне пры сустрэчы.*

ЗДАРОВЫ. 1. Які мае добрае здароўе, не хворы. *Здаровае дзіця. Здаровы арганізм*. 2. Які выражае здароўе, уласцівы здароваму чалавеку. *Здаровы выгляд. Здаровы смех.* 3. Карысны для здароўя. *Здаровае надвор?е. Здаровае харчаванне.* 4. перан. Карысны правільны. *Здаровая ідэя. Здаровы быт*. 5. Моцнага целаскладу, дужы (разм.). *Здаровы хлопец.* 6. Вялікі, моцны (пра з'явы, прадметы; разм.). *Здаровы мароз. Здаровы кавалак жалеза*. 7. у знач. выкл. **здароў (здарова)!** Ужыв. як прывітанне пры сустрэчы. **Будзь** (або **бывай**) **здароў** – развітальнае пажаданне заставацца здаровым.

ЗДАРАВЕННЫ (разм.). 1. Высокага росту і моцнага цела складу. *Здаравенны мужчына*. 2. Вельмі вялікі, велізарны (пра рэчы прадметы). *Здаравеннае палена*.

ЗДАРАВЕЦЬ. Станавіцца здаравейшым.

ЗДАРАВІЛА. Тое, што і здаравяка.

ЗДАРАВЯКА. (разм.) Чалавек моцнага целаскладу і вялікай фізічнай сілы.

[*TSBLM* 1999: 239]

Niemal bez zmian (nieco skracając niektóre eksplikacje) objaśnienie przeniesiono do kolejnego słownika białoruszczyzny [*TSBLM* 2016: 298]. Elektroniczny słownik *Skarnik* podaje krótkie tłumaczenie:

ЗДАРОЎЕ

Стан арганізма, пры якім нармальна дзейнічаюць усе яго органы. *Берагчы здароўе. Адбіцца на здароўі. Па стану здароўя. Курыць – здароўю шкодзіць. Гарцаваць на кані не дазвалялі [дзеду Астапу] ўжо гады і здароўе.* Лынькоў. // Пра самаадчуванне, стан каго-н. *Смалістыя бары, верасовыя паляны і лясныя кветкі папаўняць новы горад водарам жыцця і сілы, прынясуць здароўе і радасць жыхарам беларускага нафтагорада*. Грахоўскі.

Добрага здароўя – а) пажаданне пры развітанні; б) прывітанне пры сустрэчы. – Добрага здароўя, добрай раніцы, – першымі адказалі Ахрэму жанкі. Кавалёў.

За ваша здароўе – пажаданне таму, за каго паднімаюць тост.

На (добрае) здароўе – адказ-пажаданне гаспадара таму, хто дзякуе за частаванне.

[*Skarnik* 2013, online]

Słowniki objaśniające definiują ZDROWIE głównie poprzez komponent fizyczny organizmu, komponent psychiczny pojawia się na marginesie (jedynie w przykładach) lub w ogóle. Dane leksykograficzne dostarczają także innych znaczeń, np. *zdrowy* ‘duży, silny, krzepki’, co w przekonaniu ludowym funkcjonuje jako ‘człowiek chudy jest fizycznie słabszy, niż krzep-

ki'. Istotnym komponentem zdrowia jest 'życzliwość, szacunek wyrażane poprzez powitanie, życzenie itd.'

Etymologowie są raczej zgodni co do **pochodzenia** tego ogólnosłowiańskiego wyrazu. *Słownik etymologiczny języka białoruskiego* wyprowadza *здаровы* z prasłowiańskiego **sъ-dorv-ъ*, **sъ-dorv-ьje.* Podobnie Wiesław Boryś prasłowiański rzeczownik abstrakcyjny **sъ-dorv-ьje* 'dobry stan fizyczny' rekonstruuje jako derywat od przymiotnika **sъ-dorv-ъ* 'niechory, służący zdrowiu' z przyrostkiem -*ьje.* Przedrostek *sъ-*, według Jana Baudouina de Courtenay, ma związek ze staroindyjskim *su* 'dobry'. Rdzeń *dorv-*, jak sadzą np. Max Fasmer, Petar Skok, Julius Pokorny, z indoeuropejskiego **deru-* 'drzewo' 'mocny, silny niby drzewo (niby dąb)' (dodaje Paweł Czernych) [za: Czernych 1999, 1: 322; por. też *ESBM* 1985, 3: 324]; według Wiesława Borysia prasłowiańskie *sъ-dorv-ъ* z praindoeuropejskiego **sŭ-deru̯o* 'z dobrego drewna', które z kolei jest złożeniem z **sŭ-* 'dobry' *deru̯o* derywowane od **deru-* 'drewno, drzewo' [Boryś 2008: 736]. Jak twierdzi polski etymolog, „pierwotnie wyraz musiał się odnosić do drewnianych przedmiotów, wtórnie rozszerzony został w znaczeniu 'pełen sił, krzepki, niechory, zdrowy' na ludzi i zwierzęta. – Od tego *zdrowotny, ozdrowieć, wyzdrowieć*; *pozdrowić* od XV w. 'powitać słowem lub gestem wyrazić przy spotkaniu życzliwość, szacunek', 'przekazać dobre życzenia', stp. też 'wzmocnić, pokrzepić, obronić przed czymś', w XVI w także 'uwielbić, oddać cześć religijną', 'uczynić zdrowym, uzdrowić', *uzdrowić* od XIV w. 'przywrócić zdrowie, uleczyć' (stp. też 'usunąć, zlikwidować chorobę', 'użyczyć zdrowia, dać zdrowie, siły', 'wybawić z niebezpieczeństwa') [Boryś 2008: 736].

W **antonimicznej relacji** do zdrowia znajduje się choroba (*здароўе* – *хвароба*; *здароўе* – *немач* 'тое, што і хвароба'), do zdrowy – chory (*здаровы* – *хворы*; *дужы* 'тое, што і здаровы' – *хворы*; *здаровы* – *нядошлы* 'тое, што і хворы'; *здаровы* – *нямоглы* 'слабы, хваравіты' [Lazoŭski 1994: 102–104]. Przeciwstawne znaczenia (*здароўе* – *хвароба*, *здаровы* – *хворы*) utrwalone zostały we frazeologizmach: *пытаць у хворага здароўя* 'pytać bezsensownie o coś, co jest dobrze znane pytającemu', *з хворай галавы на здаровую* 'przerzucić coś z winnego na osobę niewinną' [Lepešaŭ 2008, 1: 291; 2008, 2: 606].

Słowniki **synonimów** języka białoruskiego Michasia Kłyszki i Siarhieja Szwiedaua rejestrują jedynie znaczenie 'człowiek wielki, silny, mocny': *здаравенны – вялікі; здаравец, здаравіла, здаравяк – асілак; здаровы – вялікі, дужы* [Klyška 2005]; *здаравяка – здаравяк, здаравіла, асілак, бамбіза, мацак, волат* [Švedaŭ 2004]; *здароўкацца – вітацца* [Klyška 2005].

Jak pokazują badania kognitywne,

> słownictwo stanowiące katalog pojęć odnoszących się do świata, nie jest mechanicznym jego odzwierciedleniem, ale swoistą interpretacją, dokonaną przez człowieka. Przejawia się ona w subiektywnej **kategoryzacji** świata,

różnej w różnych językach, a także w swoistym ujmowaniu zjawisk przez podkreślenie ich **cech szczególnych** i powiązań z innymi zjawiskami. Temu celowi służy przede wszystkim słowotwórstwo, a także tworzenie nazw metaforycznych i metonimicznych [Grzegorczykowa 2007: 140–141].

Jak już zostało wcześniej zaznaczone, wyraz *zdrowie* odnosił się początkowo do przedmiotów z drewna, wtórnie rozszerzył swoje znaczenie na istoty żywe, i chodziło przede wszystkim o cechy fizyczne tychże istot, tj. zdrowie fizyczne. Dziś zwracamy uwagę także na zdrowie psychiczne, choć słowniki języka białoruskiego jeszcze tego znaczenia nie notują. Ponadto, jak zaznaczają autorzy *Innego słownika języka polskiego*, obecnie „zdrowiem możemy nazwać sytuację lub postępowanie oparte na zasadach uznawanych powszechnie za właściwe <…> prawidłowe funkcjonowanie oraz dobrą kondycję, zwłaszcza finansową" [*ISJP* 2000, 2: 1319]. W języku białoruskim podobne rozszerzenie semantyczne owszem funkcjonuje, jednak nie jest ono utrwalone w danych systemowych, należy do poziomu realizacji, wypowiedzi i zostanie opisane w obrębie danych empirycznych (ankietowych) oraz tekstowych, np. *Актуальныя праблемы маральнага здароўя нацыі (tytuł książki wydanej w mińskim wydawnictwie Арты-Фэкс [Arty-Feks] w 1997 r.), Духоўнае здароўе народа моцна пансавана* [*Prakapovìč* 2015, online] i wiele innych.

Wiele danych systemowych można wydobyć z korpusu tekstów, m. in. ujawniające kompleksy, kolekcje, kolokacje, w których występuje wyraz *zdrowie* (*zdrowy*). W nich podkreślane są różne właściwości stanu zdrowia, a także stosunek człowieka (podmiotu) do niego. Wśród charakterystyk zdrowia znajdują się, np. ocena: *Беражыце блізкіх, здароўе і Беларусь!* (toast, życzenie); *жыццё і здароўе*; *шчасце і здароўе; здароўе і каштоўнасць жыцця*; zagrożenia dla zdrowia (wpływ na zdrowie): *допінг і здароўе*; *турма і здароўе* (Юры Бандажэўскі); *тытунь і здароўе лёгкіх; кандыцыянер і здароўе*; *расліны і здароўе*; na skutek pewnych działań człowiek cieszy się zdrowiem: *спорт і здароўе; здароўе і фітнэс; экалогія і здароўе; турызм і здароўе, медыцына і здароўе*; *спорт, здароўе і вада – буду моцным я*; *навука, харчаванне і здароўе; фізкультура і здароўе*; *у лазні пабыць – здароўе набыць*; zdrowie może przyczynić się do wydłużenia życia człowieka, np. *здароўе і даўгалецце*. Zdrowie można „podreperować" lub „zepsuć": *палепшыць/пагоршыць*; *страціць здароўе, сям'ю, працу, надзею*; *клапаціцца пра сваё здароўе, пра здароўе іншых людзей* (напр. *дзяцей, мужа/жонкі, бацькоў*); *здароўе трэба шанаваць*; *захоўваць, умацоўваць*. Zdrowe jest cechą piękna: *прыгажосць і здароўе*. *Хоць жонка як карова, абы здарова* 'podkreślenie wartości zdrowia, a piękna dopiero w dalszej kolejności' [*SBNP* 2011: 194].

Subiektywność konceptualizacji świata realnego przejawia się też w tym, że pojęcia obrastają w konotacje (asocjacje), wyobrażenia, które na-

stępnie są podstawą przesunięć semantycznych [Grzegorczykowa 2007: 135]. *Asocjatywny słownik języka białoruskiego* notuje określenia zawierające informacje o subiektywnym stosunku człowieka, sposobie percypowania, np. poprzez akcentowanie pewnych cech, ocenę itd. Odnotowano zarówno pozytywną ocenę stanu zdrowia (*добрае, моцнае, крэпкае, выдатнае, харошае, цудоўнае*), jak i negatywną (*дрэннае, слабае, плахое, кволае*), podkreśla się czyje jest zdrowie (*człowieka, matki, ludzi, dzieci* itd.), akcentuje się skojarzenia z siłą, mocą, odpowiednim (zgodnym z określoną w tym konkretnym czasie tzw. normą) kolorem skóry, dobrym humorem i nast.-rojem, witalnością, zdolnością do życia, długim życiem, porównywanym do bogactwa, skarbu, jest wynikiem zdrowego trybu życia (np. uprawianie sportu, kultury fizycznej, posiadanie mięśni, biegania), porównywane do dęba, żelaza, przeciwstawiane chorobie (lekarz, szpital, ból, dawca krwi, termometr, chorować, chudy), dobre zdrowie może wywoływać zazdrość innych [*ASBM* 1981: 51–52].

Stan zdrowia podlega **stopniowaniu**, zdrowie zdrowiu nie równe, por. przysłowie: *Панская хвароба, як беднага здароўе* ‘o sytuacji różnej wagi, różnie ocenianej: rozpieszczony czuje się źle, gdy nierozpieszczony nie odczuwa żadnego dyskomfortu’ [*SBNP* 2011: 48], *Твая хвароба як маё здароўе* ‘o podobnym traktowaniu przez obu rozmówców swojego zdrowia, gdy narzekania chorego nie są akceptowane przez zdrowego’ [*SBNP* 2011: 366].

W ludowych porównaniach podkreślana jest **wartość** dobrego stanu zdrowia, zestawiając stan zdrowia człowieka ze stanem fizycznym zwierząt lub roślin: *здаровы як конь* ‘o człowieku mocnym, silnym’ [*SBNP* 2011: 210], *здарова, як* [*мельнікава*] *карова* ‘o kobiecie dobrze odżywionej, mocnej’ [*SBNP* 2011: 193], *здарова, як карова, багата як зямля, пладавіта як свіння* ‘fragment życzeń adresowanych pannie młodej’ [*SBNP* 2011: 193], *Zdarou, jak byk*, *Zdarou, jak ryby*, *Zdarou, jak żubr*, *Zdarowy, jak ćwik*, *Zdarowy, jak dub*, *Zdarowy, jak lod* ‘o człowieku zdrowym, zahartowanym’, *Zdarowy, jak wicina* [Federowski 1936: 352–353]. *Здаровая* (*моцная*) *постаць/здаровы хлопец* [Gaŭroš 1998: 339–340, 504] – podkreśla krzepką osobę, która była tradycyjnie kojarzona ze zdrowiem. *Здаровая душа* [Gaŭroš 1998: 163], *здаровая песня* (псіхалагічнае ўспрыняцце) Gaŭroš 1998: 320; *смачны, здаровы смех* [Gaŭroš 1998: 420–422], *Здаровы крэпкі сон* [Gaŭroš 1998: 420, 28–429] – zakładają świadomość percepcji nie tylko fizycznego stanu człowieka, ale także jego samopoczucia oraz wpływu na nie.

Wysoka wartość zdrowia jest podkreślana i wyolbrzymiana także w przysłowiach ludowych: *Мільшо здаровье, ніж грошы* [Federowski 1936: 352], *Nima lepszaho bogactwa nad zdarowie*, *Zdarowia droższe ad usieho*, *Zdarowia za hroszy nie kupisz*, *Zdarowie łatwo stracić da trudno nabyć* [Federowski 1936: 352–353]. Zdrowie jest kojarzone z życiem, a choroba może spowodować spustoszenie organizmu i jego śmierć biologiczną: *Zdarowy*

spadziewajecca chwaroby, a chwory śmierci [Federowski 1936: 353]. Zdrowy człowiek potrafi na siebie zarobić, jest w stanie wykonywać pracę zarobkową: *Як здароў, дык сем паноў, як гніл, дык нікому не міл* [Aksamìtaǔ 2002: 125].

Wstępne wnioski

Zdrowie, nie tylko jest przeciwstawiane chorobie i bólu, jest rozpatrywane na płaszczyźnie normy. Gdy dla Białorusina sprzed stuleci normą było i słabe, i dobre zdrowie (zdrowie fizyczne) dane od Boga, to obecnie dzięki wiedzy specjalistycznej, profilaktyce normą jest dobry stan fizyczny. O satysfakcjonujący stan zdrowia fizycznego można zadbać, odpowiednio się odżywiając, uprawiając sport, poprawiając warunki i komfort życia, unikając używek itd. Ponadto człowiek zaczął dbać także o swój (i innych) dobry stan psychiczny.

Wartość zdrowia w języku białoruskim jest ewidentnie zakodowana w języku. Z jednej strony, osoby starsze, które mają doświadczenie chorób, różnego typu dolegliwości, doceniają dobre samopoczucie, z drugiej strony szerzy się wiedza specjalistyczna przez szkołę, instytucje zdrowia, środki masowego przekazu. Przeciętny człowiek, zwłaszcza w bardzo młodym wieku, nie zawsze jest w stanie uświadomić sobie zagrożenie dla swojego dobrego samopoczucia, pokazują to badania socjologiczne prowadzone wśród młodzieży szkolnej. Osoby starsze, gdy zagrożenie nie jest namacalne, także mają problemy z jego uzmysłowieniem, pokazała to np. awaria na Czarnobylskiej Stacji Atomowej.

Bibliografia

Monografie:

Aksamìtaǔ Anatol'. 2002. *Prykazkì ì prymaǔkì. Tlumačal'ny sloǔnìk belaruskìh prykazak ì prymavak z arhìvaǔ, kafedral'nyh zboraǔ, rèdkìh vydannâǔ XIX ì XX stst.* Mìnsk: Belaruskaâ navuka [Аксамітаў Анатоль. 2002. *Прыказкі і прымаўкі. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст.* Мінск: Беларуская навука].

Apresjan Jurij. 1980. *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Tłum. z ros. Zofia Kozłowska, Andrzej Markowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Boryś Wiesław. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Čalavek. Tèmatyčny sloǔnìk. 2006. (Rèd.) Lûboǔ Kuncèvìč ì AlâksandrKryvìckì. Mìnsk: Vydaveckì dom Belaruskaâ navuka [*Чалавек. Тэматычны слоўнік*. 2006. (Рэд.) Любоў Кунцэвіч і Аляксандр Крывіцкі. Мінск: Выдавецкі дом Беларуская навука].

Černyh Pavel. 1999. *Istoriko-ètimologičeskij slovar' sovremennogo russkogo âzyka*. V 2 t. Moskva: Izdatel'stvo Russkij âzyk [Черных Павел. 1999. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. В 2 т. Москва: Издательство Русский язык].

Cìtova Ala. 1981. *Asacyâtyŭny sloŭnìk belaruskaj movy*. Mìnsk: Vydavectva BDU ìmâ U.Ì. Lenìna [Цітова Ала. 1981. *Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы*. Мінск: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна].

ESBM – Ètymalagìčny sloŭnìk belaruskaj movy. T. 3. 1985. (Rèd.) Vìktar Martynaŭ. Mìnsk: Navuka ì tèhnìka [*Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. T. 3. 1985. (Рэд.) Віктар Мартынаў. Мінск: Навука і тэхніка].

Federowski Michał. 1935. *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*. T. IV: *Przysłowia, żarciki, wyrażenia stałe oraz zagadki ludu, mieszczan i zagrodowców z okolic Grodna, Sokółki, Białegostoku, Bielska, Wołkowyska, Słonima, Nowogródka, Słucka, Lidy, Wilejki, Święcian i Oszmiany*. Warszawa: Wydano z Zasiłku Funduszu Kultury Narodowej. Towarzystwo Naukowe Warszawskie.

Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. 2000 (Red.) Stanisław Gajda. Opole: Uniwersytet Opolski.

Gaŭroš Nìna. 1998. *Sloŭnìk èpìtètaŭ belaruskaj movy*. Mìnsk: Vyšèjšaâ škola [Гаўрош Ніна. 1998. *Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы*. Мінск: Вышэйшая школа].

Grzegorczykowa Renata. 2008. *Wstęp do językoznawstwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

ISJP – Inny słownik języka polskiego. 2000. (Red.) Mirosław Bańko. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Język w kręgu wartości: studia semantyczne. 2003. (Red.) Jerzy Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Język. Wartości. Polityka. Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych. 2006. (Red.) Jerzy Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Klyška Mìhas'. 1993. *Sloŭnìk sìnonìmaŭ ì blìzkaznačnyh sloŭ*. 2-e vyd., vypr. ì dapoŭn. Mìnsk: Vyšèjšaâ škola [Клышка Міхась. 1993. *Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў*. 2-е выд., выпр. і дапоўн. Мінск: Вышэйшая школа].

Lazoŭskì Uladzìmìr. 1994. *Sloŭnìk antonìmaŭ belaruskaj movy. Kankrètnyâ vypadkì ŭžyvannâ.* Mìnsk: Unìversìtèckae [Лазоўскі Уладзімір. 1994. *Слоўнік антонімаў беларускай мовы. Канкрэтныя выпадкі ўжывання*. Мінск: Універсітэцкае].

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. 2015. T. 1: *Dom*. (Red.) Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. 2016. T. 3: *Praca*. (Red.) Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. 2017. T. 5: *Honor*. (Red.) Petar Sotirov, Dejan Ajdačić. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. 2018. T. 2: *Europa*. (Red.) Wojciech Chlebda. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Lepešaŭ Ìvan. 2008. *Sloŭnìk frazealagìzmaŭ belaruskaj movy*. T. 1–2. Mìnsk: Belaruskaâ èncyklapedyâ ìmâ Petrusâ Broŭkì [Лепешаў Іван. 2008. *Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы*. T. 1–2. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі].

Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów. 2019. T. 4: *Wolność*. (Red.) Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich. 1993. (Red.) Jerzy Bartmiński. Lublin: Instytut Europu Środkowej i Wschodniej.

Saussure Ferdinand. 1961. *Kurs językoznawstwa ogólnego*. Tłum. z franc. Krystyna Kasprzyk. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

SBNP – Sloŭnìk belaruskìh narodnyh paraŭnannâŭ. 2011. (Ukl.) Taccâna Valodìna ì Lìâ Salavej. Mìnsk: Belaruskaâ navuka [*Слоўнік беларускіх народных параўнанняў*. (Укл.) Таццяна Валодіна і Лія Салавей. Мінск: Беларуская навука].

Sloŭnìk leksìčnyh formaŭ (sìnonìmy, amonìmy, antonìmy, paronìmy, amografy, amafony). 2004. (Ukl.) Âŭgen Hvalej, Uladzìmìr Šarpìla. Mìnsk: Paradoks [*Слоўнік лексічных формаў (сінонімы, амонімы, антонімы, паронімы, амографы, амафоны).* 2004. (Укл.) Яўген Хвалей, Уладзімір Шарпіла. Мінск: Парадокс].

Švedaŭ Sârgej. 2004. *Sloŭnìk sìnonìmaŭ belaruskaj movy*. Mìnsk: Sučasnae slova [Шведаў Сяргей. 2004. *Слоўнік сінонімаў беларускай мовы*. Мінск: Сучаснае слова].

TSBLM 1999 – Tlumačal'ny sloŭnìk belaruskaj lìtaraturnaj movy. 1999. (Rèd.) Sudnìk Mìhaìl, Kryŭko Mìkola. Mìnsk: BelÈn [*Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*. 1999. (Рэд.) Суднік Міхаіл, Крыўко Мікола. Мінск: БелЭн].

TSBLM 2016 – Tlumačal'ny sloŭnìk belaruskaj lìtaraturnaj movy. 2016. (Rèd.) Kapyloŭ Ìgar. Mìnsk: BelÈn ìmâ P. Broŭkì [*Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*. 2016. (Рэд.) Капылоў Ігар. Мінск: БелЭн імя П. Броўкі]

TSBM 1977–1984 – Tlumačal'ny sloŭnìk belaruskaj movy. 1977–1984. (Rèd.) Krapìva Kandrat. T. 1–5. Mìnsk: BelÈn [*Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*. 1977–1984. (Рэд.) Крапіва Кандрат. Т. 1–5. Мінск: БелЭн].

Vysloŭì. 1979. (Sklad., sìstèmatyzacyâ, ustupny artykul ì kamentary) Maìsej Grynblat. Seryâ „Belaruskaâ narodnaâ tvorčasc'". Mìnsk: Navuka ì tèhnìka [*Выслоўі*. 1979. (Склад., сістэматызацыя, уступны артыкул і каментары) Маісей Грынблат. Серыя „Беларуская народная творчасць". Мінск: Навука і тэхніка].

Rozdziały w monografiach:

Bartmiński Jerzy. 1988. *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa* (169–185). W: *Konotacja*. Red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Bartmiński Jerzy. 1996. *O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych"* (9–34). W: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. T. 1: *Kosmos*. Red. Jerzy Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Bartmiński Jerzy. 2015. *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?* (7–13). W: *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. 2015. T. 1: *Dom*. (Red.) Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Beata Żywicka. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Artykuły w czasopismach

Valodzìna Taccâna. 2021. *Belaruskìâ ì pol'skìâ zamovy: ad paralelâŭ da agul'naj sûžètnamatyŭnaj prastory* [Валодзіна Таццяна. 2021. *Беларускія і польскія замовы: ад паралеляў да агульнай сюжэтна-матыўнай прасторы*]. „Studia Białorutenistyczne" 15: 135–153.

Publikacji internetowe

Skarnik. 2013. [online] https://www.skarnik.by/ [dostęp: 29.11.2021].

Novogodnie tosty: «Kab vašaâ hata ne vedala nì doktara, nì advakata!!» 2012 [online] https://www.kp.ru/daily/26009/2934144/ [dostęp: 29.11.2021] [*Новогодние тосты: «Каб вашая хата не ведала ні доктара, ні адвоката!!»*].

Prakapovìč Natallâ. 2015. Mova – maral'ny ì duhoŭny tvar nacyì [online] www.eparhia992.by/item/988-mova-maralny-i-dukho-ny-tvar-natsyi [dostęp: 29.11.2021] [Пракаповіч Наталля. 20.03.2015. *Мова – маральны і духоўны твар нацыі*].

Zdaroŭe – galoŭnaâ ŭznagaroda. 01.09.2014. "Unìversìtèt". Nr 12 (2115) [online] http://ps.bsu.by/wp-content/uploads/2017/01/2014_12.pdf [dostęp: 01.12.2021] [*Здароўе – галоўная ўзнагарода*. 01.09.2014. "Універсітэт". № 12 (2115)]

Žaltok Ìryna. 2014. *Kakie cennosti vybiraût podrostki*? „Astraveckaâ praŭda" [online] http://www.ostrovets.by/news/istoriya/news/vlast/news/so cialnaya-politika/news6326.html (dostęp 1.12.2021) [Жалток Ірына. 23.04.2014. *Какие ценности выбирают подростки*? „Астравецкая праўда"].

ABSTRACT: The article presents a fragment of the reconstruction of the image of HEALTH in the modern Belarusian language. It is planned to identify the maximum complex of meanings of the concept of HEALTH using the cognitive definition developed by Jerzy Bartminski. The integral cognitive definition arises on the basis of the analysis of three types of data: systemic (lexicographic), empirical (obtained by survey) and textual. This publication contains the results of the analysis of the system data. The author uses obtainable lexicographic works from the field of Belarusian linguistics. Explanatory dictionaries in the meaning of HEALTH primarily emphasize the physical state of the body, the mental state appears in examples, it can be deduced from them but it is absent in the definition. In lexicographic publications, other nuances of the meaning of the word also appear, for example, 'healthy' as 'big, strong, sturdy'. However, etymological studies unambiguously show that the adjective 'healthy' originally meant 'tree', 'good, healthy as a tree'. Etymologists convince us that initially the word characterized the tree as 'strong, hardy, not sick, healthy', later it expanded its meaning to humans and animals. As follows from the proverbs and beliefs of Belarusians, health is a gift from God – it can be both good and weak, only in modern lexicographic data it is possible to find examples of human actions aimed at securing a good state of health, e. g. physical culture, a sober lifestyle, etc.

KEYWORDS: health, linguistic image of the world, system data, cognitive definition, contemporary Belarusian language.

STRESZCZENIE: Artykuł jest częścią rekonstrukcji językowego obrazu ZDROWIA we współczesnym języku białoruskim. Odtworzenia pojęcia autorka zamierza dokonać za pomocą definicji kognitywnej, opracowanej przez Jerzego Bartmińskiego. Holistyczna definicja kognitywna jest budowana w oparciu o trzy typy danych: systemowych (leksykograficznych), ankietowych i tekstowych. W niniejszej publikacji dokonano analizy danych systemowych. W tym celu wykorzystano dostępne prace leksykograficzne z zakresu językoznawstwa białoruskiego. Słowniki objaśniające definiują ZDROWIE głównie poprzez komponent fizyczny organizmu, komponent psychiczny pojawia się na marginesie. Dane leksykograficzne dostarczają także innych znaczeń, np. *zdrowy* 'duży, silny, krzepki'. Badania etymologiczne przynoszą jednak dane, które jednoznacznie przekonują, że to *zdrowy* pierwotnie oznaczało 'drzewo' 'dobry, zdrowy niby drzewo'. Etymologowie twierdzą, że pierwotnie wyraz charakteryzował drzewo 'pełen sił, krzepki, niechory, zdrowy', dopiero później rozszerzył znaczenie na ludzi i zwierzęta. Jak wynika z przysłów i wierzeń Białorusinów zdrowie jest darem od Boga – zarówno dobry stan, jak słaby (*добрае здароўе, слабое здароўе*), a dane współczesne przynoszą przykłady działań ludzkich w celu utrzymania dobrego stanu zdrowia, np. uprawiać sport, unikać alkoholu, palenia itd.

SŁOWA KLUCZOWE: zdrowie, językowy obraz świat, dane systemowe, definicja kognitywna, współczesny język białoruski.

РЭЗЮМЭ: Артыкул з'яўляецца фрагментам рэканструкцыі моўнай карціны ЗДАРОЎЯ ў сучаснай беларускай мове. Пры дапамозе кагнітыўнай дэфініцыі, якую распрацаваў Ежы Бартмінскі, плануецца выявіць максімальны комплекс значэнняў паняцця ЗДАРОЎЕ. Інтэгральная кагнітыўная дэфініцыя паўстае на базе аналізу трох тыпаў даных: сістэмных (лексікаграфічных), эмпірычных (атрыманых шляхам апытання) і тэкставых. У дадзенай публікацыі змешчаны вынікі аналізу сістэмных даных. Аўтарка выкарыстоўвае даступныя лексікаграфічныя працы з галіны беларускага мовазнаўства. Тлумачальныя слоўнікі ў значэнні ЗДАРОЎЯ ў першую чаргу падкрэсліваюць фізічны стан арганізма, псіхічны стан выступае ў прыкладах, яго можна з іх вывесці, але ён адсутнічае ў дэфініцыі. У лексікаграфічных выданнях выступаюць таксама іншыя адценні значэння слова, напр. *здаровы* 'вялікі, сільны, дужы'. Аднак этымалагічныя даследаванні адназначна пераконваюць, што прыметнік *здаровы* першасна абазначаў 'дрэва', 'добры, здаровы як дрэва'. Этымолагі лічаць, што першапачаткова слова характарызавала *дрэва* 'сільны, моцны, не хворы, здаровы', пазней – пашырыла значэнне на чалавека і жывёл. Як вынікае з прыказак і вераванняў беларусаў, здароўе – гэта дар ад Бога – можа быць і *добрае*, і *слабое*, толькі ў сучасных лексікаграфічных даных можна знайсці прыклады дзеянняў чалавека накіраваных на прафілактыку добрага стану здароўя, напр. фізічная культура, цвярозы лад жыцця і г. д.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: здароўе, моўная карціна свету, сістэмныя даныя, кагнітыўная дэфініцыя, сучасная беларуская мова.

Data przesłania artykułu: 1.12.2021
Data akceptacji artykułu: 14.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Jadwiga Kozłowska-Doda – Polska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Katedra Językoznawstwa Słowiańskiego; dr hab.; specjalność naukowa: językoznawstwo białoruskie i polskie; zainteresowanie naukowe: język, kultura, losy historyczne i tożsamość polskiej mniejszości narodowej na Białorusi; polsko-białoruskie związki językowe i kulturowe; językowy obraz świata.

Adres: Katedra Językoznawstwa Słowiańskiego, Instytut Neofilologii, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Plac Marii Curie-Skłodowskiej 4A, 20-031 Lublin, Polska

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Kozłowska-Doda Jadwiga. 2021. *Tożsamość, losy i język najstarszych mieszkańców okolic Dociszek na Białorusi (na podstawie badań terenowych z przełomu XX i XXI w.)*. Lublin: Wydawnictwo Werset.
2. Козловская-Дода Ядвига, 2020, *Исследование лексики польско-восточнославянского культурно-языкового пограничья: методологические замечания* (129–142). В: *Slovanské dialekty v jazykovém kontaktu. Nářeční lexikum v pomezních oblastech v minulosti a současnosti*. Mirosław Jankowiak, Michal Vašíček (red.). Slovanský ústav AV ČR. Praha.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.191–205

Уладзіслаў Іваноў / Uladzislaŭ Ivanoŭ

Эўрапейскі гуманітарны ўнівэрсытэт (Вільня) /
European Humanities University (Vilnius)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1493-0017
e-mail: uladzislau.ivanou@ehu.lt

Стварэньне слоўніка нецэнзурнай лексыкі і ейных адпаведнікаў у беларускай мове: паміж лексыкаграфіяй і сацыялінгвістыкай[1]

Creating a dictionary of obscene language and its equivalents in the Belarusian language: between lexicography and sociolinguistics

Tworzenie słownika języka obscenicznego i jego odpowiedników w języku białoruskim: między leksykografią a socjolingwistyką

Уступ

Слоўнікатворная праца – гэта чаканы і лягічны вынік лексыкаграфічнай працы. Распрацаванасьць спэцыялізаванай і агульнай лексыкі звычайна афармляецца ў слоўніку, слоўніках. Гэтай тэндэнцыі можа перашкодзіць хіба адсутнасьць дзяржаўнай падтрымкі, дзяржавы наагул ці незацікаўленасьць навукоўцаў і грамадзтва ў мове, што выклікана пераважна ейным маргінальным статусам. Таксама да адсутнасьці слоўніка могуць быць спрычыненыя такія экстралінгвістычныя чыньнікі, як маральныя ўстаноўкі, эстэтыка, палітыка. Адсутнасьць пэўных спэцыялізаваных слоўнікаў не азначае адсутнасьці спэцыялізаванай ці спэцыфічнай лексыкі. Наадварот, лексыка можа існаваць, актыўна выкарыстоўвацца, разьвівацца і пры гэтым заставацца не пашпартызаванай, то бок не ахопленай слоўнікамі. Так часта здараецца з абсцэннай або нецэнзурнай лексыкай – слоўнікі нецэнзурнай лексыкі зьяўляюцца радзей, з большымі праблемамі, часта выкліканымі маральнымі ўстаноўкамі грамадзтва, мовазнаўцаў. Тым ня менш, слоўнікатворная праца ахоплівае паступова ўсе пласты лексыкі. Здаўна паўстала патрэба ў стварэньні слоўнікаў беларускай ненарматыўнай, нецэнзурнай, табуяванай ці яшчэ абсцэннай мовы, бо пласт нецэнзурнай лексыкі

[1] Tekst artykułu jest drukowany w redakcji autorskiej [*red.*].

актыўна фіксуецца мовазнаўцамі, літаратуразнаўцамі, архівістамі, этнографамі, пачынаючы з XIX ст. Часткова запозьненасьць беларускай лексыкаграфіі ў дадзеным напрастку тлумачальная – беларуская лінгвістыка сфармавалася значна пазьней за іншых у зьвязку з позьнімі незалежнымі дзяржаватворнымі працэсамі. Цяпер жа адсутнасьць падобнага слоўніка маргіналізуе яшчэ больш дадзены пляст лексыкі і множыць стэрэатыпы вакол беларускай лаянкі (слабасьць мясцовай лаянкі, “польскі” і “расейскі” сьлед у беларускай нецэнзурнай лексыцы і пад.).

Таму стварэньне слоўніка нецэнзурнай лексыкі беларускай мовы – гэта лягічнае завяршэньне мовазнаўчай працы па пашпартызацыі, апрацоўцы лексыкі, якая доўгі час заставалася нябачнай, але часта чутай. Да ўсяго дадзеная праца спрыяе ўзбагачэньню і разнастайнасьці мовы. Улічваючы экстралінгвістычныя чыньнікі, якія паўплывалі і ўплываюць на слабую кадыфікацыю беларускай нецэнзурнай лексыкі, дадзенае дасьледаваньне разьвіваецца ня толькі ў межах лексыкаграфіі і маледыкталёгіі, але і ў межах сацыялінгвістыкі, якая дапамагае комплексна патлумачыць зьяву нецэнзурнай лексыкі.

Да гісторыі пытаньня

Нецэнзурныя словы фіксуюцца гісторыкамі мовы і архівістамі з даўніх часоў. Словы гэтыя трапляюць на паперу ўжо ў пэрыяд страбеларускай мовы. Так, лінгвісты-складальнікі *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы* фіксуюць некаторыя ненарматыўныя словы, у прыватнасьці слова “блядь” і вытворныя ад яго ў XV–XVI стст. [*Гістарычны слоўнік беларускай мовы* 1982: 79], архівіст Герман Брэгер падае цікавы выпадак ужываньня ненарматыўнай лексыкі ў мэтрыцы ВКЛ у 1560 годзе [Брэгер 2003: 55–56]. Яшчэ адна дасьледніца і пісьменьніца Вольга Бабкова на сумежжы XX–XXI стст. на старонках “Нашай Нівы” дзялілася адкрыцьцямі цікавай моўнай і часта невядомай спадчыны – лаянка, абразы беларускага Сярэднявечча [Бабкова 1999: 8]. Раней за мовазнаўцаў да вывучэньня ненарматыўнай лексыкі спрычыніліся фальклярысты і этнографы: так, на сучасным этапе Тацяна Валодзіна, дасьледуючы гісторыю і традыцыю плоцевай культуры, уяўленьні і забароны, зьвязаныя з целам, сэксуальнасьцю ў беларусаў, у сваіх тэкстах закранула ў тым ліку і табуяваную, ненарматыўную і эўфэмізаваную беларускую мову [Валодзіна 2006; 2009; Валодзіна, Фядосік 2016]. Гендарныя гісторыкі таксама істотна паўплывалі на папулярызацыю і актуалізацыю старых плястоў культуры і мовы [Сліж 2015, 2019; “Terra Alba” 2001, II]. Шляхам рэканструкцыі падчас экспэдыцыяў і працы ў архівах дасьледнікі аднавілі значны пляст мовы, якую мы называем нецэнзурнай. Але вялікі пляст гэтай вуснай мовы згублены на-

заўсёды, бо праз абмежаваны і элітны характар пісьма ў мінулым, у Сярэднявечча, а таксама, можна ўявіць, і праз пэўны маралізм, дадзеная вусная лексыка нідзе не фіксавалася. Мы толькі можам дапусьціць думку, што лаянкавыя словы раней, як і цяпер, існавалі і перадаваліся без перашкодаў пераважна ў вусным маўленьні. З гэтага пункту гледжаньня цікавы досьвед рукапіснага *Bełaruska-polska-rasijski słoŭnik'a* Юзафа Ціхінскага. Толькі таму, што слоўнік застаўся ў рукапісным варыянце і не прайшоў чыстку і цэнзуру, у тым ліку маральнага тыпу, у ім сустракаюцца шматлікія абсцэнізмы: *срака, дупа, спажа, лайнік, сампітэрня* і пад. [*Bełaruska-polska-rasijski słoŭnik* 1906].

На сучасным этапе пачатак дасьледаваньня тэмы пазаслоўнікавай лексыкі ў беларускім мовазнаўстве належыць эмігранцкаму паэту Янку Золаку, які ў 1983 годзе ў ЗША апублікаваў пад псэўданімам невялічкі *Слоўнічак пазаслоўнікавых слоў* [Даніловіч 1983]. З таго часу, асабліва ў пэрыяд, калі Беларусь набыла незалежнасьць, зьявілася шмат іншага багатага матэрыялу па тэме: невялікія і часта аматарскія слоўнічкі беларускай нецэнзурнай лексыкі ў віртуальнай прасторы [*Пашлі мяне пабеларуску* 2003; *Беларуска-ангельскі слоўнік слэнгавай лексыкі* 2008; Азароўскі 2009; Цыбульскі 2017]. Варта прыгадаць і афіцыйны *Слоўнік новых слоў беларускай мовы* Вікторыі Уласевіч і Наталлі Даўгулевіч, які зьмяшчае сярод іншага гутарковую вульгарную лексыку [Уласевіч, Даўгулевіч 2009].

Да ўсяго аналіз беларускай мастацкай літаратуры, асабліва сучаснага пэрыяду прынёс цікавыя вынікі: разьвіцьцё размоўнай, часта вульгарнай мовы шляхам вяртаньня старых забытых словаў, задзейнічаньня дыялектнай мовы і стварэньня наватвораў. Таму для разуменьня сучаснай нецэнзурнай беларускай мовы і складаньня слоўніка варта да ўсяго ўлічваць маштабны аналіз мастацкіх тэкстаў. Ня трэба забываць, што якраз пісьменьнікі аднымі зь першых прапаноўвалі азначэньні нецэнзурнай лексыкі: “лаяніна” [Гарэцкі 2016], “брыдзэная мова” [Калюга 1992], “пазаслоўнікавая лексыка” [Даніловіч 1983], “скаромная мова” [Сяднёў 1992; Барадулін 2013].

Сярод клясычных ужо і найбольш багатых на нецэнзурныя словы беларускамоўных пісьменьнікаў варта адзначыць Рыгора Барадуліна і Сакрата Яновіча [Барадулін 2013; Яновіч 1992, 1995, 1999, 2002, 2008].

Тэрміналягічныя заўвагі

Складаючы слоўнік нецэнзурнай лексыкі, трэба вызначыцца з асноўнымі паняткамі, тэрмінамі, якія паўстаюць у дасьледаваньні. Пачнем з шырокай паняткавай рамкі – размоўнай мовы ці размоўна-гутарковага рэгістру мовы. Гэта азначае, што мы маем справу не з кніжнай, літаратурнай, а размоўна-гутарковай (нелітаратурнай) мовай. Не-

цэнзурная мова функцыянуе і існуе ў прасторы размоўна-гутарковай мовы. Унутры яе можна вылучыць падузровень прастамоўя ці прастамоўнай лексыкі. У сваю чаргу ў прастамоўі існуе пляст ненарматыўнай, нецэнзурнай, непрыстойнай ці яшчэ абсцэннай лексыкі. Гэта словы, якія парушаюць этычныя нормы маўленчай этыкі і зьяўляюцца стылістычна зьніжанымі, лаянкавымі і грубымі [Шкраба 2012: 140].

Пад абсцэнным (абсцэннай лексыкай) звычайна падразумяваецца нешта непрыстойнае, што шакуе, абражае і адкрыта абурае. Панятак “абсцэнны” мае наступныя сынонімы: *амаральны, агідны, брудны, парнаграфічны, непрыстоўны, грубы*. Дадзеная лексыка ўжываецца пераважна маргінальнымі групамі, але ўсё часьцей і сацыяльна стабільнымі і заможнімі групамі, выконваючы экспрэсіўную, псыхалягічную функцыю. Што да маргінальных групаў, то абсцэнная лексыка выконвала і дасюль часткова выконвае тоеснасную функцыю [Guiraud 1991]. Абсцэнная ці яшчэ скаромная лексыка вызначаецца праз зьмест і зьявы, на якія яна спасылаецца, напрыклад, сэксуальнасьць, а таксама праз ужытак, напрыклад, пэўнымі сацыяльнымі групамі (беднымі, крымінальнымі, ніжэйшымі). У такім выпадку гутарка йдзе пра сэксуалізмы, вульгарызмы ўнутры абсцэннай лексыкі.

Сучаснае беларускае мовазнаўства часта дасюль працягвае маргіналізаваць дадзеную тэму і мінімізаваць узус абсцэннай лексыкі, зьвязваючы яе выключна з “нізкай маўленчай і агульнай культурай чалавека” [*Сучасная беларуская літаратурная мова* 2017: 124]. Аднак аналіз твораў сучаснай мастацкай літаратуры і сацыялінгвістычныя экспэдыцыі даводзяць адваротнае: актыўнае ўжываньне нецэнзуршчыны рознымі сацыяльнымі групамі (стабільнымі, заможнымі і беднымі, маргінальнымі). Асобнай увагі заслугоўвае якраз маргінальная і цікава тэма нецэнзуршчыны інтэлігенцыі ці шырэй сацыяльных групаў з вышэйшай адукацыяй.

Зрэшты, аб тым, што тэма прастамоўя, пагатоў, абсцэннай, нецэнзурнай лексыкі ў беларускай мове зьяўляецца terra incognita ці вельмі слаба распрацаваная ў мовазнаўстве, піша беларуская лінгвістка Ірына Шкраба. Яна слушна заўважае, што дасюль “сутнасць катэгорыі «прастамоўе» канчаткова не вызначана ў беларускай лінгвістыцы” і традыцыйна прастамоўе трактуецца як стылістычны, а не сацыяльны кампанэнт мовы [Шкраба 2012: 141]. Аналіз дадзенай тэмы ў межах сацыялінгвістыкі якраз дазваляе зьвярнуць увагу на сацыяльны кампанэнт прастамоўя і ў пэўнай ступені зьмяніць існы абмежаваны падыход да тэмы прастамоўя.

Табуізм/табу/слова-табу – старажытная лінгвістычная зьява, якая паўстала ў выніку забабонных перакананьняў першых людзей у тым, што словы маюць магічную сілу [Correia, 1927].

Эўфэмізмы – лягічны працяг табуізмаў ці словаў-табу. Эўфэмізмы выкарыстоўваюцца для таго, каб пазьбегнуць відавочнага згадваньня словаў-табу, якія могуць быць расцэненыя як негатыўныя, якія бянтэжаць ці выклікаюць дыскамфорт у таго, хто гаворыць або слухае (“тырыпыры”, “шашні”, “мець сувязь” і іншыя падобныя эўфэмізмы для азначэньня займацца сэксам, мець сэксуальныя стасункі) [Popescu 2017: 138].

Дысфэмізм – замяняльнік эмацыйна і стылістычна неўтральнага слова больш грубым і зьневажлівым (прыбіральня/сральня; галава/ліхтарня; займацца каханьнем (любоўю)/шлыхацца і пад.) [Бондаренко, Гась 2018: 91].

Падчас складаная слоўніка паўстала пэўная спроба клясыфікацыі нецэнзурнай, абсцэннай лексыкі. Дадзеная клясыфікацыя не прэтэндуе на паўнату:

1. Лаянка ў форме пасыланьня як найбольш папулярная і задзейнічаная ў маўленьні: *ідзі ў сраку (дупу, да чорта, да ліхаматары, у балота)*, *пайшоў* ці *пайшла ты ў шмоню, гыкай* і пад.
2. Лаянка-адмова: *хер табе, скульля табе!*
3. Сэксуалізм-вульгарызм ці лаянка сэксуальнага пляну: *манда, шмоня, дупа драная, качалка* і пад.
4. Выклічнікі, словы-паразыты: *блямба!, бляха!, пярэгатак!*
5. Пэяратывы, то бок лаянкавыя словы, якія ў спалучэньні з прыметнікамі перадаюць ацэнку маральных, разумовых уласьцівасьцяў чалавека [Ставицька 2008: 26]: *лярва падлючая, скаціна сраная, мудзіла, мазюр сьвінячы, кнурык сраны* і пад.
6. Кляцьба (праклёны): *гапту на цябе!, каб ты ўсраўся!, каб дупай дыхаў!*

Прынцыпы складаньня слоўніка нецэнзурнай лексыкі

Дадзены слоўнік спрабуе ахапіць і сыстэматызаваць страты нецэнзурнай лексыкі, перадусім вульгарнага, сэксуальнага пляну – гэтак званую “лексыку плоцевега нізу” – як абсцэнную, так і эўфэмістычную. У слоўніку сабрадзены матэрыял за XIX–XXI стст.: ад фальклёрных матэрыялаў да мастацкіх сучасных твораў. Таксама ў слоўнік уключаныя матэрыялы сацыялінгвістычных экспэдыцыяў па Віцебшчыне і Менску, ажыцьцёўленых аўтарам слоўніка ў пэрыяд 2002–2019 гадоў. То бок апрача апрацоўкі матэрыялаў, сабраных іншымі дасьледнікамі і дасьледніцамі ў мінулым і сучасным – як у межах этнаграфіі, фальклёру, гісторыі мовы і дыялёкталёгіі, так і ў межах мастацкай літаратуры, перакладазнаўства, матэрыялы слоўніка ўзбагачаныя вынікамі сучасных палявых дасьледаваньняў. Што, няма сумневу, мае вялікае значэньне з пункту зору асучасьніваньня нецэнзурнай мовы і праверкі жыцьцяздольнасьці нецэнзурнай лексыкі, якая фіксавалася папярэднікамі ў XIX–XXI стст.

Слоўнік належыць да тыпу тлумачальных: паняткі тлумачацца і часта ў дадатак падаюцца найбольш частыя і распаўсюджаныя прыклады словазлучэньняў і іх ужытку.

Апрача ўласна абсцэннай, нецэнзурнай лексыкі падаюцца іх эўфэмістычныя і іншыя адпаведнікі. Такім парадкам, нецэнзурныя адзінкі разам з эўфэмістычнымі ды іншымі адпаведнікамі ствараюць своесаблівае сэнсавае моўнае гняздо: напрыклад, побач з абсцэннымі *капэрус*, *пізьдзец* падаюцца пераносныя, эўфэмістычныя адпаведнікі *капут*, *гамон*, *капец*, *юк* і пад. Так, найбольш частыя, папулярныя абсцэнізмы ў слоўніку ды ў сучаснай беларускай размоўнай мове *хуй*, *хер*, *гык* суправаждаюцца як звычайнымі словамі-адпаведнікамі (*чэлес*, *мужчынскі плоцевы орган*), так і вялікім сынанімічным эўфэмістычным шэрагам (*агрэгат*, *агурок*, *арудзьдзе*, *багацьце*, *клін*, *матавіла* і г. д.). Прынамсі гэта дапамагае лепей зразумець сэнс некаторых ненарматыўных адзінак. А таксама эўфэмізмы зьяўляюцца выдатным ілюстраваньнем закадаванасьці, маралізатарства тэмы, якая дасьледуецца і падаецца ў слоўніку. Эўфэмізмы набываюць сэнс толькі пры ўмове існаваньня і функцыянаваньня нецэнзурнага слова. Да ўсяго часта эўфэмізмы гучаць вульгарней і мацьней за асноўныя абсцэнізмы. Таму яны лягічны і сэнсава зьвязаныя, і іх прысутнасьць у слоўніку апраўданая.

Адначасова праблемным і ўзбагачальным момантам слоўніка зьяўляецца досыць вялікі гістарычны ахоп нецэнзурнай лексыкі ў слоўніку (XIX–XXI стст.) – гэта азначае, што ў кнізе прэзэнтаваныя як актыўныя і дасюль ужываныя словы, выразы (*паскуда, гадаўё, шмоня, мандавоха*), так і сталыя мёртвымі, гістарычнымі (*сампітэрня, стара паня, паябешачка*). У такім выпадку словы пазначаюцца як гістарычныя, архаічныя. Наяўнасьць дыялектных абсцэнізмаў узбагачае слоўнік, але і робіць праблемным іх ужытак, абмежаваны пэўным рэгіёнам. Тым ня менш пазнака *дыял*. ці *абл*. папярэджвае чытацтва і не дазваляе яму актыўна працаваць з дыялектызмамі-абсцэнізмамі. Зь іншага боку, якраз дыялектная мова, у тым ліку абсцэнная, зьяўляецца патэнцыйна значнай крыніцай папаўненьня агульных абсцэнізмаў.

Слоўнік не зьяўляецца этымалягічным у сілу складанасьці, спрэчнасьці паходжаньня многіх адзінак абсцэннага лексыкону, а таксама праз нежаданьне загрувашчваць тэкст дадатковым спэцыялізаваным апісаньнем.

Гэта першы аб’ёмны слоўнік абсцэннай ці нецэнзурнай лексыкі, які не прэтэндуе ані на ідэальнасьць, ані на канчатковую паўнату. Зрэшты, слоўнік не легітымізуе абсцэнную лексыку, а ўсяго толькі фіксуе забыты пляст як мовы, так і культуры наагул.

Мэтадалёгія

Слоўнікатворчая праца базуецца на наступных шматлікіх, часам міждысцыплінарных мэтадах. Перадусім мэтад гістарычнага аналізу мовы, які падразумявае працу з слоўнікамі гістарычнай і сучаснай беларускай мовы. У дадзены аналіз уваходзіць праца па выяўленьні ў лексычным масыве словаў, якія належаць да нецэнзурнага рэгістру і іх кантэкстная ацэнка, а таксама параўнаньне з сучасным значэньнем, гучаньнем.

Апрача гістарычнага аналізу мовы ў працу ўключаны іншы мэтад – аналіз другарадных матэрыялаў: шматлікіх мовазнаўчых артыкулаў, якія ахопліваюць тэму размоўнай мовы.

Наступны значны мэтад – кантэнт-аналіз слоўнікаў, мастацкай літаратуры, фальклёрных тэкстаў.

Актыўныя мэтады назіраньня і інтэрвію падчас сацыялінгвістычных экспэдыцыяў (Віцебшчына, 2002–2018) робяць працу і слоўнік жывей, і дазваляюць уключыць у яго спраўджаныя, часта новыя словы і такім парадкам узбагаціць слоўнік.

Падчас экспэдыцыяў па паўночнай Беларусі паўстаў яшчэ адзін мэтад – дасьледаваньне выпадку [case-study] мовы стараквераў Віцебшчыны. Якраз выяўленыя вульгарызмы і сэксуалізмы, якія актыўна ўжываюць сучасныя беларускія стараверы, дазволілі канстатаваць мацату беларускай вульгарнай, нецэнзурнай лексыкі.

Зрэшты, параўнаўчы мэтад (параўнаньне нецэнзурнай лексыкі ў польскай, украінскай, летувіскай і расейскай мовах) дазваляе выявіць і ацаніць як спэцыфіку ўласна беларускай нецэнзурнай лексыкі, так і ейны ўнівэрсальны характар – падабенствы з суседнімі мовамі.

Выбраныя крыніцы

Сьцісла неабходна прэзэнтаваць асноўныя кірункі крыніцаў слоўніка. Глябальна вымалёўваюцца тры плясты крыніцаў: этнаграфічна-фальклёрны, мовазнаўчы і пляст мастацкай літаратуры. Гэтыя плясты дапаўняюцца вынікамі сацыялінгвістычных экспэдыцыяў па Віцебшчыне (2002–2018), якія ў цэлым упісваюцца ў мовазнаўчы пляст.

У этнаграфічна-фальклёрны пляст уваходзіць спэцыялізаваная літаратура (падаецца няпоўны сьпіс): Т. Валодзіна, *Цела чалавека: слова, міф, рытуал; Дуліна ад Барадуліна;* В. Добровольский, *Смоленский этнографический сборник;* Н. Никифоровский, *Белорусские песни-частушки;* М. Нікіфароўскі, *Напоўпрыказкі – напоўпрыслаўкі;* Ч. Пяткевіч, *Рэчыцкае Палессе;* П. Шейн, *Белорусские народные песни;* M. Federowski, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej;* Е. Романов, *Белорусский сборник, Быт белорусса. Словарь условных языков.*

Мовазнаўчы пласт ахоплівае наступныя ключавыя тэксты**:** Е. Карский, *Белорусы,* т. 3; А. Даніловіч, *Слоўнічак пазаслоўнікавых слоў;* Г. Лапацін*, Новыя запісы дыялектнай фразеалогіі сучаснай беларускай мовы;* N. Barszczewska, M. Chaustowicz, M. Timoszuk, *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia,* t. I., А. Варлыга, *Нецэнзурныя прымаўкі Лагойшчыны;* С. Цыбульскі, *Малы беларуска-беларускі слоўнік сэксуальных паняццяў і г. д. Асобнае месца ўнутры мовазнаўчага пласту належыць аналізу слоўнікаў:*

> Слоўнікі: В. Добровольскій, *Смоленскій областной словарь*; М. Касьпяровіч, *Віцебскі краёвы слоўнік;* С. Некрашевіч, М. Байкоў, *Беларуска-расійскі слоўнік; Тлумачальны слоўнік беларускай,* В. Уласевіч, Н. Даўгулевіч, *Слоўнік новых слоў беларускай мовы літаратурнай мовы;* Ю. Ціхінскі, 1906, *Bełaruska-polska-rasijski słoŭnik;* A. Varłyha, *Krajovy słoŭnik Łahojščуny;* Г. Юрчанка, *Народнае вытворнае слова: З гаворкі Амсьціслаўшчыны;* М. Шатэрнік, *Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны;* Я. Станкевіч, *Беларуска-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік; Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны ў 2-х тамах;* М.І. Пашкевіч, *Рубельскі лексіка-фразеалагічны слоўнік; Гістарычны слоўнік беларускай мовы;* А. Азароўскі, *Беларускі слоўнік моладзевага слэнгу.*

Зрэшты, трэці пласт мастацкай літаратуры. Творы сучаснай беларускай мастацкай літаратуры істотна ўзбагачаюць масыў нецэнзурнай лексыкі сучаснымі словамі, часта наватворамі ці старымі словамі ў новым гучаньні. А таксама цікава пазначыць, што ва ўмовах дамінаваньня расейскай мовы і маргіналізацыі як беларускай мовы наагул, так і размоўнага роўня мовы, якраз мастацкая літаратура часта лепей акумулюе размоўныя словы і зьяўляецца своеасаблівай сховам і лябараторыяй сучаснай размоўнай беларускай мовы. Для слоўніка былі прааналізаваныя больш за 90 тэкстаў мастацкай літаратуры (раманы, эсэ, навэлі, апавяданьні).

У дадатак, асобна варта адзначыць замежныя крыніцы-дасьледаваньні, якія ахапілі нецэнзурную лексыку суседніх моваў (летувіскай, польскай, украінскай і расейскай): R. Nainienė, *Apie lietuviškus keiksmažodžius;* L. Stomma*, Słownik polskich wyzwisk, inwektyw i określeń pejoratywnych;* M. Grochowski, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów;* Л. Ставицька, *Українська мова без табу;* В. Жельвис, *Поле брани.* Дадзеныя крыніцы асабліва дапамаглі ў правядзеньні параўнаўчага аналізу нецэнзурнай лексыкі ў іншых мовах, зь якімі беларускую зьвязваюць шматвякавыя кантакты і часам агульная пласты спадчыны.

Паміж лексыкаграфіяй і сацыялінгвістыкай

Галоўны беларускі сацыялінгвістычны парадокс вакол нецэнзурнай лексыкі палягае ў тым, што, з аднаго боку, існуе разьвітая і багатая нецэнзурная лексыка, якая фіксуецца ў старабеларускі і сучасны пэ-

рыяды, а, з другога боку, гэтае моўнае багацьце не сабранае ў слоўнік. Тлумачэньне парадоксу ляжыць, такім парадкам, ня ў моўным, не ў лексычным пляне – словы існуюць і актыўна задзейнічаныя носьбітамі, а ў экстралінгвістычным вымярэньні: лексыка табуізуецца, маралізуецца, а ў выніку ігнаруецца дасьледнікамі. А на фоне агульнай маргіналізацыі мовы дадзены табуяваны пляст лексыкі маргіналізаваны ўдубальт. Значыць, стварэньне беларускага слоўніка нецэнзурнай лексыкі зьяўляецца пытаньнем перадусім сацыялінгвістычным. Бо стваральнік такога слоўніка з дапамогай сацыялінгвістычных мэтадаў мусіць патлумачыць экстралінгвістычныя (сацыяльныя, палітычныя) чыньнікі сытуацыі, якая склалася вакол двайной маргінальнасьці тэмы. Палітычнасьць тлумачэньня навідавоку: сацыялінгвістычны парадокс ахоплівае шырэй ці ня ўсю слоўнікатворную дзейнасьць у Беларусі. Другараднасьць і маргінальнасьць беларускай мовы ў Беларусі абумоўліваюць беспатрэбнасьць беларускіх слоўнікаў: перакладных, спэцыялізаваных. Рацыянальнай, эканамічнай патрэбы ў слоўніках няма, бо існуюць падобныя перакладныя і іншыя слоўнікі па-расейску. Праўда, слоўнік нецэнзурнай лексыкі па-беларуску можа стацца кур'ёзам і прыцягнуць увагу чытацтва, але можа сутыкнуцца з праблемай цэнзураваньня і забароны.

Аднак не зважаючы на моцны ўплыў экстралінгвістычных чыньнікаў, варта не забываць пра важнасьць і неабходнасьць дадзенага слоўніка ў моўнай пэрспэктыве.

Такім парадкам, у лексыкаграфічным пляне неабходна сабраць, пашпартызаваць, клясыфікаваць нецэнзурную лексыку, якая фіксуецца з часоў старабеларускай мовы да сяньня, але праз пэўны маралізм навукоўцаў і грамадзтва застаецца бясхатняй. Дадзены пляст лексыкі дэманструе багацьце, разнастайнасьць і распрацаванасьць мовы. Наяўнасьць слоўніка нецэнзурнай лексыкі спросьціць працу перакладнікаў і іншых моўных спэцыялістаў. Бо на дадзены момант падчас перакладу твораў, фільмаў размоўнага рэгістру беларускія перакладнікі вымушаныя імправізаваць, выкарыстоўваць русіцызмы, паланізмы ці ствараць новыя словы. Таму слоўнік мае да ўсяго на мэце ўнезалежніць размоўную, абсцэнную мову.

Маледыкталёгія

У заходняй гуманістыцы нецэнзурнай лексыкай звычайна займаюцца ў межах мовазнаўства ці, дакладней кажучы, лексыкаграфіі, але ў XX ст. былі спробы стварэньня міждысцыплінарнага – псыхалягічнага, сацыяльнага – падыходу ў вывучэньні абразьлівых і нэгатыўных словаў і выразаў у межах навуковай дысцыпліны – *маледыкталёгіі* [з лацінскай мовы *maledicere*, "сказаць [што-небудзь] (dicere) дрэннае

(male)”] [Aman 1996]. Амэрыканскі мовазнаўца-германіст нямецкага паходжаньня Райнхальд Аман з 1977 па 2005 выдаваў акадэмічны часопіс вэрбальнай агрэсіі “Maledicta”, які спэцыялізаваўся на абразьлівых словах і выразах ва ўсіх мовах і культурах, у мінулым і сучасным. Асноўнымі сфэрамі інтарэсаў выданьня былі паходжаньне, этымалёгія, значэньне, выкарыстаньне і ўплыў слоўнай агрэсіі і слоўнай абразы любога роду, а таксама мова, якая звычайна лічыцца вульгарнай, непрыстойнай або блюзьнерскай [“Maledicta” 1977]. Маледыкталягічны падыход зьяўляецца, сапраўды, міждысцыплінарным, бо ахоплівае большасць навуковых сфэраў, асабліва антрапалёгію, фальклёр, мовазнаўства наагул, лексікаграфію ў прыватнасьці, таксама клясычную філялёгію, псыхалёгію і сацыялёгію. Як вынікае з аналізу часопісаў, якія зьявіліся за 28 год існаваньня, зьмест маледыкталягічных дасьледаваньняў падразумяваў наступныя тэмы: вэрбальная агрэсія, лаянкавыя словы, абразы, праклёны, блюзьнерства, скаталягічная лексыка, мова табу, выклічнікі, эўфэмізмы, імёны хатніх жывёлаў, жаргон субкультураў, мянушкі, стэрэатыпы. А таксама асобна дасьледваліся тэрміналёгія сфэры чалавечай дзейнасьці, частак цела, сэксу і сэксуальнасьці; прыказкі, параўнаньні, мэтафары, графіці, сатыра і сарказм, афіксы, тэрміналёгія фізычнай агрэсіі, забойстваў і самагубства [“Maledicta” 1977].

Такім парадкам, поле дзейнасьці новай дысцыпліны – маледыкталёгіі – выглядае калясальным і сьмелым для вузкай навуковай дысцыпліны. У беларускай традыцыі тэмай нецэнзурнай і табуяванай лексыкі займаецца мовазнаўства, а цяпер і сацыялінгвістыка, як сумежная дысцыпліна (паміж мовазнаўствам і сацыялёгіяй). Поле інтарэсаў маледыкталёгіі цалкам накладваецца на поле інтарэсаў мясцовай сацыялінгвістыкі, таму няма, верагодна, сэнсу ствараць асобную дысцыпліну. Хоць час і выбар новага пакаленьня мовазнаўцаў пакажуць, як і ў межах якой дысцыпліны разьвівацца дасьледаваньням нецэнзурнай і табуяванай мовы. Пры гэтым неабходна ўлічваць багатыя напрацоўкі маледыкталёгіі і выкарыстоўваць іх падчас аналізу мясцовай нецэнзурнай лексыкі.

Заканчэньне

Стварэньне слоўніка нецэнзурнай лексыкі – гэта завяршэньне лексыкаграфічнай і сацыялінгвістычнай працы, якая вядзецца апошнія стагодзьдзі, асабліва дзесяцігодзьдзі і абапіраецце да ўсяго на дасьледаваньні ў сумежных дысцыплінах: этнаграфіі, літаратуразнаўстве і гісторыі. Улічваючы няпростую сацыялінгвістычную сытуацыю ў Беларусі (маргінальнасьць беларускай мовы, дамінаваньне расейскай мовы, адсутнасьць рэальнай дзяржаўнай падтрымкі беларускай мовы і, наад-

варот, інтэнсыўная падтрымка другой мовы – расейскай), беларуская слоўнікатворная дзейнасьць ускладняецца, становіцца непатрэбнай ці малапатрэбнай, неактуальнай. Маргіналізуецца як уся мова, так і разьвіцьцё ейных асобных галінаў. Аднак яшчэ большую маргінальнасьць зазнае вечна схаваная і часта маргіналізаваная самімі мовазнаўцамі тэма абсцэннай, нецэнзурнай лексыкі. Склалася кур’ёзная сытуацыя: існуе вялікі і дынамічны пляст прастамоўнай лексыкі, які ігнаруецца, байкатуецца мовазнаўцамі па прычыне перадусім экстралінгвістычнай (сорам, мараль, палітыка і г. д.). Сытуацыю можна зварухнуць, абапіраючыся на сацыялінгвістычны пастулят, добра рэзюмаваны ўкраінскай сацыялінгвісткай Лесяй Ставіцкай (“вывучаць мову, якая яна ёсьць, а не якой павінна быць” [Ставицька 2008]). Гэта азначае, што апрача ўласна лексыкаграфічнай працы неабходна весьці сацыялінгвістычную працу па выяўленьні і тлумачэньні экстралінгвістычных перашкодаў на шляху маргіналізацыі пэўнага плясту лексыкі і стварэньня спэцыялізаванага слоўніка.

Зрэшты, сыходзячы з вышэй агучанага сацыялінгвістычнага пастуляту, варта памятаць пра асноўныя рацыянальныя матывы стварэньня слоўніка. Перадусім нецэнзурная лексыка ў гістарычнай, а таксама дыялектнай пэрспэктывах падкрэсьлівае моўную разнастайнасьць, распрацаванасьць мовы ўва ўсіх сфэрах, а ейная папулярызацыя спрыяе распаўсюду сынонімаў часта з нутраных рэсурсаў мовы і супрацьстаяньню русіфікацыі/амэрыканізацыі дадзенага спрату мовы. Потым стварэньне слоўніка нецэнзурнай лексыкі вядзе да пашпартызацыі словаў, то бок да іх бачнасьці, прысутнасьці. А гэта ў сваю чаргу спрошчвае працу многіх працаўнікоў і працаўніцаў слова: перакладнікаў, журналістаў, выкладнікаў, настаўнікаў ды і саміх лексыкографаў.

Бібліяграфія

Aman Reinhold. 1996. *Maledicta: The International Journal of Verbal Aggression*. Volume XII.

Ânovìč Sakrat. 1992. *Samasej*, Mìnsk: Mastackaâ lìtaratura [Яновіч Сакрат. 1992. *Самасей.* Мінск: Мастацкая літаратура].

Ânovìč Sakrat. 1995. *Lìstoŭe / Listowie*. Belastok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Belaveža [Яновіч Сакрат. 1995. *Лістоўе / Listowie*. Беларускае літаратурнае аб’яднанне Белавежа].

Ânovìč Sakrat. 1999. *Zapìsy veku*. Belastok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Belaveža [Яновіч Сакрат. 1999. *Запісы веку*. Беласток: Беларускае літаратурнае аб’яднанне Белавежа].

Ânovìč Sakrat. 2002. *Ne žal' pražytaga*. Belastok: Belaruskae lìtaraturnae ab`âdnanne Belaveža [Яновіч Сакрат. 2002. *Не жаль пражытага*. Беласток: Беларускае літаратурнае аб’яднанне Белавежа].

Ânovìč Sakrat. 2008. *Hatnâe stagoddze*. Krynkì [Яновіч Сакрат. 2008. *Хатняе стагоддзе*. Крынкі].

Babkova Vol'ga, 1999. *Laânka, abrazy, lìhadzejstva ŭ štodzënnym žyc'cì našyh dalëkìh prodkaй*. "Naša Nìva", 4. 10. [Бабкова Вольга. 1999. *Лаянка, абразы, ліхадзейства ў штодзённым жыцьці нашых далёкіх продкаў*. "Наша Ніва", 4. 10].

Baradulìn Rygor. 2013. *Vušackì slovazbor*. Mìnsk: Knìgazbor [Барадулін Рыгор. 2013. *Вушацкі словазбор*. Мінск: Кнігазбор].

Belaruskì èratyčny fal'klor. 2016. Rèd. T. Valodzìna, A. Fâdosìk, Mìnsk: Medyâl [*Беларускі эратычны фальклор*. 2016. Рэд. Т. Валодзіна, А. Фядосік, Мінск: Медыял].

Bondarenko Katerina, Gas' Svetlana. 2018. *Detabuizaciâ v slovarâh i perevode.* Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe [Бондаренко Катерина, Гась Светлана. 2018. *Детабуизация в словарях и переводе*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe].

Brèger German. 2003. *Vypadak užyvannâ nenarmatyŭnaj leksìkì ŭ Metrycy VKL* (*Dakument uradu vìlenskaga vaâvody za 1560 g.*). Athenaeum: Commentarii Historiae et Culturae. VIII [Брэгер Герман. 2003. *Выпадак ужывання ненарматыўнай лексікі ў Метрыцы ВКЛ* (*Дакумент ураду віленскага ваяводы за 1560 г.*). Athenaeum: Commentarii Historiae et Culturae. VIII].

Correia João da Silva. 1927. *O eufemismo e o disfemismo na língua e na literatura portuguesa*. Lisboa.

Cìhìnskì Ûzaf. 1906. *Bełaruska-polska-rasijski słoŭnik*. Addzel rukapìsaŭ Bìblìâtèkì ìm. Urubleŭskìh, Addzel rukapìsaŭ Bìblìâtèkì ìm. Urubleŭskìh Letuvìskaj AN, Vìl'nâ, F21 [Ціхінскі Юзаф. 1906. *Bełaruska-polska-rasijski słoŭnik*. Аддзел рукапісаў Бібліятэкі ім. Урублеўскіх Летувіскай АН. Вільня. F 21].

Danìlovìč Anton. 1983. Sloŭnìčak pazasloŭnìkavyh sloŭ. N'û Džèrsì [online] https://files.knihi.com/Knihi/Slounik/term/BEL.pazaslounikavyja.Zolak.1983.pdf [доступ: 10.11.2021]. [Даніловіч Антон. 1983. *Слоўнічак пазаслоўнікавых слоў*. Нью Джэрсі].

Dobrovol'skij Vladimir. 1893. *Smolenskij ètnografičeskij sbornik*. Č. 2, Zapiski RGO po otdeleniû ètnografii. SPB. T. 23. Vyp. 1 [Добровольский Владимир. 1893. *Смоленский этнографический сборник*. Ч. 2. Записки РГО по отделению этнографии. СПб. Т. 23. Вып. 1].

Dobrovol'skij Vladimir. 1903. *Smolenskij ètnografičeskij sbornik*. Č. 4. Zapiski RGO po otdeleniû ètnografii. SPB. [Добровольский Владимир. 1903. *Смоленский этнографический сборник*. Ч. 4. Записки РГО по отделению этнографии. СПб].

Garèckì Maksìm. 2016. *Tvory*. Zalataâ kalekcyâ belaruskaj lìtaratury. Tom 12. Mìnsk: Mastackaâ lìtaratura [Гарэцкі Максім. 2016. *Творы*. Залатая калекцыя беларускай літаратуры. Том 12. Мінск: Мастацкая літаратура].

Giraud Pierre. 1991. *Les Gros mots*. Puf / Que sais-je, Paris.

Gìstaryčny sloŭnìk belaruskaj movy. 1982. Mìnsk: Navuka ì tèhnìka [*Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. 1982. Мінск: Навука і тэхніка].

Grochowski Maciej. 2008. *Slownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.

Kalûga Lukaš. 1992. *Tvory*. Mìnsk: Mastackaâ lìtaratura [Калюга Лукаш. 1992. *Творы*. Мінск: Мастацкая літаратура].

Karskij Efim. 1903. *Belorussy*. T. I. *Vvedenie v izučenie âzyka i narodnoj slovesnosti*. Varšava [Карский Ефим. 1903. *Белоруссы*. Т. I. *Введение в изучение языка и народной словесности*. Варшава].

Lapacìn G. 2009. *Novyâ zapìsy dyâlektnaj frazealogìì sučasnaj belaruskaj movy. (p. Amâl'noe Vetkaŭskaga r-a Gomel'skaj voblascì)*. U: *Frazeologiâ germanskih, romanskih*

i slavânskih âzykov: sbornik naučnyh statej: vyp. 1. / pod red. E.E. Ivanova, Mogilev, MGU im. A.A. Kulešova [Лапацін Г. 2009. *Новыя запісы дыялектнай фразеалогіі сучаснай беларускай мовы (п. Амяльное Веткаўскага р-а Гомельскай вобласці)*. У: *Фразеология германских, романских и славянских языков: сборник научных статей*: вып. 1. / под ред. Е.Е. Иванова, Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова].

Laânka ŭ belaruskaj moŭnaj ì pobytavaj tradycyì. 2002. "Radyë Svaboda". 29 sakavìka [online] https://www.svaboda.org/a/24842237.html [доступ: 10.11.2021] [*Лаянка ў беларускай моўнай і побытавай традыцыі*. 2002. "Радыё Свабода". 29 сакавіка].

"Maledicta: The International Journal of Verbal Aggression" [online] https://web.archive.org/web/20190225023614/http://aman.members.sonic.net/unique.html [доступ: 10.11.2021].

Martysevìč Maryâ. 2009. *Kalâlìtaraturnyâ blâdzì: dèfinìcyâ, klâsyfikacyâ, mètad*, Livejournal, Maryjka, 16.08 [online] https://users.livejournal.com/maryjka-/546308.html [доступ: 30.11.2021] [Мартысевіч Марыя. 2009. *Калялітаратурныя блядзі: дэфініцыя, клясыфікацыя, мэтад,* LiveJournal, Maryjka, 16.08].

Popescu Mihaela. 2017. *Le tabou linguistique. Un paradoxe toujours actuel*. "Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Romanica" № 12.

Slìž Natallâ. 2019. *Kul'tura seksual'nyh stasunkaŭ u Vâlìkìm Knâstve Lìtoŭskìm u XVI–XVII stst.* Mìnsk: Tèhnalogìâ [Сліж Наталля. 2019. *Культура сексуальных стасункаў у Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII стст.* Мінск: Тэхналогія].

Sloŭnìk novyh sloŭ belaruskaj movy. 2009. Ukl. V. Ulasevìč, N. Daŭgulevìč. Mìnsk: Tetrasistems [*Слоўнік новых слоў беларускай мовы*. 2009. Укл. В. Уласевіч, Н. Даўгулевіч. Мінск: ТетраСистемс].

Stavic'ka Lesâ. 2008. *Ukraïns'kij žarġon, slovnik* [online] http://ukr-zhargon.wikidot.com/a [доступ: 30.11.2021] [Ставицька Леся. 2008. *Український жаргон, словник*].

Stavic'ka Lesâ. 2008. *Ukraïns'ka mova bez tabu. Slovnik necenzurnoï leksiki ta ïï vìdpovìdnikìv*. Kiev: Kritika [Ставицька Леся. 2008. *Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників*. Киев: Критика].

Sâdnëŭ Masej. 1992. *Patušanyâ zory*. Mìnsk: Mastackaâ lìtaratura [Сяднёў Масей. 1992. *Патушаныя зоры*. Мінск: Мастацкая літаратура].

Škraba Ìryna. 2012*. Leksìkalogìâ*. Mìnsk: Tèhnalogìâ [Шкраба Ірына. 2012. *Лексікалогія*. Мінск: Тэхналогія].

Rouayrenc Catherine. 1996. *Les gros mots*. Paris, Presses universitaires de France.

Stomma Ludwik. 2000. *Słownik polskich wyzwisk, inwektyw i określeń pejoratywnych*. Warszawa: Wydawnictwo Graf-Punkt.

Sučasnaâ belaruskaâ lìtaraturnaâ mova. 2017. Pad rèd. D. Dzâtko. Mìnsk: Vyšèjšaâ škola [*Сучасная беларуская літаратурная мова*. 2017. Пад рэд. Д. Дзятко. Мінск: Вышэйшая школа].

"Terra Alba" – "Homo venerius: Seksual'naâ prastora belaruskaj kul'tury". 2001. Rèd. Danìlenka S.Ì. Magìlëŭskae tavarystva gumanìtarnyh ìntèlektual'nyh ì kul'turnyh ìnìcyâtyŭ "Brama" [*Terra Alba" – "Homo venerius: Сексуальная прастора беларускай культуры*". 2001. Рэд. Даніленка С.І. Магілёўскае таварыства гуманітарных інтэлектуальных і культурных ініцыятыў "Брама"].

Valodzìna Tacâna. 2006. *Belaruskì èras vyâvìŭsâ najperš u fal'klëry*. "Radyë Svaboda" [online] https://www.svaboda.org/a/771899.html [доступ: 20.11.2021] [Валодзіна Тацяна. 2006. *Беларускі эрас выявіўся найперш у фальклёры*. "Радыё Свабода"].

Valodzìna Tacâna. 2009. *Cela čalaveka: slova, mìf, rytual*. Mìnsk: Tèhnalogìâ [Валодзіна Тацяна. 2009. *Цела чалавека: слова, міф, рытуал*. Мінск: Тэхналогія].

ABSTRACT: The need to create dictionaries of the Belarusian non-normative, obscene, taboo language has long been a fact – this is the logical conclusion of the overall work on the creation of dictionaries in general. The richness of the language is manifested in all its diversity and in all spheres, including those where linguists often do not look because of outdated moral principles. The importance of such a dictionary is to collect and codify words that are often not certified in linguistics due to artificial barriers. We are not talking about the propaganda of vulgar and obscene language, but. from a professional sociolinguistic point of view, the purpose of this dictionary is to capture the language in its natural state – what it is, how Belarusians speak, and not what it should be in the imagination of different people with different moral and ideological attitudes. Thus, when creating a dictionary, two main approaches are taken into account – lexicographic and sociolinguistic.

Keywords: lexicography, creating a dictionary, obscene vocabulary, colloquial language.

STRESZCZENIE: Potrzeba tworzenia słowników języka białoruskiego nienormatywnego, obscenicznego, tabu od dawna dojrzała – to logiczny wniosek całościowej pracy nad tworzeniem słowników w ogóle. Bogaty język przejawia się w całej swojej różnorodności i we wszystkich sferach, także tam, gdzie językoznawcy często nie przeglądają przestarzałych postaw moralnych. Znaczenie takiego słownika polega na zbieraniu i kodyfikowaniu słów, które często nie są certyfikowane w lingwistyce ze względu na sztuczne bariery. Nie mówimy o propagandzie języka wulgarnego i obscenicznego, ale z profesjonalnego socjolingwistycznego punktu widzenia celem tego słownika jest uchwycenie języka w jego naturalnym stanie – czym jest, czym mówią Białorusini, a nie tym, czym powinien być w wyobraźni różnych ludzi o różnych postawach moralnych i ideologicznych. Dlatego przy tworzeniu słownika brane są pod uwagę dwa główne podejścia – leksykograficzne i socjolingwistyczne.

SŁOWA KLUCZOWE: leksykografia, tworzenie słownika, słownictwo obsceniczne, język potoczny.

РЭЗЮМЭ: Патрэба ў стварэньні слоўнікаў беларускай ненарматыўнай, нецэнзурнай, табуяванай ці яшчэ абсцэннай мовы насьпела здаўна – гэта лягічнае завяршэньне агульнай працы па стварэньні слоўнікаў наагул. Багатая мова праяўляецца ва ўсёй разнастайнасьці і ва ўсіх сфэрах, у тым ліку там, куды лінгвісты часта не заглядваюць праз састарэлыя маральныя ўстаноўкі. Да ўсяго важнасьць такога слоўніка палягае ў тым, каб сабраць і кадыфікаваць словы, якія часта праз штучныя бар'еры не пашпартызаваныя ў мовазнаўстве. Размова ня йдзе пра прапаганду вульгарнай і брыдэзнай мовы, а з прафэсійнага сацыялінгвістычнага погляду мэта дадзенага слоўніка месьціцца ў тым, каб зафіксаваць мову ў натуральным стане – якая яна ёсьць, на якой размаўляюць беларусы, а не якой яна павінна быць ва ўяўленьні розных людзей з рознымі маральнымі і ідэйнымі ўстаноўкамі. Такім парадкам, падчас стварэньня слоўніка ўлічваюцца два асноўныя падыходы – лексыкаграфічны і сацыялінгвістычны.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: лексыкаграфія, слоўнікатворчасьць, слоўнік нецэнзурнай лексыкі, абсцэнная лексыка, прастамоўе.

Data przesłania artykułu: 25.11.2021
Data akceptacji artykułu: 12.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Uladzislaŭ Ivanoŭ / Уладзіслаў Іваноў – Litwa, Wilno, Europejski Uniwersytet Humanistyczny, Wydział Nauk Społecznych; dr., profesor nadzwyczajny; specjalność naukowa: socjolingwistyka; zainteresowania naukowe: lingwistyka płci, polityka i język, gender studies, etnolingwistyka.

Adres: Europos Humanitarinis Universitetas, Savičiaus g.17, 01127 Vilnius, Lietuva / Litwa.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Іваноў Уладзіслаў. 2020. *Моўны сорам беларусаў (сацыялінгвістычны аналіз)*. "Acta Albaruthenica" t. 20: 169–184.
2. Ivanoŭ Uladzislaŭ. 2020. *Le lexique de l'autoritarisme de Lukašenka et de la guerre russo-ukrainienne: le cas de la langue bélarussienne* (201–214). In: *Populismo y propaganda: entre el presente y el pasado*. Bajo la dirección de Łukasz Szkopiński & Agneszka Woch, Universidad de Łódź.
3. *Падзея*: раман. 2021. Ані Эрно; vertėjas Уладзіслаў Гарбацкі. Vilnius: Gudų kultūros draugija Lietuvoje.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.207–217

Mirosław Jankowiak

Akademia Nauk Republiki Czeskiej /
Academy of Sciences of the Czech Republic
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6212-1463
e-mail: mirek.jankowiak@gmail.com

Północna grupa gwar białoruskich jako przykład związków z sąsiednimi grupami etnicznymi i językami

The Northern group of Belarusian subdialects as an example of relations with neighboring ethnic groups and languages

Паўночная група беларускіх гаворак як прыклад сувязей з суседнімі этнасамі і мовамі

Wprowadzenie

W ostatnich kilkudziesięciu latach powstało wiele prac naukowych poświęconych tematyce gwar białoruskich. Jedne aspekty czy areały zostały opisane bardziej szczegółowo, inne doczekały się tylko ogólnej charakterystyki. Tematyce północnej grupy gwar poświęcono do tej pory niewiele miejsca w białoruskiej lingwistyce, choć niewątpliwie jest ona ciekawa nie tylko z punktu widzenia struktury, tj. występowania szeregu cech np. łączących gwary białoruskie, bałtyckie i pskowskie, ale również ze względu na swoją genezę.

Grupa północna została dostrzeżona przez językoznawców dzięki wydaniu *Dialektologicznego atlasu języka białoruskiego* [*ДАБМ* 1963] – zasięg występowania niektórych cech fonetyczno-gramatycznych i leksykanych pokazał na ewidentne związki z gwarami bałtyckimi oraz gwarami średnio-wielkoruskimi, a dokładniej z północno-zachodnimi (pskowskimi, smoleńskimi i nowogrodzkimi). Pierwszego ogólnego opisu, w tym próby przedstawienia genezy, dokonano w publikacji *Lingwistyczna geografia i ugrupowanie gwar białoruskich* [*ЛГ* 1968: 223–230]. Próby charakterystyki wybranych aspektów, w oparciu o nowsze prace, podjęła się Wiera Astrejka z Instytutu Językoznawstwa NANB w swoim artykule pt. *Grupa północna gwar białoruskich jako jedna ze stref międzyjęzykowego oddziaływania* [Астрейка 2006]. Pewne informacje przynosi nam także wspomniany

powyżej *Dialektologiczny atlas*..., *Leksykalny atlas białoruskich gwar ludowych* [*ЛАБНГ* 1993–1998] a także podręczniki do dialektologii białoruskiej [Блінава, Мяцельская 1980; Крывіцкі 2003; Barszczewska, Jankowiak 2012: 134].

W niniejszym artykule chciałbym przybliżyć czytelnikowi w miarę pełną informację o analizowanej grupie gwar północnych a, przede wszystkim, odnieść je do badanych przeze mnie gwar białoruskich na terytorium Litwy i Łotwy. Wcześniejsi badacze nie analizowali tego zagadnienia z wykorzystaniem materiałów zebranych na obszarze współczesnej Litwy i Łotwy.

Areał występowania

Po raz pierwszy na istnienie północnej grupy gwar północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego dialektolodzy zwrócili uwagę w latach 60. XX w., kiedy wydano *Dialektologiczny atlas języka białoruskiego*. Jak widać na mapie zamieszczonej w *Lingwistycznej geografii i ugrupowaniu gwar białoruskich* południowy zasięg przebiega orientacyjnie po linii: Postawy – Wilejka – Dokszyce – Krupki – Sienno – Łoźna [*ЛГ* 1969: Карта № 74]. Białoruscy lingwiści wskazują na związki z sąsiednimi językami i dialektami, ale nie określili areału funkcjonowania tejże grupy w odniesieniu do gwar białoruskich poza granicami Białorusi. Mając na względzie sporządzoną wcześniej granicę występowania na obszarze Białorusi można jednak założyć, że przynajmniej część z cech typowych dla tej grupy powinna funkcjonować w gwarach białoruskich po stronie Litewskiej (rejony święciański i ignaliński) oraz na obszarze południowo-wschodniej Łotwy. Niektóre z tych cech zostały potwierdzone w *Słowniku gwar białoruskich północno-zachodniej Białorusi* oraz w publikacjach autora [*СПЗБ* 1979–1986; Jankowiak 2018; 2022]. Inne nie występują powszechnie na analizowanym obszarze i mają charakter wyspowy. Przy analizie niżej ukazanych cech brane były materiały z badań terenowych przeprowadzonych przez autora osobiście (Łotwa – ok. 300h, Litwa – ok. 100h) a także materiał zamieszczony we wspomnianym *Słowniku* [Jankowiak 2009; 2018; 2022; *СПЗБ* 1979–1986].

Charakterystyka

Jak zwraca uwagę W. Astrejka, dla analizowanej grupy gwarowej typowe jest przede wszystkim występowanie określonej leksyki oraz cech leksykalno-semantycznych, w mniejszym stopniu fonetyczno-gramatycznych [Астрейка 2006: 25]. Poniżej omówione zostaną wybrane cechy z odniesieniem do gwar białoruskich, funkcjonujących po litewskiej i łotewskiej stronie granicy. Większość omawianych leksemów odnosi się do rzadko używanych w życiu codziennym nazw i bardzo często są to wyrazy typowo „kwestionariuszowe", dlatego też odnośnik „nie zanotowano na obszarze Litwy i Łotwy" oznacza, że nie ma ich w *СПЗБ* oraz materiałach autora, ale mogą np.

występować sporadycznie czy też na poziomie idiolektu, a przeprowadzenie kolejnych badań z kwestionariuszem może potwierdzić ich rzadkie lub wyspowe występowanie.

Cechy leksykalne i leksykalno-semantyczne

a) Ukazujące na związki z gwarami rosyjskimi:
   - Leksem *krasý* ‘стая ваўкоў і сабак падчас цечкі / stado wilków i psów w okresie cieczki’, leksem potwierdzony w rejonach dokszyckim, głębockim, miadziolskim, połockim, postawskim i wierchniedźwińskim [*ЛАБНГ* I: Карты № 77, 78, *СПЗБ* II: 520]. Zarówno to słowo, jak i jego pochodne, tj. *krasavácca* i *padniácca na krasý* ‘знаходзіцца ў стане цечкі: пра ваўкоў і сабакі / znajdować się w stanie cieczki: o wilkach i psach’ nie zostały potwierdzone dla obszaru Litwy i Łotwy w dostępnych materiałach w *Słowniku* [СПЗБ II] i materiałach własnych autora. W. Astrejka kwalifikuje ten leksem i jego formy jako archaiczne dla białoruskiego systemu dialektalnego [Астрейка 2006: 25].
   - Leksem *kryló* ‘отвал у плуга / odkładnica u pługa’ funkcjonuje również w tym znaczeniu w sąsiednich gwarach rosyjskich [Астрейка 2006: 26], niepotwierdzony dla obszaru Litwy i Łotwy, nienotowany w *СПЗБ*.
   - Leksemy *zyb*, *zybún*, *zýbalica*, *zýbaŭka*, *zybúcha*, *zybúška*, *zybiná* ‘зыбкае топкае балота; забалочаны бераг на балоце; каля возера / grząskie bagno; zabłocony brzeg bagna; koło jeziora’ rejony postawski, wilejski [*СПЗБ* II: 331], niepotwierdzone dla gwar białoruskich obszaru Litwy i Łotwy, w podobnym znaczeniu notowane w gwarach nowogrodzkich *zyb’* ‘тина, вязкое место / grzęzawisko, grząskie miejsce’ [*СРНГ* □II: 15].
   - Leksem *kúpina* ‘кучка зямлі нарытая кротам; магільны насып / kupka ziemi zryta przez kreta, nasyp nadmogilny’ [*СПЗБ* II: 573, 574; *ЛАБНГ* II: Карты № 60, 61]. Leksem będący prawdopodobnie innowacją i / lub podtrzymywany wpływem sąsiednich gwar rosyjskich [Астрейка 2006: 26]. Wyraz niepotwierdzony w materiałach odnoszących się do gwar białoruskich obszaru Litwy i Łotwy.
   - Leksem *taganý* ‘прыстасаванне ў выглядзе трох пераплеценых уверсе калкоў, на якое падвешваецца калыска / przyrząd w kształcie trzech splecionych na górze kołków, na których podwieszano kołyskę’. Leksem notowany w gwarach białoruskich rejonów: beszenkowickiego, lepelskiego, siennieńkiego i uszackiego [*СПЗБ* V: 77; *ЛАБНГ* III: Карта № 179]. Niewykluczone, że słowo to jest pochodzenia niesłowiańskiego (< tatarskie *tagan*

‘łoże; podstawa; stojak’) i zostało przeniesione wraz z ludnością staroobrzędową [Астрейка 2006: 27].

- Leksemy nazywające rękojeść kosy: *páliec* i *paliúch*. Występują nie tylko w gwarach białoruskich północnej Białorusi, ale także m. in. w rosyjskich gwarach pskowskich, potwierdzone także dla gwar białoruskich obszaru Łotwy: *Паліц – ручка ў касе, кароценькая* Istra / Pasiene pow. lucyn [*СПЗБ* III: 357].

b) Ukazujące na związki z językami i dialektami bałtyckimi:

- Leksemy *grýža*, *grýžyna* ‘бручка / brukiew’ również typowe dla grupy północnej [*ДАБМ* 1963: Карта № 276] traktowane przez lingwistów jako zapożyczenie z języków bałtyckich [Астрейка 2006: 27]. Notowane zarówno po litewskiej, jak i łotewskiej stronie granicy. Na Litwie zostało potwierdzone w rejonie ignalińskim i święciańskim: *Г’рыжына добрая* Malkuny rej. ign.; *Г’рыжыны налупіць, накроіць, зварыць, а потым натаўчэць, смашна* Rakowskie rej. święc., a na Łotwie w pow. dyneburskim i pow. lucynskim: *Г’рыжына вырасла добрая* Skrudaliena pow. dyneb.; *Г’рыжына такая дуплаватая* Pasiene pow. lucyn.; por. lit. *griẽžtis* ‘ts.’ [*СПЗБ* I: 490; Jankowiak 2022]. *Grýžyna* notowana była również na Łotwie przez badaczy polszczyzny łotewskiej (por. badania M. Ostrówki).
- *Kúka* ‘палка з тоўстым канцом, калатушка / pałka z grubym końcem, pobijak’ – występująca na Białorusi m. in. w rej. postawskim [*ЛАБНГ* II: Карта № 280]. Notowana w gwarach białoruskich na Łotwie: *Былі камы на полі, іх разбівалі дзеравянымі кукамі. Кука як дзеравяны малаток* Raguliszki pow. dyneb. [*СПЗБ* II: 559, 560], por lit. *kukà* ‘ts.’.
- Leksem *kavialá* ‘кавяла / szczudło’, występuje w gwarach białoruskich obszaru północnej Białorusi (rej. postawski, dokszycki) [*ЛАБНГ* III: Карта № 101], a na Łotwie w pow. dyneburskim: *Кавяла сделана і ходіт на кавёлах* Raguliszki pow. dyneb. [*СПЗБ* II: 355].
- Leksem *pútra* ‘саладуха / potrawa z mleka dogęszczona zazwyczaj mąką, o kwaśnym smaku’, funkcjonuje w rejonach: głębockim, wierchniedźwińskim, postawskim, brasławskim, wilejskim [*СПЗБ* IV: 194; *ЛАБНГ* IV: Карта № 390], na Łotwie notowane w postaci *skabapútra*: *Крупа, картошка і кіслага ўложаць – і гатова скабапутра* Raguliszki pow. dyneb. [*СПЗБ* IV: 433]; por. lit. *putrà* ‘ts.’, łot. *putra*, *skābputra* ‘страва з малака / potrawa z mleka’. Wyraz potwierdzony również w materiałach autora na obszarze Łotwy.

- Leksem *mialión*, *miélin* ‘кій, пры дапамозе якога прыводзяць у рух верхні камень ў жарнавах / kij, przy pomocy którego wprawia się w ruch wierzchni kamień w żarnach’ – słowa notowane w rejonach wierchniedźwińskim, rosońskim oraz na obszarze Łotwy (pow. dyneburski i Ludzy): *Мялён у жорнах* Raguliszki pow. dyneb.; *Мялён быў круціць у жорнах* Pasiene pow. lucyn. [СПЗБ III: 103, 104; ЛАБНГ IV: Карта № 293], W. Astrejka zaliczyła do bałtyzmów, autorzy *СПЗБ* nie wskazują na takie pochodzenie.
- Leksem *dziahnó* ‘канаплянае малако, страва, прыгатаваная з канопляў / mleko konopne, jedzenie przygotowane z konopii’, słowo prawdopodobnie pochodzenia bałtyckiego, występujące w rej. wierchniedźwińskim, rosońskim, szarkowszczyzny, głębockim, miadziolskim, dokszyckim, lepelskim, borysowskim i in. [*СПЗБ* II: 63], niepotwierdzone dla gwar obszaru Litwy i Łotwy.
- Leksem *póŭnata* ‘поўня месяца / pełnia księżyca’ – jest to wyraz notowany na północ od linii: Postawy – Głębokie – Uszacze – Połock – Gorodok – Witebsk. W *СПЗБ* potwierdzone występowanie na obszarze Litwy dla rej. ignalińskiego i święciańskiego: *Поўната* Rakowskie rej. święc.; *Другая квадра да поўнаты* Malkuny rej. ign. [*СПЗБ* IV: 59]. Jak zwraca uwagę W. Astrejka za wpływem języków bałtyckich (zapewne transformacja lit. *pìlnatis* ‘ts.’ z biał. *поўнае* ‘pełne, pełen’) przemawia akcent oraz aspekt arealny, tj. rozpowszechnienie słowa [Астрейка 2006: 28].
- Leksem *žuravy*, *žóraŭ*, *žórab* ‘хвароба скуры / choroba skóry’ [*ЛАБНГ* III: Карта № 67; Астрейка 2006: 28], pochodzący z łotewskiego *dzērvju zābaki* ‘ts.’ (dosłownie: żurawie buty). Brak potwierdzenia w materiałach autora z obszaru Łotwy.
- Leksem *skumát* ‘шнурок / sznurek’, notowany np. w rej. gorodeckim, miorskim, wierchniedźwińskim [*СПЗБ* IV: 469; *ЛАБНГ* IV: Карта № 264], słowo uznawane przez W. Astrejkę za kontaminowane, składające się z litewskiego *sųmatas* ‘шнурок ці рэмень для сцягвання хамута / sznurek lub rzemień do ściągania chomąta’ oraz białoruskiego dialektalnego *skutók* ‘адрэз тканіны / kawałek tkaniny’. Brak potwierdzenia w gwarach białoruskich na obszarze Litwy i Łotwy.
- Leksem *sialíba* ‘месца, дзе раней стала хата / miejsce, gdzie wcześniej stał dom’. Słowo to jest efektem kontaminacji litewskiego *siadzíba* (< lit. *sodýba*) ‘сялянская хата; зямля навокал хаты; месца, дзе раней стаяў дом / chata chłopska; ziemia wokół chaty; miejsce, gdzie wcześniej stał dom’ [Лаучюте 1982: 130] oraz białoruskiego dialektalnego *siélišča* ‘месца, дзе раней

стаяла хата / miejsce, na którym wcześniej stał dom' [por. *ЛАБНГ* IV: Карта № 72]. Słowo potwierdzone w gwarach białoruskich obszaru Litwy: *Гэта не ў нашай сялібы* Malkuny rej. ign. [СПЗБ V: 68].

- Fonetyczna postać leksemu *bialtók* (rej. brasławski, gorodocki, ostrowiecki, połocki, rosoński, szumiliński) wobec og. biał. *bialók* 'бялок / białko' [por. *ЛАБНГ* I: Карта № 103]. Postać taka (z wstawnym 't') wymaga jeszcze pogłębionych badań, ale niewykluczony jest tutaj wpływ substratu bałtyckiego na tym areale [Астрейка 2006: 29], por. lit. *báltymas*, łot. *baltums* 'бялок яйка / białko jajka'. Leksem notowany na Litwie w rej. trockim *У яйку – бялток* Stare Troki rej. troc. [*СПЗБ* I: 259].
- Leksem *skapiéc* 'кастрыраваны баран / wykastrowany baran', notowany w rej. oszmiańskim, szczuczyńskim oraz na Litwie: *Скапец – вылажаны баран* Rudniki rej. solecz. [*СПЗБ* IV: 438], por lit. *skãpas* 'ts.', por. [*ЛАБНГ* II Карта № 30; *ЖС* 1999: 15].

Pewne informacje o słownictwie typowym dla grupy północnej dialektu północno-wschodniego przynoszą nam także słowniki tematyczne, ukazujące słownictwo z różnych sfer życia i działalności człowieka [*ЖС* 1999; *РС* 2001; *ЧАЛ* 2006; *СГ* 2010]. Autorzy tych słowników wskazali na szereg wyrazów, są to m. in.:

- Leksem *bratóŭka* 'братава / bratowa', funkcjonujący w rej. szumilińskim, a w gwarach białoruskich na Litwie w rej. święciańskim: *Братоўка яна мая* Talejki rej. święc. [*СПЗБ* I: 214], por. [*ЧАЛ* 2006: 57].
- Leksem *kilún* 'самец свіні непакладны, кныр / knur', występujący w rej. wierchniedźwińskim, a także w gwarach białoruskich na Litwie: *Kilun heta ciakun nazyvali* Rakowskie rej. święc. [materiały autora] i na Łotwie: *Кілун – па-простаму называюць* Raguliszki pow. dyneb. [*СПЗБ* II: 461], por. [*ЛАБНГ* I: Карта № 30; *ЖС* 1999: 15].
- Leksem *liachá* 'града / grządka, zagonek', notowane w gwarach białoruskich na Litwie: *Ляху нада палоць* Lajpuszki rej. ign.; *Я ў ляхах была, рукі гразныя* Rakowskie rej. święc. [*СПЗБ* II: 724], por. [*ЛАБНГ* II Карта № 179, *СГ* 2010: 21].
- Leksem *prýpar* 'жніво / żniwo', notowany w rej. wierchniedźwińskim oraz na Litwie: *У мяне столькі работы, такі прыпар, і сотак яшчэ не сеялі* Czyczele rej. święc. [*СПЗБ* IV: 152], por. [*ЛАБНГ* II Карта № 173; *СГ* 2010: 134].
- Leksem *síśka* 'цыцка ў каровы / cycek u krowy', występujący w rejonach głębockim, postawskim, wilejskim oraz w gwarach

białoruskich na Litwie: *Сiська ў каровы* Malkuny rej. ign. [*СПЗБ* IV: 430], por. [*ЛАБНГ* I: Карта № 19; ЖС 1999: 129].

- Leksem *mašárnik* 'махавiк / podgrzybek', funkcjonujący w gwarach białoruskich rej. brasławskiego, szczuczyńskiego i wierchniedźwińskiego, na Łotwie notowany w pow. dyneburskim: *Машарнiкi – мы iх бяром* Raguliszki pow. dyneb. [*СПЗБ* III: 53], por. [*РС* 2001: 273].
- Leksem *kapná* 'малая ўкладка сена, невялiкi стажок / małe ułożenie siana, niewielki stóg', poza granicami Białorusi notowany na Łotwie w powiecie dyneburskim i lucynskim: *Вiку ў копны кладут* Kreweni pow. dyneb.; *Длiнная капна сена* Posiń pow. lucyn. [*СПЗБ* II: 406], por. [*СГ* 2010: 193].
- Leksem *silizná* 'агрэх, дрэнна ўзараная або прапушчаная лапiна зямлi / omijak, źle zaorany albo opuszczony skrawek ziemi', funkcjonujący także w gwarach białoruskich na Łotwie: *Сiлiзну аставiў, назад адцягваеш плуга. Як ты косiш, сiлiзну аставiў!* Istra pow. lucyn. [*СПЗБ* IV: 425], por. [*ЛАБНГ* II: Карта № 141; *СГ* 2010: 18].
- Leksem *dziarháč* 'дзяркач / derkacz', występujący w gwarach białoruskich na Łotwie w rejonie lucynskim: *Дзяргач как дзёргаiць, ён больш каля вады* Czarniawskie pow. lucyn.; *Дзяргач жаўтаваты такой, бегае каля вады* Pasiene pow. lucyn. [*СПЗБ* II: 69], por. [*ЖС* 1999: 43].

Cech fonetyczno-gramatycznych jest zdecydowanie mniej, poniżej omawiam najbardziej typowe.

Cechy fonetyczne

- Jakanie dysymilatywne typu witebskiego (np. *visná* 'вясна / wiosna') – typowe dla większego obszaru, ale obejmujące również obszar grupy północnej, częściowo gwary białoruskie na Łotwie [Jankowiak 2009: 135].
- Występowanie tzw. *cokania*, tj. wymowa [c] w miejscu [č], odnoszące się przede wszystkim do rzeczowników rodzaju żeńskiego na -*a*, z sufiksem -*ičk*, np. *rukavícka*, *sástrycka* [*ДАБМ* 1963: Карта № 43, *ЛГ* 1969: Карта № 54]. Według obydwu publikacji [*ЛГ* 1968; Астрэйка 2006] jest to cecha występująca niekonsekwentnie (tj. paralelnie z -*ičk*) na północ od linii Gorodok – Połock – Głębokie. Zebrane przeze mnie materiały z obszaru Łotwy i Litwy (rej. ignaliński i święciański) nie potwierdziły występowania tej cechy, co oznacza, że nie jest tam obecna lub występuje wyjątkowo sporadycznie. Cecha ta jest typowa dla gwar nowogrodzko-pskowskich i połocko-smoleńskich i uważa się ją za archaiczną –

notowana w zabytkach piśmiennictwa już od XI wieku [*ЛГ* 1968: 224]. Zakres występowania ograniczony zazwyczaj do kilku konkretnych leksemów.

Cechy morfologiczne

- Formy narzędnika liczebników typu: *z dvum*, *z trom* [*ЛГ* 1969: Карта № 54; *ДАБМ* 1963: Карта № 145]. Formy takie występują na północ od linii Brasław – Wierchniedźwińsk – Szumilino – Witebsk, przede wszystkim na północny-wschód od Połocka. Nie zostały potwierdzone w moich materiałach.
- synkretyzm form przypadków dopełniacza i celownika w rzeczownikach rodzaju żeńskiego na *-a* (*-ja*) w postaci na *-y* albo *-'e* (*scianý*, *ziamlié*, *radnié*). Jest on powszechny w gwarach północno-wielkoruskich oraz występuje również w gwarach zachodniej Smoleńszczyzny. Jak piszą autorzy [*ЛГ* 1968: 228] należy tę cechę w gwarach północnej Białorusi traktować jako resztki dawnego systemu gramatycznego lokalnych narzeczy.
- Występowanie zaimków dzierżawczych *íchny*, *jéjny*, *jahóny*, będących nowszymi innowacjami. Notowane przeze mnie w gwarach białoruskich obszary Łotwy, Litwy (rej. ignaliński i święciański). Występują również w sąsiednich gwarach rosyjskich.
- Formy czasówników 3 osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego: *jadzióm*, *dadzióm*, utworzone wg wzoru *niasiom* i *idziom*. Są one nowotworem językowym, notowane przeze mnie np. w gwarach białoruskich na Łotwie.
- Nazwy przyrządów gospodarskich utworzone przy pomocy sufiksu *-dl-* (np. *kasavídla* 'касавіла, касаўё / kosisko, trzonek kosy', *capavídla* 'цапавіла, цапаўё / trzonek cepa'). Sufiks ten jest archaiczną cechą, która na ziemiach wschodniosłowiańskich uprościła się do *-l-* lub tworzy się obecnie słowa przy pomocy *-il-*. Nazwy narzędzi gospodarskich tworzone przy pomocy sufiksa *-dl-* występują także w gwarach pskowskich, oraz białoruskich na obszarze Litwy i Łotwy, co potwierdzają materiały własne autora oraz *Słownik*: *I kosili kosami, i ručki jość u kasie takaja ručka, kasavidla tak i zvali. Nada kasavidla zrabić, tak i zvali pa prostu* Rakowskie rej. święc. [materiały autora]; *Касавідла ў нас называюць* Malkuny rej. ign. [*СПЗБ* II: 430]; *Capavidla heta, co dluhaje, a capaviščа co bila pa salomie* Rakowskie rej. święc. [materiały autora]; Powszechność tego sufiksu w gwarach rosyjskich, białoruskich, oraz językach litewskim i polskim najprawdopodobniej świadczy o jego archaiczności.

Podsumowanie

Obszar północnej Białorusi zamieszkiwali początkowo Bałtowie, którzy w średniowieczu systematycznie ustępowali miejsca ludności pochodzenia słowiańskiego, na analizowanym obszarze – Krywiczom. Plemiona Krywiczów zamieszkiwały spore obszary północno-wschodniej Białorusi oraz spore połacie przygranicznej Rosji. Ponadto zarówno miasta (Połock czy Witebsk), jak też miejscowa ludność miały mocne związki z ludami bałtyckimi i Rygą (m. in. dzięki rzece Dźwinie). W. Astrejka zwraca uwagę, że niewykluczonym jest, że na interesującym nas białorusko-bałtycko-rosyjskim pograniczu mogła istnieć wspólnota językowa, co odzwierciedla się najlepiej we wspólnej leksyce, czego przykładem może być słowo *kálika*, *káliŭka* 'бручка / brukiew' (por. rosyjskie gwary pskowskie czy nowogrodzkie, łot. *kālis*, łot. dial. *kūlis*, lit. *kolỹs*, czy est. *kaalik* w tym samym znaczeniu [Астрейка 2006: 29]). Również zdaniem niektórych archeologów mogła istnieć etnogenetyczna wspólnota analizowanego obszaru, łączącą Krywiczów z obszaru późniejszej Białorusi z gwarami po rosyjskiej stronie granicy (tj. Słowenami nowogrodzkimi) [por. Седов 1970: 71, 92–103, 105–108].

Ukazane powyżej leksemy i cechy fonetyczno-gramatyczne, typowe dla grupy północnej języka białoruskiego, wskazują na związki z dialektami sąsiednich języków a ich pojawienie się jest zróżnicowane chronologicznie. Ziemie północnej Białorusi łączy np. z Pskowszczyzną istnienie na tym obszarze tych samych kultur archeologicznych. Najbardziej archaiczną cechą jest tzw. *cokanie*, które może być pochodzenia ugrofińskiego (Słoweni osiedlili się bowiem na dawnych terenach ludów ugrofińskich, co sprzyjało dalszemu rozpowszechnianiu się tej cechy także u Krywiczów) [*ЛГ* 1968: 229, 230]. Równie starą cechą jest zachowanie sufiksu *-dl-*, która również pojawiła się w okresie sprzed piśmiennictwa. Jak uważają autorzy [*ЛГ* 1968: 230] synkretyzm końcówek rzeczowników odnosi się zapewne do okresu ogólnoruskiego, a z kolei zaimki *íchny*, *jéjny* a także formy czasowników *jadzióm* i *dadzióm* są nowotworami językowymi z okresu formowania się dialektów białoruskich.

Zachowaniu starych cech oraz cech nietypowych dla języka ogólnobiałoruskiego sprzyjało szereg czynników, jak położenie geograficzne na styku różnych dialektów i grup etnicznych a także odległość od centrów. Księstwu Połockiemu, ze względu na np. handel, bliżej było do ludów bałtyckich, a przede wszystkim Pskowszczyzny i Nowogrodu niż np. Kijowa.

Jak zwraca uwagę w swojej książce A. Krywicki, w przypadku, kiedy pewien kompleks gwar wyróżnia się pewnymi cechami typowymi tylko lub przede wszystkim w odniesieniu do pewnej części struktury mowy, a nie na wszystkich poziomach, możemy wówczas mówić o strefie dialektalnej [Крывіцкі 2003: 215]. Zdaniem W. Astrejki grupę północną północno-wscho-

dniego dialektu języka białoruskiego można rozpatrywać właśnie w kategoriach strefy dialektalnej, podobnie, jak pozostałe pięć stref [Астрейка 2006: 25].

Bibliografia

Astrejka Vera. 2006. *Severnaja gruppa beloruskih govorov kak odna iz mežjazykovogo vzaimodejstviâ* (25–31). In: Agris Timuška (ed.). *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists, Riga, July 28 – August 2*. Rīga 2006 [Астрейка Вера. 2006. *Северная группа белорусских говоров как одна из межъязыкового взаимодейтсвия* (25–31). In: Agris Timuška (ed.). *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists, Riga, July 28 – August 2*. Rīga.

Blìnava Èvelìna, Mâcel'skaâ Eŭdakìâ. 1980. *Belaruskaâ dyâlektalohiâ*. Mìnsk [Блінава Эвеліна, Мяцельская Еўдакія. 1980. *Беларуская дыялекталогія*. Мінск].

DABM 1963: *Dyâlektalagičny atlas belaruskaj movy*. pad rèd. R.I. Avanesava. Mìnsk [*ДАБМ* 1963: *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*. пад рэд. Р.І. Аванесава. Мінск].

Jankowiak Mirosław. 2009. *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*. Warszawa.

Jankowiak Mirosław. 2018. *Současná běloruská nářečí v Lotyšsku. Charakteristika. Výběr textů = Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów*. Praha.

Jankowiak Mirosław. 2022. *Lexikum běloruských nářečí na Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí = Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Praha. [w druku].

Kryvickì Alâksandr. 2003. *Dyâlektalogiâ belaruskaj movy*. Mìnsk. [Крывіцкі Аляксандр. 2003. *Дыялекталогія беларускай мовы*. Мінск].

LABNG 1993–1998: *Leksìčny atlas belaruskìh narodnyh gavorak u 5 tamah*. pad rèd. M.V. Biryly, J.F. Mackevič [*ЛАБНГ* 1993–1998: *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак у 5 тамах*. пад рэд. М.В. Бірылы, Ю.Ф. Мацкевіч].

Laučiute Jurate. 1982. *Slovar' baltizmov v slavânskih âzykah*. Leningrad [Лаучюте Юрате. 1982. *Словарь балтизмов в славянских языках*. Ленинград].

LG 1968: *Lingvìstyčnaâ geagrafiâ ì grupoǔka belaruskìh gavorak*. pad rèd. R.I. Avanesava, K.K. Atrahovìča (Kandrata Krapìvy) i J.F. Mackevìč. Minsk. [*ЛГ* 1968: *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы) і Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск (książka)].

LG 1969: *Lingvìstyčnaâ geagrafiâ ì grupoǔka belaruskìh gavorak*. pad rèd. R.I. Avanesava, K.K. Atrahovìča (Kandrata Krapìvy) i J.F. Mackevìč. Minsk. [*ЛГ* 1969: *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*. пад рэд. Р.І. Аванесава, К.К. Атраховіча (кандрата Крапівы) і Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск (atlas)].

RS 2001: *Raslinny svet. Tèmatyčny sloǔnìk*. pad rèd. L.P. Kuncèvìč, A.A. Kryvìckaga. Minsk. [*Раслінны свет. Тэматычны слоўнік*. 2001. пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкага. Мінск].

Sedov Valentin. 1970. *Slavâne Verhnego Podneprovja i Podvinja. Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR*, vypusk 163. Moskva. [Седов Валентин. 1970. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Материалы и исследования по археологии СССР*, выпуск 163. Москва].

SG 2010: *Sel'skaâ gaspadarka. Tematyčny sloŭnìk.* pad red. L.P. Kuncèvìč, V.M. Kurcovaj. Minsk. [*Сельская гаспадарка. Тэматычны слоўнік.* 2010. пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцовай. Мінск].

SPZB 1979–1986: *Sloŭnìk belaruskih gavorak paŭnočna-zahodnâj Belarusì i âe pagranìčča.* pad rèd. J.F. Mackevìč. Minsk. [*СПЗБ* 1979–1986: *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе паграніччa*, пад рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. Мінск].

ČAL 2006: *Čalavek. Tematyčny sloŭnik.* pad red. L.P. Kuncevìč, A.A. Kryvìckaga. Minsk. [*Чалавек. Тэматычны слоўнік.* 2006. пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкага. Мінск].

ŽS 1999: *Žyviol'ny svet. Tematyčny sloŭnìk.* pad red. L.P. Kuncèvìč, A.A. Kryvìckaga. Minsk. [*Жывёльны свет. Тэматычны слоўнік.* 1999. пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкага. Мінск].

ABSTRACT: The article discusses the Northern subdialect group of the Northeastern Belarusian dialect, which is one of the least studied in terms of its structure and genesis. It is characterized primarily by a number of lexical and lexical-semantic features, typical not only for this area of Belarus, but linking it with Russian dialects and dialects of the Baltic languages. These features were formed in various historical periods: the oldest (from before the writing system appeared) include, among others, the so-called *cokan'e* and the preservation of the suffix *-dl-* forming the names of farm tools; the syncretism of noun endings probably dates back to to the general Russian period, while the pronouns *íchny*, *jéjny* and the verb forms *jadzióm* and *dadzióm* are newer innovations from the period of the formation of Belarusian dialects.

KEYWORDS: Belarusian dialectology, Belarusian subdialects, the North subdialectal group, contact between languages, Kryvičy.

STRESZCZENIE: W artykule omówiona została północna grupa gwar północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego, która należy do najsłabiej zbadanych tak pod względem struktury, jak i samej genezy. Charakteryzuje się przede wszystkim szeregiem cech leksykalnych i leksykalno-semantycznych, typowych nie tylko dla tego obszaru Białorusi, ale łączących ją z gwarami rosyjskimi a także dialektami języków bałtyckich. Cechy te formowały się w różnych okresach historycznych – do najstarszych (z czasów sprzed piśmiennictwa) należą m. in. tzw. *cokan'e* oraz zachowanie sufiksu *-dl-* tworzącego nazwy przyrządów gospodarczych, synkretyzm końcówek rzeczowników odnosi się zapewne do okresu ogólnoruskiego, a z kolei zaimki *íchny*, *jéjny* a także formy czasowników *jadzióm* i *dadzióm* są nowotworami językowymi z okresu formowania się dialektów białoruskich.

SŁOWA KLUCZOWE: dialektologia białoruska, gwary białoruskie, grupa północna gwar białoruskich, kontakty międzyjęzykowe, Krywicze.

РЭЗЮМЭ: У артыкуле аналізуюцца гаворкі паўночнай групы паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы, якія з'яўляюцца найменш даследаванымі як з пункту гледжання структуры, так і паходжання. Яны характарызуюцца, прынамсі, шэрагам лексічных і лексічна-семантычных рыс, тыповых не толькі для гэтага абшару Беларусі, але і для суседніх рускіх гаворак, а таксама для дыялектаў балцкіх моў. Гэтыя рысы фармаваліся ў розныя гіста-

рычныя перыяды – да найстарэйшых (з дапісьмовага перыяду) можам залічыць г. зв. *цоканне* і захаванне суфікса *-дл-*, пры дапамозе якога ствараюцца назвы гаспадарчых прылад, сынкрэтызм канчаткаў назоўнікаў адносіцца праўдападобна да агульнарускага перыяда, а займеннікі *іхны*, *ейны* з’яўляюцца пазнейшымі інавацыямі з часоў фармавання беларускіх дыялектаў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: беларуская дыялекталогія, беларускія гаворкі, паўночная група беларускіх гаворак, міжмоўныя сувязі, крывічы.

Data przesłania artykułu: 21.11.2021
Data akceptacji artykułu: 12.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Mirosław Jankowiak – Czechy, Akademia Nauk Republiki Czeskiej, Instytut Słowiański; dr; specjalność naukowa: językoznawstwo; zainteresowania naukowe: język białoruski, dialektologia białoruska, język Białorusinów poza granicami Białorusi, pogranicze bałtycko-słowiańskie, polszczyzna północnokresowa.

Adres: Slovanský ústav Akademie věd České republiky, Valentinská 1, 11000 Praha 1, Czechy.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Jankowiak Mirosław. 2021. *Współczesne gwary białoruskie na Litwie (rejon wileński)*. „Slavistika Vilniensis" 66(1): 85–101.
2. Jankowiak Mirosław. 2021. *Prasa białoruska międzywojennej Łotwy (przegląd wydawnictw)*. „Studia Białorutenistyczne" 15: 11–32.
3. Jankowiak Mirosław, Vašíček Michal (ed.). 2020. *Slovanské dialekty v jazykovém kontaktu. Nářeční lexikum v pomezních oblastech v minulosti a současnosti*. Praha.
4. Jankowiak Mirosław. 2020. *Współczesne gwary białoruskie na Litwie (rejon solecznicki)*. „Slavistica Vilniensis" 66(2): 83–97.
5. Jankowiak Mirosław. 2020. *Belarusian language and dialects in Latvia: history, present day, perspectives*. „Linguistica Lettica" 28:94–117.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.219–229

Ірына Караткевіч / Iryna Karatkevich

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт /
Belarusian State University
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8628-7318
e-mail: viachirynka@gmail.com

Беларуская мова ў тэкстах XVIII стагоддзя (погляды на праблему лексічнай пераемнасці)

The Belarusian language in the 18th century texts (a view on the problem of lexical continuity)
Język białoruski w tekstach XVIII wieku (poglądy na problem ciągłości leksykalnej)

1. Перыяд сярэдзіны XVIII стагоддзя ў беларусістыцы кваліфікуецца як перыяд перапынку ў развіцці беларускай культуры, мовы і літаратуры. Зыходзячы менавіта з гэтай думкі, беларуская літаратура XIX стагоддзя называецца **новай**, паколькі лічыцца, што толькі ў гэты час беларускамоўнае прыгожае пісьменства аднавілася пасля доўгага перапынку на аснове гутарковых сродкаў беларускай мовы. Названы факт даў падставы па-рознаму ацэньваць асаблівасці развіцця беларускай літаратуры айчыннымі навукоўцамі.

Артыкул прэзентуе погляды асобных беларускіх дзеячаў – навукоўцаў, літаратараў, публіцыстаў – першай паловы XX стагоддзя, у тым ліку тых, што жылі або выдавалі свае працы за мяжой, на агульны гісторыка-культурны і літаратурны працэс на Беларусі сярэдзіны XVIII стагоддзя, на стан беларускай мовы і канфесійнай сітуацыі ў адзначаны перыяд і іх бачанне напрамкаў развіцця і гістарычнай перспектывы нацыянальнай літаратуры.

Выкарыстаныя ў артыкуле крыніцы былі выдадзены або перавыдадзены ў розныя часы і рознымі спосабамі, таму ў працытаваных з іх фрагментах захоўваюцца лексічныя і арфаграфічныя адметнасці выданняў. Асобна патрэбна адзначыць пэўную тэндэнцыйнасць і аўтарскую суб’ектыўнасць у інтэрпрэтацыі гістарычных фактаў з боку некаторых даследчыкаў. Гэта тлумачыцца палітычнымі перакананнямі навукоўцаў, іх ідэалагічна абгрунтаванымі поглядамі на гістарычны працэс у краіне і яе далейшы лёс.

Асабліва гэта выявілася ў апісанні канфесійных працэсаў на Беларусі. Нягледзячы на тое, што амаль усе аўтары (апрача Юры Туронка) нарадзіліся і выхоўваліся ў дарэвалюцыйны час і знаёмыя з рэлігійнымі традыцыямі, усё ж дзяржаўны атэізм падчас іх актыўнай творчасці паўплываў на разуменне ролі царквы ў гістарычным працэсе, на перапляценне каталіцкага, праваслаўнага і ўніяцкага веравызнання беларусаў пры станаўленні іх нацыянальнага самавызначэння.

2. Тэксты XVIII стагоддзя, у якіх даследчыкі аналізуюць беларускамоўныя праявы, – гэта, найчасцей, тэксты канфесійнай тэматыкі. У іх пісьмова адлюстроўваюцца вызначальныя для Беларусі палітычныя падзеі: падзелы Рэчы Паспалітай, уваходжанне беларускіх тэрыторый у склад Расійскай імперыі, спыненне польскамоўнага ўплыву і пашырэнне праваслаўя. Беларуская мова пасля 1696 г. знікае з афіцыйнага ўжывання і з адукацыі, культуры, прыгожага пісьменства, застаючыся толькі ў канфесійнай прасторы. З гэтай прычыны даследчыкі асвятляюць значэнне розных канфесій на Беларусі ў вызначаны перыяд, беларускамоўнае набажэнства і пісьменства.

Знакаміты айчынны гісторык і этнограф **Мітрафан Доўнар-Запольскі** (1867–1934) у 1919 годзе ў брашуры *Асновы Дзяржаўнасьці Беларусі* пісаў:

> У каталіцтва перайшла пераважная частка шляхты, прынімаючы ад палякоу разам з рэлігіей іх язык і культуру. <...> Усе сілы і засобы багатага і культурнага народу абярнуліся на рэлігійную і нацыянальную барацьбу. Ужо ў ⍰VIII сталецьці выяўляецца па местох упадак таргоулі і промыслау. Нельга ня прызнаць, што палякі дайшлі свайго. Польская культура і мова пранікалі усе глыбей і глыбей у вярхі грамадзянства, якія усе болей разрывалі зьвязь з мяшчанствам і сялянствам; апалячываньне шырылася і па гарадох, асабліва вялікшых. Ад другой паловы 17 сталецьця беларуская мова нават пачынае уступаць месца у законах, судох, адміністрацыйных установах лацінскаму або польскаму языку. Але хоць апалячываньне і акаталічываньне і выяўлялася ў верхніх слаех народу, – усе-ж сяляне і у значнай меры мяшчанства цьверда баранілі далей свае права на незалежны рэлігійна-нацыянальны быт. То былі цікауныя часы злоснай барацьбы, якая йшла у літэратуры, у школах, у дыспутах і спорках, зыходзячы часамі да бітв на кулакі паміж прадстаунікамі розных рэлігій і нацыянальнасцей. У ⍰VIII сталецьці усе беларускае і праваслаунае цярпела цяжкое гнібеньне [Доўнар-Запольскі 1994: 12].

Брашура М. Доўнар-Запольскага перадае аб'ектыўны аналітычны падыход даследчыка і паважлівае стаўленне да праяў народнай актыўнасці і да народа як да суб'екта гісторыі. Вучоны аб'ектыўна разглядае гістарычны шлях беларусаў, іх культуры, мовы і літаратуры, пры гэтым падкрэсліваючы цяжкі лёс сваёй зямлі.

У адрозненне ад М. Доўнар-Запольскага, крытык, паэт і публіцыст **Павел Любецкі** (1896–1937, сапраўднае імя – Павел Гілěравіч Каравайчык) у артыкуле *О белорусском литературном языке* (часопіс "Чырвоны шлях", выдаваўся ў Петраградзе пад эгідай Белнацкама), апісваў перыяд другой паловы XVII і ўсё XVIII стагоддзе як

> самый пустой и мрачный период в истории нашей культуры. В силу указаных причин [апалячвання – *I. K.*], белорусский народ потерял свою интеллигенцию, свои наиболее активные и творческие слои. Оставалась неподвижная крестьянская масса, которая могла только хранить свои национальные особенности и жалкие обломки былой белорусской культуры, но к самостоятельному культурно-национальному творчеству не была способна. За весь этот период мы не встречаем ни одного выдающегося белорусского имени, не можем указать почти ни одной белорусской книжки [Любецкий 1918: 12].

"Пралетарская" тэндэнцыйнасць П. Любецкага паказвала чытачу адмоўную ролю апалячвання Беларусі і гістарычную бездапаможнасць сялянства і прадказальна скіроўвала на станоўчае рэвалюцыйна-адраджэнскае значэнне і высокі адукацыйны ўзровень рускай культуры і расійскага пралетарыяту.

Іншы беларускі грамадскі і дзяржаўны дзеяч, пісьменнік, паэт і перакладчык **Зміцер Жылуновіч** (1887–1937) у калектыўным выданні *Беларусь. Нарысы гісторыі, эканомікі, культуры і рэвалюцыйнага руху* (1924 г., пад рэдакцыяй А. Сташэўскага, З. Жылуновіча, Ус. Ігнатоўскага), адзначыўшы росквіт беларускай літаратуры ў XVI стагоддзі і прыгадаўшы Францыска Скарыну, Васіля Цяпінскага, Сымона Будная, Андрэя Рымшу, Літоўскі статут і Баркулабаўскую хроніку, таксама акрэсліў перыяд з канца XVI да канца XVIII стагоддзяў як час прыкрага заняпаду беларускага пісьменства:

> У далейшыя часы, на працягу якіх двухстагодзьдзяў, з канца XVI да канца XVIII, наступае заняпад. За гэты тэрмін гісторыя не адмячае больш-менш выдатных імёнаў пісьменнасьці. Пападаецца некалькі пасярэдніх, сярод якіх Сымон Полацкі ў XVII стагодзьдзі і Лявон-Лукаш Кішка – у канцы XVII і ў пачатку XVIII стагодзьдзяў. Абое яны з духоўнага пахаджэньня – першы манах, другі вуніяці мітрапаліт – і сваёю працаю мала што ўносяць у скарбніцу беларускай пісьменнасьці. Фактычна і ўся старадаўняя беларуская пісьменнасьць зьяўляецца ўмоўнай велічынёй, нязначным фактарам у гісторыі культурнага разьвіцьця і паасабліва беларускага народу. Таксама яна ня мае непасрэднай сувязі з новай беларускай літаратурай, якая пачала сваё разьвіцьцё бадай што самастойна з XVII стагодзьдзя [Жылуновіч 1924: 287].

Даследчык праводзіць выразную мяжу паміж старажытным і новым пісьменствам на Беларусі, адзначаючы "пусты" прамежак канца XVI–XVIII стагоддзяў, не падмацаваны ніякімі ўзорамі мастацкай твор-

часці. Новае беларускае пісьменства З. Жылуновіч пачынае або з канца 90-х гадоў XVII стагоддзя, або нават з пачатку XIX стагоддзя – ад з'яўлення беларускай *Энеіды* [Жылуновіч 1924: 288].

Аднак найбольш поўна, прыводзячы прыклады з канкрэтных мастацкіх тэкстаў, прааналізаваў беларускі літаратурны працэс у розныя гістарычныя перыяды **Максім Гарэцкі** (1893–1938, літаратуразнаўца, лексікограф, класік беларускай літаратуры). У сваёй *Гісторыі беларускае літаратуры* (выдавалася ў Вільні ў 1920-м, 1921-м, 1924-м гадах; у Мінску ў 1924-м і 1926-м гадах) на падставе філалагічнага аналізу пісьмовых крыніц М. Гарэцкі характарызуе перыяд XVII–XVIII стагоддзяў такім чынам:

> Гэта была яшчэ пара бліскучага ўваччу развіцця нашага слова, і сучаснікі не бачылі, што пачаўся сход… І дапраўды, – цяпер таксама з'яўляліся пісьменнікі, друкавалася шмат кніжак, літаратура жыла. Хіба толькі новы, палемічны тон яе даваў права казаць аб нейкім пераломе. Тым часам, гэтая пара была непрыметным пачаткам страшнога, мёртвага заняпаду нашае літаратурнай творчасці і ўсяе культуры [Гарэцкі 1992: 145].

М. Гарэцкі канстатуе факт пачатку "заняпаду літаратурнай творчасці і ўсяе культуры", падаючы гістарычныя і мовазнаўчыя аргументы:

> На пачатку 17-га сталецця наша афіцыйная кніжная мова значна аддалілася ад народнай. Часта адступаў ад народнай мовы літаратурны сінтакс, а яшчэ далей адсунуўся літаратурны слоўнік, асабліва ў перакладаных творах [Гарэцкі 1992: 147].

М. Гарэцкі апісвае працэс моўнага і грамадскага заняпаду на беларускай тэрыторыі ў яго паступовым руху:

> З другое палавіны 17-га сталецця наша мова пачынае траціць месца ў навуцы, законах, судах, адміністрацыйных установах на карысць лацінскай і польскай моў. Гэта была для яе загуба як для мовы літаратурна-нацыянальнай. Аднак мець ролю літаратурнай і афіцыяльнай мовы ёй прыйшлося доўга, аж пакуль польская мова зусім не выціснула яе з судова-адміністрацыйнай практыкі. <…> У іншым ужытку наша старая кніжная мова існавала і далей, аж да канца 18-га веку. Найперш у уніяцтве. <…> Уніяцкія ж духаўнікі, хоць і дужа падпалі пад уплыў польскай мовы, цвёрда дзяржаліся мовы сваёй паствы, казанні казалі і навуку ў школах выкладалі па-беларуску. <…> Вось жа уніяцкія рэлігійныя пісьменнікі, апрача лацінскай і польскай мовы, карысталіся ў сваіх творах і сваёю роднаю моваю [Гарэцкі 1992: 148–149].

Фактычнымі сведчаннямі беларускамоўных пісьмовых тэкстаў М. Гарэцкі назваў зборнікі пабожных песень:

> З 17-га, 18-га і пачатку 19-га веку захаваліся рукапісныя і друкаваныя зборнікі псальмаў, нават з нотамі, якія зборнікі ў народзе завуцца псаль-

мнікамі, а ў рэлігійнай літаратуры – багагласнікамі. Пабожны верш, напісаны якім-небудзь манастырскім піітаю ці вучыцелем брацкае школы, пайшоўшы ў народ, за доўгі час вельмі мяняўся, набіраўся адзнак народнае творчасці, так што некаторыя этнографы запісвалі яго ў 19 веку як народную песню [Гарэцкі 1992: 152].

Асобную ўвагу М. Гарэцкі надае развіццю жанру інтэрмедыі, у тым ліку і ў сярэдзіне XVIII стагоддзя. Ён пераказвае сюжэты вядомых інтэрмедый, што ставіліся ў езуіцкіх школах, прыводзіць фрагменты з іх, аналізуе маўленне дзейных асоб. М. Гарэцкі кваліфікуе інтэрмедыі як подступы да фарміравання новай беларускай мовы і нацыянальнай літаратуры:

У інтэрмедыях, паміма волі іх аўтараў, адбіваўся не толькі наш народны быт, але й больш таго: эканамічнае становішча сялян, іх адносіны да навукі, іх характар, светагляд. Мова сялян – гэта ўжо не кніжная мова нашай старой літаратуры, а мова народная, з якой і пачалося адраджэнне нашае літаратуры ў пачатку 19 веку. У гэтай мове многа чыста народных прыказак, прыслоўяў і арыгінальных зваротаў. Змешчаная для смеху, як прыклад няўчонасці, грубасці, прастацтва, яна гэтым шляхам ішла ўжо на месца нашай памёршай старой кніжнай мовы [Гарэцкі 1992: 157].

Аналізуючы выкарыстанне ў інтэрмедыях “няўчонай мовы”, г. зн. народных беларускіх слоў і выразаў, М. Гарэцкі заўважае, што

найлепшыя творы не з’яўляліся ў нашай літаратуры 18-га веку такім літаратурным этапам, з якім бы шчыльна было звязана далейшае развіццё нашае слоўнае творчасці. Чаму? Таму, што гэта не была творчасць нацыянальная, звязаная з творчымі сіламі ўсяго народа і з ідэалогіяй народа, гэта была забава паноў, пагарджаўшых народнаю культураю і тою моваю, у якой народ гаварыў, а яны пісалі ў ёй, каб паказаць сваім шкалярам яе прастацтва, недалікатнасць і наогул некультурнасць [Гарэцкі 1992: 160].

У якасці падагульнення раздзела *Гісторыі беларускае літаратуры* пра літаратуру XVII–XVIII стагоддзяў з’яўляецца заканамерная выснова, што

гэта не было ўжо літаратурным жыццём у поўным значэнні слова, а было толькі выпадкам, які час ад часу паўтараўся на полі агульнага чорнага заняпаду нашае слоўнае творчасці ў гэтым часе [Гарэцкі 1992: 164].

Літаратуразнаўца, пісьменнік, каталіцкі святар **Адам Станкевіч** (1891–1949) адзначаў адметную ролю ўніятаў у функцыянаванні беларускай мовы ў канфесійным ужытку. Ён апавядае пра пашырэнне уніі на Беларусі наступным чынам:

Як ведаем, рэлігійная унія пачала ў нас пашырацца пасьля уніі палітычнай 1569 г., калі ўсякая самадзельнасьць літоўцаў і беларусаў канчалася на карысьць Польшчы. Год 1569 – гэта канец нашай самадзельнасьці

палітычнай; за гэтым жа годам прыйшоў год 1696 – як канец самадзельнасьці культурнай. У гэтым годзе быў выдан закон, адмяняючы ў публічным жыцьці нашага краю мову беларускую, а ўводзячы на яе месца мову польскую [Станкевіч 2008: 131].

У гэтай неспрыяльнай сітуацыі дзейнасць святароў уніяцкай канфесіі аказалася надзвычай карыснай:

Паўстаўшая Унія, можна сказаць, інстынктыўна зьвярнулася да шырокіх беларускіх масаў; яна, карыстаючыся беларускай мовай, прычынілася да разьвіцьця беларускай культуры, да захаваньня беларускай народнасьці і гэтым была дужа карыснай для беларускага народу [Станкевіч 2008: 131].

Асабліва важнай у гэтым плане ўважалася праца ва ўніяцкіх школах:

Уніяты як у царкве, так і ў школе абысьціся ўжо бяз мовы беларускай ніяк не маглі дзеля свайго асаблівага характару. У іх школах прадусім была мова беларуская. Вучылі ў гэтых школах, як і ў іншых, практычна, без падручнікаў, дарогай гутаркі і пісаньня. Найхутчэй, што ў школах уніяцкіх беларуская мова была ўжо мовай выкладовай усіх прадметаў [Станкевіч 2008: 131].

Шырокае гістарычнае значэнне ўніяцтва А. Станкевіч бачыць у тым, што

праз унію Беларусь, праўда, шмат страціла, але, трэба прызнаць, здабыла значна больш – праз унію яна захавала веру айцоў сваіх на працягу 243 гадоў і прынамсі ў сваей аснове захавала такжа і сваю нацыю. Унія дала беларусам правільную царкоўную арганізацыю, вынікаючую з апоры аб Рымскі Прастол, у меру тагачасных палітычных варункаў адрадзіла царкоўнае жыццё, падняла асьвету духавенства і народу, спрыяла разьвіцьцю беларускай народнай літаратуры. Уніяцкая літаратура – гэта літаратура з натуры сваей беларуская, бо ж яна мела на мэце выключна шырокія сялянскія масы, якіх дзякуючы гістарычным абставінам і была яна верай. Словам, унія, як бачым, гэта такая на нашых землях форма Хрысьціянства, якая найбліжэй сваей натурай да натуры беларускай, якая сапраўды зьяўляецца апорай нацыянальнай і культурнай гэтага народу [Станкевіч 2008: 365].

Нацыя- і культуратворчую ролю ўніяцтва на Беларусі А. Станкевіч тлумачыць выкарыстаннем ва ўніяцкім набажэнстве зразумелай людзям мовы:

Уніяцкая царква сталася адзінай апорай беларускай нацыянальнасьці і беларускай культуры. Уніяцкая Царква сталася адзіным сродкам беларускага нацыянальнага яднаньня ў сваей сучаснасьці і сталася адзіным злучвом беларускай сучаснасьці зь беларускай нацыянальнай мінуўшчынай. Гэтых абедзьвюх мэтаў яна дасягала, карыстаючыся славянскім языком у Службе Божай, а такжа карыстаючыся языком родным, жывым,

навучаючы ўніятаў-беларусаў аднаго і другога ў царкве і ў школе, насколькі гэтая існавала [Станкевіч 2008: 366].

Трэба адзначыць, што станоўчая ацэнка уніі, і наогул дзейнасці ўніяцкіх святароў, не была галаслоўнай – яна абапіралася на даступныя А. Станкевічу факты. Ён сцвярджаў, што зусім поўнага заняпаду беларускай мовы ў XVIII стагоддзі ў Беларусі не было, бо існавалі пісьмовыя беларускамоўныя крыніцы, ухваленыя царкоўнымі іерархамі:

> У 1742 г. Папеж Бенэдыкт ▯IV буляй “Etsi Minime” загадаў духавенству зьвярнуць асаблівую ўвагу на навучаньне народу праўдаў сьвятой веры. У зьвязку з гэтым загадам віленскі біскуп Зянковіч склікаў дыяцэзіяльны Сынод, які адбыўся ў віленскай катэдры 10 лютага і 12 лютага. Сынод між іншым пастанавіў гаварыць да народу навукі паводле старога звычаю ў народнай мове. З другой паловы XVIII в. дайшлі да нас такжа беларускія рэлігійныя паасобныя песьні, як *О, мой Божа, веру табе*, а такжа зборнік такіх песьняў пад загалоўкам *Kantyczka, abo Nabożne pieśni w narzeczu połockim* (Полацак, у друкарні Soc. Jezu, 1774), уложаная, як відаць з выданьня, полацкімі езуітамі. З канца XVIII спатыкаем яшчэ катэхізмоўку, выданую ўніятамі ў беларускай мове, друкаваную лацінскімі літарамі. Цікавая і цэнная гэта катэхізмоўка перахоўваецца ў Беларускім музэі ў Вільні. Гэтая катэхізмоўка сьведчыць, што Ўніяцкі Касьцёл у канцы XVIII ст. яшчэ не пакідаў цалком роднай мовы народу ў жыцьці рэлігійным [Станкевіч 2008: 405].

Беларускі эміграцыйны літаратуразнавец і публіцыст **Антон Адамовіч** (1909, Мінск – 1998, Нью-Ёрк) таксама закранаў канфесійную сітуацыю на Беларусі. У сваім нарысе *Па дарозе да Эўропы* ён выказаў думку, што супярэчлівыя адносіны паміж каталіцтвам, праваслаўем і ўніяцтвам у XVII–XVIII стст. адцягваюць увагу грамадскасці ад мастацкага пісьменства і, адпаведна, народнай мовы:

> Буйна красуе адна рэлігійна-палемічная літаратура, дый тая штораз менш пачынае паслугоўвацца беларускай мовай, бяручыся ўсё больш за польскую (не бязь вялікіх і можа навет станоўка-вялікіх уплываў на яе з боку беларускае мовы) [Адамовіч 2005: 322].

А. Адамовіч фактычна паўтарыў словы М. Гарэцкага, калі апісаў беларускія школьныя інтэрмедыі з іх “няўчоным” персанажам – беларускім селянінам у якасці апошняга прытулку беларускага слова ў той перыяд:

> Літаратурная традыцыя ў беларускай мове замірае на Беларусі. Бадай апошнім словам яе зьяўляюцца сярэднявечныя “школьныя драмы” канца XVII – пачатку XVIII стст., аналёгічныя заходне-эўрапэйскім містэрыям, моралітэ й міраклям, якія асабліва разьвіліся ў заснованых езуітамі школах. Але беларуская мова выступае тут толькі побач з мовамі лацінскай і польскай і толькі ў інтэрмэдыях і інтэрлюдыях, прычым ейным носьбітам зьяўляецца выстаўляны зазвычай на сьмех селянін-

> беларус, ад гэтай пары наагул – асноўная фігура беларускага народу. <…> У XVIII веку старая беларуская літаратура занепадае зусім, асабліва пасьля адыходу Беларусі да Расеі ў выніку ведамых разьдзелаў Польшчы [Адамовіч 2005: 322–323].

Беларускі гісторык **Юры Туронак**, які працаваў і жыў у Польшчы (1929, Віленскае ваяводства – 2019, Варшава), вывучаў гісторыю беларускага каталіцтва. У сваіх даследаваннях ён не закранаў прама моўныя пытанні сярэдзіны XVIII стагоддзя, аднак акцэнтаваў увагу на перапляценні канфесійных традыцый на беларускіх землях і ўскосным уплыве гэтага перапляцення на выкарыстанне беларускай мовы. Так, згадваючы Вялікае Княства Літоўскае і "пануючую ў ім старабеларускую канцылярскую мову" [Туронак 2008: 401], ён пісаў, што ў выніку "паўстала асаблівая сацыяльная катэгорыя – беларускамоўнае рымска-каталіцкае насельніцтва" [Туронак 2008: 401]. Канстатуючы, што ў касцёле традыцыйна выкарыстоўваюцца лацінская і польская мовы, Ю. Туронак прыводзіў аргументы на карысць таго, што

> ў Рыма-каталіцкай царкве здаўна ўжывалася беларуская мова. Пра гэта сьведчаць захаваныя рукапісы XV стагодзьдзя: *Пра муку Пана Нашага Езуса Хрыста*, *Аповесьць пра Трох Каралёў*, *Плач Маткі над Сынам*, *Пра ўваскрасеньне Хрыстова*, *Размовы Рыгора, папы рымскага*, *Імша к сьці Маткі Божай* з тлумачэньнямі і іншыя. У 1585 у Вільні выйшаў першы беларускамоўны падручнік катэхізісу [гл. спасылку: Маецца на ўвазе падручнік, выдадзены на старабеларускай мове кірыліцай езуітамі. Два ацалелыя паасобнікі гэтай кнігі захоўваюцца ў Каралеўскай бібліятэцы ў горадзе Упсала (Швэцыя) – *Ю. Т.*, с. 402], а ў 1681 пераклад з Тамаша Аквінскага пра насьледаваньне Хрыста [Туронак 2008: 402].

Падкрэсліваючы ролю каталіцкай канфесіі (прынамсі, езуітаў) у адукацыйным працэсе на тэрыторыі Беларусі, Ю. Туронак адзначыў яе несумненна станоўчае значэнне ў пашырэнні беларускамоўнага набажэнства, у тым ліку, у сярэдзіне і другой палове XVIII стагоддзя:

> Істотную ролю ў гэтай галіне адыгралі езуіты, якія ў сваіх школах, на чале зь Віленскай акадэміяй, праводзілі навучаньне беларускай мовы, вучылі рэлігійных песьняў і на гэтай мове прамаўлялі казаньні ў касьцёлах. У 1774 г. стараньнямі полацкіх езуітаў была выдадзеная беларускамоўная *Kantyczka*, а трохі пазьней – іншыя царкоўныя песьні. У гэты час, г. зн. на схіле Рэчы Паспалітай і на пачатку расейскай акупацыі, з ініцыятывы езуітаў і магілёўскага архібіскупа Богуша-Сестранцэвіча распачалося ўвядзеньне беларускай мовы ў дадатковыя набажэнствы (сьвятая імша, натуральна, адпраўлялася на лаціне [Туронак 2008: 402].

3. Перыяд сярэдзіны XVIII стагоддзя характарызуецца амаль поўнай адсутнасцю наяўных мастацкіх крыніц на беларускай мове, апрача рэлігійных, ананімных і фальклорных твораў. З гэтай прычыны навукоўцы і дзеячы беларускай культуры ацэньвалі названы перыяд як час

перарыву ў развіцці беларускай мовы, літаратуры і культуры. Падобны ж пункт погляду існуе і ў шматлікіх сучасных даследаваннях па гісторыі беларускай мовы і культуры.

Аўтары працытаваных крыніц, аналізуючы беларускамоўныя пісьмовыя рэлігійныя тэксты, фіксуюць іх выкарыстанне ў канфесійнай прасторы Беларусі ў XVIII стагоддзі. Прыведзеныя фрагменты могуць уяўляцца залішне ідэалагізаванымі, пацвярджацца тэндэнцыйнымі інтэрпрэтацыямі. Аднак даследаванні беларускага пісьменства сярэдзіны XVIII стагоддзя былі б няпоўнымі без markdown рознабаковага асвятлення фактaлагічнага матэрыялу. Наяўнасць беларускамоўных тэкстаў, хоць малакольказных, аднак, відавочна, ужывальных у паўсядзённай практыцы, сведчыць пра (абмежаванае) выкарыстанне беларускай мовы ў тагачасным нацыянальным пісьменстве. Гэта дазваляе сцвярджаць пра неабходнасць перагляду і ўдакладнення традыцыйнага погляду на гісторыю беларускай мовы і літаратуры, прынамсі, на перапынак у развіцці паміж часам старабеларускай мовы і часам новай беларускай літаратурнай мовы.

Бібліяграфія

Adamovìč Anton. 2005. *Da gìstoryì belaruskae lìtaratury.* Mìnsk: Vydavec ÌP Z'mìcer Kolas [Адамовіч Антон. 2005. *Да гісторыі беларускае літаратуры.* Мінск: Выдавец ІП Зьміцер Колас].

Doŭnar-Zapol'skì Mitrafan. 1994. *Asnovy dzâržaŭnas'cì Belarusì.* Mìnsk: VPP Dzâržèkanomplana Rèspublìkì Belarus' [Доўнар-Запольскі Мірафан. 1994. *Асновы Дзяржаўнасьці Беларусі.* Мінск: ВПП Дзяржэканомплана Рэспублікі Беларусь].

Garèckì Maksìm. 1992. *Gìstoryâ belaruskae lìtaratury*. Mìnsk: Mastackaâ lìtaratura [Гарэцкі Максім. 1992. *Гісторыя беларускае літаратуры.* Мінск: Мастацкая літаратура].

Karatkevìč Ìryna. 2020. *Belaruskamoŭnyâ tèksty XVIII stagoddzâ ŭ zamežnyh vydannâh.* U: *Mova – lìtaratura – kul'tura*: matèryâly IX Mìžnar. navuk. kanf. pamâcì praf. A.Â. Mìhnevìča. Mìnsk: BDU [Караткевіч Ірына. 2020. *Беларускамоўныя тэксты XVIII стагоддзя ў замежных выданнях.* У: *Мова – літаратура – культура*: матэрыялы IX Міжнар. навук. канф. памяці праф. А. Я. Міхневіча. Мінск: БДУ].

Lûbeckij P. 1918. *O belorusskom literaturnom âzyke.* "Čyrvony šlâh" № 7–8: 12–14 [Любецкий П. 1918. *О белорусском литературном языке.* "Чырвоны шлях" № 7–8: 12–14].

Stankevìč Adam. 2008. *Z Bogam da Belarusì.* Vìl'nâ: Ìnstytut belarusìstykì [Станкевіч Адам. 2008. *З Богам да Беларусі.* Вільня: Інстытут беларусістыкі].

Turonak Ûry. 2008. *Madèrnaâ gìstoryâ Belarusì.* Vìl'nâ: Ìnstytut belarusìstykì [Туронак Юры. 2008. *Мадэрная гісторыя Беларусі.* Вільня: Інстытут беларусістыкі].

Žylunovìč Zm. 1924. *Belaruskae pìs'menstva*. U: *Belarus'. Narysy gìstoryì, èkanomìkì, kul'tury ì rèvalûcyjnaga ruhu.* Mìnsk: Cèntr. vykan. kam. BSSR [Жылуновіч Зм. 1924. *Беларускае пісьменства.* У: *Беларусь. Нарысы гісторыі, эканомікі, культуры і рэвалюцыйнага руху*. Мінск: Цэнтр. выкан. кам. БССР].

ABSTRACT: The period of the middle of the XVIII century is considered a break in the development of the Belarusian culture, language and literature. The historical, cultural and literary processes in Belarus in the middle of the XVIII century, the state of the Belarusian language and the peculiarity of the works of Belarusian literature, the peculiarities of the confessional situation are evaluated differently by domestic scientists, writers, and publicists of the first half of the twentieth century. The researchers analyze the Belarusian-language confessional texts of the middle of the XVIII century and Belarusian-language worship and assert the use of the Belarusian language, although not always frequent, in the then national script, which casts doubt on the thesis of a break in the development between the periods of the old Belarusian language and the new Belarusian literary language. The bias and subjectivity in the interpretation of historical facts on the part of some researchers is explained by the political beliefs of the scientists, their commitment to a specific political view of the historical process in the country and its future fate.

KEYWORDS: Belarusian writing, confessional situation, texts of the XVIII century.

STRESZCZENIE: Okres połowy XVIII wieku uważany jest za okres przerwy w rozwoju białoruskiej kultury, języka i literatury. Proces historyczno-kulturalny i literacki na Białorusi w połowie XVIII wieku, stan języka białoruskiego i osobliwość dzieł literatury białoruskiej, cechy sytuacji wyznaniowej są różnie oceniane przez krajowych naukowców, literatów, publicystów pierwszej połowy XX wieku. Badacze analizują białoruskojęzyczne teksty wyznaniowe z połowy XVIII wieku i białoruskojęzyczne nabożeństwa i twierdzą, że użycie języka białoruskiego, choć nie zawsze częste, w ówczesnym piśmie narodowym podważa tezę o przerwie w rozwoju między okresami języka starobiałoruskiego i nowego białoruskiego języka literackiego. Tendencja i podmiotowość w interpretacji faktów historycznych ze strony niektórych badaczy wynika z przekonań politycznych naukowców, ich zaangażowania w konkretny polityczny pogląd na proces historyczny w kraju i jego dalsze losy.

SŁOWA KLUCZOWE: pismo białoruskie, sytuacja wyznaniowa, teksty XVIII wieku.

РЭЗЮМЭ: Сярэдзіны XVIII стагоддзя лічыцца перыядам перапынку ў развіцці беларускай культуры, мовы і літаратуры. Гісторыка-культурны і літаратурны працэс на Беларусі сярэдзіны XVIII стагоддзя, стан беларускай мовы і адметнасць твораў беларускай літаратуры, асаблівасці канфесійнай сітуацыі па-рознаму ацэньваюць айчынныя навукоўцы, літаратары, публіцысты першай паловы XX стагоддзя. Даследчыкі аналізуюць беларускамоўныя канфесійныя тэксты сярэдзіны XVIII стагоддзя ды беларускамоўнае набажэнства і сцвярджаюць выкарыстанне беларускай мовы, хоць і не заўсёды частае, у тагачасным нацыянальным пісьменстве, што ставіць пад сумнеў тэзіс пра перапынак у развіцці паміж перыядамі старабеларускай мовы і новай беларускай літаратурнай мовы. Тэндэнцыйнасць і суб'ектыўнасць у інтэрпрэтацыі гістарычных фактаў з боку асобных даследчыкаў тлумачыцца палітычнымі перакананнямі навукоўцаў, іх прыхільнасцю да пэўнага палітычнага погляду на гістарычны працэс у краіне і яе далейшы лёс.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: беларускае пісьменства, канфесійная сітуацыя, тэксты XVIII стагоддзя.

Data przesłania artykułu: 14.09.2021
Data akceptacji artykułu: 20.11.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Iryna Karatkevich / Ірына Караткевіч – Białoruś, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Katedra Języka Rosyjskiego jako obcego, kierownik Katedry; dr hab., docent; specjalność naukowa: językoznawstwo białoruskie i słowiańskie; zainteresowania naukowe: leksykografia słowiańska, słowiańsko-białoruskie związki językowe.

Adres: Katedra Języka Rosyjskiego jako obcego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, ul. Akademicka 25, 220030 Mińsk, Białoruś

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Короткевич Ирина. 2020. *Словарь белорусского языка И.И. Носовича: становление национальной лексикографии* (65–69). В: *Славянские чтения – 2020: Сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф*. Стерлитамак.
2. Караткевіч Ірына. 2020. *Слоўнік беларускай мовы Івана Насовіча: этналінгвістычны каментар*. "Acta Albaruthenica"20: 199–208.
3. Караткевіч Ірына. 2021. *Канфесійна-этнічны складнік у Слоўніку беларускай мовы І.І. Насовіча* (155–162). У: *І сказаў Хрыстос: "Ідзіце да Мяне…": зборнік артыкулаў па матэрыялах навуковых чытанняў "Мова – Рэлігія – Культура", прысвечаных 70-годдзю з дня нараджэння і 30-годдзю беларусазнаўчай дзейнасці ксяндза-каноніка Уладзіслава Завальнюка*. Мінск: Колорград.
4. Караткевіч Ірына. 2021. *Слоўнікі І. Насовіча і Б. Грынчэнкі: рэестр, крыніцы, акадэмічная ацэнка* (229–234). У: *Беларуская мова – галоўная гісторыка-культурная каштоўнасць нацыі і дзяржавы (да 90-годдзя Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа): зб. навук. арт*. Мінск: Беларуская навука.
5. Короткевич Ирина. 2021. *Русскоязычные толкования реестровых слов в Словаре белорусского языка И.И. Носовича: лингводидактический аспект* (328–330). У: *Международный научный конгресс «Русский язык в глобальном научном и образовательном пространстве» (6–10 декабря 2021 года). Сборник материалов*. Москва: Гос. ИРЯ им. А.С. Пушкина.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.231–247

Марына Свістунова / Maryna Svistunova

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт /
Belarusian State University
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8856-9530
e-mail: svistunovami@bsu.by

Філолагі Варшаўскага ўніверсітэта XIX – пачатку XX ст. аб пісьмовай традыцыі беларускай мовы

Philologists of the University of Warsaw of the XIX – begining of the XXth centuries about the written tradition of the Belarusian language

Filologowie Uniwersytetu Warszawskiego XIX – początku XX wieku o tradycji pisemnej języka białoruskiego

Філалагічныя даследаванні ў Варшаўскім універсітэце маюць даўнія, трывалыя і надзвычай багатыя традыцыі. Падчас заснавання і пачатку працы Каралеўскага Варшаўскага ўніверсітэта ў 1816 г. асобнай структуры, якая займалася б падрыхтоўкай будучых філолагаў і праводзіла філалагічныя навуковыя даследаванні, не было, але філалагічныя дысцыпліны выкладаліся, найперш – на факультэце навук і выяўленчага мастацтва (wydział nauk i sztuk pięknych), а таксама на тэалагічным [Bieliński 1907: 37–39]. У Варшаўскай галоўнай школе (1862–1869) пачалі дзейнічаць чатыры факультэты, у тым ліку і гісторыка-філалагічны. Закладзены падмурак філалагічнай адукацыі і даследаванняў яшчэ больш умацаваны быў у межах Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта (1870–1915) і найбольшае развіццё атрымаў у Варшаўскім універсітэце.

У розныя перыяды гісторыі ўніверсітэта апрача ўласна польскай мовы ў ім выкладаліся і вывучаліся класічныя мовы, заходнееўрапейскія, усходнеславянскія і іншыя славянскія, балтыйскія, цюркскія і інш., распрацоўваліся розныя напрамкі, сярод якіх – індаеўрапеістыка, арыенталістыка, анаталійская лінгвістыка і інш.

Папярэдняя гіпотэза нашага даследавання пра тое, што беларуская мова магла трапіць у поле ўвагі выкладчыкаў Варшаўскага ўніверсітэта ў канцы XIX – на пачатку XX ст. цалкам лагічная і прадказальная – фактычна толькі з гэтага часу беларуская мова стала ўспрымацца навуко-

вай супольнасцю як самастойная ўсходнеславянская мова і ўжо ў такім статусе пачала выступаць аб’ектам навуковых даследаванняў. Паступовы пераход ад збірання беларускага фальклору да стварэння аўтарскіх твораў па-беларуску, выкарыстанне яе пісьмовай формы ў грамадскай сферы, усведамленне самастойнага характару беларускай мовы і з’яўленне навуковай цікавасці да яе як да новага ў філалагічным асяродку аб’екта ініцыявалі з’яўленне напачатку асобных навуковых публікацый, а потым і самастойных даследаванняў, прысвечаных беларускай мове.

Апісанне беларусазнаўчых зацікаўленняў пэўных філолагаў, якія мелі адносіны да Варшаўскага ўніверсітэта ў розныя перыяды яго гісторыі, прадстаўлены ў сучаснай навуковай літаратуры дастаткова шырока. Тут перадусім можна назваць прозвішчы Самуэля Ліндэ, Яўхіма Карскага, Яна Станкевіча, Базыля Белаказовіча, Антаніны Абрэмбскай-Яблоньскай і інш. Разам з тым апісальна-аналітычныя даследаванні развіцця беларусазнаўства ў Варшаўскім універсітэце канца XIX – пачатку XX стст., наколькі нам вядома, адсутнічаюць. Такія працы дапамогуць вызначыць шляхі і асноўныя напрамкі навуковага развіцця не толькі ўласна Варшаўскага ўніверсітэта, не толькі беларусазнаўства ў межах універсітэта, але і ў цэлым беларусазнаўства як асобнага напрамку.

Прадметам нашага даследавання з’яўляецца пісьмовая традыцыя беларускай мовы ў асвятленні філолагаў Варшаўскага ўніверсітэта канца XIX – пачатку XX стст. Паняцце **пісьмовая традыцыя** патрабуе тлумачэння.

Слова **традыцыя** выступае ў якасці тэрміна з адметным спецыяльным значэннем у розных навуках: гісторыі, філасофіі, грамадазнаўстве, правазнаўстве, паліталогіі, псіхалогіі, сацыялогіі, культуралогіі, мастацтве, этнаграфіі, філалогіі і інш. Яго змест дэтэрмінаваны канкрэтным навуковым напрамкам, а сама традыцыя разумеецца як складаная шматаспектная і зменлівая катэгорыя. Адзначана слова **традыцыя** і ў складзе тэрміналагічнага апарата мовазнаўства, найперш гістарычнага. Аднак яго змест не выступае аб’ектам спецыяльнай увагі саміх мовазнаўцаў і, як правіла, вынікае з кантэкстаў, успрымаецца і асэнсоўваецца інтуітыўна, з улікам агульнапашыраных уяўленняў пра традыцыю наогул. Часцей за ўсё ў мовазнаўчым дыскурсе маецца на ўвазе **пісьмовая традыцыя**, даўнасць яе паходжання, бесперапынны або перарваны характар развіцця.

Пісьмовая традыцыя – гісторыка-мовазнаўчая катэгорыя, пад якой разумеецца функцыя перадачы пісьмовага маўлення, арганізаванага і рэалізаванага ў адпаведнасці з пэўнымі ўсталяванымі звычаямі і ўстаноўкамі, якія знаходзяцца ў стане дынамічнай раўнавагі, што

абумоўлена адноснай зменлівасцю самой моўнай сістэмы (асабліва ў перыяд да складвання літаратурнай формы нацыянальнай мовы). Пры гэтым аб'ектам пісьмовай традыцыі выступае не столькі знакавая сістэма – графіка (у гісторыі беларускай мовы вядомы тры графічныя сістэмы: кірылічная, лацінская і арабская), колькі ўласна лінгвістычны і літаратурны складнікі, якія знаходзяцца ў камплементарных адносінах. Важнымі кампанентамі ў структуры пісьмовай традыцыі выступаюць яе змест і спосабы перадачы (аб'ектныя адносіны) і стаўленне да яе саміх носьбітаў (суб'ектныя адносіны). Навуковае даследаванне сутнасці пісьмовай традыцыі павінна ўлічваць яе ўзаемадзеянне з інавацыямі [Свістунова 2021: 178–179].

Пісьмовая традыцыя беларускай мовы – шматаспектнае паняцце, звязанае з цэлым комплексам праблем: праблемай перарыву пісьмовай традыцыі, які звычайна суадносіцца з перыядам ад пачатку XVIII і да пачатку XIX ст.; праблемай пераемнасці паміж старабеларускім і перыядам новай беларускай літаратурнай мовы; праблемай перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы. У навуковай літаратуры гэта паняцце мае асвятленне, адпаведнае ўзроўню развіцця філалагічных ведаў наогул і ведаў пра беларускую мову і пісьменства на ёй у прыватнасці.

Далей прадстаўлена апісанне і аналіз поглядаў на пісьмовую традыцыю беларускай мовы некаторых філолагаў-славістаў, якія працавалі ў Варшаўскім універсітэце ў XIX – на пачатку XX ст.

Каралеўскі Варшаўскі ўніверсітэт (1816–1831)

Вядома, што ў час заснавання Каралеўскага Варшаўскага ўніверсітэта ў 1816 г. на пасаду рэктара прэтэндаваў Самуіл Багуміл Ліндэ (1771–1847). Праўда, яго асоба не была зацверджана прафесарскай калегіяй, аднак знакаміты філолаг-славіст выкладаў ва ўніверсітэце ў 1816–1818 гг., а потым пэўны час быў дырэктарам універсітэцкай бібліятэкі, для якой нямала зрабіў.

Пытанне пра тое, ці выкарыстоўваў С. Ліндэ факты беларускай мовы пры ўкладанні свайго фундаментальнага *Слоўніка польскай мовы* (*Słownik języka polskiego*; 1807–1814), застаецца адкрытым – на гэты конт існуюць розныя меркаванні (гл., напр.: [Запрудскі 2020: 27–29]), а вось у пазнейшых працах – *Аб славянска-расійскай літаратуры* (*O literaturze słowiańsko-rosyjskiej*; 1815–1816; рэцэнзія на бібліяграфію Васіля Сопікава), *Аб Літоўскім статуце* (*O statucie litewskim: ruskim ięzykiem i drukiem wydanym wiadomość*; 1816), у прадмове да перакладу кнігі Мікалая Грэча *Гісторыя рускай літаратуры* (*Mikołaia Grecza rys historyczny literatury rosyjskiej*; 1823) – звесткі з беларускай мовы ўжо фігуруюць. Заўважым, што ў тэрміналогіі С. Ліндэ прысутнічае характэрная

філалагічным даследаванням XIX ст. варыянтнасць у найменні беларускай мовы, якую ён называе **język Biało-rosyyjski**, **język białoruski**, **dyalekt białoruski**, **dyalekt Biało-Ruski**. Разам з тым аналагічную функцыю выконвае ў яго і тэрмін **język ruski**. Так, С. Ліндэ піша, што Францыск Скарына ў прадмове да кнігі *Эсфір* згадвае пра „сваю прыроджаную рускую мову" ("wspomina o swóim przyrodzonym ruskim języku") [Linde 1815, III: 293]. Дарэчы, С. Ліндэ быў першым польскім навукоўцам, які ўжыў лінгвонім **беларуская мова** – у працы *Аб славянска-расійскай літаратуры* „ўпершыню ў польскамоўнай навуковай літаратуры сустракаецца выраз **беларуская мова**" [Запрудскі 2020: 18].

Па сутнасці, у С. Ліндэ лінгвонімы з часткамі **беларускі(ая)**, **рускі(ая)** суадносяцца са старажытным кірылічным пісьменствам на ўсходнеславянскіх землях (сучасных беларускіх і ўкраінскіх). Надаючы рамантычны арэал беларускай пісьмовай даўніне і разам з тым разглядаючы яе як набытак уласна польскай гісторыі і культуры, С. Ліндэ ў працы *Аб славянска-расійскай літаратуры* піша:

> далейшы ход гісторыі паказаў, што з нашага Кракава найпершыя друкі такога роду паходзілі, што Кіеў, Супрасль, Пачаеў, Нясвіж, Львоў, Вільна і г. д. былі напоўнены такімі друкамі, што імёны князёў Астрожскіх, Радзівілаў, Саламярэцкіх, Хадкевічаў і г. д. праз апекаванне імі гэтай галіны літаратуры славянскай вядомыя, што Літоўскія Статуты, першы і трэці, выйшлі па-руску, што ўсе Ягелоны ажно да Жыгімонта Аўгуста па-руску ў Літве пісалі, прывілеі і правы давалі [Linde 1815, III: 33–34].

І такім чынам, існаванне азначанай пісьмовай традыцыі рускай (а па сутнасці – старабеларускай) мовы ў адносінах да афіцыйна-справавога (канцылярскага) стылю С. Ліндэ абмяжоўвае 70-мі гадамі XVI ст. – канцом эпохі Жыгімонта Аўгуста (1520–1572).

У іншай маштабнай працы *Аб Літоўскім статуце* ў II раздзеле *Аб графіцы і мове Статута* С. Ліндэ адзначыў пранікненне рыс жывой народнай гаворкі (mowy potocznej) у дыялект бела-рускі (dyalekt Biało-Ruski), на якім напісаны тэкст са Святога Пісьма, змешчаны ў Статуце пад гербам Пагоня [Linde 1816b: 19]. На жаль, гаворка пра лёс гэтага „дыялекту" больш нідзе не ідзе, толькі ў апошнім сказе раздзела С. Ліндэ звязвае яго з гісторыяй Статута: "Dalszy zaś los tego dyalektu związany iest z Historyą tey Xięgi, o którey tu sprawę zdaiemy" [Linde 1816b: 19].

У прадмове да перакладу кнігі М. Грэча *Гісторыя рускай літаратуры* С. Ліндэ падкрэслівае неабходнасць устанавіць і захоўваць розніцу ва ўжыванні назваў славянскай, царкоўнай, рускай, маларасійскай, беларускай, сучаснай расійскай моў. Пра беларускую ён піша, што на ёй „гаворыць люд на Літве і часткова на Валыні" ([języka Białoruskiego], którym lud mówi w Litwie i po części na Wołyniu) [Linde 1823: 13].

У цэлым, як бачна, С. Ліндэ суадносіць пісьмовую традыцыю беларускай (рускай) мовы са старабеларускім перыядам і абмяжоўвае яе канцом XVI ст. Адсутнасць (ці выключная абмежаванасць?) беларускамоўнага пісьменства ў той час, калі С. Ліндэ пісаў вышэйназваныя працы (1815–1823), не дазвалялі яму звязваць гэту пісьмовую традыцыю з фактамі рэчаіснасці.

Галоўная Варшаўская школа (1862–1869)

Як вядома, адной з рэакцый улад царскай Расіі на Лістападаўскае паўстанне 1830–31 гг. стала ліквідацыя Каралеўскага Варшаўскага ўніверсітэта. Пэўны час функцыі вышэйшай навучальнай установы выконвала Галоўная Варшаўская школа (1862–1869), у якой дзейнічалі чатыры факультэты: медыцынскі, матэматычна-фізічны, права і адміністрацыі, гісторыка-філалагічны (апошні – з трыма аддзяленнямі: класічных моў, славянскіх моў, гістарычных навук). І хоць Галоўная школа праіснавала ўсяго толькі сем гадоў, ёй, безумоўна, быў зроблены істотны ўнёсак у развіццё ў Польшчы навукі і вышэйшай адукацыі.

На гісторыка-філалагічным факультэце Галоўнай Варшаўскай школы выкладаліся наступныя філалагічныя дысцыпліны: старажытнагрэчаская мова і літаратура (Антоні Межынскі, Аўгустын Шмурла), лацінская мова і літаратура (Зыгмунт Венцлаўскі, Ян Вальфрам), стараславянская мова (Юліян Каткоўскі, Пётр Палявы), польская мова (Юзэф Пшыбароўскі), польская літаратура (Адам Белцікоўскі, Аляксандр Тышынскі), руская мова (Мікалай Берг, Ян Савініч), руская літаратура (Пётр Вайнберг), чэшская мова і літаратура (Францішак Квет, Уладзіслаў Харашэўскі), англійская мова і літаратура (Францішак Кушэль), нямецкая мова і літаратура (Ян Зэйдоўскі), французская мова і літаратура (Людвік Ламберт), італьянская мова (Густаў Лазарыні), замежная літаратура (Хенрык Левістам), параўнальная граматыка славянскіх моў (Ян Паплонскі), а таксама бібліяграфія і палеаграфія (Караль Эстрайхер) [*Wykaz*… 1864–1869].

Як бачна, сярод выкладчыкаў Галоўнай Варшаўскай школы багата прозвішчаў выбітных філолагаў свайго часу. Адзін з іх, Я. Паплонскі, ва *Уступнай лекцыі ў параўнальную філалогію славянскіх моў* (*Lekcyja wstępna filologii porównawczej sławiańskiej* 1864) адносна ўкраінскай і беларускай моў выказаўся наступным чынам: „Гаворкі маларуская і беларуская ў школах наогул не вывучаюцца” (Narzeczy mało-ruskiego i biało-ruskiego w żadnych szkołach nie uczono wcale) [Papłoński 1864: 21–22]. І гэта – адзіная згадка пра беларускую мовы ва ўсім тэксце лекцыі. Зразумела, што шукаць у яе аўтара разваг пра беларускамоўную пісьмовую традыцыю ў такіх абставінах не выпадае наогул. Звернем увагу на тое, што ў той частцы, дзе гаворка ідзе пра сучаснае аўтару лекцыі

выкарыстанне розных славянскіх моў і складанне іх граматык, **маларуская** і **беларуская гаворкі** (**narzecza**) выступаюць у адным шэрагу з **мовай вялікарускай** (**język wielko-ruski**), аднак у статусе гаворак [Papłoński 1864: 21–22].

Пасля Студзеньскага паўстання 1863–1864 гг. (паўстання Кастуся Каліноўскага ў беларускай гістарыяграфіі) Галоўная Варшаўская школа спыніла сваё існаванне. З часам многія яе выкладчыкі сталі супрацоўнікамі Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта.

Імператарскі Варшаўскі ўніверсітэт (1870–1915)

Замест Галоўнай Варшаўскай школы ад 1870 г. пачынае дзейнічаць Імператарскі Варшаўскі ўніверсітэт. Адпаведна палітыцы, што праводзілася ў Каралеўстве Польскім расійскімі імперскімі ўладамі, выкладанне і справаводства ва ўніверсітэце вялося па-руску, выкладчыцкія і кіраўніцкія пасады былі амаль недаступнымі для мясцовых палякаў. Аднак і ў такіх умовах універсітэт стаў буйным навуковым і адукацыйным асяродкам.

Першы рэктар Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта ў 1869–1872 гг. – Пётр Лаўроўскі (1827–1886) – філолаг, вядомы не толькі сваімі даследаваннямі помнікаў старажытнага славянскага пісьменства і славянскай этнаграфіі, але і русафільскімі поглядамі. Яшчэ ў бытнасць прафесарам Харкаўскага ўніверсітэта П. Лаўроўскі апублікаваў *Разбор сочинения гг. А.Н. Пыпина и В.Д. Спасовича: „Обзор истории славянских литератур”* (1867), у якім, следам за А. Пыпіным, літаратурамі рускага племені назваў рускую, маларускую і галіцка-рускую [Лавровский 1867: 14]. І калі ён робіць заўвагу ў адрас А. Пыпіна, што „о малоруссах автор не приводит литературы ни по языку, ни по истории, ни по народной словесности” і сам указвае адпаведную літаратуру [Лавровский 1867: 57], то пра беларусаў, іх мову, гісторыю і народную творчасць не згадваецца наогул. Нідзе ва ўсёй вялікай, на 76 старонак, рэцэнзіі не ідзе гаворка пра спецыфіку мовы твораў рускай літаратуры, не згадваецца існаванне беларускай або, напрыклад, „западнорусской” ці „літоўскай” мовы (‘літаратурна-пісьмовай мовы Вялікага Княства Літоўскага’).

Вядомы як збіральнік беларускай і літоўскай лексікі, аўтар даследаванняў у рэчышчы параўнальна-гістарычнага мовазнаўства Станіслаў Мікуцкі (1814–1890) працаваў на кафедры параўнальнага мовазнаўства Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта ў 1873–1888 гг. Публікацыя ў 1853–1856 гг. беларускай лексікі прынесла яму пэўную вядомасць у навуцы. Сабраныя даныя С. Мікуцкі выкарыстоўваў у сваіх пазнейшых параўнальна-гістарычных даследаваннях, разглядаючы беларускую мову ў духу заходнерусізму як „наречие” рускай мовы. Так,

напрыклад, у *Наблюдениях и замечаниях о лето-славянском языке сравнительно с прочими славянскими языками* (1867) С. Мікуцкі выкарыстоўвае азначэнне **западнорусское** (**слово**), прыводзячы ілюстрацыі з беларускай мовы [Микуцкий 1867: 6, 9, 14, 15, 20 і інш.], а дадатак-каментар да адной працы Франца Міклашыча ён пачынае так (арыгінальны правапіс захаваны):

> Державная Русь есть единственная представительница Словянства. На Руси вполнѣ сохранились основныя, коренныя Словянскія начала: – в мѣстныхъ оттѣнкахъ Русской рѣчи можно отыскать начатки, зародыши западныхъ и южныхъ Словянскихъ нарѣчій. Мелкіе и разрозненные народцы Словянскіе, изнывающие под всевозможными гнетами, – суть отпрыски громаднаго Русскаго народа [Микуцкий 1867: 611].

Навуковы інтарэс для С. Мікуцкага беларуская мова ўяўляла як адна з разнавіднасцей рускай мовы, пра існаванне асобнага беларускага пісьменства гаворка не ідзе.

Прафесарам класічнай філалогіі ў Галоўнай Варшаўскай школе, а з 1888 г. і ў Імператарскім Варшаўскім універсітэце, пэўны час дэканам гісторыка-філалагічнага факультэта быў філолаг-класік і спецыяліст па літоўскай міфалогіі Антоні Межынскі (1829–1907). Нашу ўвагу прыцягнула яго праца *Прысяга Кейстута* (*Przysięga Kiejstuta*, 1894), у якой А. Межынскі сярод іншага аналізуе „цьмяныя" словы ў лацінскім тэксце прысягі з хронік XIV ст. і робіць вывад пра тое, што „словы гэтыя маюць прыметы рускай гаворкі, можа быць – яны беларускія; па-літоўску было б ragutą ziurek, devs su mumis" (Słowa te maja cechy ruskiego narzecza, być może są białoruskie; po litewsku byłoby ragutą ziurek, devs su mumis) [Mierzyński 1894: 14]. Тут не згадваецца беларускамоўная пісьмовая традыцыя, але, па-першае, меркаванне і тлумачэнне „цьмяных" слоў, зробленае А. Межынскім, мае цікавасць для гісторыі ранняга беларускага пісьменства, па-другое, зварот да беларускай мовы сведчыць, што яна магла выступаць аб'ектам лінгвістычных даследаванняў.

У апошняй трэці XIX ст. у Імператарскім Варшаўскім універсітэце працавалі знакамітыя філолагі свайго часу. Апрача вышэйзгаданых гэта былі спецыялісты ў галіне класічнай філалогіі Мікалай Благавешчанскі (1821–1892; рэктар універсітэта ў 1872–1883 гг.), Грыгорый Зенгер (1853–1919; рэктар у 1897–1899 гг.), Сяргей Вехаў (1857–1919; рэктар у 1913–1915 гг.), Оскар Базінер (1857–1909; гады працы ва ўніверсітэце: 1897–1907); прыхільнік ідэі адзінства славян, спецыяліст па славянскай філалогіі Антоній Будзіловіч (1846–1908; рэктар у 1890–1892 гг.); спецыяліст па літоўскай і стараславянскай мовах Грыгорый Ульянаў (1859–1912; рэктар у 1899–1904 гг.); спецыяліст у галіне славянскіх старажытнасцей, гісторыі, мовы і этнаграфіі, а таксама пры-

хільнік ідэі адзінства славян Осіп Первольф (1841–1891; гады працы ва ўніверсітэце: 1871–1891); вядомы даследаваннямі па гісторыі і дыялекталогіі рускай мовы Мітрафан Коласаў (1839–1881; гады працы ва ўніверсітэце: 1871–1881); гісторык славянскага права, філолаг-славіст Фёдар Зігель (1845–1921; гады працы ва ўніверсітэце: 1873–1915) і інш.

Названыя навукоўцы, кожны з якіх быў сапраўдным спецыялістам у пэўнай галіне філалогіі, разам з тым праводзілі ў сваёй навуковай і выкладчыцкай дзейнасці палітыку расійскіх імперскіх улад, выражалі, а некаторыя з іх і вельмі актыўна прапагандавалі ідэалогію, якая зыходзіла з таго, што ўсе „окраинные русские земли" і народы павінны быць ва ўсім далучаны да карэнных рускіх. Як мага лепш гэтым мэтам адпавядалі ідэі панславізму і славянафільства з галоўным тэзісам пра першасную ролю Расіі і рускіх сярод славян і іх місію ў справе аб'яднання ўсіх славян. Гэтыя ідэі і настроі былі вельмі пашыранымі ў асяродку выкладчыкаў Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта ў апошняй трэці XIX – на пачатку XX ст. I ў цэлым, як сведчыць, напрыклад, даследаванне *Императорский университет в Варшаве: проблемы польско-российских взаимоотношений (1869–1915)*, праведзенае доктарам гістарычных навук Сяргеем Міхальчанкам, атмасфера як сярод выкладчыкаў, так і сярод студэнтаў універсітэта была дастаткова напружанай і неспрыяльнай [Михальченко 2005: 37, 42–44 і інш.].

Для ілюстрацыі пануючых у апошняй трэці XIX – на пачатку XX стст. універсітэцкіх настрояў прывядзём вытрымкі з гістарычнай працы *Может ли Россия отдать инородцам свои окраины?* (1907) прафесара Антонія Будзіловіча, які быў рэктарам універсітэта ў 1890–1892 гг.

> Таким образом, в течение двух-трех веков Русское государство раздвинулось на севере до водоската Белого моря, на юге до берегов Азовского (Сурожского), на востоке до средней Волги, а на западе до среднего течения рек Немана и Западной Двины. По течению последней, равно как и по Неве уже завязывались кое-какие сношения русских славян с прибалтийскими, еще господствовашими в те века на южных побережьях Варяжского моря [Будилович 1907: 6–7].
>
> Более того, даже столь исконные русские области, как Белая, Черная и Малая Русь, Подляшье и Холмщина, Волынь, Подолье и Украйна, наполнились в течение последнего века множеством инопленеников – польского, еврейского, немецкого происхождения – поколебавших тут не поверхность только, но и самые устои русской народности и образованности [Будилович 1907: 11–12].
>
> В Росии же западной предкам нынешних белоруссов и малоруссов пришлось целые века нести на своих плечах тяжесть государства польсколитовского, питая своими соками целые орды инородцев – магнатов, шляхтичей, монахов, бюргеров, торгашей. Даже воссоединение этих старых гнезд русской народности с Московским государством при Алексее

> Михайловиче и Екатерине II не освободило белорусов и малорусов от тяготевшего над ними гнета, а отчасти еще усилило таковой в пользу пришлых поляков, немцев, евреев [Будилович 1907: 34–35].
> Есть теперь в Белоруссии и Украйне некоторое число и русских людей, главнейше в среде образованной, которые мечтают о выделении Белоруссии и Украйны в особые автономные области, связанные с Великороссией и прочими частями государства узами федерации. При этом предполагается, что в Белоруссии должно господствовать в управлении, судах и школах местное белорусское наречие, пока вовсе еще лишенное книжной оборботки [Будилович 1907: 22].

У кантэксце нашай тэмы пэўную цікавасць маюць словы А. Будзіловіча пра тое, што беларуская гаворка (белорусское наречие) на час напісання працы (1907) зусім не мела кніжнай апрацоўкі. Можна здагадвацца, што маецца на ўвазе пад **кніжнай апрацоўкай**: выпрацоўка пісьмовай формы дадзенай мовы – і тады мы маем канстатацыю факта яе адсутнасці (што пры наяўных апублікаваных да 1907 г. творах В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны і інш., а таксама беларускамоўнага перыядычнага друку выглядае недасведчанасцю або наўмысным ігнараваннем), ці – што больш верагодна – пад кніжнай апрацоўкай тут маецца на ўвазе выпрацоўка, сістэматызацыя і ўвядзенне ў зварот літаратурных нормаў – і тады мы маем канстатацыю адсутнасці літаратурных нормаў для тагачаснай беларускай мовы, што адпавядала стану яе развіцця. Пра пісьмовую традыцыю, якая існавала ў старажытнасці на беларускіх і ўкраінскіх землях, у працы А. Будзіловіча гаворка не ішла, паколькі сама тэма гэтага не вымагала (але хутчэй за ўсё яна разглядалася б ім як пісьмовая традыцыя рускай мовы).

Можна адзначыць, што якія б то ні былі беларусістычныя даследаванні – ні на прыкладзе літаратурных ці фальклорных твораў, ні на прыкладзе гаворак (у сучасным значэнні гэтага тэрміна), ні на прыкладзе помнікаў старажытнага пісьменства (параўн. з працамі С. Ліндэ першай чвэрці XIX ст.) – філолагамі Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта ў апошняй трэці XIX ст. не праводзіліся, наколькі нам вядома на сённяшні дзень. Дзеля справядлівасці згадаем, што ў сваіх навуковых працах С. Мікуцкі выкарыстоўваў беларускую мову, А. Межынскі спарадычна звяртаўся да яе, а О. Первольф вывучаў Літоўскую Метрыку і рукапісы Імператарскай публічнай бібліятэкі падчас падрыхтоўкі шматтомнай працы *Славяне, их взаимные отношения и связи* (1886–1890) [Грот 1892: 146].

Якасны зрух у напрамку пашырэння беларусістычных зацікаўленняў трэба звязваць з прыходам ва ўніверсітэт будучага заснавальніка беларускага мовазнаўства Яфіма Карскага.

Але перш, чым звярнуцца да разгляду ў межах нашай тэмы дзейнасці гэтага філолага, выкажам адно назіранне. У той час, як бела-

русістыка ў сценах Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта фактычна не тое што не развівалася, але ў прынцыпе не існавала, філолагі ўніверсітэта займаліся – і дастаткова плённа – вывучэннем літоўскай (у сучасным значэнні гэтага лінгвоніма) мовы. Напрыклад, С. Мікуцкі вядомы не толькі як збіральнік беларускай, але і літоўскай лексікі (гл.: *Проба литовско-русского словаря* (1854); *Отчеты Второму отделению Академии наук о филологическом путешествии по западным краям России кандидата С.П. Микуцкого* (1855–56); *Наблюдения и замечания о лето-славянском языке, сравнительно с прочими арийскими языками* (1867) і інш. яго працы варшаўскага перыяду ў духу параўнальнага мовазнаўства). А. Межынскі быў аўтарам даследаванняў па літоўскай міфалогіі і выкарыстоўваў у іх факты літоўскай мовы (гл.: *Źródła do mytologii litewskiej: od Tacyta do końca XIII wieku* (1892); *Przysięga Kiejstuta* (1894); *Mythlogiæ Lituanicæ Monumenta* (ч. 1, 1892; ч. 2, 1896); *Zródla do mytologii litewskiej: wiek XIV i XV* (1896) і інш.). Г. Ульянаў яшчэ да прыходу ў Імператарскі Варшаўскі ўніверсітэт абараніў магістарскую і доктарскую дысертацыі, звязаныя з вывучэннем літоўскай мовы [*Основы настоящего времени в старославянском и литовском языках* (1889); *Значение глагольных основ в литовско-славянском языках. Ч. 1. Основы, обозначающие различия по залогам* (1891); *Ч. 2. Основы, обозначающие различия по видам* (1895)], факты якой выкарыстоўваў у пазнейшых параўнальна-мовазнаўчых даследаваннях. Ужо ў 1920-я гг. у Варшаўскім універсітэце працаваў Віктар Пажазінскі, які таксама папярэдне абараніў магістарскую і доктарскую дысертацыі па балцкіх мовах [*К истории форм спряжения в балтийских языках. Общее введение. Образование форм лица и основ времени и наклонения* (1901); *Возвратная форма глаголов в литовском и латышском языках* (1903)].

Заўважым таксама, што прыхільнікі тэорыі балта-славянскага генетычнага адзінства для наймення мовы адпаведнага перыяду выкарыстоўвалі лінгвонімы **лета-славянская** (С. Мікуцкі), **літоўска-славянская** (Г. Ульянаў, В. Пажазінскі) мова. Гэта, у сваю чаргу, карэлявала з русафільскімі ідэямі; напэўна, таму балтыстыка і атрымала пэўнае пашырэнне ў Імператарскім Варшаўскім універсітэце. Пэўнае – таму што свае асноўныя працы названыя філолагі апублікавалі, як правіла, яшчэ да пачатку дзейнасці ва ўніверсітэце.

Як адзначана вышэй, беларусістычныя даследаванні ў сценах Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта распачаліся з прыходам Я. Карскага (1861–1931). 17 верасня 1891 г. ён паспяхова здаў магістарскі экзамен на гісторыка-філалагічным факультэце гэтага ўніверсітэта, а 24 кастрычніка 1893 г. савет Кіеўскага ўніверсітэта Святога Уладзіміра прысудзіў яму навуковую ступень магістра за працу *Обзор звуков и форм белорусской речи*, якая з’яўляецца першай у гісторыі дысерта-

цыяй па беларускім мовазнаўстве, і за працу *К истории звуков и форм белорусской речи*. Уступную лекцыю па гісторыі рускай літаратурнай мовы ў Імператарскім Варшаўскім універсітэце Я. Карскі прачытаў яшчэ раней – 27 лютага 1893 г., а з 28 кастрычніка гэтага ж года ён залічаны на кафедру рускай і царкоўнаславянскай мовы. Апрача рускай мовы Я. Карскі выкладаў дыялекталогію рускай мовы, царкоўнаславянскую мову, славянскую палеаграфію. З 26 чэрвеня 1894 г. – на пасадзе экстраардынарнага прафесара кафедры рускай і царкоўнаславянскай мовы і гісторыі рускай літаратуры. 14 снежня 1896 г. саветам Маскоўскага ўніверсітэта яму прысуджана навуковая ступень доктара філалогіі за працу *Западнорусские переводы псалтыри в XV–XVII веках*. З 14 лютага 1897 г. – ардынарны прафесар, з 1902 г. – дэкан гісторыка-філалагічнага факультэта, у 1905–1910 гг. – рэктар Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта. У 1915–1916 гг. жыў у Растове-на-Доне і працаваў ва ўніверсітэце ва ўмовах эвакуацыі да яго закрыцця.

Не будзе памылкай сказаць, што варшаўскі перыяд (1893–1915) для навуковай дзейнасці Я. Карскага аказаўся самым актыўным і плённым. За гэты час ім былі напісаны і апублікаваны працы па славянскай палеаграфіі, беларускай мове, яе гісторыі, дыялекталогіі і этнаграфіі, а таксама па рускай літаратурнай мове, яе гісторыі і дыялекталогіі, якія не страцілі сваёй навуковай вартасці да гэтага часу. Іх хоць бы прыблізны пералік можа заняць некалькі старонак. Але самае галоўнае – менавіта ў варшаўскі перыяд жыцця Я. Карскага была выпрацавана канцэпцыя, збіраўся асноўны фактычны матэрыял, стваралася і пачала выходзіць з друку яго манументальная шматтомная праца *Беларусы* (Варшава–Масква–Петраград, 1903–1922), якую пазней назавуць энцыклапедыяй беларусазнаўства і найвышэйшым дасягненнем еўрапейскай славістыкі канца XIX – пачатку XX ст.

Прыглядаючыся да навуковай спадчыны Я. Карскага, няцяжка заўважыць, што, з аднаго боку, беларускую мову ён разглядаў у духу заходнерусізму як адну з рускіх гаворак, аднак, з другога боку, у сваіх даследаваннях зыходзіў з успрымання яе як мовы самастойнай. Праілюструем выказанае меркаванне.

З аднаго боку – у працах Я. Карскага *Что такое древнее западнорусское наречие*? (1893), *К истории звуков и форм белорусской речи* (1893), *Материалы для изучения белорусских говоров* (1897, 1897, 1899), *Белорусы. Язык белорусского племени. Исторический очерк звуков белорусского наречия* (1908) і інш. фігуруюць лінгвонімы **белорусское наречие**, **белорусская речь**, **белорусские говоры, (старое/древнее) западнорусское наречие** (апошні лінгвонім выкарыстоўваецца ім у адносінах да літаратурна-пісьмовай мовы перыяду ВКЛ). Лінгвонім **белорусский язык** у I томе *Беларусаў* Я. Карскі выкарыстаў у 4 раздзе-

ле, які называецца *Объединение всех белорусских племен под властью Литвы и окончательная выработка „белорусской народности" и „белорусского языка". Заимствования из литовского и латышского языков*. І этнонім, і лінгвонім узяты ў двукоссе невыпадкова. Заўважым, што ў моваазнаўчых працах XIX ст. **беларускай** часам называлі літаратурна-пісьмовую мову эпохі ВКЛ [Запрудскі 2020: 17]. На нашу думку, менавіта ў такім значэнні ў дадзеным выпадку ўжыты Я. Карскім выраз **белорусский язык**. Манаграфія *Беларусы* выдавалася цягам 18-ці насычаных бурнымі палітычнымі падзеямі гадоў; натуральна дапусціць, што навуковыя погляды Я. Карскага за гэты час маглі змяніцца, прынамсі ў апошняй кнізе манаграфіі прысутнічаюць выразы **живая белорусская речь**, **современный нам белорусский язык**, **современная белорусская речь** [Карский 1921: 211, 215, 239] з цалкам сучасным значэннем.

З другога боку – пры стварэнні, напрыклад, этнаграфічнай карты беларускага племені да І-га тома *Беларусаў* параметрам, паводле якога размяжоўваліся беларусы і іншыя народы, выступіла менавіта мова – **белорусский говор** у тэрміналогіі Я. Карскага. Або, напрыклад, пачатак існавання арыгінальнага заходнярускага пісьменства звязваецца аўтарам *Беларусаў* з часам, калі гэтае пісьменства пачынае адлюстроўваць асаблівасці **белорусского наречия** – з XIV ст. [Карский 1921: 3–4].

Як тлумачыць сам Я. Карскі ў прадмове да І-га і ІІ-га тамоў *Беларусаў*, беларускую мову як адну з рускіх гаворак неабходна вывучаць таму і для таго, што гэта патрэбна, каб дасканала вывучыць рускую мову, яе гаворкі, гісторыю, а таксама літаратуру і этнаграфію.

> Надобность в научном словаре живого белорусского наречия и в особом словаре старого западнорусского языка очевидна для каждого занимающегося историей русского языка, югозападной литературой, западнорусской историей и этнографией, а также и для разных практических целей [Карский 1903: III].
> Исходя из того положения, что появление научной грамматики русского языка и его истории возможно лишь после тщательного изучения живых русских наречий и истории последних, автор во II-м томе *Белорусов* приступил к детальной разработке языка белорусского племени [Карский 1908: III].

З улікам вышэйпрыведзенных назіранняў становіцца зразумелым, што **западнорусская письменность**, як і „**белорусский язык**" [=(***старое/древнее***) ***западнорусское наречие***] для Я. Карскага – гэта часткі складанай сістэмы рускага пісьменства і гісторыі рускай літаратурнай мовы. Я. Карскі, безумоўна, быў самым дасведчаным філолагам у галіне гісторыі пісьменства на беларускіх землях, хоць і не лічыў, і не называў яго ўласна беларускім (у сучасным разуменні гэтага слова).

Найбольш грунтоўна і поўна распрацаваную і аргументаваную канцэпцыю Я. Карскага адносна станаўлення і развіцця пісьмовай традыцыі на беларускіх землях можна выявіць у манаграфіі *Беларусы* ў III-м томе, які мае назву *Очерки словесности белорусского племени. 2. Старая западнорусская письменность* (Петроград, 1921), а таксама ў I-м томе *Введение к изучению языка и народной словесности* (Варшава, 1903).

У агульных рысах гэтую канцэпцыю можна прадставіць так. Пасля прыняцця хрысціянства ва ўсходніх славян пашыраецца пісьменства і – адпаведна – узнікае ўласная пісьмовая традыцыя, якая на першых парах з'яўляецца агульнай для ўсіх плямёнаў. З XIV ст. у пісьмовую мову трапляюць асаблівасці **белорусского наречия**, што дазваляе гаварыць аб нараджэнні **западнорусской письменности**, якая дасягнула росквіту ў XV–XVI стст. У выніку паланізацыі краіны і грамадства „письменность в Западной Руси естественно прекращается, оставаясь пока в Малоруссии" [Карский 2021: 17]. Прыняцце пастановы 1696 г. пра неабходнасць выкарыстання польскай мовы ў афіцыйна-справавой сферы азначыла канец заходнярускага пісьменства. Наступны перыяд у гісторыі беларускай мовы і пісьменства – **новую эпоху в белорусском языке** (**и письме кириллицей**) – Я. Карскі звязвае з канцом XVIII ст. – 1772 г., падзеламі Рэчы Паспалітай і часам, „когда белорусские области снова стали входить в тесное соприкосновение с Великоруссией" [Карский 1921: 17]. Неабходна звярнуць самую пільную ўвагу на змешчаны ў дужках выраз (и письме кириллицей). У апісанні старога заходнярускага пісьменства Я. Карскі змясціў два асобныя раздзелы, прысвечаныя пісьменству лацінскай і арабскай графікай, дзе адзначаны і час пашырэння гэтага пісьменства: камедыі з інтэрлюдыямі, напісаныя пабеларуску лацінкай, „сохранились в значительном количестве рукописей, относящихся к XVII–XVIII столетиям" [Карский 1921: 211], а кітабы захаваліся ад XVI–XVII стст., „в ⍰VIII в. белорусские татары <…> стали пользоваться латино-польским письмом" [Карский 1921: 239]. Пачатак з'яўлення **искусственных белорусских произведений на народном языке** Я. Карскі адносіць да канца XVIII ст. Ён адзначае, што гэтыя творы былі надрукаваны толькі ў 40–60-х гг. XIX ст. і ў цэлым ацэньвае іх як недасканалыя. „Литература на белорусском наречии все же не возникла" [Карский 1903: 430], – канстатуе ён. Храналагічна першым такім творам Я. Карскі называе *Энеіду*, далей – творы Аляксандра Рыпінскага, Яна Чачота, Яна Баршчэўскага, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, Вікенція Каратынскага, а таксама ананімную паэму *Тарас на Парнасе*, згадвае „брошюры-прокломации, имевшие целью возбуждение простого народа против православной церкви и русских", – „Мужыцкую праўду" Кастуся Каліноўскага, *Гутарку старога дзеда* і некаторыя інш., а таксама **искусственные произведения**,

якія трапілі ў розныя апублікаваныя фальклорныя зборы. Толькі самыя апошнія па часе ўзнікнення творы, напісаныя па-беларуску, Я. Карскі ўключыў у раздзел *Новейшие более или менее художественные стихотворения на белорусском наречии*, куды трапілі творы Янкі Лучыны, Францішка Багушэвіча і іншыя.

Такім чынам, пісьменства на беларускіх землях Я. Карскі падзяляе на дзве часткі: **западнорусскую письменность** і – праз пэўны перапынак – **искусственные белорусские произведения на народном языке**. І калі першую ён апісваў як арыгінальную, добра развітую, то другую – як недасканалую на пачатку яе ўзнікнення і незапатрабаваную, сярод прычын чаго называе 1) адсутнасць таленавітых твораў сярод першых такіх спроб, 2) непісьменнасць „простого народа", 3) генетычную блізкасць „народного белорусского языка к южновеликорусскому вследствие чего, если опустить в напечатанном этимологически белорусском произведении дзеканье, цеканье, то получится почти общелитературное произведение, отличающееся только меншей отделкой и, следовательно, менее достойное внимания читателя" [Карский 1903: 431]. Неабходна мець на ўвазе і тое, што Я. Карскі піша пра заняпад заходнярускага пісьменства, маючы на ўвазе яго кірылічную і арабаграфічную разнавіднасці; гэтае ж назіранне ў адносінах да лацінаграфічных тэкстаў ён не пацвярджае.

У якасці агульнага заключэння трэба прызнаць, што рабочая гіпотэза нашага даследавання атрымала пацвярджэнне толькі часткова: сапраўды, вывучэнне беларускамоўнай пісьмовай традыцыі ў рэчышчы беларусістыкі атрымала пашырэнне ў Варшаўскім універсітэце толькі ў самым канцы XIX – на пачатку XX ст. у працах Я. Карскага. Але фактычна дзейнасцю гэтай асобы ў час існавання Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта яно (вывучэнне) і вычэрпваецца, можна, праўда, згадаць, што С. Мікуцкі выкарыстоўваў факты беларускай мовы ў сваіх параўнальна-гістарычных працах, спарадычна звяртаўся да яе А. Межынскі, а О. Первольф вывучаў Літоўскую Метрыку і старажытныя рукапісы. У больш ранніх працах 1815–1816 гг. старажытнаму беларускаму пісьменству шмат увагі надаваў С. Ліндэ.

І хоць у сценах Імператарскага Варшаўскага ўніверсітэта ў апошняй трэці XIX – на пачатку XX ст. працавала нямала вядомых філолагаў, славянафільскае асяроддзе не спрыяла вывучэнню азначанай тэмы і беларусістычным даследаванням, якія набылі актуальнасць і сталі прыносіць плён ужо ў Варшаўскім універсітэце ў XX ст. Адзінае выключэнне складае Я. Карскі, у працах якога прадстаўлены той погляд на існаванне беларускамоўнай пісьмовай традыцыі, які ў далейшым стане пануючым і адпаведна якому паміж старабеларускім перыядам і новой эпохай у беларускай мове існаваў пэўны беспісьмовы час.

Бібліяграфія

Ânuškevìč Âzèp, Cvìrka Kastus'. 2001. *Âŭhìm Karskì ì âgo „Belarusy”* (5–30) U: Karskì Â. *Belarusy*:. Mìnsk: Belaruskì knìgazbor [Янушкевіч Язэп, Цвірка Кастусь. 2001. *Яўхім Карскі і яго „Беларусы”* (5–30) У: Карскі Я. *Беларусы*:. Мінск: Беларускі кнігазбор].

Bieliński Józef. 1907. *Królewski Uniwersytet Warszawski (1816–1831)*, t. 1. Warszawa: [s. n.], (Kraków: W. L. Anczyc).

Budilovič Antonij. 1907. *Možet li Rossiâ otdat' inorodcam svoi okrainy?* S.-Pbg.: Tip. A.S. Suvorina [Будилович Антоний. 1907. *Может ли Россия отдать инородцам свои окраины?* С.-Пбг.: Тип. А.С. Суворина].

Grot Konstantin. 1892. *O.O. Pervol'f: nekrolog*. „Žurnal Ministerstva narodnogo prosveŝeniâ”, č. CCLXXIX: 141–150 [Грот Константин. 1892. *О.О. Первольф: некролог*. „Журнал Министерства народного просвещения”, ч. CCLXXIX: 141–150].

Karskij Efim. 1903. *Belorusy.* Tom I: *Vvedenie k izučeniû âzyka i narodnoj slovesnosti.* Varšava: Tip. Varš. uč. okruga [Карский Ефим. 1903. *Белорусы.* Том I: *Введение к изучению языка и народной словесности*. Варшава: Тип. Варш. уч. округа].

Karskij Efim. 1908. *Belorusy.* Tom II: *Âzyk belorusskogo plemeni. 1. Istoričeskij očerk zvukov belorusskogo narečiâ* [Карский Ефим. 1908. *Белорусы.* Том II: *Язык белорусского племени.* 1. *Исторический очерк звуков белорусского наречия*. Варшава: Тип. Варш. уч. округа].

Karskij Efim. 1921. *Belorusy.* Tom III: *Očerki slovesnosti belorusskogo plemeni. 2. Staraâ zapadnorusskaâ literatura.* Petrograd: 12-â Gosud. Tipografiâ [Карский Ефим. 1921. *Белорусы*. Т. III: *Очерки словесности белорусского племени*. 2. *Старая западнорусская литература*. Петроград: 12-я Госуд. Типография].

Lavrovskij Pëtr. 1867. *Razbor sočineniâ gg. A.N. Pypina i V.D. Spasoviča: „Obzor istorii slavânskih literatur”.* V: *Otčet o devâtom prisuždenii nagrad grafa Uvarova*: 11–87. SPb.: V Tip. Imper. Akad. nauk [Лавровский Пётр. 1867. *Разбор сочинения гг. А.Н. Пыпина и В.Д. Спасовича: „Обзор истории славянских литератур”*. В: *Отчет о девятом присуждении наград графа Уварова*: 11–87. СПб.: В Тип. Импер. Акад. наук].

Linde Samuel. 1815–1816a. *O literaturze słowiańsko-rosyjskiej.* „Pamiętnik Warszawski” 1815, t. 2 (sierpień): 411–428, t. 3 (wrzesień): 14–34, t. 3 (październik): 133–150, t. 3 (listopad): 277–298; 1816, t. 4 (styczeń): 3–21, t. 4 (marzec): 285–296, t. 5 (maj): 3–21, t. 5 (czerwiec): 125–144.

Linde Samuel. 1816b. *O statucie litewskim: ruskim ięzykiem i drukiem wydanym wiadomość.* Warszawa: J. Zawadzki i J. Węcki.

Linde Samuel. 1823. *Mikołaia Grecza rys historyczny literatury rossyyskiey, z dodatkami z Batjuszkowa, Bestużewa, Bulharyna [et al.]*. Warszawa: N. Glücksberg.

Mierzyński Antoni. 1894. *Przysięga Kiejstuta*. Poznań: [s. n.]. (W Druk. Dziennika Pozn.).

Mihal'čenko Sergej. 2005. *Imperatorskij universitet v Varšave: problemy pol'sko-rossijskih vzaimootnošenij (1869–1915).* „Slavica Ludensia” t. 22: 33–46 [Михальченко Сергей. 2005. *Императорский университет в Варшаве: проблемы польско-российских взаимоотношений (1869–1915)*. „Slavica Ludensia” t. 22: 33–46].

Mikuckij Stanislav. 1867. *Nablûdeniâ i zamečaniâ o leto-slavânskom âzyke sravnitel'no s pročimi slavânskimi âzykami.* S.-Pbg.: Tip. Kukol'-Âsnopol'skogo [Микуцкий Станислав. 1867. *Наблюдения и замечания о лето-славянском языке сравнительно с прочими славянскими языками.* С.-Пбг.: Тип. Куколь-Яснопольского].

Papłoński Jan. 1864. *Lekcyja wstępna filologii porównawczej sławiańskiej miana dnia 28 października – 9 listopada 1864 r. w Szkole Głównej Warszawskiej*. Warszawa: K. Kowalewski.

Svìstunova Maryna. 2021. *Pìs'movaâ tradycyâ: movaznaŭčy aspekt panâccâ*. U: *Sbornik naučnyh trudov členov Soûza ženŝin BGU*: 171–179. Minsk: RIVŠ [Свістунова Марына. 2021. *Пісьмовая традыцыя: мовазнаўчы аспект паняцця*. У: *Сборник научных трудов членов Союза женщин БГУ*: 171–179. Минск: РИВШ].

Wykaz Szkoły Głównej Warszawskiej. 1864–65 № 2: 42–43, № 3: 100–101; 1865–66 № 4: 11–14, № 5: 36–39; 1866–67 № 6: 29–32, № 7: 36–39; 1867–68 № 8: 28–31, № 9: 10–13; 1868–69 № 10: 56–59.

Zaprudskì Sârgej. 2020. *Narysy gìstoryì belaruskaga movaznaŭstva XIX stagoddzâ*. Mìnsk: BDU [Запрудскі Сяргей. 2020. *Нарысы гісторыі беларускага мовазнаўства XIX стагоддзя*. Мінск: БДУ].

ABSTRACT: In the article, the Belarusian interests of Slavists who worked at the University of Warsaw in the XIX – early XX centuries are described and analyzed (at different times: Royal University of Warsaw, Main School of Warsaw, Imperial University of Warsaw). The writings, which now belong to Belarus, in the beginning XIXth century attracted the attention of S. Linde and in the end XIXth century – that of J. Karsky. The first, because of objective reasons, could not consider its gradual development, and the second made a thorough description, noting the cessation of „Western Russian writing" (in Cyrillic and Arabic versions).

Keywords: written tradition, Belarusian studies, Slavic philologists, University of Warsaw.

STRESZCZENIE: W artykułe ukazano i przeanalizowano zainteresowanie białorutenistyką filologów-slawistów, którzy w XIX i na początku XIX wieku pracowali na Uniwersytecie Warszawskim (w różnych okresach był to Królewski Uniwersytet Warszawski, Szkoła Główna Warszawska, Cesarski Uniwersytet Warszawski). Zabytki, które obecnie należy uważać za białoruskie na początku XIX wieku przyciągnęły uwagę S. Lindego, a od końca □I□ wieku – J. Karskiego. Pierwszy z obiektywnych powodów nie mógł rozważać o stopniowym rozwoju tego piśmiennictwa, drugi dokonał jego dokładnego opisu, odnotowując zanik „pisma zachodnioruskiego" (odnośnie łacińskiego i arabskiego systemu graficznego).

Słowa kluczowe: tradycja pisemna, białorusistyka, philologowie-slawiści, Uniwersytet Warszawski.

РЭЗЮМЭ: У артыкуле пададзена апісанне і аналіз беларусістычных зацікаўленняў філолагаў-славістаў, якія ў XIX – на пачатку XX ст. працавалі ў Варшаўскім універсітэце (у розныя часы – Каралеўскі Варшаўскі ўніверсітэт, Галоўная Варшаўская школа, Імператарскі Варшаўскі ўніверсітэт). Пісьменства, якое ў сучаснасці адносіцца да беларускага, на пачатку XIX ст. прыцягвала ўвагу С. Ліндэ, а з канца XIX ст. – Я. Карскага. Першы па аб'ектыўных прычынах не мог разглядаць яго стадыйнае развіццё, другі зрабіў грунтоўнае апісанне, адзначыўшы заняпад „заходнерускага пісьменства" (у кірылічнай і арабаграфічнай разнавіднасцях).

Ключавыя словы: пісьмовая традыцыя, беларусістыка, філолагі-славісты, Варшаўскі ўніверсітэт.

Data przesłania artykułu: 29.11.2021
Data akceptacji artykułu: 12.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Марына Свістунова / Maryna Svistunova – Białoruś, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Katedra językoznawstwa białoruskiego; dr, docent; specjalność naukowa: historia języka białoruskiego; zainteresowania naukowe: język białoruski w XVI–XVIII ww.

Adres: Katedra językoznawstwa białoruskiego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, ul. Karla Marksa 31, 220030 Mińsk, Białoruś.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Свістунова Марына. 2020. *Лінгвонімы ў творах рэлігійнай палемікі канца XVI – пачатку XVII ст.* (91–108). У: *Актуальныя аспекты беларусістыкі: Матэрыялы VI Міжнароднага кангрэса беларусістаў (Мінск, 27–29 мая 2015 г.): Зборнік артыкулаў*. Мінск: Кнігазбор.
2. Свістунова Марына. 2020. *Да пытання пра аўтарства дзвюх частак Жыровіцкага рукапісу пачатку XVII ст.: моўны аналіз* (24–29). У: *Матэрыялы XVI Міжнародных кнігазнаўчых чытанняў: да 500-годдзя заснавання Жыровіцкага манастыра і бібліятэкі (Мінск, 15 мая 2020 г.)*. 2-е выд. Мінск: НББ.
3. Свістунова Марына. 2020. *Да праблемы пераемнасці беларускай літаратурнай мовы: лацінаграфічныя тэксты XVIII стагоддзя*. „Acta Albaruthenica" 20: 239–253.
4. Свістунова Марына. 2021. *Беларускамоўныя лацінаграфічныя тэксты XVIII ст. у справе вырашэння праблемы перарыву пісьмовай традыцыі*. „Роднае слова" № 1: 30–34.
5. Свістунова Марына. 2021. *Пісьмовая традыцыя: мовазнаўчы аспект паняцця* (171–179). В: И.В. Казакова (ред.) *Сборник научных трудов членов Союза женщин БГУ: к 100-летию БГУ*. Минск: РИВШ.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.249–261

Валеры Варановіч / Valery Varanovich
Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы /
Yanka Kupala State University of Grodno
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4288-9560
e-mail: walery.woronowicz@gmail.com

Марфаналагічныя ўласцівасці суфікса *-ец* пры адсубстантыўным словаўтварэнні назоўнікаў у беларускай мове[1]

Morphophonological properties of the suffix -ец *in desubstantive word formation of nouns in Belarusian*
Właściwości morfonologiczne przyrostka -ец *w trakcie słowotwórstwa odrzeczownikowego rzeczowników w języku białoruskim*

Сфера марфаналагічных з'яў у словаўтварэнні характарызуецца вельмі вялікай разнастайнасцю, можна сказаць, "дробнасцю" сваіх праяў. Але гэта не азначае, што названыя разнастайныя праявы не падпарадкоўваюцца строгім заканамернасцям. Больш за тое, гэтыя заканамернасці дапамагаюць моўніку ў выпадках вымушанага канструявання патрэбных намінацыйных адзінак у працэсе маўлення рабіць гэта з дастатковай доляй аўтаматызму, што спрашчае камунікацыю і для яго самога, і для слухача, бо аўтаматычна створаныя словы абапіраюцца на знаёмы для ўсіх шаблон. У прыватнасці, такія сітуацыі нярэдка паўстаюць тады, калі трэба назваць жыхара пэўнай мясцовасці, горада, часам нават краіны, бо адпаведныя словы не заўсёды на слыху, а нярэдка адсутнічаюць і ў слоўніках. Адным жа з найбольш распаўсюджаных сродкаў, з дапамогай якіх у беларускай мове ўтвараюцца словы згаданай лексіка-семантычнай групы, з'яўляецца суфікс *-ец*. Аднак "механіка" далучэння гэтага суфікса да ўтваральнай асновы

[1] Артыкул напісаны ў працэсе выканання тэмы "Супастаўляльнае апісанне марфаналогіі беларускай і рускай моў: марфаналагічныя тыпы субстантыўных парадыгм і марфаналагічныя мадэлі субстантыўнага словаўтварэння" (ДПНД "Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы" на 2021–2025 гг.; заданне 6.2.12 "Беларуска-іншамоўнае ўзаемадзеянне ў кантэксце адукацыйнай практыкі", № дзяржрэгістрацыі 20212125 ад 04.06.2021).

матывавальнага слова нярэдка суправаджаецца рознага плану дадатковымі "маніпуляцыямі", якія прынята называць марфаналагічнымі працэсамі.

Марфаналагічныя працэсы падзяляюць на нелінейныя і лінейныя. Да першых у дэрываталогіі адносяць чаргаванне фанем у межах марфанемы (не алафонаў у межах фанемы, бо ў такім выпадку працэс трэба кваліфікаваць як фанетычны!) у складзе ўтваральнай асновы, а таксама змяненне месца націску; да апошніх – нарашчэнне або, наадварот, скарачэнне ўтваральнай асновы; асобнае месца адводзіцца накладанню морфаў (пра названыя працэсы гл., напрыклад, у [*Русская грамматика* 1980, I: 410–411]). Менш прынятым, але не менш абгрунтаваным з'яўляецца залічэнне да марфаналагічных працэсаў інтэрфіксацыі – працэсу, пры якім адбываецца нарашчэнне не ўтваральнай асновы, а суфікса за кошт некаторага спалучэння фанем або асобнай фанемы – інтэрфікса (пра інтэрфікс гл., напрыклад, у [Земская 1964: 36–62] або [Тихонов 1985, I: 23–24]; інтэрфіксацыя, сродкам якой з'яўляецца злучальны галосны пры асноваскладанні, аб'ектам нашай увагі ў гэтым артыкуле не з'яўляецца, гэтак жа як і змена месца націску ў дэрыватах адносна слоў, якімі яны матывуюцца).

З дапамогай суфікса *-ец*[1] у беларускай мове ад назоўнікаў утвараюцца не толькі назвы жыхароў мясцовасцей, гарадоў і пад., але і назвы асобы, якая характарызуецца ў іншых адносінах, а таксама зрэдку неадушаўлёныя назоўнікі, у тым ліку з суб'ектыўна-ацэначнымі значэннямі. Адной з заканамернасцей найбольш шырокага плану пры ўтварэнні ўсіх гэтых слоў з'яўляецца тое, што калі ўтваральная аснова завяршаецца зацвярдзелай фанемай: *р*, *ж*, *ш* (у тым ліку такой, што ўзнікла ў выніку чаргавання), – а суфікс далучаецца да асновы непасрэдна (без інтэрфікса), то на месцы *-ец* выступае яго аламорф *-ац*, гэта значыць, фанема *э* ў ім замяняецца фанемай *а*: *Алжыр* → *алжырац*; *Люксембург* → *люксембуржац*; *Бангладэш* → *бангладэшац* (утварэнні ад асноў з іншымі зацвярдзелымі ў фінале калі і існуюць, то толькі ў якасці спарадычных маўленчых з'яў).

Пры захаванні морфа *-ец* канцавыя парна-цвёрдыя зычныя асновы перад ім чаргуюцца з мяккімі. У гэтым працэсе задзейнічаны амаль усе пары карэляцыйных па цвёрдасці-мяккасці фанем: *б – б'* (*зуб* → *зубец*), *п – п'* (*Гвадэлупа* → *гвадэлупец*), *м – м'* (*Панама* → *панамец*), *в – в'* (*Літва* → *літовец*), *д – z'* (*Канада* → *канадзец*), *т – ц'* (*Тыбет* → *тыбецец*), *з – з'* (*Каўказ* → *каўказец*), *с – с'* (*Туніс* → *тунісец*), *н – н'* (*Іран* → *іранец*),

[1] У артыкуле ўжываецца арфаграфічны запіс гэтага суфікса як традыцыйны; для астатніх структурных элементаў слоў ужываецца запіс фанематычны, прычым фанемны склад прыводзіцца, як правіла, з разлікам толькі на пачатковыя формы слоў.

л – л’ (*Сенегал → сенегалец*). Выпадкаў, пры якіх адзначаныя цвёрдыя зычныя пазбягалі б чаргавання, марфаналагічныя заканамернасці беларускай мовы не дапускаюць. Патэнцыяльна можна дапусціць і чаргаванне *ф* // *ф’*, напрыклад у словаўтваральнай пары *Пецяргоф → пецяргофец*, аднак апошняя адзінка ў беларускамоўных крыніцах намі не засведчана.

Заднеязычная *к* таксама чаргуецца са сваім мяккім карэлятам: *Ірак → іракец*, а вось *г* чаргуецца з шыпячай *ж*, што прыводзіць, як было паказана ў папярэднім абзацы, яшчэ і да змены галоснай у фарманце: *Пецярбург → пецярбуржац*. Выявіць жа “паводзіны” фанемы *х* у якасці фіналі субстантыўнай асновы перад суфіксам *-ец* праблематычна ў сувязі з адсутнасцю адпаведных прыкладаў (для ад’ектыўнай асновы маем чаргаванне {*х* / *х’*} // *ш*: *глухая* / *глухі → глушэц*).

На стыку ўтваральнай асновы і суфікса *-ец*, акрамя паказаных вышэй амаль абсалютна аднатыпных і таму сістэмных чаргаванняў, можна адзначыць адно несістэмнае – *к* // *ц’*, якое рэпрэзентуецца словаўтваральнай парай *іск → існец*.

Іншыя заўважаныя намі чаргаванні маюць месца ўнутры ўтваральнай асновы. Ва ўсіх іх з боку матывавальнага слова выступае фаналагічны нуль. Ва ўтварэннях *гродзенец* ад *Гродна*, *маладзечанец* ад *Маладзечна* на месцы гэтага нуля ў становішчы паміж зычнымі, другая з якіх – *н*, выступаюць адпаведна *э* і *а*, прычым у першым выпадку перад новаўзніклай *э* зычная *д* чаргуецца з *ʒ’*. Апрача таго, пагодзімся з Аляксандрам Ціханавым у тым, што пры ўтварэнні этноніма *літовец* (*литовец*) ад *Літва* (*Литва*) адбылося не адсячэнне ад утваральнай асновы фіналі *-в* разам з далучэннем да суфікса інтэрфікса *-ов-*, а, зноў жа, чаргаванне фаналагічнага нуля з галоснай (*о*) [Тихонов 1985, I: 543], хоць фармальна адсячэнне з інтэрфіксацыяй можна было б дапусціць, улічваючы прадуктыўнасць адпаведнага вытворнага фарманта *-ов-ец*. Аднак першая версія адлюстроўвае больш просты, эканомны механізм словаўтварэння, таму яе трэба прызнаць і больш рацыянальнай, тым больш што асновам з фіналлю “зычная + *-в-(а)*” ўласцівае чаргаванне Ø // *о*, прычым пры розных мадэлях дэрывацыі, параўн.: *мардва → мардоўскі*, *царква → царкоўны*, *морква → моркаўка* (тут беглы [а] ёсць рэалізацыя фанемы *о*, параўн. з *моркоўны*).

А вось аналагічнае рашэнне адносна ўтварэння *гвардзеец* ад *гвардыя* (у рускай мове – *гвардеец* ад *гвардия*), калі сцвярджаецца, што адбываецца чаргаванне *і* // *э*, прыняць нельга. Асабліва, пры ўсім падабенстве слоў, у праекцыі на беларускую мову, дзе трэба адзначаць яшчэ чаргаванне *д* // *ʒ’*, што і зроблена аўтарамі *Словаўтваральнага слоўніка беларускай мовы* (далей – *ССБМ*) [Бардовіч, Круталевіч, Лукашанец 2000: 87]. Канстатацыя гэтага дадатковага чаргавання менавіта на фо-

не чаргавання *і* // *э* выглядае непераканаўчай таму, што калі *э* разглядаць проста як сегмент асновы і кораня адначасна, то незразумела, чым гэтая фанема "лепшая" за *і*, калі перад апошняй *д* у *z'* не пераходзіць, а перад *э* гэта адбываецца. І зусім іншая рэч, калі першую *э* ў вытворным слове разглядаць у складзе інтэрфікса *-эj-*, перад якім чаргаванне ўжо з'яўляецца "планавым", набывае абумоўлены характар (заўважым, што спалучэнне *-эj-* як інтэрфікс ужываецца ў разнастайных словаўтваральных мадэлях, у тым ліку з суфіксам *-ец*: гэты элемент вылучаецца як бясспрэчны ў такіх утварэннях, як *еўрапеец*, *піфагарэец*, *эпікурэец*). Натуральна, названы інтэрфікс трэба бачыць як далучаны да скарочанай асновы слова *гвардыя*, ад якой адсякаецца фіналь *-ij*, што для беларускага і рускага словаўтварэння вельмі рэгулярная з'ява і што будзе паказана ніжэй. Безумоўна, камбінацыя, якую мы бачым пры ўтварэнні слова *гвардзеец* ("скарачэнне ўтваральнай асновы + інтэрфіксацыя + суфіксацыя"), больш складаная, чым калі бачыць тут толькі чаргаванне з суфіксацыяй, затое яна больш сістэмна ўгрунтаваная, заснаваная на ўліку рэгулярных марфаналагічных з'яў. А чаргаванне *і* // *э* ў фіналі *-ij* (калі лічыць гэта чаргаваннем), наадварот, сустракаецца пры словаўтварэнні вельмі рэдка адносна агульнай колькасці матывавальных слоў з названай фіналлю (напрыклад, з дэрыватаў на *-ец* можна дадаць у шэраг да *гвардзеец* практычна толькі *армеец* і *кампанеец*). І гэта істотны факт для кваліфікацыі марфаналагічнага працэсу не на карысць чаргавання, бо гэта той працэс, які пры пэўных умовах адбываецца менавіта рэгулярна, тады як інтэрфіксацыя пры словаўтварэнні з'ява больш непрадказальная, звязаная з міжмоўнай інтэрферэнцыяй, уплывам выпадковых асацыяцый і іншымі фактарамі.

Зазначым, што фіналь *-ij* значна часцей застаецца ў сваім зыходным фанемным складзе або адсякаецца, чым мы бачым на яе месцы спалучэнне *эj*, прычым у становішчы перад рознымі суфіксамі, параўнаем: *Аўстрыя* → *аўстрыец*; *студыя* → *студыец*; *партыя* → *партыец*; *Аравія* → *аравійскі*; *кавалерыя* → *кавалерыйскі*; *артылерыя* → *артылерыйскі*; *прафесія* → *прафесійны*; *сесія* → *сесійны*; *гравій* → *гравійны*; *стадыя* → *стадыйны*; *камедыя* → *камедыйны*. Прыклады з адсячэннем *-ij*: *Іспанія* → *іспанец*, *іспанскі*; *Баварыя* → *баварац*, *баварскі*; *аналогія* → *аналагічны*; *рэцэнзія* → *рэцэнзент*; *гімназія* → *гімназіст*; *манагамія* → *манагамны*; *астраномія* → *астраном* і мн. інш. Такім чынам, беручы пад увагу ў комплексе наступныя факты: 1) выпадкаў захавання фіналі *-ij* ва ўтваральнай аснове назоўнікаў у яе зыходным выглядзе ў шмат разоў больш, чым тых, калі на месцы *ij* у вытворным слове фігуруе спалучэнне *эj*, 2) чаргаванне *і* // *э* для адсубстантыўнага словаўтварэння ў прынцыпе нехарактэрнае, 3) фіналь асновы назоўнікаў жаночага роду *-ij* пры суфіксальнай дэрывацыі нярэдка адсякаецца,

4) спалучэнне *эj* безальтэрнатыўна вызначаецца як інтэрфікс у шэрагу словаўтваральных мадэляў адсубстантыўнай дэрывацыі (у межах падыходу, пры якім пэўныя прысуфіксальныя часткі кваліфікуюцца як інтэрфіксы), – ёсць дастатковыя падставы, каб сцвярджаць, што пры ўтварэнні назоўніка *гвардзеец* ад назоўніка *гвардыя* (таксама і ў рускай мове – *гвардеец* ад *гвардия*) адбываецца адсячэнне фіналі *-ij* ад утваральнай асновы апошняга, а суфікс *-ец* далучаецца да скарочанай асновы з дапамогай інтэрфікса *-эj-*, перад якім (у беларускай мове) канцавая зычная асновы *д* зведвае чаргаванне са сваім мяккім карэлятам *z'*. Пры гэтым фактам чаргавання *д* // *z'* для беларускай мовы дадаткова маркіруецца прысутнасць інтэрфікса *-эj-*.

Калі прыняць прапанаваную схему ўтварэння слова *гвардзеец*, то яна будзе непазбежнай і для дэрыватаў *армеец*, *кампанеец*. Адзіны выпадак з гэтага шэрагу, як выключэнне, для якога мы гатовыя прызнаць чаргаванне *і* // *э* ў сегменце *-ij*, – гэта *парцеец* – фанетычны варыянт слова *партыец*, ужыты Васілём Быкавым у аўтабіяграфічным інтэрв'ю, хутчэй за ўсё, як перайманне прастамоўнага вымаўлення. Але тут паўстае праблема вызначэння месца разгляданага ўтварэння ў сістэме словаўтваральных сувязей. Бо самае непасрэднае, "жывое" дачыненне яно мае да таксама прастамоўнай, трасянкавай адзінкі *парція*. А ў такім выпадку, звязваючы паміж сабой гэтыя дзве адзінкі, мы ўвогуле пераносімся фактычна ў аўтаномную моўную сістэму, якая знаходзіцца на крайняй перыферыі беларускай мовы. Калі ўсё ж разглядаць утварэнне *парцеец* у прыядзерным лексічным масіве беларускай мовы на аснове сістэмы сувязей, якая задаецца яе ядзернай часткай, тады ўжо можна выводзіць гэты дэрыват з нармаванай адзінкі *партыя*. Дарэчы, рэальнасць узаемазвязанасці рознасістэмных адзінак *парцеец* і *партыя* пацвярджаецца нечаканым, але паказальным фактам ужывання В. Быкавым дэрывата *парцеец* у блізкім суседстве з адным з нармаваных утварэнняў ад слова *партыя*:

> Гэта [настаўнік Сяргей Сцяпанавіч Новікаў] ўжо быў супрацьлегласць ранейшаму, даволі строгі чалавек, **парцеец** (тут і далей вылучана намі. – *В. В.*), ён арганізоўваў калгасы ў нашай акрузе і загінуў у партызанах, у час знакамітага іх разгрому, званага пасля "прарывам". У яго была свая, **партыйная** сістэма навучання… [Быкаў 2014, X–1: 10].

І адным з складнікаў словаўтваральнага працэсу ў пары *партыя* → *парцеец* можна бачыць якраз чаргаванне *і* // *э* – на той падставе, што фанема *э* ў дэрываце выступае як маркер яго прастамоўнай афарбоўкі, і гэта азначае, што чаргаванне (а дакладней, пара чаргаванняў, бо тут яшчэ адбылася мена *т* на *ц'*) аказваецца мэтанакіраваным, функцыянальна нагружаным.

Зрэшты, утварэнню *парцеец* можна паспрабаваць даць і больш дакладную дэрывацыйную характарыстыку. З увагі на тое, што ў словаўтваральным гняздзе сярод дэрыватаў – назваў асобы найшчыльней да вяршыні гнязда *партыя* стаіць *партыец* і ў гэтых адносінах ён пераўзыходзіць утварэнне *парцеец*, то яшчэ лагічней было б апошняе выводзіць з папярэдняга, паколькі адносіны прыблізнага паралелізму паміж адзінкамі *партыец* і *парцеец* існуюць толькі ў фармальна-структурным плане, а вось у плане зместу другая з гэтых дзвюх адзінак мае дадатковы ў параўнанні з першай элемент – стылістычна-канатацыйны. Да таго ж гэты элемент знаходзіць сваё выражэнне ў невялікай трансфармацыі гукавой формы слова *партыец* – за кошт чаргаванняў *т // ц'* і *і // э* (таму мы і кажам пра толькі прыблізны паралелізм у фармальна-структурным плане паміж адзінкамі *партыец* і *парцеец*). Дарэчы, чыста стылістычная дэрывацыя (гэтае паняцце абгрунтавана Аленай Земскай [Земская 2007: 8]), а асабліва стылістычна-экспрэсіўная – не такая рэдкая з'ява. І той факт, што найчасцей яна рэалізуецца шляхам афіксацыі (параўн.: *калена* → разм. *каленка*; *здароўе* → разм. *здароўечка*), зусім не азначае, што гэта для яе абавязковая ўмова. Бо, напрыклад, даволі распаўсюджаным спосабам ажыццяўлення той самай стылістычнай дэрывацыі з'яўляецца абрэвіяцыя: *універсітэт* → *універ*; *спецыяліст* → *спец* і пад. І калі тут у якасці апазіцыі нашаму меркаванню будзе выстаўлены контраргумент з апорай на сцвярджэнне пра тое, што, маўляў, трэба адрозніваць абрэвіяцыю як спосаб словаўтварэння і функцыянальна нагружаны працэс ад скарачэння ўтваральнай асновы як працэсу марфаналагічнага, то нам дарэчы будзе звярнуць увагу на тое, што чаргаванне *і // э* (разам з *т // ц'*) пры стылістычнай мадыфікацыі *партыец* → *парцеец* не ў меншай ступені страчвае сваю "марфаналагічнасць" на карысць функцыянальнасці. Абсалютна дастатковым аргументам у пацвярджэнне слушнасці гэтага сцверджання можа быць той факт, што для ўтваральнай асновы матывавальнага слова *партыец* ніякі марфаналагічны працэс непатрэбны ў прынцыпе, паколькі дэрыват *парцеец* захоўвае зыходны фармант *-ец*, а новага не патрабуе. Таму хоць і існуе меркаванне, згодна з якім "сродкі марфаналогіі <…> самастойнай словаўтваральнай функцыяй не валодаюць" і што яны "звычайна толькі суправаджаюць афіксацыю" [Тихонов 1985, I: 26], ключавым словам у цытаце, бадай што, з'яўляецца "звычайна".

Такім чынам, маюцца ўсе адзнакі вытворнасці дэрывата *парцеец* менавіта ад аднаструктурнага ўтварэння *партыец*, тым больш што адносіны вытворнасці ў межах словаўтваральнага гнязда паводле канонаў дэрываталогіі прынята ўстанаўляць паміж адзінкамі, мінімальна

адрознымі як у фармальна-структурным, так і ў зместавым плане; альбо ў сувязі з наступным палажэннем:

> Словаўтваральны фармант – гэта найменшы ў фармальных і семантычных адносінах словаўтваральных сродак <…> з ліку тых сродкаў, якімі тое ці іншае слова адрозніваецца ад слоў, што знаходзяцца з ім у адносінах матывацыі [Улуханов 1977: 8].

Звернемся да яшчэ аднаго вытворнага слова з неадназначнай марфаналагічнай будовай. Назоўнік *іншаземец* утвораны, як падаецца ў *ССБМ*, ад дзвюх асноў (другая з якіх субстантыўная) з дапамогай суфікса *-ец*, злучальнай галоснай і пры чаргаванні *мл'* // *м'*. Аднак апошні элемент апісання дэрывацыйнага працэсу мы мусім аспрэчыць, ізноў адмаўляючы факт чаргавання на карысць скарачэння асновы. Пры гэтым мы ні ў якім разе не ставім пад сумненне чаргаванні тыпу *м* // *мл'* як такія, проста прыведзены вышэй прыклад змусіў нас звярнуць увагу на наступную акалічнасць. Так, разглядаючы падобныя чаргаванні (зрэшты, як і любыя іншыя), мы павінны зыходзіць з таго, што кожны альтэрнант з'яўляецца складнікам марфанемы, а значыць, калі нейкі з іх мае двухфанемную будову, яго нельга разглядаць як звычайнае лінейнае спалучэнне мінімальных адзінак плана выражэння, а абавязкова – як функцыянальны аналаг аднафанемнага альтэрнанта, а таму – як цэльную адзінку. Але ці захоўвае цэльнасць спалучэнне *мл'* у аснове слова *зямля*? Відавочна, што не, калі ўзяць пад увагу словаформу *зямель*, а таксама дэрываты *зямелька*, *зямельны* і шэраг іншых, дзе нібы цэльнае спалучэнне *мл'* аказваецца разбітым галоснай фанемай *э*. Такім чынам, спалучэнне *мл'* у аснове слова *зямля* нельга разглядаць як элемент марфанемы, а таму і як альтэрнант чаргавання. Гэта звычайнае спалучэнне фанем, другая з якіх у вытворных асновах перад некаторымі суфіксамі, у тым ліку *-ец*, ліквідуецца згодна з агульнымі марфаналагічнымі правіламі скарачэння ўтваральных асноў.

Вяртаючыся да выпадкаў скасавання фіналі *-ij* перад суфіксам *-ец*, дзеля пераканаўчасці дапоўнім іх пералік яшчэ некаторымі адпаведнымі дэрыватамі: *бразілец* (ад *Бразілія*), *македонец* (ад *Македонія*), *ірландзец* (ад *Ірландыя*), *галандзец* (ад *Галандыя*), *ісландзец* (ад *Ісландыя*)… Як бачым, калі пасля адпадзення фіналі апошняй ва ўтваральнай аснове застаецца фанема *д*, то яна чаргуецца з *z'*. Асобна ў гэтай групе разгледзім утварэнне *венгерац* ад *Венгрыя*: тут адсячэнне *-ij* спалучаецца з чаргаваннем Ø // *э*.

Дэрывацыя з суфіксам *-ец* суправаджаецца скасаваннем і іншых фіналей. У прыватнасці, калі матывавальнымі з'яўляюцца аддзеяслоўныя назоўнікі на *-нне*, ад утваральнай асновы непазбежна адсякаецца

адна з дзвюх *н’* (калі зыходзіць з традыцыйнага татальнага трактавання беларускіх падоўжаных зычных як двухфанемных спалучэнняў): *вылучэнне → вылучэнец*; *апалчэнне → апалчэнец*; аналагічна ўтвораны *назначэнец*, *выраджэнец*, *паражэнец*, *паўстанец*, *выгнанец*, *утрыманец* (некаторыя з прыведзеных дэрыватаў маюць падвойную матывацыю). Працэс падобнага характару мае месца ў пары *Запарожжа → запарожац*, але, як бачым, тычыцца іншай зычнай (не *н’*). Іншыя фіналі перад суфіксам *-ец* адсякаюцца нячаста. Адзначым наступныя: *-ств* (*мовазнаўства → мовазнавец*; *злачынства → злачынец*), *-j* (*дваябор’е → дваяборац*; *траябор’е → траяборац* і пад.), *-к* (*Ямайка → ямаец*).

Калі пры ўтварэнні значнай часткі назваў жыхароў розных краін мы адзначалі факт адсячэння ад утваральнай асновы фіналі *-ij*, то ў шэрагу выпадкаў названае спалучэнне, наадварот, устаўляецца паміж асновай і *-ец* як інтэрфікс. Гэта назіраецца ў такіх дэрыватах, як *мальтыец* (ад *Мальта*), *камбаджыец* (ад *Камбоджа*), *угандыец* (ад *Уганда*), *алімпіец* ‘у старажытнагрэцкай міфалогіі – бог, жыхар Алімпа’ (ад *Алімп*). Пры ўтварэнні палітоніма *зімбабвіец* ад *Зімбабвэ* адбыўся двухкрокавы працэс, як і пры ўтварэнні, згодна з нашай версіяй, слова *гвардзеец*: спачатку ўтваральная аснова зведала скасаванне фіналі (тут – *э*), а пасля гэтага “страта” была кампенсавана за кошт, зноў жа, інтэрфікса *-ij* (перад апошнім яшчэ адбылося чаргаванне *в // в’*). Як бачым, такая ўскладненая схема дэрывацыі можа быць і фактам абсалютна неаспрэчным. У больш “фактурным” выглядзе яна рэалізавана пры ўтварэнні ад хароніма *Кахецiя* катайконіма *кахецінец*: мінус фіналь *-ij*, плюс інтэрфікс *-ін’-* і яшчэ плюс суфікс *-ец* (абгрунтаванне менавіта такой словаўтваральнай структуры гэтага дэрывата гл. ніжэй). Хоць можна яшчэ прывесці і ўтварэнне *бакінец* ад *Баку* (адсякаецца фіналь *-у*, чаргуюцца *к // к’* перад інтэрфіксам *-ін’-*).

Гэты самы інтэрфікс, толькі без скасавання фіналі, выступае ў вытворных словах *пехацінец*, *звярынец*, *кубінец*, *тувінец* і інш. (адпаведна ад *пяхота*, *звер*, *Куба*, *Тува*). Ва ўсіх асновах, як бачым, парна-цвёрдыя фанемы чаргуюцца з мяккімі. А вось ва ўтварэнні *ардынец* ад *арда* інтэрфікс *-ін’-* анамальным чынам чаргавання не выклікаў.

Ужывальным з’яўляецца таксама інтэрфікс *-ан’-*, які выяўляецца ў наступных утварэннях: *афрыканец*, *мексіканец*, *перуанец*, *карсіканец* і інш. (адпаведна ад *Афрыка*, *Мексіка*, *Перу*, *Корсіка*). Пры ўтварэнні слова *італьянец* ад *Італія* інтэрфіксацыя суправаджалася чаргаваннем *і // Ø*. У некаторых дэрыватах знаходзім “роднасныя” для *-ан’-* інтэрфіксы, якія як бы з’яўляюцца яго ўскладненымі “аламорфамі”: *-јан’-* у *гегельянец* (ад *Гегель*), *-ijан’-* у *кантыянец* (ад *Кант*), *-ітан’-* у *неапалітанец* (ад *Неапаль*) і пад.

Інтэрфікс *-ов’-* вылучаецца ў словах *вясковец*, *гуртковец*. Апрача таго, складаны фармант *-ов’-эц* вельмі прадуктыўны пры ўтварэнні назваў удзельнікаў розных арганізацый і пад.: *выканкамавец*, *спартакавец*, *звяздовец* ‘журналіст газеты «Звязда»’, *філфакавец* ‘студэнт філалагічнага факультэта’, *метрабудавец* ‘будаўнік метрапалітэна’ (ад *Метрабуд*) і г. д.

Своеасаблівую праблему ўяўляе аналіз дэрыватаў кшталту *чыліец* (ад *Чылі*), *самаліец* (ад *Самалі*), *маліец* (ад *Малі*), *сочынец* (ад *Сочы*), *дэповец* (ад *дэпо*). Калі разглядаць працэс іх утварэння фармальна-механістычна і засяроджвацца толькі на саміх словаўтваральных парах, імкнучыся максімальна “прыцерці” суфікс *-ец* да ўтваральнай асновы і такім чынам вылічыць мінімальны лішні фрагмент, які і трэба было б прызнаць інтэрфіксам, то гэтым фрагментам-інтэрфіксам трэба было б прызнаць фанему *j* для дэрыватаў *чыліец*, *самаліец*, *маліец*; *н* – для *сочынец* і *в* – для *дэповец*.

Аднак нам уяўляецца, што пры такім падыходзе не будуць улічаны рэальныя ўласцівасці інтэрфіксаў як адзінак словаўтварэння, функцыянальны патэнцыял якіх у лінгвістыцы недаацэнены. На наш погляд, розныя інтэрфіксы маюць у словаўтварэнні неаднолькавы функцыянальны аб’ём. Калі пра іх сцвярджаецца, што яны “аблягчаюць умовы спалучальнасці словаўтваральных афіксаў з утваральнымі асновамі” [Тихонов 1985, I: 23], то гэтым акрэсліваецца функцыянал толькі часткі інтэрфіксаў. А менавіта тых, якія тым самым “падладжваюцца” пад утваральную аснову, а таму апошняя захоўвае свой зыходны выгляд, не зведваючы чаргаванняў або скарачэння (як у словах *купэйны*, *заўтрашні*). Між тым нельга ігнараваць той факт, што частка гэтых структурных элементаў вытворнага слова, наадварот, імкнецца падпарадкаваць сабе аснову ўтваральнага слова. “Матыў” падобных паводзін крыецца ў тым, што такім чынам павышаецца самакаштоўнасць інтэрфіксаў, што важна для таго, каб яны (праўда, у іх спалучэнні, пэўным адзінстве з суфіксамі) спрыялі лепшай распазнавальнасці вытворнай лексемы не столькі самой па сабе з яе ўнікальным лексічным значэннем, колькі як прадстаўніка пэўнага семантычнага класа слоў. Гэта магчыма дзякуючы таму, што інтэрфіксы падобнага кшталту звязаны сваім паходжаннем з рознага статусу “натуральнымі” фрагментамі цэлых шэрагаў слоў. Напрыклад, інтэрфікс *-ij-*, які мы вылучаем у слове *мальтыец*, у першую (калі не ў адзіную) чаргу дазваляе больш упэўнена асацыяваць гэты палітонім з іншымі палітонімамі, такімі як *бельгіец*, *кеніец* і шматлікімі іншымі, у структуры якіх *-ij-* з’яўляецца часткай утваральнай асновы, у сувязі з чым можна адзначыць, што канцавая частка, у апоры на якую ўсталёўваецца асацыяцыя паміж пералічанымі словамі (*-ijэц*), большая, чым суфікс, які, па ідэі,

“асацыявальная” частка павінна была б абмяжоўвацца. Але калі для дэрыватаў *бельгіец*, *кеніец* і пад. названая частка непазбежная, бо абумоўлена ўтваральнай асновай, то для *мальтыец* гэта вынік выбару – інтэрфікса і суфікса адначасова! З улікам гэтага можна сцвярджаць, што паміж інтэрфіксам і суфіксам могуць складвацца ўстойлівыя адносіны, дзякуючы якім і сам інтэрфікс пачынае выступаць маркерам пэўнага класа слоў. Пры такім стане рэчаў інтэрфікс як непасрэдны “кантакцёр” з фіналлю ўтваральнай асновы, як бы абапіраючыся на гэты больш высокі статус – часткі словаўтваральнага фарманта, ужо не ў такой высокай ступені працуе на забеспячэнне лепшых умоў спалучальнасці для асновы, а “дазваляе сабе” ігнараваць яе, засяроджваючыся на функцыі больш высокага парадку. Менавіта таму нават пры інтэрфіксацыі ўтваральная аснова можа зведваць розныя трансфармацыі, такія як скарачэнне, чаргаванне фанем фіналі, ад чаго, па ідэі, інтэрфікс яе павінен быў бы засцерагчы.

На падставе вышэйсказанага, гэта значыць прымаючы пад увагу прыярытэт суфіксальнага фарманта з інтэрфіксам у сваім складзе перад утваральнай асновай (для пэўных груп дэрыватаў), неабходнасць захавання яго цэласнасці, лічым мэтазгодным пры раскрыцці словаўтваральнай структуры слоў *чыліец*, *маліец*, *самаліец* вылучаць у іх інтэрфікс *-ij-* (у складзе фарманта *-ij-эц*); у слове *сочынец* – інтэрфікс *-ін-* (у складзе фарманта *-ін’-эц*); у слове *дэповец* – інтэрфікс *-ов’-* (у складзе фарманта *-ов’-эц*). Тое, што на стыку ўтваральнай асновы і інтэрфікса ў такім выпадку не выступае двойчы фанема *і* (у слове дэповец – *о*), нішто не замінае патлумачыць, як і пры чыстай (безынтэрфіксавай) суфіксацыі, з’явай накладання (сумяшчэння) морфаў (параўн. з дэрыватам *таксіст*, пры ўтварэнні якога сутыкаюцца два “і” – суфіксальнае і канцавое асновы, а застаецца толькі адно; аднак бачыць тут скарачэнне ўтваральнай асновы не прынята).

Такім чынам, адносна зыходнай мэты нашага даследавання мы можам канстатаваць, што адсубстантыўнае ўтварэнне назоўнікаў з дапамогай суфікса *-ец* суправаджаецца даволі разнастайнымі марфаналагічнымі працэсамі. У прыватнасці, могуць адбывацца чаргаванні фанем, прычым як ва ўтваральнай аснове, так і ў суфіксе; у аснове чаргаванні могуць быць як рэгулярныя, так і звязаныя з адзінкавымі прыкладамі, як на стыку з суфіксам, так і ўнутры яе. Да таго ж можна заўважыць, што прыналежнасць пэўных фанем да аднаго класа не гарантуе аналагічнасці іх чаргаванняў (заднеязычная фанема *г* чаргуецца з шыпячай *ж*, але таксама заднеязычная *к* – са сваім мяккім карэлятам *к’*). Апрача таго, утваральная аснова перад суфіксам *-ец* можа скарачацца альбо, наадварот, паміж асновай і суфіксам могуць устаўляцца розныя інтэрфіксы, зрэдку мае месца накладанне фанем. Таксама наз-

ваныя працэсы пры ўтварэнні таго ці іншага слова адбываюцца, узаемна дапаўняючыся, прычым як адначасовыя могуць выступаць з'явы з супрацьлеглым прызначэннем, калі пэўны сегмент утваральная аснова губляе, але ён замяшчаецца новым (паслядоўна адбываюцца скарачэнне асновы і інтэрфіксацыя). З увагі на знешне нерацыянальныя сітуацыі, падобныя да апошняй, і з улікам таго, што гэтая ўяўная нерацыянальнасць часам вымушае складальнікаў словаўтваральных слоўнікаў даваць спрошчаную інтэрпрэтацыю дэрывацыйнай структуры нестандартных дэрыватаў, напрошваецца дадатковая, спадарожная выснова з праведзенага намі даследавання: калі словаўтваральны аналіз пэўнага вытворнага слова дапускае розныя версіі, для забеспячэння максімальнай пераканаўчасці інтэрпрэтацыі словаўтваральнай структуры адпаведнага дэрывата ў першую чаргу неабходна абапірацца на ўлік сістэмных сувязяў паміж элементамі, якія трапляюць у сферу аналізу, і гэтыя сувязі павінны выяўляцца ў максімальна магчымай колькасці плоскасцяў, каб з большай пэўнасцю можна было б вылучыць сярод іх прыярытэтныя. Пры гэтым важна таксама зыходзіць з таго, што не ў кожным выпадку найбольш пераканаўчай версіяй можа быць тая, што прадугледжвае самую простую схему ўтварэння дэрывата.

Бібліяграфія

Bardovìč Anatol', Krutalevìč Mìhaìl, Lukašanec Alâksandr. 2000. *Slovaŭtvaral'ny sloŭnìk belaruskaj movy.* Mìnsk: Belaruskaâ navuka [Бардовіч Анатоль, Круталевіч Міхаіл, Лукашанец Аляксандр. 2000. *Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы.* Мінск: Беларуская навука].

Bykaŭ Vasìl'. 2014. *Maladyâ gady: Aŭtabìâgrafičnyâ dyâlogì z Alesem Adamovìčam.* U: *Pойny zbor tvoraй и 14 tamah.* Mìnsk: Knìgazbor [Быкаў Васіль. 2014. *Маладыя гады: Аўтабіяграфічныя дыялогі з Алесем Адамовічам.* У: *Поўны збор твораў у 14 тамах.* Мінск: Кнігазбор].

Russkaâ grammatika v 2 tomah. 1980. Gl. red. N. Švedova. Moskva: Nauka [*Русская грамматика в 2 томах.* 1980. Гл. ред. Н. Шведова. Москва: Наука].

Tihonov Aleksandr. 1985. *Slovoobrazovatel'nyj slovar' russkogo âzyka v 2 tomah.* Moskva: Russkij âzyk [Тихонов Александр. 1985. *Словообразовательный словарь русского языка в 2 томах.* Москва: Русский язык].

Uluhanov Igor'. 1977. *Slovoobrazovatel'naâ semantika v russkom âzyke i principy ee opisaniâ.* Moskva: Nauka [Улуханов Игорь. 1977. *Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания.* Москва: Наука].

Zemskaâ Elena. 1964. *Interfiksaciâ v sovremennom russkom slovoobrazovanii.* V: *Razvitie grammatiki i leksiki sovremennogo russkogo âzyka.* Moskva: Nauka [Земская Елена. 1964. *Интерфиксация в современном русском словообразовании.* В: *Развитие грамматики и лексики современного русского языка.* Москва: Наука].

Zemskaâ Elena. 2007. *Slovoobrazovanie kak deâtel'nost'.* Izd. 3-e. Moskva: LKI [Земская Елена. 2007. *Словообразование как деятельность.* Изд. 3-е. Москва: ЛКИ].

ABSTRACT: The article provides a close to exhaustive set of morphophonological processes that accompany noun formation derived from other nouns with the suffix *-ец* in the Belarusian language. Practically all possible alternations of phonemes are indicated; the most often cutting off endings of underlying stems are noted. The list of interfixes is given as a series of fragments in the structure of a derived word. Interfixes positioned between the underlying stem and the suffixal morpheme contribute to their optimal compatibility. A few cases of superposition of morphs are shown. As a result of word formation the analysis of some nouns with the suffix *-ец* more systemically justified (or simply correct) versions of their derivational structure are proposed than those presented in word formation dictionaries. Besides, the article proves the ability of some interfixes to promote better recognition of derivatives as representatives of certain semantic classes of words in addition to their main function in the word formation process.

KEYWORDS: morphophonology, noun, alternation of phonemes, truncation of the underlying stem, interfix, superposition of morphs.

STRESZCZENIE: W tym artykule podano zbliżony do wyczerpującego zestaw procesów morfonologicznych, które towarzyszą tworzeniu w języku białoruskim rzeczowników od innych rzeczowników za pomocą sufiksu *-ец*. Przedstawiono prawie wszystkie możliwe alternacje fonemów, wymieniono najczęściej odcinane części końcowe podstaw słowotwórczych, wprowadzono wykaz interfiksów jako fragmentów w strukturze wyrazów pochodnych, które, zajmując pozycję pośrednią pomiędzy podstawą słowotwórczą a morfemem sufiksalnym, przyczyniają się do ich optymalnej łączliwości; przedstawiono nieliczne przypadki nałożenia morfów. Jednocześnie w trakcie analizy słowotwórczej dla wielu rzeczowników z sufiksem *-ец* oferowane są najwięcej systemowo uzasadnione (lub nawet po prostu poprawne) wersje ich struktury derywacyjnej w porównaniu z przedstawionymi w słownikach słowotwórczych. Ponadto uzasadniona została zdolność niektórych interfiksów, oprócz wykonywania swojej podstawowej funkcji w procesie tworzenia wyrazów, do nadania lepszej rozpoznawalności derywatów jako przedstawicieli określonych grup semantycznych wyrazów.

SŁOWA KLUCZOWE: morfonologia, rzeczownik, alternacja fonemów, ucięcie podstawy słowotwórczej, interfiks, nałożenie morfów.

РЭЗЮМЭ: У артыкуле даецца блізкі да вычарпальнага набор марфаналагічных працэсаў, якімі суправаджаецца ўтварэнне ў беларускай мове назоўнікаў ад іншых назоўнікаў з дапамогай суфікса *-ец*. Паказваюцца практычна ўсе магчымыя чаргаванні фанем, адзначаюцца фіналі ўтваральных асноў, якія найчасцей падпадаюць адсячэнню, даецца пералік інтэрфіксаў як фрагментаў у структуры вытворнага слова, якія, займаючы прамежкавае становішча паміж утваральнай асновай і суфіксальнай марфемай, спрыяюць аптымальнай спалучальнасці апошніх; прыводзяцца нешматлікія выпадкі накладання морфаў. Разам з тым у працэсе словаўтваральнага аналізу для шэрагу назоўнікаў з суфіксам *-ец* прапануюцца больш сістэмна ўгрунтаваныя (альбо нават проста карэктныя) версіі іх дэрывацыйнай структуры ў параўнанні з тымі, што адлюстраваны ў словаўтваральных слоўніках. Апрача таго, абгрунтоўваецца здольнасць некаторых інтэрфіксаў, апрача выка-

нання сваёй асноўнай функцыі ў словаўтваральным працэсе, спрыяць лепшай распазнавальнасці дэрыватаў як прадстаўнікоў пэўных семантычных класаў слоў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: марфаналогія, назоўнік, чаргаванне фанем, скарачэнне ўтваральнай асновы, інтэрфікс, накладанне морфаў.

Data przesłania artykułu: 10.11.2021
Data akceptacji artykułu: 25.11.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Valery Varanovich / Валеры Вargановіч – Białoruś, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Katedra Filologii Białoruskiej; doktor nauk filologicznych, docent; specjalność naukowa: językoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: słowotwórstwo białoruskie; fonologia, morfonologia w zakresie języków wschodniosłowiańskich oraz polskiego; krajoznawstwo filologiczne Grodzieńszczyzny; składanie zadań konkursowych w zakresie języka białoruskiego dla uczniów.

Adres: кафедра беларускай філалогіі, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, вул. Ажэшка, 23, 230023 Гродна, Biаłoruś.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Варановіч Валеры. 2020. *Роля мовазнаўцы ў развіцці мовы: Прафесар П.У. Сцяцко і працэсы нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы* (10–17). У: С. Ляскевіч, А. Кавальчук (рэд.). *Актуальныя праблемы мовазнаўства: Зборнік навуковых артыкулаў (да 90-годдзя праф. П.У. Сцяцко)*. Гродна: ЮрСаПрынт.
2. Караткевіч Вячаслаў; Варановіч Валеры; Караткевіч Ірына. 2020. *Комплексная работа па беларускай мове і літаратуры: Трэці этап XXXVI рэспубліканскай алімпіяды. 2019/20 навучальны год.* "Роднае слова" 4: 64–68.
3. Варановіч Валеры; Караткевіч Вячаслаў; Караткевіч Ірына. 2020. *Комплексная работа па беларускай мове і літаратуры (матэрыялы для аналізу і падрыхтоўкі).* "Беларуская мова і літаратура" 9: 54–59.
4. Варановіч Валеры; Шарапава Алена. 2021. *Заключны этап рэспубліканскай алімпіяды: Аналіз заданняў і парады (X клас).* "Беларуская мова і літаратура" 9: 47–51.
5. Варановіч Валеры. 2021. *Праявы беларускай моўнай стыхіі ў польскамоўных надпісах на крыжах-абярэгах Гродзенскага раёна* (с. 84–89). У: А. Садоўская (рэд.). *Рэспубліканскія Купалаўскія чытанні: Зборнік навуковых прац, прысвечаны 140-годдзю з дня нараджэння Янкі Купалы.* Гродна: ГрДУ.

Kultura. Historia

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.265–277

Вячаслаў Швед / Viachaslau Shved

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2878-6231
e-mail: v.shved@uw.edu.pl

Дзейнасць польскага войска на беларускіх землях падчас Лістападаўскага паўстання 1830–1831 гг.

Activities of the Polish army in the Belarusian lands during the November Uprising of 1830–1831

Działalność wojska polskiego na ziemiach białoruskich w czasie powstania listopadowego 1830–1831

18 снежня 1830 г. пачаў сваю працу рэвалюцыйны сейм, а 19 студзеня 1831 г. ён прызначыў намінальным кіраўнікам польскага войска князя Міхаіла Радзівіла, былога генерала напалеонаўскай арміі. Публіка сустрэла гэта заклікамі: "Няхай жыве Радзівіл!", "На Літву! На Літву!" У літоўскім паходжанні М. Радзівіла яна ўбачыла кірунак паўстання, які да гэтага часу не вельмі прасочваўся [Grabeński 1910: 49]. Генрык Дэмбінскі, тады яшчэ камандзір гвардыі Кракаўскага ваяводства, у лісце да сейма прапанаваў унесці ў праект аб дэтранізацыі Мікалая I пункты, якія будуць сведчыць, што польскі народ не паўстаў супраць расійскага народу, што ён з расійскім царом не будзе заключаць ні міру, ні перамір'я, пакуль Літву, Валынь, Падолле і Украіну не верне, пакуль народ пад скіпетрам яго не будзе мець неабходных канстытуцыйных свабод [*Diariusz sejmu 1907* I: 97, 152].

Ліцвіны, якія знаходзіліся ў Варшаве і яшчэ ў пачатку паўстання стварылі Камітэт літоўска-рускіх зямель, 22 студзеня 1831 звярнуліся да сейма з *Адрасам*. У ім былі такія радкі: "Заўсёды былі адным з Вамі народам, адзінаю Польшчай. Трыццаць шэсць год прыгнёту і няволі ад апошняга падзела не затапталі ў сэрцах нашых любові да агульнай Айчыны і імкненняў да зліцця ў адзіную народнасць, якая не выцерлася межамі... жыве пад апекаю гісторыі, у агульнай крыві, у супольнасці пачуццяў, памятных рэчах, мове, няшчасцях і сумеснай надзеі". Сярод тых, хто падпісаў *Адрас*, – Напалеон Орда, капітан з Беларусі Мікалай

Пятрушка, Караль Друцкі-Любецкі, Ян Гедройц, Ян Кулеша, Ян Рамкевіч з Гродзенскай губерні, а ўсіх у спісе было каля 200 чалавек. 24 студзеня Ёахім Лялевель зачытаў *Адрас* на пасяджэнні сейма. Ва ўступным слове ён коратка ўспомніў гісторыю саюза двух народаў (ліцвінаў і палякаў), пачынаючы ад караля Лакеткі, назваў Гедыміна, Чартарыскіх, Радзівілаў, Юліяна Корсака, Тадэвуша Рэйтана. Як прыклад сумеснага патрыятызму назваў Пачобутаў, Адама Нарушэвіча, Андрэя Тадэвуша Касцюшку, а таксама тых, хто быў сярод дэпутатаў – Людвіка Міхала Паца, Мікалая Радзівіла, Караля Нямцэвіча, Ксавера Несялоўскага. Чытанне Акта Ё. Лялевель закончыў словамі: „Павінны мы звярнуць увагу на прыгнечаных сваякоў, не варта нам іх забываць" [*Diariusz sejmu* 1907, I: 172–174, 567,480].

У сейма прадстаўнікі былых зямель Вялікага княства Літоўскага прасілі фінансавай дапамогі, абяцаючы вярнуць сродкі пасля вызвалення сваіх зямель. Сейм аднагалосна прыняў *Адрас*, а 1 лютага абмяркоўваў праект адказу. Ягоны аўтар Ё. Лялевель пісаў:

> Мы Вас, суайчыннікі зямель Літоўскіх, Валыні, Украіны і Падоліі, клічам да народнай справы, мы, памятаючы братэрства, якое злучае нас з вамі, агульную кроў нашу, падаем вам руку, каб паўсталі з-пад ярма, ачунялі і вызваліся б з няволі.

У дакуменце быў заклік да тых суайчыннікаў, якія знаходзіліся ў Польшчы:

> Вы, якія разам з намі! Бярыцеся за зброю, якую вам даем. Па даручэнню нашаму рабіце братэрскія атрады і спяшайцеся з намі да вашай зямлі, каб вызваліць прыгнечаных землякоў, такім жа, як і мы, усхваляваных жаданнем вольнасці і незалежнасці. Аднолькавым рытмам б'ецца вашае сэрца, тое ж пачуцце кліча на поле бою. Ідзіце землякам вашым сказаць, што прабіў час вызвалення з няволі. Спяшайцеся з намі несці ім дапамогу, каб паўсталі. Да зброі, да бою, браты! [*Diariusz sejmu* 1907, I: 394].

Адказ на *Адрас* быў адзінадушна прыняты і на пасяджэнні Сената. Сенатар Станіслаў Вадзінскі ў сваім выступленні падкрэсліў, што „абавязкам нашым з'яўляецца даць прыгнечаным яшчэ суайчыннікам усялякія доказы спачування, да таго часу, як здолеем аб'яднацца з імі" [*Diariusz Senatu* 1930, 14: 505].

На гэтым жа пасяджэнні сейма рэферэнт казначэйскай камісіі, сеймавы камісар і пасол Якуб Ясінскі прадставіў праект ліцвінаў і іншых прадстаўнікоў народаў былой Рэчы Паспалітай аб стварэнні двух легіёнаў – Літоўскага і Валынскага. Аўтары праекта прасілі дазволу на пераход у легіёны сваім землякам з польскіх войскаў. Легіёны павінны былі прыйсці на сваю тэрыторыю з пачаткам ваенных дзеянняў. Трэцяга лютага сейм прыняў пастанову аб фарміраванні двух легіёнаў:

літоўскага (літоўскае, жмудскае і беларускае вайсковыя фарміраванні) і валынскага (валынскі, падольскі, украінскі аддзелы). На арганізацыю выдзелілі крэдыт у памеры звыш 95 тысяч злотых [*Diariusz sejmu* 1907, I: 408, 409]. Цікава тое, што вакол назвы легіёнаў разгарнулася дыскусія. Маршалак сейма граф Уладзіслаў Астроўскі прапанаваў назваць легіёны наступным чынам: Літоўска-Жмудзска-Беларускі і Валынска-Падольска-Украінскі. Былі прапановы і іншыя, але ў выніку, калі стварылі толькі адзін легіён (у сувязі з недахопам кадраў), яго назвалі Літоўска-Валынскім [Jaworski 2011: 40]. Планавалася, што легіёны пойдуць у свае землі, але гэтага не адбылося – ім было наканавана бараніць землі братоў-палякаў, а пазней падзяліць іх лёс – конная частка легіёна перайшла дзяржаўную мяжу і склала зброю ў Прусіі. Створаны ў ліпені Літоўска-Рускі легіён (фактычна фармаваўся як другі батальён Літоўска-Валынскага легіёна) таксама не дайшоў да ўкраінскіх зямель і вымушаны быў пераправіцца праз Віслу і ісці ў Кракаў і ў Галіцыю [Jaworski 2011: 50, 55].

У Гродзенскай губ. дзейнічала большасць партызанскіх атрадаў, створаных на тэрыторыі сёняшняй Беларусі: Тытуса Пуслоўскага, Юзафа Кашыца і Мікалая Мержыеўскага, Стэфана Незабітоўскага і Аляксандра Бронскага, Яна Жылінскага, ксяндза Ламберта і Сільверста Малаховіча, Яўгена Ронка і Караля Нямцэвіча, Якуба Шрэцера, Адама Солтана, Казіміра Гоўвальда, Яна Далубоўскага і Антона Скродскага [Shved 2001: 414]. У *Спісах асоб, якія прымалі дзейны ўдзел у польскім паўстанні 1831 г.* склад гэтых атрадаў характарызуецца наступнымі словамі: “Рознага роду валацугі, шляхта, збеглыя салдаты, дваровыя людзі”, сяляне, “рознага зброду людзі і збеглыя рознага звання”, стральцы з варты Белавежскай пушчы, памешчыкі, ксяндзы, афіцыялісты, чыноўнікі, “асобы рознага звання” [NGA RB u Grodne, f.4, vop.1, spr.192, ark. 14 v., 61 v., 62 v., 77 v., 213 v.; f.1, vop. 27, spr. 64, ark. 244 v., 257, 261 v., 268, 301]. *Алфавітны спіс удзельнікаў паўстання 1830 г.* па Гродзенскай губ., складзены следчай камісіяй, уключае прозвішчы 474 чалавек. Намі падлічана, што шляхціцаў было 107, сялян – 99, памешчыкаў і іх сыноў – 55, дваран (так называлі польскую шляхту, зацверджаную ў расійскай Герольдыі) – 25, вайскоўцаў – 26, дзяржаўных службоўцаў – 16, студэнтаў і гімназістаў – 21, святароў і іх дзяцей – 17, лёкаяў – 18, мяшчан – 5, настаўнікаў – 1, невядомага паходжання – 65. Па месцы паходжання яны размеркаваныя наступным чынам: Навагрудскі павет – 97 чал., Слонімскі – 57, Лідскі – 39, Ваўкавыскі – 37, Гродзенскі – 35, іншых паветаў Гродзенскай губ. – 80, расійскіх губерняў – 1, Каралеўства Польскага – 3, невядомых – 94 [NGA RB u Grodne, f. 4, vop.1, spr. 192].

Названым паўстанцам на тэрыторыі Беларусі патрэбна была дапамога. Пад уплывам грамадскага меркавання і па просьбах ліцвінаў дыктатар Ян Скржынецкі вырашыў дапамагчы ліцвінам, беларусам і жмудзінам. Быў высланы спачатку палкоўнік Якуб Левінскі, які вымушаны быў вярнуцца назад пасля бітвы пад Сельковым (20.04.1831), а затым –генерал Антоні Янкоўскі з большымі сіламі і падтрымкай партызанскага атрада Юзафа Заліўскага, які вярнуўся пасля бітвы пад Пултускам. Гэтыя няўдалыя экспедыцыі прывялі генералітэт да нежадання "кідаць паходню бунту" у "краі спрадвеку расійскім" [A. Z. 1913: 24–25].

Вось тады і з'явіўся палкоўнік Дэзыдэры Хлапоўскі, былы напалеонаўскі афіцэр. У сваіх *Успамінах* ён піша, што яшчэ 15.12.1830 г. у лісце да генерала Юзафа Гжэгажа Хлапіцкага прапаноўваў перайсці Нёман і Буг 01.02.1831 г. і падняць паўстанне на Літве і Валыні. Але тады гэты план не спадабаўся дыктатару. Толькі 11 мая 1831 г. з Галоўнага штаба Антоні Янкоўскаму прыйшоў загад арганізаваць спецыяльнае вайсковае фарміраванне на чале з Д. Хлапоўскім для экспедыцыі на Беларусь і Літву. Даследчык жыцця і дзейнасці Д. Хлапоўскага Яцэк Тупальскі ў сваёй кнізе піша, што Адам Ежы Чартарыскі настойліва раіў Яну Скржынецкаму "аказаць пасрэдніцкую альбо беспасрэднюю дапамогу Літве, дзе паўстанне перажывала ўсё больш цяжкія часы" [Tupalski 1983: 184, 188–190]. Д. Хлапоўскі атрымаў заданне накіраваць на былую тэрыторыю ВКЛ 200 афіцэраў і падафіцэраў, прызначаных інструктарамі для мясцовых паўстанцаў. Ён выбраў 520 салдат 1-га ўланскага палка, 100 лепшых салдат і 3 афіцэраў з 1-га палка пешых стральцоў (паручніка Шымана Канарскага, маёра Нікодэма Бутрына, падпалкоўніка Юзафа Заліўскага), сапёраў (6 жаўнераў і падафіцэр) – усяго набралася 820 чалавек, якіх усіх пасадзілі на коней, атрыманых з ліквідаванага падляскага коннага палка. Былі таксама 2 гарматы, якія абслугоўваў паручнік князь Януш Чацвярцінскі. Штаб войска Д. Хлапоўскага склалі: шэф штаба падпаручнік Караль Марцінкоўскі; ад'ютанты Мацей Мельжынскі, Леон Смілкоўскі, Густаў Патвароўскі, Станіслаў Хлапоўскі; шэф інжынераў Міхал Гарайн; кватэрмайстар паручнік Казімір Красіцкі; кіраўнік артылерыі паручнік Януш Чацвярцінскі; скарбнік Вінцэнт Веляпольскі; каплан кс. Адам Лога; шэф санітарны доктар Шрадэр [*Źródła do dziejów* 1931, II: 303–304; Grot 1983: 99; Tupalski 1983: 192, 193.].

15 мая польская армія трыма калонамі выйшла ў паход. Д. Хлапоўскі ішоў у авангардзе, а 18 мая адышоў ад галоўных сіл у Ксенжаполю і хуткім маршам праравайся паміж корпусам расійскай гвардыі і войскам Івана Дыбіча, 21 мая ступіў на беларускую зямлю. Далейшы маршрут выглядаў наступным чынам: Бельск (узяты без бітвы, у палон трапіў

ад’ютант вял. князя Міхаіла) – Бярозава – Дубіна – Гайнаўка – Масева – Рудня – Крынкі – Мсцібава – Волпа – Ражанка – Гарлянка – Жалудок – Ліда – Мыта – Араны і г. д. Д. Хлапоўскі ўспамінаў:

> Калі мы праходзілі праз вёскі, народ спачатку прызнаваў нас за маскалёў і не адразу хацеў верыць, што мы палякі, а калі ўпэўніваўся, дык плакаў ад радасці, прыносіў прадукты, што толькі меў, ніколі не хацелі браць грошы, тым не менш я прымушаў іх браць грошы за авёс і сена, казаўшы, што маю на гэта строгі загад.

22 мая Бельск. Д. Хлапоўскі разбіў батальён расійскіх вайскоўцаў, якія вярталіся пасля ранення ў свае палкі.

23 мая Гайнаўшчызна/Гайнаўка. Бітва з двума батальёнамі расійскіх войск на чале з генералам Аляксандрам Ліндэнам. Юльян Урсын-Нямцэвіч называе гэту бітву ў сваіх успамінах як бой пад в. Дубіна (суседняя з Гайнаўкай) каля Гродна: 1200 чалавек Д. Хлапоўскага разагналі расійскі корпус, які прыйшоў з Брэста. Трапілі ў палон каля 600 рускіх, захоплена звыш 1000 карабінаў і 1 гармата. Радавых адпусцілі пасля прысягі, што не будуць ваяваць супраць і нават далі ім па 1 рублю, а 11 афіцэраў арыштавалі. У Войска Польскага страты былі наступныя: забіты падпаручнік 20 пяхотнага палка, шэф штаба Якуб Граткоўскі, паранены штыком у руку канонік Лога, карцеччу – ад’ютант Д. Хлапоўскага Густаў Патвароўскі і лёгка ў галаву – жаўнер Непакайчыцкі [Niemcewicz 1909: 124].

24 мая Хлапоўскі перайшоў Нараўку і накіраваўся на Масева, дзе да яго далучыўся з Белавежскай пушчы партызанскі атрад Яўгена Ронкі (каля 200 чал.). Далей былі Грынкі, у ваколіцах якіх знаходзіліся 25-28.05, тут сфармаваўся першапачатковы склад пяці палкоў: 25 і 26 пяхоты, 11 і 12 літоўскіх уланаў, 6 конных стральцоў. Афіцэры і падафіцэры муштравалі новых добраахвотнікаў. У Волпе адбылася сутычка з казакамі. 27 і 28 мая Д. Хлапоўскі праз Мсцібаў і Рось памаршыраваў пад Зэльвяны, дзе перайшоў Нёман і тым самым напалохаў рускіх у Гродне. Юзаф Заліўскі наблізіўся да ваколіц горада, перамог у некалькіх малых сутычках і прымусіў некаторых рускіх салдат пакінуць Гродна [*Źródła do dziejów* 1931, III: 282, 330; Tupalski 1983: 196–197].

З Радзівонішак гасцінцам да Жалудка ехаў Ігнаці Дамейка і ў раёне Ліды сустрэўся з польскім войскам Д. Хлапоўскага. Вось, што ён напісаў у сваім дзённіку:

> Nie ujechałem był mili, kiedym usłyszał trębaczy naszych ułanów i widzę z daleka chorągiewki nasze białe z amarantem. Było to koło godziny czwartej popołudniu, słońce czyste, piękny dzień wiosenny, trębacze grali pieśń „Nasz Skrzynecki mężny". Opodal za przednią strażą z kilkunastu ułanów jechał nielicznym otoczony sztabem Chłapowski, odznaczający się piękną, marsową postawą; was zawiesisty, skromny miał na sobie mundur bez złocistych ozdób,

płaszcz na ramiona zarzucony i biały orzełek (jeżeli sobie dobrze przypominam) na czapce. Obok niego jechali: senator gen. Tyszkiewicz, Loga z kanoniczym krzyżem na piersi, doktór Marcinkowski i kilku adiutantów, między którymi poznałem mego kolegę Wrotnowskiego. Ten mię z daleka poznał i przedstawił generałowi… Stanąwszy na uboczu przy drodze, przypatrywałem się radośnie przeciągającemu gościńcem całemu korpusowi, który nie tysiące, jak mniemano, ale, jeżeli się nie mylę, 700 do 800 zaledwie liczył żołnierza i szedł w porządku. Najprzód za Generałem jechał szwadron I-go pułku ułanów w granatowych mundurach z amarantowymi rabatami pod dowództwem dzielnego oficera Borkowskiego; ludzie dobrani, na dobrych koniach, tak czysto, elegancko wymuskani, jak gdyby dziś wyszli na paradę na Saski plac w Warszawie, a jednak już od trzech tygodni byli w marszu, a przed pięciu czy sześciu dniami tęgie starcie mieli z nieprzyjacielem. Za tym szwadronem postępował legion pieszych strzelców na chłopskich konikach, 180 do 200 wyćwiczonego ze starej służby żołnierza liczący i tuż za nim, też na koniach, mały oddziałek instruktorów, oficerów ze starej służby rozmaitej broni, prze-znaczonych do formowania regularnego wojska z naszych powstańców" [*Pamiętniki Ignacego Domejki* 1908: 14 15].

І. Дамейка сам застаўся ваяваць у корпусе Д. Хлапоўскага.

30 мая ў Арлянцы, за мілю да Ліды, Д. Хлапоўскі даведаўся, што ў Лідзе стаіць батальён рускіх. Ваяваць у горадзе без пяхоты генерал палічыў неразумным, а таму ноччу паслаў каля 300 стральцоў, каб яны раніцай 31 мая напалохалі расійскіх вайскоўцаў, і тыя выйшлі з горада. Расійскі капітан Камарніцкі падумаў пра атаку на горад моцных сіл праціўніка і таму адышоў на віленскі тракт. Тут яго атакавалі 2 эскадрон 1 палка ўланаў капітана Краеўскага і ўзвод з 11 уланскага палка, створанага з белавежскіх паўстанцаў, а затым конная артылерыя на чале з паручнікам Чацвярцінскім. Рускія кінулі зброю, збеглы паручнік дабраўся да Вільны і сказаў губернатару, што яго атакаваў моцны польскі корпус. У палон трапілі каля 400 жаўнераў, былі захоплены 1 сцяг і 2 гарматы са скрынямі снарадаў, мундзіры. Сярод палонных аказалася некалькі дзесяткаў ліцвінаў-беларусаў, якія прынялі прысягу ў капелана кс. Логі і перайшлі на польскі бок. Менавіта яны вырашылі ноччу напасці на расійскі канвой абозу, які ішоў з Вільні ў Брэст і цяпер знаходзіўся ў Жырмунскім замку. На жаль, атрад іх на чале з паручнікам Юзафам Забеллай не змог захапіць замак [A. Z. 1913: 40; *Bitwy i potyczki* 2018: 146; Kalinka 1885: 118].

У планах Д. Хлапоўскага было рухацца дугой па былых землях ВКЛ, акружыць Вільню, узброіць паўстанцаў і падзяліць паміж імі інструктараў. Сам далей хацеў дайсці да Мазырскіх і Барысаўскіх лясоў, каб там распаліць новы агмень паўстання. Адпачыць у Лідзе не атрымалася. Сюды спяшаліся расійскія войскі: ад Гродна – аддзел на чале з Дзмітрыем Курутай, ад Ашмян – генерал Астрашчэнка. Д. Хлапоўскі праз Мытаў 02.06.1831 г. дайшоў да Аран Троцкага павета без сутыкнення

з праціўнікам. Тут ад аўгустоўскага землеўласніка Карбовіча даведаўся аб руху з Аўгустоўскага ваяводства польскага войска, а пазней праз яго атрымаў адказ на свой ліст ад генерала Г. Дэмбінскага. Гэта ішоў на Віленшчыну генерал Антоні Гелгуд, якога прызначылі галоўнакамандуючым усіх польскіх сіл на тэрыторыі былога ВКЛ. У такім выпадку рэалізацыю свайго плану Д. Хлапоўскі павінен быў спыніць і падпарадкавацца вярхоўнай уладзе А. Гелгуда. Апошні 08.06.1831 г. загадаў яму ісці да Кейдан і тым самым сарваў план Д. Хлапоўскага рушыць на Мазыр і Мінск [Kalinka 1885: 123].

А. Гелгуд праявіў сябе не найлепшым чынам, дапусціўшы шэраг памылак, а таму прайграў бітвы на Панарскіх вышынях пад Вільняй (19.06.1831) і пад Шаўлямі (8.07.1831) [Grabowiecki 1970: 15, 16, 26, 213, 217; *Pamiętnik* 1977: 124; Tupalski 1983: 209–212]. З А. Гелгудам звязана дзейнасць Цэнтральнага Польскага Часовага ўрада ў Літве (12.06–13.07). У склад яго ўвайшлі: старшыня Тадэвуш Тышкевіч, віцэ-старшыня і кіраўнік ваеннага аддзела князь Габрыэль Юзаф Агінскі, кіраўнікі аддзела паліцыі (унутраных спраў) А. Гелгуд, аддзела адміністрацыі (інтэнданцкі) Міхал Залескі, аддзела фінансаў Казімір Кантрым, замежнага Юзаф Страшэвіч, сакратар генерал Ян Таміцкі. Урад (яго яшчэ называлі Цэнтральнай польскай радай у Літве) цалкам залежаў ад камандуючага А. Гелгуда, бо ён зацвярджаў яго чальцоў. Урад знаходзіўся пры галоўнай кватэры арміі і выконваў перш за ўсё загады камандуючага. Вядомыя наступныя распараджэнні ўрада да мясцовых камітэтаў: аб арганізацыі паштовых станцый, аб правядзенні пасяджэнняў для выканання пастаноў урада, аб падрыхтоўцы кніг ахвяраванняў, аб арганізацыі вайсковых сіл і інш. Рапарты аб сваёй дзейнасці Рада дасылала ў Нацыянальны ўрад [BUW, oddział rękopisów, sygn. 566, spr. 1].

Разам з А. Гелгудам прыйшоў на былыя землі ВКЛ генерал Генрык Дэмбінскі, які на нарадзе ў Куржанах (09.07.1831) прыняў рашэнне не пераходзіць прускую мяжу, а прабівацца назад у Каралеўства Польскае. Маючы 3656 чалавек пяхоты, 6 гармат і 2 эскадроны уланаў ён пайшоў на паўночны ўсход уздоўж правага фланга расійскай арміі. Яна не пераследавала яго, бо ўсе пайшлі за аддзеламі А. Гелгуда, Францішка Роланда і Д. Хлапоўскага. Мясцовыя жыхары давалі праваднікоў, грошы, коней, падводы, фураж, харчаванне, інфармавалі пра месцазнаходжанне праціўніка. Г. Дэмбінскі ішоў з баямі пад Мешкуцямі (10.07), у Паневежы (12.07), Малатах (16.07), Падбродзі (17.07). 19.07 ён пераправіўся праз Вілію пад Данішэвем і 20.07 быў у Смаргоні. Расійскае армія кінулася ў пагоню, каб раней выйсці да Нёмана, і 22 ліпеня сустрэлася з кавалерыяй Алаіза Яновіча, які змог на пэўны час затрымаць пярэднюю ахову Ерамея Саваіні. Г. Дэмбінскі пад Збойскам кінуў праз

Нёман мост і ў ноч з 22 на 23 ліпеня наладзіў пераправу (ў 4 гадзіны раніцы была перавезена апошняя гармата). Калі пазней падышоў да ракі А. Яновіч, ён знайшоў брод і пераправіўся да асноўных сілаў. Расійскім войскам зрабіць гэтага не дала артылерыя польскага аддзела, і яны толькі 24 ліпеня пад Мазыром перайшлі праз Нёман [A. Z. 1913: 113–119; Grot 1983: 103 (mapa); Tokarz 1930: 409].

Г. Дэмбінскі прайшоў праз наступныя беларускія населенныя пункты: Жодзішкі, Смаргонь, Альшаны, Іўе, Гаўя, Уселюб, Альхоўка, Дзятлава, Дзярэчын, Зэльва, Ізабэлін, Поразава.

24 ліпеня Г. Дэмбінскі, пакінуўшы Уселюб, выслаў у напрамку Беліцы і Дзятлава палкоўніка Аўгустына Бжежанскага з трыма эскадронамі кавалерыі, коннай пехотай і гарматай. Пад Дзятлавам ён сустрэўся з расійскім атрадам, які ішоў са Слоніма для пераследавання паўстанцаў. Пяхота (каля 50 чал.) залегла ў глыбокім рове перад паркам, вярнуліся афіцэры са сваімі эскадронамі (адным з іх кіраваў капітан Войцех Ланчкоўскі, другім – капітан Тэртулян Качароўскі, яшчэ адным – паручнік Эміль Швінарскі). Супраць польскіх сіл выступілі 1 батальён пяхоты, 2 ці 4 эскадроны кавалерыі, 2 ці 3 гарматы расійскага войска пад агульным кіраўніцтвам генерала Станковіча. На полі польскія эскадроны падрыхтаваліся да бою, стрэлілі з гармат, і рускія прынялі рашэнне адысці да Слоніма. Адыходзячы яны адстрэльваліся з 2 гармат (адным са снарадаў адарвала нагу ад'ютанту капітана Шанецкага). Польскае войска пасля нядоўгага пераследу вярнулася. Хутка падышла да месца бою сотня паўстанцаў-коннікаў. У карчме за тры мілі ад Дзятлава былі затрыманы каля 20 расійскіх салдат [*Bitwy i potyczki* 2018: 184–185].

25 ліпеня пад Воляй Г. Дэмбінскі перайшоў р. Шчару, тут да яго далучыліся паўстанцы з ваколіц Слоніма. 26 ліпеня польскія войскі былі ў Зэльве і праз Ізабэлін пайшлі ў Белавежскую пушчу. Расійскае камандаванне памылілася ў кірунку руху Г. Дэмбінскага і сканцэнтравала свае сілы так, каб не даць яму выйсці праз Пружаны альбо Камянец на Валынь і Палессе. Праз Орлю, Боцькі, Цехановец, Мыслібор Г. Дэмбінскаму ўдалося дайсці да Варшавы і вечарам 3 жніўня размясціцца на Празе. У хуткім часе яго прызначаць галоўнакамандуючым польскай арміі [*Belwederczycy i podchorążowie* 1989: 251–252; *Powstanie Listopadowe* 1990: 271, 272, 279, 280, 408, 409; Sokolowski 1900, 2: 231–234, 332–338, 345–347; Tokarz 1930: 411–412; NGA RB u Grodne, f. 4, vop. 1, spr. 42, ark. 9, 9 v.; spr. 54, ark.1–3 v.].

У час знаходжання Г. Дэмбінскага ў Навагрудскім павеце актывізаваліся мясцовыя патрыёты: Юзаф Кашыц і Мікалай Мержыеўскі стварылі ў маёнтку Ятра партызанскі атрад, які пазней далучыцца да Г. Дэмбінскага, які праходзіў праз Белавежскую пушчу. На мяжы з Ка-

ралеўствам Польскім Г. Дэмбінскі сустрэўся з корпусам ліцвіна Ф. Абухоўскага, які ішоў дапамагчы партызанам Літвы. Зразумеўшы, што далейшы рух немагчымы, ён вярнуўся. А яшчэ раней, 6 ліпеня 1831, галоўнакамандуючы Я. Скржынецкі выправіў на былыя землі ВКЛ корпус генерала Самуіла Ражыцкага, які меў 120 афіцэраў і падафіцэраў (пераважна родам з Літвы і Валыні) [*Litewski kontekst* 2011: 58–59].

У аддзеле рукапісаў Бібліятэкі Варшаўскага ўніверсітэта знаходзіцца справа, у якой ёсць матэрыялы пра праекты экспедыцый польскіх войск у апошняй фазе паўстання [BUW, oddział rękopisów, sygn. 566, k. 19–25]. У праекце генерала Ксавера Несялоўскага, напісанага 26.08.1831 г. (гэта значыць, пасля пахода Д. Хлапоўскага і вяртання Г. Дэмбінскага), прадстаўлены дапушчаныя вайсковыя памылкі (у час аперацыі каля Вільні; не здзейсненая бітва пад Шаўлямі). Ён прапаноўвае выслаць дзве новыя асобныя экспедыцыі. Першую – на Жмудзь, другую – на Палессе. Пра апошнюю ён піша значна больш. Шляхта, на яго погляд, дала б коней, узброіла войска, арганізавала конніцу для далёкіх экспедыцый. Можна было б выкарыстаць стральцоў мытні, ляснікоў, баброўнікаў, падлоўчых для розных патрэб. Мясцовым аддзелам трэба дадаць 4–6 батальёнаў з 6 эскадронаў, 8–10 гармат, афіцэраўкватэрмайстраў, інжынераў, сапёраў. Апорным цэнтрам мог быць Давыд-гарадок, трэба заняць млыны на Гарыні, у Пінску ёсць вялікія склады солі, збожжа, таннае мяса, свежая і сушаная рыба. Адсюль можна ісці на Валынь, праз лясы пад самы Кіеў, Белую Царкву. Лясы вакол Мазыра, Рэчыцы, Магілёва, можна дайсці да Нёмана, а адтуль – да Вільні. Праз лес ёсць сувязь са Слуцкім паветам, можна пагражаць Слонімскаму павету праз Рэпіхаўскія лясы, Беластоцкаму – праз Ражанскія, Белавежскія і Заблудаўскія лясы, Гродзенскаму павету – праз Валільскія і Гатоўскія лясы. А пазней, – піша Кс. Несялоўскі, – сіламі з Палесся і Жмудзі ўдарыць на Літву, каб ворага выгнаць канчаткова.

Другі дакумент – *Погляды аб экспедыцыі на Літву* –складзены 31.08.1831 г. і ўяўляе сабой праект калектыўнай творчасці. Верагодна, сінтэз 8 праектаў – выпрацаваны на надзвычайных сесіях пад кіраўніцтвам Ё. Лялевеля. Праект складаецца з дзвюх частак: вайсковай і адміністрацыйнай. У першай называецца колькасць патрэбнага войска – ад 12 да 20 тыс. чал.; указваюцца месцы іх базавання – Белавежская пушча, Пінскія балоты; адсюль іх пасылалі б на Валынь, Жмудзь, Літву, Украіну, Палессе. Некаторыя ўдзельнікі лічылі, што ваенным пунктам можа быць Наваградак, горад багаты і падрыхтаваны да паўстання, адкуль можна пасылаць атрады на Палессе. У праекце гаварылася, што войска, якое пойдзе трактам з Брэста на Пружаны, Ражаны, Слонім да Мінска і трактам з Варшавы да Масквы і Пецярбурга, можа перакрыць камунікацыі праціўніка і не даць магчымасці дасылаць амуніцыю праз

Брэст. Яго можна адрэзаць і ад Валыні, выправіўшы 2000 паўстанцаў. З Белавежскай пушчы другі вайсковы аддзел мог бы турбаваць Беласток і падтрымліваць паўстанне ў Наваградскім, Слонімскім, Слуцкім і Пінскім паветах.

Добра было б захапіць парахавыя склады ў Нясвіжы і адтуль ісці да Давыд-гарадка праз Слуцкі і Мазырскі паветы. Наяўнасць сплаўных рэк дазволіць аблегчыць арганізацыю складоў і падтрымаць камунікацыі з Валынню і нават з Каралеўствам Польскім. Перад адпраўкай войска трэба выправіць эмісараў, а пры галоўнакамандуючым павінны знаходзіцца начальнікі паўстанцаў, якія маюць павагу сярод апошніх. І вельмі важна акцэнтаваць, што ў праекце выказвалася жаданне абʼявіць прыгонным сялянам вольнасць.

У адміністратыўнай частцы праекта гаварылася пра краёвую ўладу, якая павінна дзейнічаць ад імя Нацыянальнага ўрада Каралеўства Польскага. Адны прапаноўвалі стварыць яе з былых павятовых маршалкаў (падазроных змяніць), дадаўшы ім 4 камісараў з дарадчым голасам. Іншыя раілі ўзяць за ўзор Расіенскі павет, дзе ўлада належала начальніку павета і 4 радцам – сябрам рады начальніка, якія займаліся асобнымі справамі адміністрацыі.

Высновы

1. Варшаўскі Нацыянальны ўрад прыняў пастанову дапамагчы паўстанцам, але ён спазніўся з адпраўкай рэгулярных польскіх войскаў на Літву і Беларусь.
2. Адсутнасць адзінства і паразумення ў кіраўніцтве польскіх войскаў, у дзеяннях рэвалюцыйнага ўрада і польскай арміі, пасіўныя дзеянні А. Гелгуда і яго тактычныя памылкі прывялі да зніжэння актыўнасці дзейнасці польскага войска арміі на беларускіх землях.
3. Польскае войска адабрала ў паўстання на землях Беларусі і Літвы самыя актыўныя партызанскія атрады. Уключаныя ў польскае войска, яны часткова пайшлі ў Прусію, а іншыя дабраліся да Каралеўства Польскага. І гэта прывяло да завяршэння паўстання на былой тэрыторыі ВКЛ.

Бібліяграфія

A.Z. 1913. *Wojna w Litwie w roku 1831*, Kraków.

Belwederczycy i podchorążowie/Robert Bielecki. 1989. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, oddział rękopisów, sign. 566, a. 1, 19–25.

Bielecki Robert. 1996. *Słownik biograficzny oficerów Powstania Listopadowego*. T. I. A–D, Warszawa: Trio.

Bielecki Robert. 1996. *Słownik biograficzny oficerów Powstania Listopadowego*. T. III. L–R. Warszawa: Trio.

Bitwy i potyczki stoczone przez wojsko polskie w roku 1831. 2018. Oświęcim: Napoleon V.
Chłapowski Dezydery. 1899. *Pamiętniki jenerała D. Chłapowskiego*. Cz. 2. Poznań.
Diariusz sejmu z r. 1830–1831. 1907. Kraków: Wyd. M.R. Rostworski. T. 1.
Diariusz Senatu z r. 1830–1831. 1930. "Archiwum komisji historycznej polskiej Akademii Umiejętności" T. 14.
Grabien'skij Władysław. 1910. *Istorija polskogo naroda*. SPb. [Грабеньский Владыслав. 1910. *История польского народа.* СПб.].
Grabowiecki Jacenty. 1970. *Moje wspomnienia w emigracji: od roku 1831 do 1854 spisany w Marsylii.* Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax".
Grot Zdzisław. 1983. *Dezydery Chłapowski. 1788–1879.* Warszawa–Poznań: PWN.
Kalinka Walerian. 1885. *Jenerał Dezydery Chłapowski*. Poznań.
Litewski kontekst wojny polsko-rosyjskiej 1831 roku. 2011. Oświęcim: Napoleon V.
Matvejčyk Dzmìtry. 2008. *Udzel'nìkì paŭstannâ 1830–1831 gg. – uradžèncy belaruska-lìtoŭskìh gubernâŭ: èmìgracyâ, gurtavanne, dzejnasc'*. Mìnsk: BDU [Матвейчык Дзмітры. 2008. *Удзельнікі паўстання 1830–1831 гг. – ураджэнцы беларуска-літоўскіх губерняў: эміграцыя, гуртаванне, дзейнасць*. Мінск: БДУ].
Mickiewicz: encyklopedia. 2010. J.M. Rymkiewicz, D. Siwicka, A. Witkowska, M. Zielińska (red.). Warszawa: Świat książki.
Nacyanal'ny gistaryćny arhiu Belarusi u Grodne, NGA RB u Grodnie, f. 1, vop. 27, spr. 64,; f. 4, vop. 1, spr. 17; spr. 42; spr. 54; spr. 192 [Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне, ф. 1, воп. 27, спр. 64; ф. 4, воп. 1, спр. 17; спр. 42; спр.54; спр. 192].
Niemcewicz Julian. 1909. *Pamiętniki z 1830–1831 roku*. Kraków.
Pamiętnik wychodźca polskiego. 1977. Warszawa: Instytut wydawniczy „Pax".
Pamiętniki Ignacego Domejki (1831–1838). 1908. Kraków.
Powstanie Listopodowe. 1830–1831: Dzieje wewnętrze. Militaria. Europa wobec powstania. 1990. Warszawa: PWN.
Sokolowski August. 1900. *Dzieje porozbiorowe narodu polskiego*. T. 2, cz. 2. Warszawa: Wiek.
Słownik biograficzny historii Polski. 2005. T. 2: L–Z. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich.
Tokarz Waclaw. 1930. *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*. T. 1, 2. Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-wydawniczy.
Tupalski Jacek. 1983. *General Dezydery Chłapowski. 1788–1879*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej.
Šved V. 2011. *Pamìž Pol'ščaj ì Rasìâj: Gramadska-palìtyčnae žyccë na zemlâh Belarusì (1772–1863 gg.)*. Grodna: GrDU [Швед В. 2011. *Паміж Польшчай і Расіяй: Грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.).* Гродна: ГрДУ].
Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831. 1931. T. III. Warszawa: Wojskowe Biuro Historyczne.

ABSTRACT: At the beginning of the article, the author describes how the "Belarusian / Licvin" issue was raised at the sessions of the revolutionary Sejm and the state of the partisan rebel units in Belarus, which the Polish troops were supposed to help. The main content of the article is devoted to the analysis of the actions of the Polish regular troops on the territory of Belarus: the routes of the troops of D. Khlapovsky, A. Giełgud, H. Dembińsky; their battles on the lands of Belarus; new expeditions after the defeat of the previous ones (found in the department of manuscripts of the BUV).

KEYWORDS: November uprising, revolutionary Diet, partisan detachments, Polish troops, lands of Belarus, the Central Polish Council in Lithuania.

STRESZCZENIE: Na początku artykułu autor opisuje, jak podnoszona była kwestia „białoruska/lićwinska" i stan oddziałów partyzanckich na ziemiach białoruskich, którym miały pomagać polskie oddziały. Główna treść artykułu poświęcona jest opisaniu działań polskich wojsk regularnych na terytorium ziem białoruskich: szlaki wojsk D. Chłapowskiego, A. Giełguda, H. Dembińskiego; ich bitwy na ziemiach białoruskich; nowe wyprawy po klęsce poprzednich (odnalezione w dziale rękopisów BUW).

SŁOWA KLUCZOWE: powstanie listopadowe, sejm rewolucyjny, oddziały partyzanckie, wojska polskie, ziemie białoruskie, Centralna Rada Polski na Litwie.

РЭЗЮМЭ: На пачатку артыкула аўтар апісвае пастаноўку "беларускага / ліцвінскага" пытання на пасяджэннях рэвалюцыйнага сейма і стан партызанскіх атрадаў паўстанцаў у Беларусі, дапамагчы якім і павінны былі польскія войскі. Асноўны змест артыкула прысвечаны апісанню дзеянняў польскіх рэгулярных войскаў на беларускіх землях: маршруты войскаў Д. Хлапоўскага, А. Гелгуда, Г. Дэмбінскага; іх баявыя дзеянні; праекты новых экспедыцый пасля паражэння папярэдніх (знойдзеныя ў аддзеле рукапісаў БУВ).

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Лістападаўскае паўстанне, рэвалюцыйны сейм, партызанскія атрады, польскія войскі, беларускія землі, Цэнтральная польская рада ў Літве.

Data przesłania artykułu: 21.11.2021
Data akceptacji artykułu: 8.11.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Viachaslau Shved/ Вячаслаў Швед – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej; dr hab., prof.; specjalność naukowa: historia Białorusi; zainteresowania naukowe: rozwój gospodarczy Białorusi w pierwszej połowie XIX wieku, życie społeczne i polityczne na ziemiach białoruskich w latach 1772–1863, historia Grodna i Grodzieńszczyzny (X–XXI w.).

Adres: Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa, Polska.

Wybrane publikacje (2020–2021):

1. Shved Viachaslau, Grzybowski Jerzy. 2020. *Historia Białorusi: od czasów najdawnejszych do roku 1991*. Warszawa: WUW.
2. Швед Вячаслаў. 2020. *Даследаванне Статутаў Вялікага Княства Літоўскага прафесарам Ігнатам Даніловічам*. „Rocznik Centrum Studiow białoruskich" 5: 64–77.
3. Shved Viachaslau. 2020. *Organizatorzy i kierownicy legalnych i tajnych towarzystw młodzieży Wileńskiego Okręgu Naukowego z ziem białoruskich* (48–60). W*:* A. Szmyta, E. Klimus (red.) *Będziemy wzorem innym, sobie samym chlubą – w 200. Rocznicę powstania Towarzystwa* Filomatów. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warminsko-Mazurskiego.

4. Shved Viachaslau. 2021. *Projekty Wiktora Starzeńskiego w okresie wrzenia rewolucyjnego (1861–1863)* (25–37). W: *Polacy na Białorusi*. T. 5. Ks. 1. Warszawa: UW.
5. Shved Viachaslau. 2021. *Францішак Багушэвіч – ідэолаг беларускай нацыянальнай ідэі?* (43–55). J. Getka, J. Grzybowski (red.) *Tożsamość białoruska: doświadczenie przeszłości i wyzwania teraźniejszości. W 30.rocznicę uzyskania przez Białoruś niepodległości*. Warszawa: WUW.

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.279–289

Мар'юш Каліціньскі / Mariusz Kaliciński

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
ORCID: https: //orcid.org/0000–0001–6417–2424
e–mail: m.kalicinski@student.uw.edu.pl

Ідэя беларускага ўніянізму ў творчасці Казіміра Сваяка

The idea of Belarusian unionism in the works of Kazimir Svoyak
Idea białoruskiego unionizmu w twórczości Kazimierza Swojaka

Канфесійны падзел беларускага народу і яго наступствы былі тэмай, якая звяртала ўвагу многіх дзеячаў беларускага нацыянальнага руху пачатку XX ст. Справы царкоўнай уніі і яе значэнне ў гісторыі Беларусі аналізавалі тады, між іншым, Вацлаў Ластоўскі, Усевалад Ігнатоўскі, Аляксандр Цвікевіч, Мітрафан Доўнар-Запольскі [Марозава 2002: 39]. Канцэпцыя адраджэння уніі на Беларусі была тэмай спатканняў Івана Луцкевіча і ўніяцкага мітрапаліта Андрэя Шаптыцкага [Луцкевіч 1926: 45–48], таксама вельмі актыўна прасоўвалі гэтую ідэю прадстаўнікі палітычнай партыі Беларуская хрысціянская дэмакратыя (БХД). У палітычнай праграме БХД, якая выйшла ў Мінску ў 1920 г., знаходзіўся адмысловы пункт, які датычыў збліжэння і аб'яднання беларусаў дзвюх хрысціянскіх канфесій [Станкевіч 2008: 514]. Друкаваным органам БХД з'яўлялася газета "Крыніца", якая ў пачатку 1920–х гг. змяшчала адмысловую рубрыку *Куток аб Уніі*, прысвечаную тэме рэлігійнага аб'яднання на Беларусі [Мяшкова 2008: 63].

Адным з тых публіцыстаў, якія на старонках "Крыніцы" звярталіся да ідэі уніі, быў Казімір Сваяк (сапр. Кастусь Стаповіч). Ён належаў да групы каталіцкіх святароў-адраджэнцаў, заангажаваных у развіццё беларускай культуры, паглыбленне нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў, пашырэнне выкарыстання беларускай мовы падчас набажэнстваў у касцёлах і ў навучанні вернікаў. Гэты нефармальны рух гуртаваў markdown рознабакова адораных людзей, у тым ліку паэтаў і пісьменнікаў (Язэп Германовіч, Андрэй Астрамовіч, Янка Семашкевіч, Язэп Рэшаць і іншыя), сярод якіх К. Сваяк валодаў значным паэтычным талентам, што таксама прызнавалі гісторыкі беларускай літаратуры ў БССР [Traczuk

1997: 247–248]. Апрача паэзіі літаратурная дзейнасць аўтара зборніка вершаў *Мая Ліра* таксама ахоплівала іншыя сферы:

> Як літаратар Казімір Сваяк быў рознабакова адораным: бліскучым паэтам, публіцыстам, драматургам, празаікам, крытыкам, эсэістам. У ім спалучаліся філосаф і гісторык, ён быў асветнікам у шырокім разуменні гэтага слова. У сваёй грамадскай і літаратурнай дзейнасці ён браў за ўзор сваіх папярэднікаў – Францыска Скарыну і Францішка Багушэвіча, падкрэсліваў сваю творчую повязь з сучаснікам Янкам Купалам [Багдановіч 2010: 20] .

Адам Станкевіч у сваім рэфераце пра жыццё і творчасць К. Сваяка сцвярджае, што менавіта гэты паэт і публіцыст першы звярнуў асаблівую ўвагу на адсутнасць беларускага нацыянальна-філасофскага пісьменства ў тыя часы (канец XIX – пачатак XX ст.), якое адпавядае матэрыяльнай і духоўнай прыродзе беларуса і прапануе ідэалагічныя шляхі на будучыню, што ўключаюць у сябе дасягненні ўласнабеларускай думкі з мінуўшчыны і сучаснасці. Таму А. Станкевіч называе К. Сваяка "народным ідэолагам", для якога галоўнай мэтай жыцця і творчасці з'яўляецца "шуканьне беларускай народнай ідэалёгіі" [Станкевіч 2008: 274].

Часткай ягонае беларускай ідэалагічнай праграмы, якая датычыла рэлігійных спраў, была канцэпцыя аб'яднання беларусаў рымска-каталіцкага і праваслаўнага веравызнанняў. Наш артыкул мае на мэце прадставіць галоўныя аспекты гэтай канцэпцыі на аснове прааналізаванае паэзіі і публіцыстыкі гэтага паэта і рэлігійнага дзеяча. Тэма, якая нас цікаваць, не была прадметам асобных даследаванняў, хоць іншыя даследчыкі закраналі яе ў сваіх публікацыях, у тым ліку А. Станкевіч, І. Багдановіч, С. Марозава, Н. Мяшкова.

На думку К. Сваяка, беларускі рэлігійны светапогляд, у адрозненне ад рымска-каталіцкай Польшчы або праваслаўнай Расіі, знаходзіцца ў працэсе фармавання, пошуку якога-небудзь аптымальнага рашэння, сінтэзу абедзвюх рэлігійных форм, выразам чаго якраз з'яўляецца **беларускі ўніянізм** [Сваяк 2010: 329]. Так аўтар назваў сваю канцэпцыю, указваючы тым самым на яе нацыянальны беларускі характар. Прыметнік "беларускі" быў ім дададзены ў адным з пазнейшых артыкулаў пра рэлігійную унію, што, на нашу думку, сведчыць аб эвалюцыі ягонай канцэпцыі ў бок беларускай нацыянальнай ідэі[1]. Пад гэтым паняццем ён разумее адну хрысціянскую веру, якая мае за аснову свайго веравучэння каталіцкую дагматыку, але выражаецца ў дзвюх літур-

[1] У сваіх ранейшых артыкулах К. Сваяк ужывае тэрміны "Унія", "Вера Народная Русінаў", "Спалучэнне", "славянскі ўністыцызм".

гічных традыцыях: лацінскай і грэцкай, якія мірна суіснуюць адна з адной:

> Беларусы, творачы светагляд адзін у рэлігійнай навуцы, расходзяцца ў абрадах. Але гэта еднасці іх не парушае, бо яны разумеюць, што і Царква і Касцёл – усё роўна, абы толькі быць па веры "аднаго сэрца і душы" [Сваяк 2010: 280].

Беларускі ўніянізм, паводле К. Сваяка, "мае быць чыстым хрысціянствам"[1] [Сваяк 2010: 294], што панавала на тэрыторыі Беларусі яшчэ ў часы Еўфрасінні Полацкай, якая ведала як лацінскую, так і грэцкую хрысціянскія традыцыі і Яе лічаць святой як Каталіцкі Касцёл, так і Праваслаўная Царква, нягледзячы на тое, што яна нарадзілася блізу 60 гадоў пасля афіцыйнага расколу хрысціянскай царквы ў 1054 годзе [Сваяк 2010: 313]. Аўтар, прыгадваючы гэтую важную асобу для гісторыі Беларусі, хоча такім чынам паказаць, што карані беларускага ўніянізму сягаюць яшчэ ў Полацкае княства, таму гэтая ідэя не з'яўляецца нечым новым, а толькі вяртаннем да вытокаў.

Аўтар мяркуе, што пашырэнне рэлігійнай уніі – гэта ключавы фактар для існавання беларускай нацыі. Ён звяртае ўвагу на геаграфічнае становішча Беларусі на мяжы дзвюх вялікіх цывілізацый: лацінскай і візантыйскай, для якіх беларуская тэрыторыя з'яўляецца месцам змагання за свае ўласныя інтарэсы. Выкарыстанне рэлігіі дзеля ўласных інтарэсаў прадстаўнікамі абедзвюх цывілізацый на беларускіх землях прывяло да падзелу "душы беларуса" (рэлігія), які ўрэшце падзяліў і яго "цела" (нацыянальная свядомасць). Канфесійнае аб'яднанне беларусаў павінна быць, на думку К. Сваяка, тым чыннікам, што дапаможа ім захаваць сваю нацыянальную тоеснасць: "Ідэя аднэй бацькаўшчыны Беларусі спалучае народ целам, Унія злучае душу народа, – а так будзе ён тым жывым арганізмам, для паўстання каторага калісьці праліў кроў св. Язафат Кунцэвіч (1623)" [Сваяк 2010: 280]. Вось як піша пра гэта І. Багдановіч:

> Галоўнай ідэяй, якую ён развіваў, была ідэя уніі і разуменне геапалітычнай ролі Беларусі як памежнага чынніка паміж усходам з яго праваслаўнай традыцыяй і расійскай ментальнай прасторай – і захадам, прадстаўленым каталіцтвам і польскасцю. Абедзве дамінуючыя супольнасці імкнуліся сцвердзіць на беларускіх землях свой беззваротны ўплыў і не былі зацікаўлены ва ўзмацненні і самастойнасці Беларусі. Калі праз дзяржаўныя інстытуцыі гэта магло адбывацца толькі шляхам прымусу і супраціву ў адказ, то пры дапамозе Царквы і Касцёла гэта рабілася досыць нязмушана і лёгка: вернікі прызвычайваліся да "рускай" альбо

[1] Паводле нашага меркавання, пад тэрмінам "чыстае хрысціянства" падразумяваецца перыяд у гісторыі хрысціянства да расколу 1054 года, калі паміж Заходняй і Усходняй цэрквамі панавала дагматычная еднасць.

> “польскай” веры і адпаведным чынам самаідэнтыфікавалі сябе. К. Сваяк бачыў небяспечнасць такога становішча для будучыні Беларусі і даў сваё асэнсаванне праблемы уніі, або рэлігійнай еднасці, на Беларусі [Сваяк 2010: 20–21].

У змаганні за рэлігійную еднасць у краіне К. Сваяк бачыць выключную ролю беларускай нацыі ў еўрапейскай ці нават у сусветнай гісторыі. Ён нагадвае, што продкі беларусаў і ўкраінцаў прынялі хрышчэнне ад грэцкіх місіянераў яшчэ да Вялікай схізмы 1054 года, затое пасля рэлігійнага падзелу спробы вяртання да адзінства цэркваў неадначасова адбываліся на беларускіх землях, што найбольш выразна выявілася падчас заключэння Берасцейскай царкоўнай уніі 1596 года:

> Кіеўская Русь, з каторай былі ў частых зносінах беларускія плямёны крывічан, дрыгавічан і радзімічан, прымае хрысціянства з Грэцыі яшчэ ў тым часе, калі царква грэцкая была неразлучнаю з рымскай. Пазней толькі паддаецца яна разладу, хоць пробы ўтрымання еднасці трывалі заўсёды, а ў 1439 годзе на саборы ў Фларэнцыі Унія была зноў навязана і трымалася б, калі б не захопліваючы ўплывы паўстаўшага ў тым часе маскоўскага цэзарызму. Цэнтрам змагання за з'яднанне, наагул кажучы, былі землі русінаў, так беларусаў, як украінцаў, а найбольш выдатным фактам таго змагання быў сабор у Бярэсці (1595) [Сваяк 2010: 313].

К. Сваяк сцвярджае, што дарогі ўкраінцаў і беларусаў да рэлігійнага аб'яднання трохі разышліся, бо ўкраінцы пакінулі сабе толькі грэцкую літургічную традыцыю пры дагматычным раз'яднанні [Сваяк 2010: 330]. Па гэтай прычыне ён лічыць канцэпцыю суіснавання дзвюх літургічных традыцый ў адным рэлігійным светапоглядзе арыгінальнай уласнабеларускай думкай, якая вылучае “рэлігійны склад душы” беларуса на фоне іншых нацый: “Народ наш створыць еднасць рэлігіі Усходу і Захаду. Ён – або ніхто. Будзе яна выспаю натуральнаю яго духу рэлігійнага” [Сваяк 2010: 313]. Таму аўтар прыходзіць да высновы, што спробы ўтварэння і пашырэння уніі, якія ў той час адбываліся на тэрыторыі Расіі не дачакаюцца ні трывалага замацавання, ні шырокага распаўсюджання сярод расійскага насельніцтва: “Вялікае пытанне, ці каталіцка–славянскі абрад утрымаецца ў Расеі. Рэч – на маю думку – простая: ідэю Уніі развівалі русіны, а не расейцы, і дзеля таго яна там не можа запусціць глыбшага карэння” [Сваяк 2010: 287].

Вельмі важнае значэнне ў працэсе канфесійнага аб'яднання, на думку К. Сваяка, мае беларуская мова, ужыванне якой у святынях з'яўляецца неабходнай умовай дзеля дасягнення гэтай мэты. У першай трэці XX ст. беларуская мова амаль не выкарыстоўвалася ні падчас набажэнстваў, ні падчас казанняў[1]. Літаратар звяртае ўвагу на гэтае

[1] У той час выкарыстанне роднай мовы ў хрысціянскіх храмах не тычылася тэкстаў літургіі, бо Каталіцкі Касцёл карыстаўся латынню, а Праваслаўная Царква на

незвычайнае становішча на Беларусі і прыгадвае аб праве кожнай нацыі на навучанне рэлігіі на роднай мове: “Права ж прыроднае кажа нам шырыць ідэі рэлігійныя ў роднай мове народа” [Сваяк 2010: 294–295]. Адсутнасць беларускай мовы ў хрысціянскіх храмах запавольвала развіццё беларускай культуры, нацыянальна-ідэалагічнай думкі і была прычынай убогасці ў галіне беларускіх рэлігійных твораў:

> Маем шляхоцка-народнае пісьменства Баршчэўскага і Марцінкевіча, маем дэмакратычна-ідэйную літаратуру найнавейшых пісьменнікаў, але з творамі рэлігійнай мыслі лепш нам схавацiся. Народ наш, праўду кажучы, не мог вытварыць ані песні рэлігійнай, ані легенды, бо чужацкая заборчасць, адбіраючы ад яго родныя формы, скруціла лёт яго фантазіі. У касцёлах і цэрквах Беларусі пануе чужая мова. І за тое народ наш не творыць, але толькі бяздушна паўтарае, бо тварыць можна толькі ў мове, каторай дзіця шчабеча на каленках сваёй маці. У нас паэзія рэлігійная не існуе і не зродзіцца, пакуль мы не пачнём маліціся па-беларуску [Сваяк 2010: 297].

Пад'ём беларускай рэлігійнай літаратуры будзе, як мяркуе К. Сваяк, адным з вынікаў канфесійнага аб'яднання, якое таксама паспрыяе развіццю беларускай філасофскай думкі:

> Змаганне за рэлігійнае аб’яднанне Беларусі дасць цэлу галуж літаратуры, літаратуры, разбіраючай справы вагі найвышэйшай. Можна тут паказаць прыклады з гісторыі народаў, дзе змаганне ідэй рэлігійных дало вялікі ўзрост культуры мысловай. <...> Прылучылася сюды яшчэ справа Уніі, і вось тады гэта заснавана было шмат друкарняў на землях Беларусі, бо ажывілася праца мыслі [Сваяк 2010: 286–287].

На думку аўтара, гэта “інтэлігенцкая моладзь” павінна пачаць рух да уніі на Беларусі: “Так пачатак згары: кожны культурны беларус мае быць прыхільнікам Уніі, еслі ўжо проста не ўніятам” [Сваяк 2010: 288]. Гэта мае быць “інтэлігенцыя творчая”, якая адрозніваецца ад “інтэлігенцыі ў значэнні буднім” тым, што яе прадстаўнікі ўсведамляюць сабе тую велізарную ролю, якую яны маюць выканаць, абавязкі, якія іх чакаюць і цяжар, які ім прыйдзецца насіць на сваіх плячах. Яны будуць людзьмі свядомымі свайго “вышэйнага названня” [Сваяк 2010: 313]. Новая інтэлігенцыя выйдзе з г. зв. “простага люду”, г. зн., беларускага сялянства, якое застаецца рэлігійным у адрозненне ад мяшчанства і нашчадкаў шляхецкага стану, для якіх рэлігія ўжо перастала адыгрываць важную ролю ў жыцці [Сваяк 2010: 293].

У сваіх артыкулах на тэму уніі К. Сваяк апісвае захады, якія трэба рабіць дзеля пашырэння ідэі беларускага ўніянізму. Найперш трэба пераканаць людзей, што “праўдзівая вера не дзеліць, а спалучае”[Сваяк

Беларусі – царкоўнаславянскай мовай.

2010: 290]. Наступным крокам з'яўляецца арганізацыя ўніяцкіх парафій з каталіцкімі святарамі грэцкага абраду, якім у выпадку патрэбы будуць дапамагаць рымска-каталіцкія святары-беларусы. Прыхільнікі уніі павінны таксама дамагацца вяртання ўніяцкіх храмаў, якія перайшлі пад іншы абрад і ўвядзення беларускай мовы як у касцёлах, так і ў цэрквах. Стварэнне беларускага рэлігійнага пісьменства дапаможа ў пашырэнні ідэі уніі і ў пошуку прыхільнікаў [Сваяк: 290–292]. К. Сваяк хоча пазбегнуць непатрэбных спрэчак паміж беларусамі, таму ён асцерагае ад празмернай паспешлівасці ў прасоўванні уніі і ад сварак за мову з тымі беларусамі, якіх задавальняюць польская і расійская мовы ў храмах:

> Аблуд іх пройдзе сам сабой, як убачаць мастацтва роднае формы і абраду. Мы тым часам тварыйма і мыслі новыя замыкайма ў формы рэлігійнай песні, навукі, музыкі [Сваяк 2010: 292].

Ён бачыць небяспеку ў такой форме рэлігійнай уніі, якая не адпавядае беларускаму менталітэту, напрыклад, з захаваннем адной з чужаземных моў у храмах і спадзяецца, што правадыры беларускай нацыі прымуць у разлік вялікае значэнне уніі для будучыні Беларусі. У беларускіх школах належыць вучыць такому катэхізісу, які змяшчае апісанне абодвух абрадаў, таму што "абодва роўныя, і добрыя, і пекныя" [Сваяк 2010: 294]. Важнай справай таксама з'яўляецца падрыхтоўка падручнікаў, у якіх апавядаецца аб гісторыі уніі з беларускага пункту гледжання, бо дасюль займаліся гэтым гісторыкі і ўкладальнікі падручнікаў, якія належалі да суседніх народаў: "Адны абсміхаюць усё наскае, хоць бы нат святое; другія чаўпуць, як у малігне, што ўніяты сваім мучаніцтвам баранілі польшчыну прад захланнасцяй расейшчыны" [Сваяк 2010: 295].

Беларусам неабходна прыкласці ўсе намаганні, каб царкоўная унія на Беларусі зноў-такі не стала элементам палітыкі суседніх дзяржаў:

> Унія на Беларусі павінна паўстаці з акту самавітага нашага народа, а не пад загадам чужой волі, каторая пастараецца паставіць яе не на грунт сваяцкі, але ізноў на капыл палітыкі. Беларусы павінны прылажыць цэлае зусілле, каб да такога паняволення не дапусціці" [Сваяк 2010: 294].

Аўтар сцвярджае, што адной з прычын заняпаду Берасцейскай уніі была яе палітызацыя, якая ў выніку прывяла да латынізацыі і паланізацыі продкаў беларусаў [Сваяк 2010: 294].

К. Сваяк вельмі часта падкрэслівае, што пашырэнне царкоўнай уніі на Беларусі не можа адбывацца пад прымусам. Ён робіць націск на тое, што змаганне за рэлігійную ідэю не супярэчыць ні прынцыпу талерантнасці, ні пашане перакананняў іншых асоб [Сваяк 2010: 282] і заклікае да стварэння атмасферы рэлігійнай свабоды на Беларусі, бо "чым болей

свабоды мае рэлігійная супольнасць у справе веры, тым бліжэйшая яна да аб'яднання" [Сваяк 2010: 313]. Ён не баіцца прызнаць, што пасля заключэння Берасцейскай уніі рэлігійны фанатызм асобных людзей прывёў да кепскіх наступстваў, тым не менш ён дадае, што "праўдзівая вера з сляпым фанатызмам нічога супольнага не мае" [Сваяк 2010: 287].

Апрача канцэпцыі поўнага аб'яднання дзвюх хрысціянскіх канфесій, аўтар мае таксама праграму-мінімум у дачыненні да беларускага народу, якая прывядзе да скарачэння дыстанцыі паміж каталікамі і праваслаўнымі, а таксама будзе першым крокам да выканання нашмат больш складанай мэты:

> Вось жа гэткай мінімальнай рэлігійнай Сваяковай праграмай для Беларусі зьяўляецца збліжэньне хрысьціянства, разьяднанага чужынёй, да беларускай душы пры пасрэдстве роднай мовы і агулам пры пасрэдстве беларускай народнай культуры [Станкевіч 2008: 283].

Канцэпцыя беларускага ўніянізму выяўляецца таксама ў паэзіі К. Сваяка. Лірычны герой верша *Тэстамэнт* са зборніка *Мая ліра* дзеліцца з чытачом сваёй дэкларацыяй аб пераходзе ў каталіцкі ўсходні абрад, каб хваліць Бога на роднай мове. Ён ускладае надзеі на сваіх сяброў – беларускіх святароў рымскага абраду, што калісьці яны абяруць адзін і той жа шлях, і тады Беларусь урэшце пераможа і стане сапраўды свабоднай і незалежнай. Тут звяртаем ўвагу на непахісную веру лірычнага героя ў слушнасць і пасяховасць абранай дарогі:

> Славян абрад маніўся я прыняць,
> І роднай моваю Дажбога праслаўляць…
> А мо сябры мае пайдуць калі за мной, –
> Зямліца родная, ты будзь тады гарой!
> [Сваяк 2010: 76]

Паэтычны твор *Веру нярозуму проці* ўказвае рэлігійную унію як частку больш вялікага аб'яднання, у склад якога ўваходзіць таксама паганскае боства Перун:

> Я веру ў нейкае вяліко Аб'яднанне
> Ці, як завуць яго з лаціны, "Уньёнізм":
> І ў Перуна крывіцкага прызнанне, –
> І ў хрысціянскі зноў святы натуралізм.
> [Сваяк 2010: 135]

І. Багдановіч у прадмове да зборніка твораў К. Сваяка тлумачыць, што прысутнасць паганскіх багоў у сінтэзе вер, які прапануе паэт, не супярэчыць яго каталіцкаму светапогляду, але сведчыць аб яго экуменічнай талерантнасці і глыбокім разуменні асаблівасцей беларускага народнага духу:

> Экуменічныя погляды паэта былі настолькі шырокімі і закраналі такія глыбінныя пласты народнай культуры, што ён уключаў у сваё паняцце "сынтэзы вер" і дахрысціянскі культ. <...> Паэт растлумачваў, як ён разумее асаблівасці народнага веравызнання і сваю "сынтэзу вер": "Сварог, Дажбог, Стрыбог – асобы Бога, праявы летам, восенню, зімой". Сваяка як святара нельга папракнуць за "веравызнаўчую ўсёстраўнасць" або бязвер'е. Ён ведаў глыбіні народнага жыцця, традыцыйную культуру беларусаў, і ў той жа час гэта не пярэчыла таму, што ён быў глыбока веруючым хрысціянінам-католікам, пакліканым любіць бліжняга і служыць яму [Сваяк 2010: 31].

Падказку для інтэрпрэтацыі паняцця "вялікага аб'яднання" можна знайсці ў яго публіцыстыцы:

> Кажуць, што калісь на свеце запануе адна мова найпрасцейшая, адзін абрад рэлігійны найпекнейшы. <...> І Хрыстос успамінаў аб "адной аўчарні і адным пастару" і прыказаў маліцца, каб "прыйшло валадарства Божае" [Сваяк 2010: 291].

А. Станкевіч сцвярджае, што гэта будзе "Вялікае Хрысьціянскае Аб'яднанне, Вялікая Сусьветная Унія" [Станкевіч 2008: 298], у якім К. Сваяк бачыць будучыню Беларусі, а дасягненне аднадушнасці паміж беларускімі каталікамі і праваслаўнымі будзе важным крокам у прымірэнні хрысціян усяго свету.

У вершы *Маей музе* лірычны герой паэта верыць ў тое, што згода паміж хрысціянскімі канфесіямі прывядзе да паляпшэння як матэрыяльнага, так і культурнага становішча беларускага народу. Ён падкрэслівае, што дабрабыт і нацыянальны росквіт залежаць, па вялікаму рахунку, ад саміх беларусаў, якія змогуць перамагчы сваіх непрыяцеляў толькі тады, калі яны знойдуць пагадненне ў справе рэлігіі:

> Калі люд твой стане цвёрда
> Ў хаце гаспадарыць,
> Калі сам варожу сілу
> Па хрыбце ударыць.
> Як збудуе кладку-помаст
> Між пасваркаў веры
> І дабром, свабодай, знаннем
> Заслывець без меры…
> [Сваяк 2010: 59]

Праблема рэлігійнага братання на Беларусі была адной з найважнейшых тэмаў, якую К. Сваяк закранаў у сваёй творчасці – аж 6 з 26 яго публіцыстычных артыкулаў былі прысвечаны уніі і гэта не дзіўна, бо ён быў перш за ўсё святаром, для якога духоўнае дабро беларускага народу стаяла на першым месцы, хоць трэба дадаць, што ў сваіх пошуках беларускай народнай ідэалогіі аўтар стараўся падысці да справы цэласна, аб чым сведчыць, напрыклад, складзены ім план з канкрэтнымі

прапановамі, выкананне якога прывядзе да паляпшэння матэрыяльнага становішча беларусаў [Сваяк 2010: 281]. Тым, што адрознівае беларускі ўніянізм К. Сваяка ад мінулых канцэпцый стварэння адзінства ў веры гэта спробы даказаць, што ў выніку ўнікальнай рэлігійнай сітуацыі, якая склалася на пачатку XX ст. на тэрыторыі Беларусі, менавіта на плечы беларусаў лягла задача аб'яднання дзвюх вялікіх хрысціянскіх канфесій: каталіцызму і праваслаўя, выкананне якой спрычыніцца і да здабыцця Беларуссю дзяржаўнай незалежнасці, і да згоды з суседзямі – Польшчай і Расіяй. Прыклад Беларусі стане ўзорам, які пацягне за сабой прадстаўнікоў іншых нацый у іх імкненні да еднасці і мірнага суіснавання:

Дасць Бог калісь будзе люд народу братам,
А русняк маскоўцу да лехіткі сватам!..
[Сваяк 2010: 50]

Літаратар учыніў з ідэі уніі гістарычную місію беларускай нацыі, што, на нашу думку, мае шмат супольнага з ідэямі месіянізму, якія распрацоўваліся літаратарамі і філосафамі з розных еўрапейскіх краін на працягу XIX ст. Параўнанне гэтых канцэпцый з думкай К. Сваяка з'яўляецца цікавай і перспектыўнай тэмай для далейшых даследаванняў.

З вялікай верагоднасцю можна дапусціць, што, калі б не заўчасная смерць ад сухотаў ў 1926 годзе, дык ён стаў бы каталіцкім святаром усходняга абраду, падобна як іншыя лацінскія святары-дзеячы беларускага нацыянальнага руху таго часу, між іншым, Язэп Германовіч, Антон Неманцэвіч, Фабіян Абрантовіч і Вацлаў Аношка.

Бібліяграфія

Bagdanovìč Ìryna. 2010. *Dva paklìkannì: Kazìmìr Svaâk – svâtar ì paèt. Da 120-goddzâ z dnâ naradžènnâ.* “Naša vera” № 1: 20–23 [Багдановіч Ірына. 2010. *Два пакліканні: Казімір Сваяк – святар і паэт. Да 120-годдзя з дня нараджэння.* “Наша вера” № 1: 20–23].

Luckevìč Anton. 1926. *Mìtrapalìt Šèptyckì i belaruskì ruh.* “Bogoslovìâ” t. IV, kn. 1–2: 45–48 [Луцкевіч Антон. 1926. *Мітрапаліт Шэптыцкі і беларускі рух.* “Богословія” т. IV, кн. 1–2: 45–48].

Marozava Svâtlana. 2002. *Berascejskaâ carkoйnaâ unìâ 1596 g. u belaruskaj gìstaryâgrafìì.* Grodna: GRDU [Марозава Святлана. 2002. *Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі.* Гродна: ГРДУ].

Mâškova Natallâ. *Prablema unìì ŭ publìcystycy Kazìmìra Svaâka: “Krynìca” / “Belaruskaâ Krynìca” (1919–1925).* U: *Evropa: novoe sosedstvo. Materialy Meždunar. nauč. konf., Vil'nûs, 17–18maâ 2008 g.* Vil'nûs: EGU [Мяшкова Наталля. *Праблема уніі ў публіцыстыцы Казіміра Сваяка: “Крыніца” / “Беларуская Крыніца” (1919–1925).* У: *Европа: новое соседство. Материалы Междунар. науч. конф., Вильнюс, 17–18 мая 2008 г.* Вильнюс: ЕГУ].

Stankevìč Adam. 2008. *Z Bogam da Belarusì: Zbor tvoraŭ.* Vìl'nâ: Ìnstytut belarusìstykì [Станкевіч Адам. 2008. *З Богам да Беларусі: Збор твораў.* Вільня: Інстытут беларусістыкі].

Svaâk Kazìmìr. 2010. *Vybranyâ tvory.* Mìnsk: Knìgazbor [Сваяк Казімір. 2010. *Выбраныя творы.* Мінск: Кнігазбор].

Traczuk Jerzy. 1997. *Religijno-filozoficzna i patriotyczna liryka Kazimira Swajaka.* „Acta Polono-Ruthenica" nr 2: 247–254.

ABSTRACT: The religious divide in Belarus between the Catholic and Orthodox churches was an important issue for many Belarusian national activists at the beginning of the 20th century. One of them was a Roman Catholic priest and writer Kazimir Svoyak (Konstantin Stepovich) who paid close attention to this topic in his writings. This article presents the concept of church union in Belarus by K. Svoyak as a part of Belarusian national idea. In his vision there is one Christian faith with one creed under the authority of the Pope of Rome but with different rituals and traditions: The Western (Roman) Christian Tradition and The Eastern (Greek) Christian Tradition. The author tries to prove that the historical mission of Belarusians is to bring Catholics and Orthodox back to unity, which will contribute to restoring national independence and bringing peaceful coexistence with the neighbouring countries. Similarities of the Belarusian unionism to the nineteenth-century ideas of messianism provide a foundation for further comparative research.

KEYWORDS: Belarusian national idea, church union, catholicism, orthodoxy, Kazimir Svoyak.

STRESZCZENIE: Podział religijny Białorusinów wyznania chrześcijańskiego na katolików i prawosławnych oraz wynikające z niego problemy były tematem rozważań wielu działaczy białoruskiego ruchu narodowego początku XX wieku. Jednym z nich był ksiądz rzymskokatolicki i pisarz Kazimir Swajak (Konstanty Stepowicz), dla którego ww. tematyka była ważnym zagadnieniem w twórczości literackiej. W artykule została przedstawiona koncepcja religijnej unii na Białorusi według K. Swajaka na podstawie przeanalizowanych tekstów publicystycznych i poetyckich. Jedna wiara chrześcijańska pod względem dogmatycznym, różniąca się pod względem liturgii i tradycji na zachodnią (rzymską) i wschodnią (grecką), będąca pod pieczą Stolicy Apostolskiej, była częścią konceptu białoruskiej idei narodowej, nad którą pracował K. Swajak. Autor stara się udowodnić, że misją dziejową Białorusinów jest doprowadzenie do zjednoczenia katolicyzmu i prawosławia, co przyczyni się do odzyskania niepodległości Białorusi oraz zgody z sąsiednimi państwami. Podobieństwa ww. koncepcji z XIX–wiecznymi ideami mesjanizmu otwierają pole do dalszych badań porównawczych.

SŁOWA KLUCZOWE: białoruska idea narodowa, religijna unia, katolicyzm, prawosławie, Kazimierz Swajak.

РЭЗЮМЭ Праблема канфесійнага падзелу беларускіх хрысціян на каталікоў і праваслаўных з'яўлялася прадметам разваг шматлікіх дзеячаў беларускага нацыянальнага руху пачатку XX ст. Адным з іх быў рымска-каталіцкі святар і літаратар Казімір Сваяк (Канстанцін Стаповіч), які ў сваёй творчасці

звяртаў асаблівую ўвагу на гэтую тэму. У артыкуле прадстаўлена канцэпцыя рэлігійнай уніі на Беларусі, сфармаваная К. Сваяком, на аснове прааналізаваных публіцыстычных і паэтычных тэкстаў. Аўтар уключыў у свой канцэпт беларускай нацыянальнай ідэалогіі праект адной хрысціянскай веры паводле веравучэння пад уладай Папскага Трону, якая ахоплівае дзве розныя літургічныя традыцыі: заходнюю (рымскую) і ўсходнюю (грэцкую). К. Сваяк хоча давесці, што гістарычнай місіяй беларускай нацыі з'яўляецца аб'яднанне каталіцтва і праваслаўя, а гэта прывядзе да атрымання незалежнасці Беларуссю і да прымірэння з суседнімі дзяржавамі. Падабенства беларускага ўніянізму да ідэй месіянізму XIX ст. стварае прастору для далейшых параўнальных даследаванняў.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: беларуская нацыянальная ідэя, рэлігійная унія, каталіцтва, праваслаўе, Казімір Сваяк.

Data przesłania artykułu: 15.11.2021
Data akceptacji artykułu: 8.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Мар'юш Каліціньскі / Mariusz Kaliciński – Polska, Uniwersytet Warszawski, Katedra Białorutenistyki; mgr; specjalność naukowa: literaturoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: literatura białoruska w XX wieku, polsko-białoruskie związki literackie.

Adres: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa, Polska.

VARIA

Recenzje

ACTA ALBARUTHENICA 21: 2021
DOI: 10.32612/uw.18988091.2021.21.pp.293–296

Joanna Getka, Jolanta Darczewska, *Na drodze do wolności. Białoruska partyzantka kulturowa w przestrzeni publicznej i w Internecie,* Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, 328 s.

Wielokulturowość i wielojęzyczność, płynność granic, wzajemne przenikanie się, przechodzenie od jednego języka do drugiego – to cechy pogranicza, dlatego Białoruś często jest traktowana jako pogranicze między Wschodem a Zachodem. Sprzyja temu położenie geopolityczno-cywilizacyjne – skrzyżowanie cywilizacji zachodniej i rosyjskiej. Na wszystkie zjawiska uwarunkowane kontaktami kulturowo-językowymi nakładają się czynniki społeczne, co ma istotny wpływ na kształtowanie się tożsamości narodowej i kulturowej Białorusinów.

Autorki monografii prześledziły ostatnie wydarzenia na Białorusi, które spowodowały znaczne przyspieszenie w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego w tym kraju. Joanna Getka i Jolanta Darczewska przygotowały spójną publikację, uważnie i wszechstronnie analizując obserwowane zjawiska, uwzględniając przy tym nie tylko aspekt kulturowo-lingwistyczny, ale i uwarunkowania zewnętrzne (historyczno-polityczne, etniczno-narodowościowe, wyznaniowe). Główną uwagę zwróciły na podziemną działalność kulturalną Białorusinów prowadzoną w przestrzeni publicznej i w Internecie, której celem jest odzyskanie wolności oraz zbudowanie państwa niepodległego i demokratycznego poprzez upowszechnienie dziedzictwa przodków oraz kultywowanie wypracowanych przez nich wzorców zachowań i wartości.

W recenzowanej monografii Autorki omówiły 26-letnią rusyfikacyjną politykę Aleksandra Łukaszenki jako kontynuację polityki okresu sowieckiego, główną uwagę koncentrując na wydarzeniach 2020 r. i jednocześnie wskazując na najważniejsze okresy oporu społecznego i walki opozycji białoruskiej, dążącej do białorutenizacji kraju oraz budowania państwa demokratycznego.

Poszukując sposobów desowietyzacji tożsamości zbiorowej, Białorusini znaleźli je w potencjale kulturowym, który dzięki wsparciu niezależnych portali internetowych zdołał skonsolidować szerokie kręgi społeczeństwa. Aby uzmysłowić subwersywny potencjał białoruskiej kultury niezależnej, przeciwstawiającej się symbolicznej władzy państwa, Autorki dla porównania przedstawiły także ideologiczny potencjał władz Republiki Białorusi

(s. 21–22). Postawiły sobie za cel pokazanie, jak i w jakim stopniu działania subwersywne przekształcają „świadomość i postawy społeczeństwa biernego, monologicznego w światopogląd aktywnego społeczeństwa dialogu" (s. 22), co z powodzeniem zrobiły drogą głębokiej analizy współczesnej kultury białoruskiej „na styku obrazu, słowa, performansu w różnych wymiarach – rzeczywistym i wirtualnym" (s. 19).

Wykorzystana w recenzowanej pracy baza materiałowa jest bardzo bogata. Składają się na nią liczne źródła ilustracyjne: memy, zdjęcia, grafiki cyfrowe, strony internetowe, materiały audiowizualne; wykaz haseł w kilku językach – rosyjskim, białoruskim, białorusko-rosyjskiej „trasiance", angielskim, francuskim, hiszpańskim; wykaz utworów powstałych na fali wydarzeń 2020 r., również w kilku językach – białoruskim, rosyjskim, białoruskim i rosyjskim, angielskim, także zagranicznych artystów. Tak szeroko zakrojony i obszernie zaprezentowany materiał egzemplifikacyjny jest istotnym walorem monografii.

Recenzowana praca znakomicie wpisuje się w coraz bogatszą literaturę dotyczącą badań nad kształtowaniem się białoruskiej tożsamości narodowej i kulturowej. Zresztą Autorki są doskonale zorientowane w wielojęzycznej (polskiej, białoruskiej, rosyjskiej, angielskiej, niemieckiej) interdyscyplinarnej literaturze naukowej obejmującej językoznawstwo, literaturoznawstwo, kulturologię, socjologię, historię, politologię, którą szeroko cytują w swoich wieloaspektowych badaniach, zestawiając perspektywy różnych dyscyplin, co jest dodatkowym walorem monografii.

Autorki swobodnie poruszają się po tym jakże trudnym i skomplikowanym pod względem narodowościowo-językowym terenie, wywiązując się bez zastrzeżeń z podjętych zadań badawczych. Takie kontekstowe ujęcie tytułowego zagadnienia podnosi poznawczą wartość pracy. Novum pracy polega na interdyscyplinarnym podejściu do tematu, a także, co bardzo ważne, na dogłębnej analizie wydarzeń odbywających się na naszych oczach, na umiejętnym ukazaniu roli kultury w kształtowaniu białoruskiej tożsamości narodowej i budowaniu społeczeństwa obywatelskiego, co jest pozytywnym wyróżnikiem recenzowanej monografii na tle innych publikacji, ujmujących wydarzenia z jednej perspektywy – najczęściej historycznej lub socjologicznej.

Przyjęte w monografii założenia badawcze wpłynęły na jej kształt. Rozprawa składa się z dwóch części.

Część pierwsza pt. *Białoruska droga donikąd* (s. 25–91) zawiera dokładny opis Łukaszenkowskiej polityki tożsamości oraz białoruskiego społeczeństwa oporu jako skutku tejże polityki, analizę białoruskich mitów i stereotypów tożsamościowych (że A. Łukaszenka jest gwarantem pokoju, stabilności i suwerenności Białorusi, że Białorusini są podatni na dezinformację i propagandę, że język rosyjski na Białorusi jest językiem kultury wysokiej,

że język białoruski jest narzędziem politycznym opozycji, że białoruskość jest wtórna wobec słowiańskości, rosyjskości i radzieckości, mit o wasalnym stosunku Białorusinów wobec Rosji, mit o tutejszości) skonfrontowanych z faktami oraz nowy dyskurs tożsamościowy.

Z kolei w części drugiej pt. *Białoruska partyzantka kulturowa na drodze do wolności* (s. 93–262) zawarta jest analiza dwóch światów: systemu Białoruś i społeczeństwa protestu, transparent jest przedstawiony jako medium antysystemowej kontestacji i kontrpropagandy, muzyka oporu jest generatorem emocji i nośnikiem wartości kulturowych, sztuka uliczna służy przejmowaniu przestrzeni publicznej, a cyfrowe formy – budowaniu tożsamości oporu.

Jak słusznie zauważają Autorki, ingerencja władz w sferę kultury „doprowadziła do podziału artystów na przedstawicieli kultury oficjalnej, którzy współpracują z władzą i mogą liczyć na określone przywileje" oraz środowisko niezależne, które „działając w podziemiu i stosując zróżnicowane metody partyzanckie zdołało wywalczyć sobie ważne miejsce w kulturze białoruskiej" (s. 41). „Mecenat" państwa nad kulturą nie sprzyja jej rozwojowi, służy jedynie „ochronie i legitymizacji władz Białorusi" (s. 44). Z kolei społeczeństwo oporu, „obalając mity dominujące dotąd w mainstreamie, dokonuje desowietyzacji i derusyfikacji oficjalnej polityki tożsamości, a także odbrązowienia, delegitymizacji Łukaszenki" (s. 64).

Autorki pokazały, że treści prezentowane na transparentach, w różnych formach sztuki ulicznej (graffiti, murale, plakaty, rzeźby, obrazy mało- i wielkoformatowe, różnego rodzaju formy performatywne, np. teatr, happeningi, flash moby, instalacje), a także w tekstach piosenek budują więzi społeczne, przyczyniają się do oddolnej białorutenizacji oraz do innego spojrzenia nie tylko w przyszłość kraju, ale również do innej percepcji historycznej, zmieniają pamięć zbiorową społeczeństwa, zakorzeniając ją w zamierzchłych czasach Księstwa Połockiego czy Wielkiego Księstwa Litewskiego. „Formy tych interakcyjnych działań, nowoczesne, atrakcyjne dla uczestników, bez wątpienia wpisują się w proces budowania społeczeństwa obywatelskiego, czemu towarzyszy autentyczna troska o jego kondycję" (s. 261).

Bardzo istotne znaczenie ma pokazanie, że w humorystycznych działaniach kulturowych zawarto poważny cel – światowa opinia publiczna usłyszała protest Białorusinów przeciwko fałszowaniu wyborów oraz dotychczasowej polityce rusyfikacji i sprawowaniu autorytarnych rządów. Analiza upublicznionych w sieci prac „prowadzi do wniosku o dwóch białoruskich światach: świecie systemu z Łukaszenką na czele i świecie społeczeństwa oporu" (s. 226). Zauważone i szczegółowo omówione przez Autorki „przewartościowania będą się utrwalać, wzmacniając wyraźny już obywatelski projekt białoruskiej tożsamości zbiorowej" (s. 268).

Dodatkowym walorem monografii jest przejrzystość pracy i jasność wywodu: są tabele (prezentujące dwie formuły tożsamości białoruskiej, główne wyróżniki strategii subwersywnych systemu i ich dekonstrukcji, funkcje memów, język haseł na transparentach oraz utworów białoruskich, procent respondentów wskazujących białoruski jako język komunikacji codziennej, liczbę Białorusinów i Rosjan w świetle spisów ludności…), wypunktowane podsumowania oraz dużo fotografii unaoczniających opisywane wydarzenia.

Autorki przytaczają ogromną liczbę nazwisk osób zaangażowanych w opisywane wydarzenia, i – co jest bardzo istotne – zgodnie z ich brzmieniem w języku białoruskim. Nazwiska białoruskie stwarzają duży problem z kilku powodów: 1) podawane są naprzemiennie w transkrypcji z języka białoruskiego lub rosyjskiego, a w paszportach Białorusinów częsty jest zapis w transkrypcji angielskiej; 2) w języku polskim nie ma alternacji *u* : *w* (błrus. *ŭ : w* – Галанаў – Галанава), co zmusza do zapisu nazwisk męskich w przypadkach zależnych z zachowaniem *ŭ* (Hałanaŭ – Hałanaŭa – zamiast *ŭ* niezgłoskotwórczego w pisowni polskiej można stosować *u*); 3) problem innej natury stwarza białoruskie akanie, które powoduje, że męskie imię Janka < Janko w języku polskim może być odczytane jako żeńskie. Zdarza się, że to samo nazwisko zapisywane jest w kilku wersjach, co dotyczy przede wszystkim odzwierciedlenia białoruskiego bilabialnego *в* (*w*), np. *Lawon Wolski* (w tekście opracowania) i *Lavon Volski* (w odsyłaczach, ponieważ autor tak się podpisał po własnym tekstem, zgodnie z zapisem w paszporcie). Przy tak dużej liczbie nazwisk przytaczanych w tekście monografii nie udało się Autorkom uniknąć potknięć, np. *Nina Szudłoŭskaja* (s. 2) zamiast *Nina Szydłoŭskaja*, lecz takie nieliczne potknięcia natury technicznej nie umniejszają znaczenia recenzowanej pracy.

Monografia *Na drodze do wolności: białoruska partyzantka kulturowa w przestrzeni publicznej i w Internecie* jest cenna pod względem naukowym i poznawczym – uzupełnia wiedzę o najnowszych wydarzeniach na Białorusi oraz roli kultury w przyspieszonym ostatnio procesie kształtowania się tożsamości Białorusinów, jak i edukacyjnym – może być cennym źródłem informacji dla pracowników i studentów (doktorantów) nie tylko o zainteresowaniach białorutenistycznych.

Nina Barszczewska
nbarszcz@uw.edu.pl

Data przesłania artykułu: 1.12.2021
Data akceptacji artykułu:10.12.2021

Spis treści

Contents